

VILNIAUS UNIVERSITETAS
LIETUVIŲ LITERATŪROS IR TAUTOSAKOS INSTITUTAS

Neringa Markevičienė

BALIO SRUOGOS KŪRINIO
***DIEVŲ MIŠKAS* RAŠYMO IR REDAGAVIMO**
ISTORIJA

Daktaro disertacija
Humanitariniai mokslai, filologija (04H)

Vilnius, 2012

Disertacija rengta 2004–2005; 2008–2012 metais Lietuvių literatūros ir tautosakos institute

Mokslinis vadovas:

dr. **Mikas Vaicekuskas** (Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, humanitariniai mokslai, filologija – 04H)

Mokslinis konsultantas:

prof. dr. **Paulius Subačius** (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, filologija – 04H)

TURINYS

IVADAS	5
I. <i>DIEVŲ MIŠKO</i> RECEPCIJA	33
1. Pirmoji kūrinio materializacija	33
2. Klausytojų ir skaitytojų reakcijos	35
3. Ankstyvoji (ne)publikavimo istorija	42
4. Sruogos laikysena	46
5. Tekstologinės komisijos vaidmuo (1957)	53
6. Pirmieji literatūrologiniai <i>Dievų miško</i> vertinimai	57
7. Kritikų ideologų vertinimai	61
8. <i>Dievų miškas</i> egzode	63
9. Svarbesnieji <i>Dievų miško</i> tyrinėjimai	66
10. <i>Dievų miškas</i> pasaulyje	74
II. <i>DIEVŲ MIŠKO</i> AUTOREDAGAVIMAS	79
1. „Vidinis“ rašymo procesas	79
2. Endogenezės tyrimo teorinės prielaidos	82
3. Rankraštis ir ankstyvas mašinraštis	86
4. Švarraščio link	96
5. Teksto plėtotės tipai	102
6. Mikrotekstiniai pokyčiai	116
6. 1. Rankraštinio teksto plėtra	117
6. 2. Rankraštinio teksto pakeitimai	123
6. 3. Rankraštinio teksto atmetimas	131
III. <i>DIEVŲ MIŠKO</i> REDAGAVIMAS	137
1. Tekstologinio tyrimo prieigos	137
2. Daugiasluksniai mašinraščių taisymai	148
3. Autoredukcija <i>LLTIB RS</i> mašinraštyje	157

4. Papildymai ir autocenzūra <i>LLTIB RS</i> mašinraštyje	159
5. Cenzūrinė redakcija	169
5. 1. <i>BVSNM</i> ir <i>LLTIB RS</i> mašinraščių stilistiniai taisymai	169
5. 2. <i>BVSNM</i> ir <i>LLTIB RS</i> mašinraščių ideologiniai taisymai ...	195
5. 3. <i>Dievų miško</i> nuorašų tekstai	284
IV. <i>DIEVŲ MIŠKO</i> LEIDIMAI: KOMENTARAI IR KOREKTŪRA	296
IŠVADOS	321
SANTRUMPOS	329
ŠALTINIAI	330
LITERATŪRA	331

IVADAS

Darbo tema. Disertacijoje tiriama Balio Sruogos kūrinio *Dievų miškas* teksto istorija iki ir po publikavimo, aprėpanti tekstologinius ir recepcijos (funkcionavimo) aspektus. Teksto genezės tyrimus paskatino sąmoningas noras patikrinti įsitvirtinusių nuostatą, kad apie šį žinomiausią Sruogos kūrinį jau pasakyti visi esmingi dalykai¹. Apsispręsta susitelkti ties dokumentine konkretybe – pirminių veikalo šaltinių filologiniu tyrimu, tikintis rekonstruoti kūrinio radimosi procesą, regimą ikileidybinių ir vėlesnių jo vertinimų kontekste. Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto bibliotekos Rankraščių skyriuje² disertacijos autorės aptiktuose Algio Samulionio planuotos rašyti studijos metmenyse³ išskirtos trys *Dievų miško* „bylos“ tyrimo gairės: redagavimas, knygos kritika, knygos recepcija. Disertacijoje, koncentruojantis būtent į šiuos tris Samulionio, kurio darbą 1994 m. nutraukė mirtis, iškeltus klausimus, analizuojamas ir aktualizuojamas *Dievų miško* teksto fenomenas.

Darbo problema. Tekstologiją pagimdžiusi „įtarumo hermeneutika“ skatina abejoti kiekvienu bet kurio literatūros veikalo tekstu, svarstyti šaltinių autoritetingumo klausimus. Sruogos *Dievų miško* atveju jie iškyla itin aštriai, nes žinomų šaltinių genezė ir savo ruožtu rašymo bei redagavimo procesas buvo ypač komplikotas, veikiamas tiek vidinių kūrybinių impulsų, tiek ir išorinio socialinio

¹ Tokią nuomonę liudija literatūros kritikos reaktyvumas šio Sruogos kūrinio atžvilgiu (Vida Urbonaitė, „Jubiliejinė konferencija, skirta B. Sruogos 100-mečiui“, *Universitas Vytauti Magni*, 1996-02-03, Nr. 2 (18), p. 5); *Dievų miško* vengiama, jaučiant, kad nebetinka tradiciniai, resignacija paremti kalbėjimo būdai ir vertinimai (Rima Pociūtė, „Gražiausios duonos metafora“, in: Rima Pociūtė, *Modernizmas lietaus šaly. Literatūros analizė, vertinimas*, Vilnius: Homo liber, 2006, p. 125). Disertacijos autorei tyrimo ir rašymo metu nuolat uždavinėti klausimai – tipiškos reakcijos pavyzdžiai: „*Dievų miškas?* O ką dar galima apie jį pasakyti? Viskas jau yra seniai žinoma.“

² Toliau – *LLTIB RS*.

³ Algis Samulionis, „Nuo Štuthofo iki „Dievų miško“, (autoriniai juodraščiai, užrašai, planų variantai), in: *LLTIB RS*, f. 53, b. 1373, (puslapiai nenumeruoti).

spaudimo. Taigi, ar iki šiol skaitomi *Dievų miško* 1957, 1997, 2005 leidimų tekstai atitinka tai, ką buvo parašęs Sruoga? Kurie šaltinių liudijami teksto sluoksniai atspindi autoriaus intencijas? Ar galima pasitikėti stereotipiškai kartojama kūrinio redaktorių formuluote, kad posovietiniai leidimai pateikia „kanoninį“ *Dievų miško* tekstą „be jokių kupiūrų“⁴?

Keliame hipotezę, kad nėra parengto stabilaus Sruogos kūrinio *Dievų miškas* teksto, bent sąlygiškai patikimai perteikiančio šaltinių duomenis ir kartu – autoriaus kūrybines intencijas, o iki šiol publikuotų *Dievų miško* tekstų grupei skirtingu laipsniu būdingas ryškus redaktorių „bendraautorystės“ fenomenas.

Darbo tikslas. Keliame tikslą ištirti Sruogos kūrinio *Dievų miškas* tekstų šaltinių autorinio rašymo ir taisymo ypatumus, analizuoti kūrinio redagavimo eigą.

Šiam tikslui įgyvendinti numatomi **uždaviniai**:

1) apžvelgti *Dievų miško* recepciją kaip su teksto istorija glaudžiai sąveikaujantį kontekstą;

2) ištirti *Dievų miško* tekstų kūrimo procesą: parengiamąją fazę (pirmąją kūrinio materializaciją), rašymo fazę (rankraščio ir mašinraščio ypatybes, autoredagavimo proceso specifiką);

3) apibūdinti pasirengimo leidybinei fazei bruožus (aptarti *Dievų miško* mašinraščiuose esančius neautorinius taisymus – cenzūrinius variantus, kur įmanoma – atskirti redagavimo sluoksnius, identifikuoti braižus ir nustatyti redaktorių tapatybę, numanomą redakcinių taisymų chronologiją, nagrinėti redagavimo įvairavimą, išryškėjusius tipus);

⁴ Donata Linčiuvienė, „Redakcinės pastabos“, in: Balys Sruoga, *Raštai*, t. 4: Proza: *Kas bus, kas nebus, bet žemaitis neprązus. Sanvarta. Dievų miškas. Ankstyvoji proza, fragmentai*, parengė Algis Samulionis, redagavo Donata Linčiuvienė, Vilnius: Alma littera, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1997, p. 626–627; Donata Linčiuvienė, „Redakcinės pastabos“, in: Balys Sruoga, *Dievų miškas: Memuarai*, redaktorė Donata Linčiuvienė, (ser. *Lietuvių literatūros lobynas. XX amžius*, Nr. 3), Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2005, p. 444.

4) aptarti *Dievų miško* mašinraščiui (*LLTIB RS*) būdingą autoredagavimą ir autocenzūrą (šių reiškinių problematiką ir galimybes juos atskirti);

5) apžvelgti poleidybinę teksto istorijos fazę: pristatyti svarbiausius *Dievų miško* leidimus, išryškinti jų skirtumus ir bendrybes (parodyti kūrinio teksto istorijai svarbesniuose leidimuose esančias kupiūras, atskleisti individualias redaktorių pastangas atsisakyti cenzūrinių teksto korekcijų).

Darbo objektas. Tiriamoji veikla nukreipta į Sruogos kūrinio *Dievų miškas* avantekstą (rankraštis, mašinraščiai, nuorašai, redakciniai mašinraščiai) ir *Dievų miško* leidimų tekstus, taip pat metatekstus, liudijančius veikalo funkcionavimą ir recepciją.

Tyrimo šaltiniai.

Išlikusių priešleidybinių *Dievų miško* tekstų bazė:

1. *LLTIB RS* (R)⁵ *Dievų miško* rankraštis (*LLTIB RS*, f. 53, b. 578, p. 1–305).
2. *LLTIB RS* (M) *Dievų miško* mašinraštis, I–II dalys (1945) (*LLTIB RS*, f. 53, b. 8, p. 1–191; p. 192–383).
3. *BVSNM Dievų miško* mašinraštis (spausdintas per kalnę) (1945) (*BVSNM*, 992, R₂ 38, p. 1–383)⁶.
4. *LLMA Dievų miško* mašinraščio nuorašas (1946) (*LLMA*, f. 470, ap. 1, b. 5, p. 1–201; f. 470, ap. 1, b. 6, p. 202–400).
5. *LNB RKRS Dievų miško* mašinraščio nuorašas (spausdintas per kalnę) (1946) (*LNB RKRS*, f. 33–7₁₋₄, p. 101–400).
6. *LLMA VD Dievų miško* mašinraštis (Valio Drazdausko galutinė redakcija) (1948) (*LLMA*, f. 23, ap. 2, b. 1565, p. 1–357).
7. *LLMA VR Dievų miško* mašinraštis (priešleidybinis egzempliorius, Vytauto Rudoko galutinė redakcija) (1957) (*LLMA*, f. 23, ap. 2, b. 333, p. 1–364)⁷.

⁵ Rankraštytųjų ir archyvų santrumpų pažymomis toliau tekste nurodomi šaltiniai.

⁶ *BVSNM* mašinraštį išsaugojo, Balio ir Vandos Sruogų namams-muziejui dovanojo Sruogos brolis Juozas Sruoga. Daugiau informacijos apie šį mašinraštį sužinoti nepavyko.

Išleisti *Dievų miško* tekstai:

1. Balys Sruoga, *Raštai*, t. 5: *Dievų miškas*, redagavo Vytautas Rudokas, redakcinė komisija: Juozas Baltušis, Eugenijus Matuzevičius, Vanda Zaborskaitė, Juozas Žiugžda, Vilnius: Valstybinės grožinės literatūros leidykla, 1957.

2. Balys Sruoga, *Dievų miškas*, Chicago: Terra, 1957 [redaktorius nenurodytas, perspausdintas 1957 m. Lietuvoje išleistas tekstas].

3. Balys Sruoga, *Dievų miškas*, redagavo J. Jasinevičius, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1960.⁸

4. Balys Sruoga, *Dievų miškas*, redagavo Irena Balčiūnienė, Vilnius: Vaga, 1971.

5. Balys Sruoga, *Dievų miškas*, redagavo Zita Sandienė, Vilnius: Vaga, 1976.

6. Balys Sruoga, *Dievų miškas*, redagavo Danutė Bartulienė, (ser. *Mokinio biblioteka*), Kaunas: Šviesa, 1979.

7. Balys Sruoga, *Dievų miškas*, redagavo Vanda Šatkuvienė, Vilnius: Vaga, 1985.

8. Balys Sruoga, *Dievų miškas*, redagavo G. Laukagalis, Kaunas: Šviesa, 1989.

9. Balys Sruoga, *Raštai*, t. 4: Proza: *Kas bus, kas nebus, bet žemaitis nepražus; Sanvarta; Dievų miškas; Ankstyvoji proza, fragmentai*, parengė Algis Samulionis, redagavo Donata Linčiuvienė, Vilnius: Alma littera, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1997.

⁷ Iš į *LLTIB RS* saugomą *Dievų miško* mašinraštį (1945) įsiterpusių svetimų, šiam egzemplioriui nepriklausančių lapų (p. 84, 111, 130, 132, 236, 237, 254) matyti, kad kūrinio nuorašų galėjo būti ir daugiau. Bet jie neišliko arba archyvuose nerasti. Turbūt egzistavo ir dar vienas priešleidybinis *Dievų miško* mašinraštis. 1957 m., pirmą kartą išleidus *Dievų miško* tekstą, „Paiškinimuose“ teigta, kad „[s]pausdinamas tekstas paimtas iš autoriaus spaudai paruošto rankraščio – *LKLI BR* Nr. R 5876“. Tokio nurodyto egzemplioriaus *LLTIB RS* rasti nepavyko.

⁸ Toliau sekusio 1966 m. išleisto *Dievų miško* teksto disertacijos autorei nepavyko gauti.

10. Balys Sruoga, *Dievų miškas*: Memuarai, redagavo Donata Linčiuvienė, (ser. *Lietuvių literatūros lobynas. XX amžius*, Nr. 3), Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2005.

11. Balys Sruoga, *Dievų miškas*, (ser. „*Lietuvos ryto*“ kolekcija, Nr. 1), Madrid: Mediasat Group, 2006 [redaktorius nenurodytas].

Atliekant tyrimą remtasi: paraliteratūriniais tekstais (Sruogos amžininkų atsiminimais, laiškais, pokarine rašytojo korespondencija), periodikoje pasirodžiusiais straipsniais, studijomis, kuriuose kalbėta apie *Dievų mišką*. Jų sąrašas pateiktas priede *Literatūra*.

Tyrimo metodai. Disertacijoje pasitelkta klasikinė filologinė kritika (detali šaltinių užrašų pobūdžio, šaltiniuose liudijamos kalbinės sekos struktūrinė ir turininė analizė bei šaltinių gretinimas mikrolygmeniu), genetinė kritika, recepcinė kritika, istorinis aprašomasis metodas.

Priešleidybiniai *Dievų miško* tekstai palyginti tarpusavyje (rankraštis ir mašinraštis, mašinraštis ir jo nuorašai) ir su išleistais tekstais (*LLTIB RS* mašinraštis – su teksto istorijai svarbiausiais leidimais: 1957, 1997, 2005) kiekvienos raidės ir skyrybos ženklo tikslumu. Iš tokio lyginimo aiškėjo, kokie pokyčiai buvo būdingi ankstyvai teksto istorijai – kiek ir kodėl kito rankraštinė medžiaga ją renkant spausdinimo mašinėle; koks redaktorių, atlikusių pirmiausia ideologinės priežiūros darbą, poveikis autentiškam kūrinio tekstui. Grafologinė ir turininė leidybiniuose mašinraščiuose esančių redakcinių įrašų analizė leido išskirti teksto sluoksnius ir dalinai nustatyti jų atribuciją.

Recepcinė kritika aktualina parašyto kūrinio įsitvirtinimo visuomenėje, kūrinio priėmimo ir perskaitymo momentus. Ji padėjo atskleisti mąstymo apie *Dievų mišką* stereotipus: kad kūrinys yra visapusiškai ištirtas, kad „išsemtos“ kūrinio interpretavimo galimybės, kad apie jį surinkta visa prieinama dokumentinė medžiaga, kad kūrinio teksto istorija nebekelia papildomų probleminių klausimų.

Genetinės kritikos objektas – kūrinio avanteksto tyrimai. Aprašomas kūrinio tapšmas, ikileidybinių tekstų kūrimo procesas (autorinis rašymas, perrašymas,

redagavimas), pirminės autoriaus intencijos pakitimai. Genetinė kritika padėjo konkrečiai pamatyti, kaip rašytojas pats formavo ir keitė *Dievų miško* rankraštį ir mašinraštį.

Aprašomasis metodas leido aptarti ir įvertinti *Dievų miško* tekstų visumą.

Darbe vartojamos sąvokos ir jų reikšmės:⁹

aktyvi intencija – tai autoriaus suvokimas, kad jis veikia vienu ar kitu būdu. Ši intencija yra rašytojo, kaip veikiančio baigiamajame tekste, susipratimo judesys;

atribucija – kūrinio tekstų autentiškumo, autorystės priskyrimas, sukūrimo laiko ir vietos nustatymas;

autocenzūra – vidinė cenzūra;

autografas – autoritetingiausias tiesioginis šaltinis, autoriaus ranka rašytas ir suformuotas rankraščio tekstas;

autokorektūra – autorinis tam tikro teksto fragmento pataisymas;

autokorektūros imitacija – išorinio spaudimo išprovokuotas pirminio autorinio teksto taisymas;

autoriaus intencija – numanomos, rekonstruojamos autoriaus kūrybinės pozicijos;

autorinis mašinraštis – paties autoriaus spausdinimo mašinėle surinktas rankraščio tekstas;

⁹ Aprašant sąvokas remtasi: Paulius Subačius, *Tekstologija: Teorijos ir praktikos gairės*, Vilnius: Aidai, 2001; Paulius Subačius, *Antanas Baranauskas: Gyvenimo tekstas ir tekstų gyvenimai*, Vilnius: Aidai, 2010; Тамара Балашова, „Поэтика и модель генезиса (Золя, Селин, Бретон)“, in: *Текстология и генетическая критика: Общие проблемы, теоритические перспективы*: Сборник статей по результатам российско-французского colloквиума, проходившего в ИМЛИ РАН 25–26 сентесября 2000 в рамках программы научного ссотрудничества между ИМЛИ РАН и ИТЕМ (Институт Современных Текстов и Рукописей) НЦНИ Франции, ответственный редактор Елена Гальцова, Москва: ИМЛИ РАН, 2008, p. 136; Наталья Великанова, „Замысел и авантекст („Война и мир“ Л. Н. Толстого)“, in: *Текстология и генетическая критика*, p. 83–84; Альмут Грезийон [Almuth Grésillon], „Созерцание, чтение, письмо: генезис образа Саломеи“, перевод Елены Гречаной, in: *Текстология и генетическая критика*, p. 103.

avantekstas – priešleidybinių / ikileidybinių tekstų, su kuriais dirbo tik autorius, medžiagos bazė, dokumentų rinkinys; rekonstruotos rankraščio ir mašinraščio, su kuriais dirbo pats autorius, sąsajos;

cenzūra – autorinio teksto turinio kontrolė;

daugiasluoksniai taisymai – mašinraščio tekstas (*LLTIB RS*), kuriame atsispindi skirtingu laiku jį skaičiusių asmenų palikti tarpusavyje sąveikaujantys tekstą taisantys įrašai;

egzogenezė – išoriniai faktoriai, turėję įtakos rašytojo vaizduotei, atspindintys patirtis „iki-kūrinio“ fazėje;

eklektinis tekstas – suformuotas kūrinio tekstas, paremtas kelių neaiškių, susipynusių šaltinių vietų atkūrimu;

endogenezė – „vidinis“ rašymo procesas ir autorinis redagavimas;

genetinis dosjė – avanteksto sinonimas;

genezė – teksto gimimo ir formavimosi / tapsmo istorija;

genezės modelis – autoriaus darbo (su rankraščio ir mašinraščio tekstais) stilius;

hipertekstas – tekstų ir medžiagos, sudarančių genetinį dosjė, visuma, saugoma skaitmenine forma ir organizuota kaip dinamiškos tarpusavio nuorodos;

„*kanoninis*“ / *kritiškai nustatytas tekstas* – vienas stabilus, patikimas, mokslinė šaltinių analize paremtas ir visuomeninei kultūrinei vartosenai teikiamas veikalo tekstas;

kontaminacija – įvairių kūrinio redakcijų susiliejimas, atsispindintis viename tekste;

kopija – per kalkę rašytas mašinraštis ar rankraštis;

margaliniai užrašai / *paraštės marginalijos* – paraštėse palikti kūrinio tekstą skaičiusių asmenų komentarai, pastabos, replikos, retoriniai klausimai, pirminiai įspūdžiai, subjektyvūs vertinimai;

mikrotekstiniai pokyčiai – autoriniai stilistinio koregavimo atvejai, nekeičiantys kūrinio struktūros;

nuorašas – kito asmens ranka užrašytas šaltinis;

pagrindinis tekstas – geriausiai veikalą reprezentuojantis tekstas; autoritetingiausias tekstas;

paratekstas – tokių elementų, kaip kūrinio antraštės, paantraštės, pratarmės, pastabos paraštėse, epigrafai, visuma;

politekstas – grupė tekstų, kelios skirtingos kalbinės sekos, per kurias skleidžiasi veikalo tapatybė;

[*prasmės*] *kondensatoriai* – dažniausiai sau rašytos autoriaus pastabos, aptinkamos rankraščio ir mašinraščio tekstuose;

rekonstruotas tekstas – autorinio autentiško teksto atkūrimas, remiantis pirminiais šaltiniais – rankraščio ir mašinraščio medžiaga;

restauruotas tekstas – jau atliktos autentiško teksto rekonstrukcijos atnaujinimas;

režisūrinės remarkos – kūrinio rašymo procese atsiradusios mini instrukcijos, autoriaus adresuotos pačiam sau;

šaltinis – tekstą stabilizuojantis ir perteikiantis materialus rašto kultūros objektas – rankraštis, mašinraštis, leidinys;

tekstas – viena konkreti kalbinių elementų seka;

teksto istorija – visų žinomų ir išlikusių veikalo tekstų seka, keitimų (variantų) kelias, kuriuo buvo einama nuo pirmojo prie paskutiniojo užrašymo (publikavimo);

teksto redakcija – besiskiriantys teksto atkarpų variantai;

teksto variantas – veikalą reprezentuojančios kalbinių sekų besiskiriančios paralelios atkarpos;

variantiškumas – teksto fragmento nesutapimas šaltiniuose, kuris atsirado dėl sąmoningos autoriaus, redaktoriaus pataisos, arba dėl nesąmoningo teksto iškraipymo;

veikalas / kūrinys – vienetinis žmogaus intelektualinės veiklos rezultatas;

versija – redaktoriaus teikiamas kūrinio tekstas

Tekstologinio aparato santrumpos: add (*adidit*) – pridėta, papildyta; capit (*capitulum*) – pastraipa; cor (*corrigit*) – pataisyta; ex err (*ex errore*) – dėl klaidos; ill (*illegibile*) – neįskaitoma; ins (*inserit*) – įterpta; lit (*littera*) – raidė; om (*omittit*) – praleista; orig (*originalis*) – originale; phr (*phrasis*) – frazė; pro – vietoj, taisyta iš; ras (*rasura*) – nubraukta [vieta]; ver (*verbum*) – žodis; vid (*videtur*) – matyt, spėtina¹⁰.

Tekstologinių tyrimų apžvalga. 1957 m., siekiant pirmą kartą išleisti Sruogos kūrinį, praktiškai *Dievų miško* tekstus lyginti pradėjo trys redaktoriai – Aleksandras Žirgulyš, Eugenijus Matuzevičius ir Vytautas Rudokas. Žirgulyš palygino *Dievų miško* mašinraštį¹¹ su jo nuorašais¹². Suregistravo didžiąją dalį *LLTIB RS* (M) egzemplioriuje ankstesnių redaktorių išbrauktų ir taisytų vietų¹³, nuorašuose laužtiniuose skliaustuose nurodė *LLTIB RS* (M) cenzūruotas vietas, paraštėje žymėjo pastabas, trumpus komentarus (*LLMA*, 1946); išnašose fiksavo redaktorių intervencijos į autorinį tekstą duomenis (*LNB RKRS*, 1946). Spėtina, kad *LLTIB RS* (M) egzemplioriuje Žirgulyš paprastu pieštuku virš išbrauktų teksto vietų, frazių ar atskirų žodžių užrašė, gražino Sruogos pirminį ikicenzūrinį tekstą. Redaktorius Žirgulyš buvo pradėjęs lyginti *LLTIB RS* saugomą *Dievų miško* mašinraštį su jau išleistu tekstu (1957)¹⁴. Šio darbo rezultatų ir apskritai konkrečios tekstologinės patirties, įžvalgų Žirgulyš neaprašė ir neapibendrino nei

¹⁰ Nurodant tekstologinio aparato santrumpas remtasi: Jurgis Matulaitis, *Užrašai*, parengė Paulius Subačius, (ser. *Fontes Historiae Marianorum*, IV), Vilnius: Aidai, 1998, p. 297; Paulius Subačius, *Tekstologija*, p. 445–455.

¹¹ Balys Sruoga, *Dievų miškas*, I–II dalys, [be datos], in: *LLTIB RS*, f. 53, b. 8, p. 1–191; p. 192–383.

¹² Balys Sruoga, *Dievų miškas*, I–II dalys, [mašinraštis; nuorašas], 1946, in: *Lietuvių literatūros ir meno archyvas*, (toliau – *LLMA*), f. 470, ap. 1, b. 5; 6; Balys Sruoga, *Dievų miškas*, [mašinraštis], 1946, in: *Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Retų knygų ir rankraščių skyrius*, (toliau – *LNB RKRS*), f. 33, b. 7_{1–4}.

¹³ Aleksandras Žirgulyš, „Dievų miško“ redagavimas“, in: *LLMA*, f. 188, ap. 1, b. 427, p. 1/12–24/35 [pirma nurodomas autoriaus teiktas dokumento numeris, po pasvirojo brūkšnelio – bylos lapo numeris].

¹⁴ Aleksandras Žirgulyš, „Dievų miško“ redagavimas“, in: *LLMA*, f. 188, ap. 1, b. 43, p. 1/36–8/43.

savo sisteminiame tekstologijos darbe¹⁵, nei apybraižose¹⁶. Nerasta jokių užuominų apie šį darbą ir redaktoriaus archyve¹⁷. Aišku tik tai, kad Matuzevičiui kilo mintis į *Dievų miško* leidybos reikalus įtraukti Žirgulį – tuomet daugiausia tekstologinės patirties turėjusį profesionalų redaktorių: „Siūlau, kad, tvarkant ir redaguojant „Dievų mišką“, į šį darbą būtų aktyviai įjungtas drg. A. Žirgulys. Jis nemaža galėtų padėti“¹⁸. Remdamasis Žirgوليو užrašais, Matuzevičius, Sruogos *Raštų*¹⁹ redakcinės komisijos narys, Valstybinei grožinės literatūros leidyklai pateikė „Pastabas dėl B. Sruogos „Dievų miško“ redagavimo“²⁰. Čia pirmą kartą aktualino autoriaus ir pirmųjų kūrinio tekstų redaktorių intencijų konfliktą, galvojo apie jo išsprendimo būdus. Matuzevičius rėmėsi Žirgوليو peržiūrėtu *Dievų miško* nuorašu (*LLMA*, 1946), pagal jį teikė nuorodas dėl taisytinių ir gražintinių originalaus teksto vietų. Rudokas pagal Matuzevičiaus pastabas redagavo priešleidybinį *Dievų miško* mašinraštį (*LLMA VR*, 1957): savo ranka prirašė, įterpė ar tiesiog pataisė 1948 m. Valio Drazdausko teiktą galutinę *Dievų miško* redakciją (*LLMA VD*). Už kruopščiai atliktą redaktoriaus darbą Rudokas buvo paskatintas specialia padėka²¹.

¹⁵ Aleksandras Žirgulys, *Tekstologijos bruožai*, Vilnius: Mokslas, 1989.

¹⁶ Aleksandras Žirgulys, *Prie redaktoriaus stalo: Lingvistinės-literatūrinės apybraižos*, Vilnius: Mokslas, 1979; Aleksandras Žirgulys, *Literatūros keliuose: Memuarinės-biografinės apybraižos*, Vilnius: Vaga, 1976.

¹⁷ Aleksandras Žirgulys, in: *LLMA*, f. 188, ap. 1–2.

¹⁸ Eugenijus Matuzevičius, „Pastabas dėl B. Sruogos „Dievų miško“ redagavimo“, [kopija], 1956, in: *LLMA*, f. 23, ap. 2, b. 48, p. 9/54–10/55.

¹⁹ Balys Sruoga, *Raštai*, t. 1–6, redakcinė komisija Juozas Baltušis, Eugenijus Matuzevičius, Vanda Zaborskaitė, Juozas Žiugžda, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1957.

²⁰ Eugenijus Matuzevičius, „Pastabas dėl B. Sruogos „Dievų miško“ redagavimo“, [rankraštis], 1956, in: *LLMA*, f. 133, ap. 1, b. 85, p. 39–55; Eugenijus Matuzevičius, „Pastabas dėl B. Sruogos „Dievų miško“ redagavimo“, [kopija], p. 9/54–10/55.

²¹ [Čekys Jonas], Valstybinės Grožinės literatūros leidyklos direktoriaus Jono Čekio įsakymai, 1957, in: *LLMA*, f. 23, ap. 1, b. 73, p. 77.

Galvojant iš naujo išleisti *Dievų miško* tekstą (*Raštai*, t. 4), tekstologinio darbo ėmėsi Samulionis. Savo planuojamoje studijoje *Nuo Štuthofa iki „Dievų miško“* jis numatė plačiau aprašyti svarbius kūrinio tekstologinius klausimus: recepcijos, kritikos ir redagavimo problemas²². Buvo pakartotinai išsišifravęs Sruogos lapelius – polemiką su Drazdausku²³, peržvelgęs *Dievų miško* nuorašo tekstą (*LNB RKRS*, 1946). Tačiau jokių kitokių Samulionio veiklos rezultatų neberasta. Jo pradėtą darbą pratęsė redaktorė Donata Linčiuvienė. Rengdama 1997 m. leidimą, ji palygino *Dievų miško* mašinraštį (*LLTIB RS*, 1945) su 1957 m. išleistu *Dievų miško* tekstu²⁴. 2005 m., ruošiantis *Dievų miško* tekstą išspausdinti serijoje „Lietuvių literatūros lobynas. XX amžius“, 1997 m. išleistas *Dievų miško* tekstas dar kartą nuosekliai palygintas su pagrindiniu kūrinio tekstu – *LLTIB RS* mašinraščiu²⁵. 2006 m. „Lietuvos ryto“ knygų kolekcijoje teiktas *Dievų miško* paskutinis leidimas²⁶ teksto istorijos atžvilgiu nėra labai svarbus. Juo tik pakartotas 2005 m. Lietuvos rašytojų sąjungos leidyklos išleistas tekstas (su visomis pastarajame likusiomis korektūros klaidomis), jokių papildomų tyrimų ar redagavimo nebuvo imtasi. Iš šios redaktorių veiklos matyti, kad tekstologinės aspiracijos nebuvo išaugusios iki visuminės kūrinio teksto istorijos studijos. Atlikti tik leidybinei praktikai būtiniausi darbai, siekta nustatyti autentišką tekstą,

²² Algis Samulionis, „Nuo Štuthofa iki „Dievų miško“ (autoriniai juodraščiai, užrašai, planų variantai), in: *LLTIB RS*, f. 53, b. 1373 [puslapiai nenumėruoti].

²³ Algis Samulionis, Nuorašas apie Štuthofą, Balio Sruogos „Dievų mišką“, (iškarpos iš laikraščių, atspaudai), in: *LLTIB RS*, f. 53, b. 1372.

²⁴ Balys Sruoga, *Raštai*, t. 5: *Dievų miškas*, redaktorius Vytautas Rudokas, redakcinė komisija Juozas Baltušis, Eugenijus Matuzevičius, Vanda Zaborskaitė, Juozas Žiugžda, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1957.

²⁵ Donata Linčiuvienė, „Redakcinės pastabos“, 2005, p. 444.

²⁶ Balys Sruoga, *Dievų miškas*: Memuarai, [redaktorius nenurodytas], (ser. „Lietuvos ryto“ kolekcija, Nr. 1), Madrid: Mediasat Group, 2006.

ribotasi lakonišku bibliografinio kodo, šaltinių registracijos ir daliniu teksto istorijos aprašu²⁷.

Darbo naujumas. Klasikinė filologinė kritika ir genetinė analizė konkrečiai parodo, kokią įtaką redagavimo procedūros turėjo dabar skaitomiems (publikuotiems) *Dievų miško* tekstams. Nustatyta ir įvardyta, kokie autentiški kūrinio klodai dar „neatidengti“, kaip redakcinė diktatūra įsirašiusi į funkcionuojančius leidimus. Rimas Žilinskas, aptardamas naujuosius Sruogos *Raštus* (1997, t. 4), taikliai įvardijo sritis, kurioms reikėtų skirti daugiau dėmesio: „Leidžiant raštus visada rūpi tekstų chronologija bei autorystė. [...] Jei pagal braižo (rašysenos) analizę būtų pavykę nustatyti Sruogą redagavusius cenzorius, būtų labai praturtėję *Dievų miško* paaiškinimai“²⁸. Mūsų tyrimas būtent ir nukreiptas į šiuos nepakankamai išaiškintus dalykus. Nagrinėjame visai netirtus arba labai mažai paliestus, reikalaujančius tikslinimų *Dievų miško* tekstų chronologijos ir autorystės klausimus. Būtina pabrėžti, kad remtasi vien filologiniu bei istoriniu tekstinės medžiagos nagrinėjimu. Profesionaliai šaltinių grafologinei ekspertizei šiuolaikinėmis technologinėmis priemonėmis (spektrine analize, atpažinimo procesų skaitmenine analize), kurios duomenys būtų ne mažiau svarbūs, reikalinga speciali finansinė parama ir kitų specialybių ekspertų įtraukimas.

Iki šiol nebuvo tyrinėtas, aprašytas ir įvertintas individualių redaktorių konkrečių veiksmų *Dievų miško* tekstų atžvilgiu pobūdis ir padariniai. Profesorius Paulius Subačius akcentavo, kad tokių tekstologinių tyrimų ypač trūksta: „Išskyrus kai kurių Jablonskio redagavimo tendencijų aptarimą, beveik nėra

²⁷ Donata Linčiuvienė, „Paaiškinimai“, „Redakcinės pastabos“, 1997, p. 613–624, 626–627. Čia kalbama tik apie specifinius tekstologinius kūrinio tyrimus. Išsamesnė *Dievų miško* tyrimų apžvalga ir metodologinį spektrą žr. pirmojoje disertacijos dalyje „*Dievų miško* recepcija“.

²⁸ Rimas Žilinskas, „Neparengti parengtieji Balio Sruogos Raštai“, *Archivum lithuanicum*, 2000, t. 2, p. 282.

specialiai analizuotas žymių redaktorių santykis su taisomais tekstais²⁹. Subačius ne vieną kartą kėlė aktualią problemą – nepakankamą pasirengimą *Raštų* leidybai teksto istorijos studijų prasme: „Tačiau mūsųose aiškiai stinga artikuliuoto mąstymo apie tradiciją, įimančią kaip reikšmingą pirmųjų leidėjų bei redaktorių „dalyvavimą“ tekstą produkuojant. Su žiburiu komentaruose tenka ieškoti ir tradicijos perduotame tekste regimų skirtingų „socialinės gamybos“ sluoksnių (cenzūra, redaktorių kalbinės, kultūrinės, politinės pažiūros, skaitytojų reakcijos) detalizavimo“³⁰.

Istorikas Romualdas Lukošius, pristatydamas 1946 m. spalio 1–2 d. vykusio rašytojų susirinkimo medžiagą, kėlė Sruogos kūrinio pirmosios publikacijos autentiškumo klausimą: „Pasmerktasis B. Sruogos „Dievų miškas“ po dešimt metų nuo jo mirties buvo išspausdintas (1957) šiokio tokio atlydžio sąlygomis. Tačiau nežinome, kiek šį jo „prakaitu, krauju ir ašaromis“ sukurtą veikalą sužalojo leidėjai. Jeigu savo laiku jis buvo taip suniekintas, reikia prileisti, kad spausdinant jis buvo atitinkamai „redaguojamas““³¹. Redaktorių intervencijos į autorinį tekstą masto klausimas iki šiol nebuvo detalai nagrinėtas.

Darbo aktualumas. Patikimi klasikinių literatūros veikalų tekstai visais laikais buvo svarbiausias filologų ir filologinių institucijų darbo tikslas, kurio pasiekti šiuo atveju negalima, kol *Dievų miško* genezės procesas nėra iširtas. Siekiant rekonstruoti *Dievų miško* tekstą, kuris būtų artimas Sruogos kūrybiniam aktui, būtina imtis specialių lyginamųjų tyrimų, skirtų nuoseklioms pirminių autorinių *Dievų miško* redakcijų kaitos studijoms. Iki šiol turėjome tik glaustą dalinį *Dievų miško* istorijos aprašą, stokojome Sruogos kūrybinio darbo su *Dievų*

²⁹ Paulius Subačius, *Tekstologija*, p. 98.

³⁰ Paulius Subačius, „Tekstas, autorius ir tradicija lituanistikos verčių hierarchijoje: Tekstologinis žvilgsnis“, *Literatūra*, 2000, Nr. 39–42 (1), p. 76.

³¹ Romualdas Lukošius, „Sovietų moralinio teroro dokumentas“, in: http://aidai.us/index.php?view=article&catid=187%3A197810&id=2444%3Apo&option=com_content&Itemid=217, (2011-02-17).

miško tekstais sąlygiškai atkuriamo vaizdo visumos. Neišsiaiškinę Sruogos darbo su pirminiais rankraščio ir mašinraščio tekstais ypatumų ir subtilybių – kaip jie buvo formuojami ir sąmoningai keičiami – negalime įsivaizduoti, kokie konkretūs pokyčiai įvyko, perrenkant ranka rašytą tekstą spausdinimo mašinėle, kokią įtaką tie pokyčiai turėjo kūrinio tekstui. Kūrybinio proceso dinamika atsiskleidžia tik aiškiai atskyrus autorinius kūrinio variantus ir nustatčius jų sąsajas su redaktorių intervencijomis. Korektišką Sruogos asmenybės, savimonės raidos, jausenos paskutiniu jo gyvenimo tarpsniu suvokimą iki šiol apsunkina klaidingi, patikimais tekstiniais duomenimis nepagrįsti įspūdžiai apie autoriaus intencijų rašant *Dievų mišką* visumą, kuri atsiskleidžia tik perpratus kūrinio autoređagavimo ir redagavimo specifiką. *Dievų miško* redagavimo studija yra svarbiausia atrama būsimam kritiniam (o gal ir genetiniam) kūrinio teksto leidimui, be kurio neįmanoma adekvati jo literatūrologinė recepcija.

Apsiribojimai

1. Neaptariama *Dievų miško* recepcija užsienio šalyse, nes šiam tikslui reikalingos specialios papildomos kūrinio vertimų studijos, specifinė kritinių refleksijų analizė.

2. Nekalbama apie *Dievų mišką* užsienio memuarinių kūrinių ir memuaristiką tiriančios literatūrologijos kontekste, nes šiam tyrimui būtinas išsamus lyginamojo pobūdžio tremties ir koncentracijos stovyklų tematika parašytų kūrinių aptarimas. Tai galėtų būti visai kitos studijos tyrimo objektas.

3. Netyrinėjamas *Dievų miško* santykis su kitais tremties tematika parašytais lietuvių literatūros kūriniais, nes sekama tik vieno konkretaus kūrinio diachroninė ir sinchroninė raida.

4. Neįsipareigojama teikti naujų *Dievų miško* interpretacijų, išskyrus faktologinį, dokumentinį istorinį kūrinio kelią.

5. Specialiai neryškinamas ir išsamiai neaptariamas genocido ir totalitarizmo aspektas, nes tai grynai istorinio tyrimo prerogatyva.

6. Neaprašomi konkretūs skirtingų *Dievų miško* tekstų pateikimo skaitmeninėje erdvėje būdai. Tai specifinė programavimo žinių ir įgūdžių reikalaujanti sritis. Ateityje šių galimybių išsami studija, taikymo praktika turėtų pasitarnauti kuriant atvirosios *Dievų miško* recepcijos strategiją. „Sinoptinio teksto“ pateikimo modeliui reikalingą specialią ženklų sistemą taip pat ateityje turėtų sukurti būsimieji kūrinio redaktoriai. Tai sritis, reikalaujanti gero daugiariopų tekstų pateikimo strategijų išmanymo ir dalykinio įsigilinimo į tokio pobūdžio klasikinius užsienio literatūros kūrinių leidimus, techninės sistemos sudarymo suvokimo.

Šie aspektai – gairės tolesniems *Dievų miško* tyrinėjimams.

Ginamieji teiginiai

1. *Dievų miško* teksto istoriją reikšmingai paveikusi kūrinio recepcija, išskyrus ankstyvas autoriniuose skaitymuose dalyvavusių asmenų reakcijas, ilgus metus buvo subordinuota taikomiesiems ideologiniams tikslams ir tolima veikalo literatūrinei prigimčiai. Kūrinio savitumui jautri profesionali kritika iki šiol grindžiama nuo autorinio teksto nutolusiomis versijomis, todėl nėra pagrįsta įsitvirtinusi *Dievų miško* interpretacinio „išsemtumo“ nuostata.

2. Kūrinys ne iš karto buvo parašytas toks, kokį dabar skaitome. Autoriaus intencija formuojamo kūrinio tekstų atžvilgiu buvo paslanki, akivaizdžiai kito. Šią dinamiką liudija tekstų radimosi ir materializavimo (užrašymo, perspausdinimo) ypatumai – pastabų sau pobūdis, teksto plėtros strategija, teksto struktūrinimas, geresnių stilistinių autorinių variantų paieškos.

3. Skirtinos šios kūrinio teksto istorijai reikšmingos priešleidybinės *Dievų miško* redakcijos: Balio ir Vandos Sruogų namuose-muziejuje saugomas mašinraštis (*BVSNM*, 1945); Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Rankraščių skyriuje saugomas mašinraštis (*LLTIB RS*, 1945); Lietuvių literatūros ir meno archyve saugomi mašinraščiai (*LLMA VD*, 1948; *LLMA VR*, 1957). Visus išvardytus *Dievų miško* mašinraščius sieja nustatyti pasikartojantys autoriniai

taisymai, rašytojui sekant redaktorių primestais pavyzdžiais, ir redaktorių taisymai, įtvirtinant arba atmetant savo anksčiau teiktą autorinio teksto pakaitą.

4. Teksto istorijai svarbūs trys kūrinio teksto leidimai: 1957 m. (*Raštai*, t. 5, redagavo Vytautas Rudokas, redakcinė komisija: Juozas Baltušis, Eugenijus Matuzevičius, Vanda Zaborskaitė, Juozas Žiugžda); 1997 m. (*Raštai*, t. 4, parengė Algis Samulionis, redagavo Donata Linčiuvienė) ir 2005 m. (redagavo Donata Linčiuvienė, ser. *Lietuvių literatūros lobynas. XX amžius*, Nr. 3). Jie visi liudija redaktorių pastangas pagal istorinio laiko aplinkybes ir galimybes rekonstruoti autentišką kūrinio tekstą pagal 1945–1947 m. redagavimo bei autoredagavimo padarinius perteikiančius šaltinius (mašinraščius), atspindi visuomenės poreikį turėti „kanoninį“ kūrinio leidimą.

5. 1957, 1997, 2005 metais publikuoti *Dievų miško* tekstai, parengti be nuoseklių ir kryptingų teksto istorijos studijų, suvoktini kaip redakcinio darbo konstruktai, viena vertus, atskleidžiantys sąmoningus autoriaus ketinimus, kita vertus, pasižymintys gerai (ne)įsisąmonintu šių ketinimų užslaptinimu ar net paneigimu. Leidžiant *Dievų miško* tekstus, pirmiausia rūpintasi tam tikru istoriniu momentu aktualaus „produkto gaminimu“. Rengti neturint prieš akis visų išlikusių kūrinio procesualumą liudijančių dokumentų ir vidiniais teksto duomenimis pagrįstų autentiško teksto atpažinimo argumentų net ir naujausi 1997 m., 2005 m. publikuoti *Dievų miško* tekstai šiuolaikinės tekstologijos požiūriu negali būti vertinami kaip patikimos, autorinėms maksimaliai artimos kūrinio redakcijos.

Disertacijos dalių apžvalga. Pirmojoje disertacijos dalyje aptariama, kaip įvairiais istorijos tarpsniais buvo vertinamas *Dievų miškas*. Keliama aktuali kūrinio ištirtumo problema: ar kūrinys yra susilaukęs deramo literatūrologų dėmesio, kiek įvairus analizės spektras, kokių tyrimų ypač pasigesta. Iš pasisakymų, recenzijų išvalgų bandoma dėlėti tam tikro laikotarpio *Dievų miško* kritikos visumos mozaika; siekiama suvokti apibendrintą kūrinio vaizdą lietuvių literatūrologijoje.

Antrojoje disertacijos dalyje tiriamas Sruogos kūrinio *Dievų miškas* autoređagavimo procesas. Lyginami: *Dievų miško* rankraštis (*LLTIB RS* (R) (tekstas, užrašytas paties autoriaus ranka) ir mašinraštis (*LLTIB RS* (M) (tekstas, paties autoriaus perspausdintas asmenine rašomąja mašinėle). Aprašoma tik „vidinė“ rašymo istorija (endogenezės kryptis), t. y. išskiriamas tas kūrybinio proceso sluoksnis, kuriame „nedalyvavo“ pašaliniai asmenys – ideologiniai prižiūrėtojai, cenzoriai, redaktoriai, patariantys draugai ir kolegos rašytojai. Mėginama atsakyti į klausimus: kaip autorius pats sąmoningai keitė pirminį kūrinio tekstą; koks tų pakeitimų pobūdis; koks kūrinio poetikos ir genezės modelio santykis; kuo ypatinga, išskirtinė kūrinio autoređakcija, kodėl ji svarbi, vertinant kūrinį kaip meninę visumą. Siekiama išsiaiškinti pirminių autorinių tekstų chronologinę seką, pateikti bendrąją teksto sukūrimo proceso logikos rekonstrukciją. Verifikuojami akademinų *Raštų* (1997, t. 4) komentarų teiginiai apie *Dievų miško* rankraštį ir mašinraščius, variantų pagrįstumą. Genetiškai motyvuojami kūrinio stilistikos tyrimai.

Trečiojoje disertacijos dalyje analizuojami Sruogos kūrinio *Dievų miškas* redagavimo darbai 1945–2005 m. laikotarpiu. Tiriama išlikę priešleidybiniai mašinraščiai (*BVSNM*; *LLTIB RS* (M); *LLMA VD*; *LLMA VR*; *LNB RKRS*) ir išleistos svarbiausios teksto istorijai *Dievų miško* 1957, 1997, 2005 redakcijos. Išsamiai apžvelgiama, kaip *Dievų mišką* siūlė skaityti pirmieji redaktoriai, dirbę prie tekstų 1945–1948 – kokias kūrinio vietas šalino, kodėl ieškojo pakaitų, kokie tie pakaitai buvo. Aiškinamasi, kokie konkretūs pirmųjų *Dievų miško* redaktorių pėdsakai įsispaudė į išleistus *Dievų miško* tekstus, kodėl tie neautoriniai elementai net po kelių įdėmių patikrinimų vis dėlto liko naujausiose publikacijose. Aktualinama kūrinio sinchroninio ir diachroninio skaitymo sąsaja. Keliamas probleminis „kanoninio“ kūrinio teksto formavimo klausimas: kaip apskritai gali būti suvokiamas „kanoninis“ tekstas, ar bent vienas iš išleistų kūrinio tekstų atitinka „kanono“ definiciją. Pirmą kartą pristatomi visi archyvuose surasti *Dievų miško* mašinraščiai, aiškinamos jų tarpusavio sąsajos.

Visas tris disertacijos dalis reikėtų suvokti kaip vieną bendrą klausimą, atsakymas į kurį turėtų lemti *Dievų miško* būsimųjų redaktorių strategiją: kodėl ir kaip dera „restauruoti“ kūrinį patikimai nustatant jo autorinį tekstą? kokią medžiagą autorinio teksto rekonstrukcijos pagrindimui turime? kokie yra kūrinio „vidinės formos“ ir „kūrybinio epochos veido“ (istorinio laiko) liudijimai?³²

Teorinės atramos (prieigų sankirtos ir dermė). Labiausiai remtasi rusų tekstologų ir prancūzų genetinės kritikos autoritetų teoriniais darbais³³. Ieškota dialogo galimybių tarp šių mokyklų, skirtingai žiūrinčių į tekstą, bet viena kitą svariai papildančių³⁴.

³² Plg. Дмитрий Лихачёв, „Общие принципы реконструкций литературно-художественных текстов“, in: *Текстология славянских литератур: Доклады конференции*, Ленинград, 25–30 мая 1971 года, редакторы Дмитрий Лихачёв, Николай Балашов, Ольга Белоброва, Ленинград: Наука, 1973, p. 136.

³³ Rusų mokslininkų darbai: 1) Дмитрий Лихачёв, *Текстология: Краткий очерк*, 2-е издание, ответственный редактор Сигурд Шмидт, Москва: Наука, 2006; 2) Дмитрий Лихачёв, при участии Анатолия Алексеева и Александра Боброва, *Текстология (на материале русской литературы X–XVII веков)*, (ser. *Славянская библиотека. Bibliotheca slavica*), главный редактор Игорь Савкин, Москва: Алетейя, 2001; 3) Андрей Гришунин, *Исследовательские аспекты текстологии*, Москва: Наследие, 1998; 4) Лидия Громова-Опульская, *Избранные труды*, ответственный редактор Марина Щербакова, Москва: Наука, 2005; 5) Борис Томашевский, *Писатель и книга: Очерк текстологии*, редактор Аркадий Мильчин, Москва: Искусство, 1959; 6) *Текстологический временник: Русская литература XX века: Вопросы текстологии и источниковедения*, редактор Наталья Корниенко, Москва: ИМЛИ РАН, 2009.

Prancūzų mokslininkų tekstai knygoje *Генетическая критика во Франции: Антология*, ответственный редактор Андрей Михайлов, Москва: ОГИ, 1999.

³⁴ 1) *Текстология и генетическая критика: Общие проблемы, теоритические перспективы*: Сборник статей по результатам российско-французского коллоквиума, проходившего в ИМЛИ РАН 25–26 сентября 2000 в рамках программы научного сотрудничества между ИМЛИ РАН и ИТЕМ (Институт Современных Текстов и Рукописей) НЦНИ Франции, ответственный редактор Елена Гальцова, Москва: ИМЛИ РАН, 2008; 2) *Современная текстология: Теория и практика*: Сборник статей, под редакцией Т. Мишутинной, Москва: Наследие, 1997; 3) *Языки рукописей*: Сборник статей, составление Всеволода Багно, Санкт-Петербург: ИРЛИ, ИМЛИ, 2000.

Skirtingi rusų teksto kritikų ir prancūzų genetikų tyrimo objektai. Prancūzų mokslininkus domina kūrinio tekstų gimimo, jų tolesnės genezės, rašymo proceso ypatumai. Jie teikia pirmenybę rankraščių, pirminių kūrinio tekstų tyrimui ir pristatymui. Rusų mokslininkai orientuojasi į edicinę praktiką, tačiau ji grindžiama išsamia ir kruopščia kūrinio rankraščių studija, t. y. avanteksto duomenimis.

Rusų mokslininkų tekstologinio darbo rezultatas – kūrinio autentiško teksto rekonstrukcija. Įsitvirtinęs įsitikinimas, kad įmanoma atkurti ideologinio redagavimo sužaloto kūrinio ikicenzūrinį pavidalą. Jo rekonstrukcija paremta paskutinės autoriaus valios argumentu ir teksto prioritetu. Tyrinėtojas, tik preciziškai išanalizavęs visą kūrinio pirminių tekstų bazę, pateikia skaitytojui vadinamąją „kanoninę“ teksto redakciją. Būtent joje sąlygiškai tiksliausiai atsispindi tai, ko „norėjo“ pats autorius, ir kartu – tai, ko jis tikėjosi iš redaktorių.

Tradiciškai, vadovaujantis istorizmo principu, pirma surandami ir detaliai palyginami, kruopščiai patikrinami ir įvertinami visi išlikę kūrinio tekstai. Tiriama, ar redagavimo metu jie pažeisti. Jei taip, stengiamasi nustatyti, koks pažeidimo mastas, kaip galima priartėti prie autorinio teksto. Ištaisosomos redaktorių klaidos, teksto iškraipymai, atsisakoma atsiradusių ideologinio-cenzūrinio pobūdžio sluoksnių. Akcentuojamas teksto istorijos, kūrybinės autoriaus valios ir mokslinės teksto kritikos ryšys, suprantamas kaip pagrindinio teksto šaltinio analizė iš jo autentiškumo pozicijų³⁵. Teksto kritiko misija suprantama vienareikšmiškai – kaip „tarnavimas genijui“³⁶, rūpinantis jo parašyto teksto tikrumu. Pagrindinis rusų tekstologijos principas – kūrybinės autoriaus valios neliečiamumas, nepažeidžiamumas³⁷. Rusų tekstologai pirmenybę

³⁵ Марина Щербакова, „Лидия Дмитриевна Громова-Опульская“, in: Лидия Громова-Опульская, *Избранные труды*, ответственный редактор Марина Щербакова, Москва: Наука, 2005, p. 3.

³⁶ *Ibid.*, p. 6.

³⁷ Лидия Громова-Опульская, „Некоторые итоги текстологической работы над Полным собранием сочинений Л. Н. Толстого“, in: *Ibid.*, p. 280.

teikia ne „kanoninio“, bet „križiškai nustatyto“³⁸ teksto sąvokai. Tekstas križiškai nustatomas kruopščiu visų išlikusių šaltinių (rankraščių, mašinraščių) mikrotekstologinio lyginimo būdu. Rusų teksto kritikai sutinka su priekaištu, kad toks tekstas niekada neegzistavo³⁹. Jų nuomone, tik križiškai nustatytas tekstas yra pranašesnis už visus kitus išlikusius šaltinius, nes yra istoriškai įrodytas⁴⁰. Kalbama apie „kontinuumo“ sukūrimo būtinybę⁴¹. Jis suprantamas kaip pagrindiniu laikomo šaltinio „išgryninimas“ nuo istoriškai neišvengiamo rūdžių sluoksnio – pašalinių klaidų ir įvairių kitų įsikišimų. Pastarieji galėjo atsirasti dėl perrašinėtojų, rinkėjų, redaktorių, cenzorių veiklos. Ši procedūra paremta visų kitų išlikusių kūrinių šaltinių lyginimu⁴². Toks „išgrynintas“ tekstas yra išlaisvintas nuo prievartinių redakcinio-cenzūrinio pobūdžio įsiterpimų ir jo pirminei struktūrai nebūdingų pertvarkymų⁴³.

Pabrėžiamas pats rašytojo kūrybinio darbo procesualumo⁴⁴, su geneze susijusių tekstų gausos tyrimas. Bet jis atliekamas ne tam, kad būtų atskleisti

³⁸ Лидия Громова-Опульская, „Основания „Критики текста“, in: *Ibid.*, p. 466.

³⁹ Modernieji britų tekstologai, pasisakantys už kūrinių tekstų variantiškumo atskleidimą, iškeliantys procesualumo parodymo būtinybę, reiškia panašų nepasitenkinimą dėl vadinamosios Grego–Bowerso teorijos ribotumo. Ši mokykla rėmėsi „idealaus“ autorinio kūrinių teksto rekonstrukcijos idėja. Siekė viename stabiliam kūrinių tekste, parengtame derinant ankstyvuosiuose kūrinių tekstuose esančius antraeilus duomenis (rašybos, skyrybos, etc.) su vėlesniuose tekstuose atsiradusiais esminiais pakeitimais, parodyti neabejotinai tikras autoriaus intencijas. Tokiu būdu gaunamas „Redakcinio eklektizmo rezultatas – „idealus“ tekstas, kuris niekada neegzistavo, vis labiau atrodo kaip paties redaktoriaus, ne autoriaus, intencijų įgyvendinimas“ (Jack Stillinger, *Multiple authorship and the myth of solitary genius*, New York, Oxford: Oxford University Press, 1991, p. 198).

⁴⁰ Лидия Громова-Опульская, *op. cit.*, p. 466.

⁴¹ Лидия Громова-Опульская, „Текст и произведение: связь/противостояние“, in: *Ibid.*, p. 484.

⁴² *Ibid.*, p. 485.

⁴³ Лидия Громова-Опульская, „Основания „Критики текста“, p. 476.

⁴⁴ Britų tekstologų ir prancūzų genetikų dažnai vartojamos „procesualumo“ sąvokos atitikmuo – rusų teksto kritiko Boriso Tomaševskio ne kartą minėta teksto „dinaminė teorija“, teigianti, kad į kūrinius negalima žiūrėti kaip į statinius objektus. Tik ištyrus visas autoriaus kūrybinio darbo stadijas, galima sąlygiškai atkurti ir įsivaizduoti patį slėpinį kūrybos vyksmą.

prancūzų genetikų tiriami objektai – „galimų pasaulių semantika“⁴⁵, „tarpusavyje susiduriančios galimybės“⁴⁶. Remiantis šaltinių tektais, nurodomas kritiškai nustatytas tekstas. Rusų teksto kritikų domina būtent autorinio darbo su tektais proceso rezultatas. Teigiama, kad „Kūrinio tekstas yra vienintelis ir negali būti ištirpdytas daugybės tekstų rūke“⁴⁷. Politekstinė tikrovė dėl neapčiuopiamybės, begalybės ir tam tikrą nepasitikėjimą keliančio tekstų grupių mirgėjimo net palyginama su kūriniai padaryta cenzūrine žala: „Šedevro panardinimas į „tekstinį rūką“ yra ne mažiau pavojingas nei ideologinė lazdelė“⁴⁸. Vis dėlto, kaip pastebi rusų teksto kritikė Lidija Gromova-Opulskaja, patys prancūzai kūrinio tekstą apibrėžia gana sąmojingai – kaip „galimybę, tapusią neišvengiamybe“⁴⁹. Genetinė kritika, aktualinanti teksto plastiką, literatūrą traktuojanti „kaip atvirą daugybę rašymo procesų“⁵⁰, suprantama tik kaip tekstologijos dalis, todėl vien jos pasiekimų, susijusių su autorinio darbo proceso tyrimu ir absoliučiai visų išlikusių kūrinio redakcijų sulyginimu, nė vienos iš jų nesureikšminant labiau už kitas ir neišskiriant, nepakanka.

Prancūzų mokslininkai pirmenybę teikia ne „patikimų“ redakcijų leidimui, o paties rašymo proceso išsamioms studijoms, galimų kūrinio pirminių tekstų ryšių

⁴⁵ Даниэль Феррер [Daniel Ferrer], „Шапка Клементиса: Обратная связь и инерционность в генетических процессах“, перевод Ольги Торпаковой, in: *Генетическая критика во Франции: Антология*, ответственный редактор Андрей Михайлов, Москва: ОГИ, 1999, p. 228.

⁴⁶ Пьер-Марк де Биози [Pierre-Marc de Biasi], „К науке о литературе: Анализ рукописей и генезис произведения“, перевод Екатерины Дмитриевой, in: *Генетическая критика во Франции*, p. 59.

⁴⁷ Lidija Gromova-Opul'skaja, „Текст и произведение: связь/противостояние“, p. 485.

⁴⁸ Наталья Корниенко, „От редактора“, in: *Текстологический временник: Русская литература XX века. Вопросы текстологии и источниковедения*, ответственный редактор Наталья Корниенко, Москва: ИМЛИ РАН, 2009, p. 5.

⁴⁹ Lidija Gromova-Opul'skaja, „Текстология незавершенного“, p. 495; Луи Э [Louis Hay], „Текста не существует: Размышления о генетической критике“, перевод Тамары Балашовой, in: *Генетическая критика во Франции*, p. 128.

⁵⁰ Альмут Грезийон [Almuth Grésillon], „Что такое генетическая критика?“, перевод Веры Мильчиной, in: *Генетическая критика во Франции*, p. 32.

nustatymui – „vidinės evoliucijos“⁵¹ ryškinimui. Jiems svarbu aprašyti patį kūrinio gimimo ir formavimosi procesą, supažindinti skaitytoją su visais avanteksto medžiagos pakitimais. Sudėtingiau, kai prabylama apie realius išlikusius autorizuotus rankraščius. Archetipo ar idealaus teksto idėja tada nėra taip lengvai atmetama. Lyginamosios medžiagos gausumas ir dokumentų autentiškumas liudija, kad šia idėja gali būti sėkmingai paremtas redagavimo procesas⁵². Tokiu atveju pirmenybė teikiama mąstymo tipui, paremtam variacijomis – daugiariopai teksto archetipo aktualizacijai⁵³. Ši pozicija paremta redakciniu siekiu „pristatyti daugiariopus tekstus, vaizduojančius autoriaus intencijų vystymąsi ar kaitą“⁵⁴.

Mūsų tyrimo išeities taškas labai artimas rusų teksto kritikų, paveiktų prancūzų avanteksto sampratos, pozicijai, kad rankraščiai ir galutinis kūrinio tekstas yra ne du atskiri, bet glaudžiai susiję pažinimo objektai⁵⁵. Ypač pastaruoju metu aktualinama tekstologinių prieigų sintezės būtinybė: „Turbūt atėjo laikas, kai reikia bendrai kaip vienovę tirti kūrinio rašymo ir spausdinimo reiškinius, pamatyti kūrinį ne kaip rezultatą, reikalaujantį leidybos kanonų paieškos, o kaip procesą“⁵⁶. Teigiama, kad tik šio proceso nuoseklus pažinimas gali atskleisti tai, kas iš pirmo žvilgsnio atrodo prieštaringa ir neaišku. Patikimos žinios apie sąlygiškai tikrus autoriaus ketinimus išryški tik po avanteksto (rankraštinių redakcijų sistemos, planų, eskizų, etc.) rekonstrukcijos⁵⁷. Taigi pirmiausia reikia ieškoti ne teksto, kurį būtų galima išleisti, bet tirti visą šaltinių bazę. Tik po

⁵¹ Мишель Эспань [Michel Espagne] „О некоторых теоретических задач современной текстологии“, перевод Екатерины Дмитриевой, in: *Современная текстология: Теория и практика*: Сборник статей, технический редактор Т. Мишутина, Москва: Наследие, 1997, p. 4.

⁵² Peter L. Shillingsburg, „An inquiry into the social status of texts and modes of textual criticism“, *Studies in Bibliography*, 1989, t. 42, p. 2.

⁵³ Мишель Эспань, *op. cit.*, p. 5.

⁵⁴ Peter L. Shillingsburg, *op. cit.*, p. 5.

⁵⁵ Наталья Великанова, „Рождение художественного текста“, in: *Архив программы Гордона*, 2003-09-02, № 289, in: <http://gordon0030.narod.ru/archive/15880/index.html>, (2011-10-11).

⁵⁶ *Ibid.*

⁵⁷ Наталья Великанова, *op. cit.*

išsamaus genetinio dosjė tyrimo galima patikslinti rašytojo (ir redaktoriaus) darbo metodiką, pateikti aiškesnių faktinių duomenų, susijusių su kūrybine autoriaus valia, redaktorių ketinimais.

Teksto peržiūra istoriniu aspektu, išlikusių šaltinių subtilus, „juvelyriškas“⁵⁸ lyginimas, archyvinis darbas, dokumentais paliudytas autentiškas tekstas, yra neginčytini. Šie prioritetai ypač svarbūs, kalbant apie cenzūros ar redaktorių, veikusių cenzūros naudai, sąmoningai ar atsitiktinai pažeistus kūrinius, kurių visa konkreti medžiaginė bazė dar neaprepta ir netyrinėta. Kritinis teksto ir autoriaus kūrybinės valios nustatymas kiekvienu atskiru atveju yra bandymas spręsti problemą, o ne jos vengimas⁵⁹.

Autoriaus ir redaktorių intencijų kaita – esminė disertacijoje atliekamo tyrimo gairė. Vienintelis tekstas negali geriausiai reprezentuoti kūrinio⁶⁰. Reikalinga visų kūrinių reprezentuojančių šaltinių peržiūra, nes ir kitose versijose gali slypėti autoriaus intencijų paslankumą liudijančių faktų. *Dievų miško* teksto istorijos studija mus skatina kvestionuoti kategorišką prancūzų genetinės kritikos šalininkų ir britų tekstologų nuomonę dėl skirtinguose tekstuose aptinkamų skirtingų autorinių intencijų lygiavertiškumo. Negalime sutikti, kad „visos autoriaus intencijos gali būti vienodai autoritetingos“⁶¹. Permainingus autoriaus nusiteikimus parašyto kūrinio atžvilgiu provokavo kintanti socialinė aplinka. Mums svarbu, prieš akis matant daugiariopų, nestabilių kūrinio tekstų panoraminį vaizdą, bent sąlygiškai nustatyti pastoviasias autoriaus intencijas, pažiūrėti, kaip jų dalinę kaitą lėmė išoriniai faktoriai. Pasirinkta tyrimo linkmė pabrėžia klasikinį autoriaus konceptą ir teikia prioritetą autoriniam, o ne socialiniam teksto

⁵⁸ Лидия Громова-Опульская, „Основания „Критики текста“, p. 467.

⁵⁹ *Ibid.*, p. 477.

⁶⁰ *Ibid.*

⁶¹ Peter L. Shillingsburg, *op. cit.*, p. 5.

prigimties supratimui⁶². Šiai disertacijai tinka britų tekstologo Davido C. Greethamo pastebėjimas, kad daugumai „tekstologų ir kai kuriems literatūros kritikams – nepaisant formalizmo hegemonijos [...] – [autorius] ketinimas netapo klaidingu klausimu, jis tebėra vienas svarbiausių dalykų“⁶³. Siekiame išryškinti kūrimo kontekstą tam, kad geriau suprastume daugiariopų autoriaus intencijų reiškinių: ką autorius bandė padaryti, ką jis padarė, veikiamas tam tikrų aplinkybių. Keliamas klausimas, koku mastu redaktorių, redagavusių šį kūrinį jau po autoriaus mirties, darbas atitiko sąlygiškai numanomus autoriaus lūkesčius.

Nors autoriaus intencijos kategorija yra disertacijoje kartinė, skiriama daug dėmesio avanteksto ir po autoriaus mirties išleisto kūrinio teksto studijų sintezei. Remiamasi moderniąja britų ir amerikiečių tekstologija (ypač Peteris L. Shillingsburgas, Jackas Stillingeris, Hershelis Parkeris)⁶⁴, išsiskiriančia bandymu suderinti autocentrinį (*author-centric*) ir sociocentrinį (*socio-centric*) požiūrį į kūrinio tekstą. Ypač svarbi atrodo Shillingsburgo pozicija, kad redaktoriaus darbas neturėtų ribotis autoriaus geriausių ar galutinių intencijų paieška, o pastanga „užfiksuoti kūrinio autorinių pavidalų istorinę raidą“⁶⁵.

⁶² Plg. Peter L. Shillingsburg, *Scholarly editing in the computer age: Theory and practice*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 1996, p. 24.

⁶³ Paulius Subačius, *Tekstologija: Teorijos ir praktikos gairės*, p. 146.

⁶⁴ 1) *Text and Genre in Reconstruction*, edited by Willard McCarty, Cambridge: OpenBook Publishers, 2010; 2) *Devils and Angels: Textual Editing and Literary Theory*, edited by Philip Cohen, Charlottesville and London: University of Virginia Press, 1991; 3) *Textual studies and the common reader: Essays on Editing Novels and Novelists*, edited by Alexander Pettit, Athens, Georgia: University of Georgia Press, 2000; 4) Peter L. Shillingsburg, *Resisting texts. Authority and Submission in Constructions of Meaning*, Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1997; 5) Peter L. Shillingsburg, *Scholarly editing in the computer age: Theory and practice*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 1996; 6) Jack Stillinger, *Multiple authorship and the myth of solitary genius*, New York, Oxford: Oxford University Press, 1991; 7) Hershel Parker, *Flawed Texts and Verbal Icons: Literary authority in American fiction*, Evanston Illinois: Northwestern University Press, 1984.

⁶⁵ Peter L. Shillingsburg, *Scholarly editing in the computer age: Theory and practice*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 1996, p. 37.

Siekdami išryškinti autoriaus ir redaktorių sprendimų sąsajas, „bendraautorystės“ fenomeną, apžvelgsime kūrinio redagavimą tiek iš autoriaus, tiek iš redaktoriaus pozicijų, nepamesdami iš akių istorinio konteksto.

Dievų miško šaltiniai leidžia pagrįstai konstatuoti, kad autorinės minties slinkti dažnai lėmė ne sąmoningi kūrybiniai sprendimai, o išorinė redaktorių prievarta. Tekstologo misija šiuo konkrečiu atveju, pritaikant Subačiaus žodžius *Dievų miško* situacijai, yra pateikti „gyvą“ veikalo teksto klostymosi paveikslą⁶⁶. Britų ir prancūzų mokslininkai, kitaip negu rusų teksto kritikai, teigia, kad vieno autentiško kūrinio teksto rekonstruoti neįmanoma dėl paties autoriaus kitusių intencijų, redaktorių ketinimų autorinį tekstą pakreipti sau ar visuomenei patogiai perskaitymo linkme. „Suvokiant tekstą kaip unikalų kalbinį padarą, pripažįstama, kad pajudinus iš vietos nors vieną kalbinės sekos narį (fonemą, morfemą, leksemą, pauzę ir t. t.) bus suformuotas jau *kitas* tekstas“⁶⁷. Josephas Grigely'us dar radikaliau tvirtina, kad kūrinio tekste ne vietoje padėjus kablelį, turėsime „ne kitą to kūrinio pavyzdį, bet visiškai naują kūrinį“⁶⁸. Literatūros kūrinys lyginamas su statiniu, kuris niekada nebaigiamas statyti⁶⁹ – literatūros kūrimo ir skleidimo vyksmas yra dinaminis procesas, todėl kūrinį reprezentuoja viena po kitos einančios tekstinės sekos, kurių kiekviena išsiskiria savita istorine, semantine ir estetinė verte⁷⁰. Tos sekos sudaro kūrinio, šiuo atveju *Dievų miško* politekstą. Mūsų tiriamoje tekstualumo erdvėje jis apėpia tekstų, kuriuos perteikia 20 šaltinių (8 rankraščių ir mašinraščių, 12 leidimų), grupę:

Š₁ (mašinraščio intarpas rankraštyje),

š₂ (rankraštis, 1945),

⁶⁶ *Ibid.*, p. 201.

⁶⁷ Paulius Subačius, „Tekstas, autorius ir tradicija lituanistikos verčių hierarchijoje“, p. 68.

⁶⁸ Joseph Grigely, „The Textual Event“, in: *Devils and Angels: Textual Editing and Literary Theory*, edited by Philip Cohen, Charlottesville: University of Virginia Press, 1991, p. 178.

⁶⁹ *Ibid.*, p. 176.

⁷⁰ Plg. *Ibid.*

- Š₃ (*LLTIB RS* mašinraštis, 1945),
Š₄ (*BVSNM* mašinraštis, 1945),
Š₅ (*LLMA* nuorašas, 1946),
Š₆ (*LNB RKRS* nuorašas, 1946),
Š₇ (*LLMA VD*, 1948),
Š₈ (*LLMA VR*, 1957),
Š₉ (pirmasis leidimas, 1957),
Š₁₀ (Chicago, 1957),
Š₁₁ (1960),
Š₁₂ (1966),
Š₁₃ (1971),
Š₁₄ (1976),
Š₁₅ (1979),
Š₁₆ (1985),
Š₁₇ (1989),
Š₁₈ (1997),
Š₁₉ (2005),
Š₂₀ (2006) ... (Š_N).

Įmanoma pasakyti, kiek turime *Dievų miško* materialių, apčiuopiamų, archyvuose išlikusių ir išleistų šaltinių, bet neįmanoma suskaičiuoti, kiek tekstų jie perteikia (liudija), jei pagal cituotą sampratą kiekvieną smulkiausią (kablelio lygio) autoriaus ir redaktorių pataisą laikytume vis naujo *Dievų miško* teksto sugeneravimo prielaida. Todėl analizuodami ribojamės tik kelių svarbiausių priešleidybinių šaltinių ir leidimų „viduje“ išaiškėjusiu politekstu (susipynusiais autoriaus ir įvairių redaktorių balsais) ir išvardytų dvidešimties šaltinių rekonstruojamų pagrindinių tekstų suponuojamu politekstu. Nesiimame spręsti, kiek konkrečiai tekstų išsiskiria kiekviename materialiam *Dievų miško* pavidale (vienoje tekstinės sekos grupėje), koks (neaprepiamas) jų bendras skaičius. Tokio pobūdžio darbo imtis būtų utopija, ji paminima tik kaip teorinių ieškojimų kraštutinė pozicija. Juk neturime nė pakankamai aiškių ir tikslių duomenų, kiek iš viso žmonių taisė *Dievų miško* tekstus, kas jie buvo, kodėl ėmėsi šio darbo – gerai

suvokiame, kad mūsų atlikta teksto kaitos proceso elementų analizė ir siūloma atribucija yra dalinė.

Tekstologinio darbo specifiką gerai apibrėžė profesorius Williamas E. Cainas: prie kiekvieno jau padaryto darbo visuomet turi būti sugrįžtama⁷¹ – kitų redaktorių nueitą kelią privalu pakartoti, jį paprasčiausiai patikrinant. „Visi tekstai yra laikini pranešimai, ir visi autoritetingi leidimai vieną dieną turės būti papildyti“⁷². Tad tyrimą lydi hermeneutinė įtarumo nuostata, skatinanti, konkrečiai peržiūrint visus išlikusius *Dievų miško* tekstus, kritiškai apmąstyti žmonių, anksčiau redagavusių kūrinį, nuostatas, redagavimo ypatybes ir galimus suklydimus.

Atliekant tyrimą, pasitikėjimo teikė Alberto Zalatoriaus drąsinantis paskatinimas imtis su genetinio kodo aiškinimu susijusių darbų – būtent jie ragina skaitytoją „priim[ti] tekstą su padidėjusiu prasmės krūviu“⁷³. Mums svarbi profesoriaus mintis, kad „vien tik genezės aspektas negali atskleisti visos kūrinio semantikos, o juo labiau jo istorinės ar absoliučios vertės [...], tačiau šalia kitų aspektų jis yra būtinas. Tuo labiau, kad tik jis leidžia įjungti į tyrinėjimą reikšmingus momentus, neįtraukiamus kitų aspektų“⁷⁴.

Mes esam susidūrę tik su apytiksliais, apytikriais duomenimis. Dokumentinę konkretybę dažnai papildė hipotetinis aiškinimas. Zalatoriaus įsitikinimu, „ne visur galima ir reikia operuoti tik konkretybėmis, tiksliau, ne visada galima absoliučiai ta konkretybe pasikliauti. Kartais reikia nuovokos ar spėjimo, iš kitų duomenų išvedamos galimybės, kuri neretai būna teisingesnė negu konkretybė“⁷⁵.

⁷¹ William E. Cain, „Making Texts New: A Response to Gabler, McLaverty, and Grigely“, in: *Devils and Angels*, p. 198.

⁷² *Ibid.*, p. 199.

⁷³ Albertas Zalatorius, „Genezė“, in: Albertas Zalatorius, *Vincas Krėvė: Nebaigta monografija*, sudarytoja Jūratė Sprindytė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003, p. 34.

⁷⁴ *Ibid.*

⁷⁵ Albertas Zalatorius, „Rašytojo kūrybos tyrinėjimas – visada problema“, in: Albertas Zalatorius, *op. cit.*, p. 32.

Tad „redaguojant tekstą, nebūtina visada visais atvejais laikytis nustatytos tiesos. Galima apie vieną reiškinį susidaryti skirtingu laipsniu svarių nuomonių“⁷⁶. Šios disertacijos tyrimas nėra ankstesnių *Dievų miško* redaktorių darbo kritika, o lygiai toks pat neramus ir klausiantis ieškojimas.

⁷⁶ Борис Томашевский, *Писатель и книга: Очерк текстологии*, редактор Аркадий Мильчин, Москва: Искусство, 1959, p. 164.

I. DIEVŲ MIŠKO RECEPCIJA

1. Pirmoji kūrinio materializacija

Istoriniuose dokumentuose, literatūriniuose šaltiniuose nuosekliai fiksuotas toks Sruogos kūrinio *Dievų miškas* kelias link skaitytojo.

Abstrakti kūrinio idėja kilo Štuthofe. Lietuvių įkaitų grupę paskelbus garbės kaliniais (1943-05-31), Sruoga savo noru dirbo lagerio raštinėje. Rizikuodamas gyvybe, domėjosi slaptais dokumentais. Planavo aprašyti ar išsamiai papasakoti apie lagerio gyvenimą. Juzei Mačiokienei, Štuthofe kalinto Mykolo Mačioko žmonai, vėliau liudijo tokį sąmoningą ketinimą: „Aš norėjau eiti į raštinę, kai viltis nušvito, kad gyvi išliksim. Galvojau, aš turėsiu medžiagos, prieisiu prie jų vadinamos tvarkos, daugiau parašysiu apie tą pragaro mašiną, ar žodžiu kam perduosiu...“⁷⁷ Buvęs Štuthofio kalinys Mečislovas Kriaučiūnas akcentavo Sruogos pastangas prisiminti daugybę pavardžių, į daug ką akylai įsiziūrėti, užfiksuoti atmintyje ypač sukrėtusias scenas, sistemingai apibendrinti⁷⁸; atkreipė dėmesį, kad Sruoga slapta kopijavosi kalinių sąrašus – „buvo pasiryžęs palikti istorijai tuos SS kaltinamuosius aktus“⁷⁹. Lenkas Augustinas Sikorskis, su Sruoga dirbęs lagerio raštinėje, pabrėžė kitus situacijos privalumus: „Didelis skaičius ateinančių pas mus kalinių duodavo jam galimybę studijuoti charakterius, įtvirtinti atmintyje ar popieriuje išgirstas naujienas bei pasisakymus įvairiomis temomis“⁸⁰. Kitas Štuthofio kalinys Pilypas Narutis išskyrė specialius Sruogos užmojus artėjant

⁷⁷ Juzė Mačiokienė, „Atsiminimai apie Balį Sruogą“, in: Virginija Stankevičiūtė, *Amžininkų atsiminimai apie Balį Sruogą*, Diplominis darbas, Vilniaus Darbo raudonosios vėliavos ordino valstybinis V. Kapsuko universitetas, 1975, in: *Balio ir Vandos Sruogų namai–muziejus*, (toliau – *BVSNM*), 1372 Rp, p. 145.

⁷⁸ Mečislovas Kriaučiūnas, „Atsiminimai apie Balį Sruogą“, in: *BVSNM*, [be numerio], p. 4, 6.

⁷⁹ Marija Macijauskienė, „Gimtosios žemės jėga“, *Švyturys*, 1976, Nr. 2, p. 17.

⁸⁰ Augustinas Sikorskis, „Mano atsiminimai apie kalinį Balį Sruogą“, in: *BVSNM*, 1337 Rp, p. 5.

frontui – intensyviai slaptos informacijos paieškas, drąsą naršyti lagerio archyvus⁸¹. *Dievų miše* Sruoga paliko įrašą, liudijantį sąmoningas pastangas gilintis, rinkti ir sisteminti lagerinės tikrovės duomenis: „Ir iš raštinės – taip toli matyti: visas lageris, visi žmonės, visa tvarka, – visa reikalingoji medžiaga...“⁸² Vanda Sruogienė minėjo, kad Sruoga „užrašinėjo ir savo nelaimės draugų pastebėtus išgyvenimus“⁸³. Jos teigimu, šie užrašai išlikę, išgelbėti drauge su Štuthofe parašytų kūrinių originalais⁸⁴. Užrašų iš Štuthofa, kuriuos būtų galima pagrįstai laikyti *Dievų miško* metmenimis, disertacijos autorė archyvuose nerado. Samulionis, domėjęsis Štuthofa parašytų kūrinių originalais, apie Sruogienės minėtus užrašus iš lagerio duomenų savo monografijoje⁸⁵ nepateikė, konkretūs faktai neminimi ir privačiuose Samulionio ir Sruogienės, Dalios Sruogaitės laiškuose⁸⁶. Parengiamasis kūrinio radimosi etapas (medžiagos, dokumentacijos rinkimas) baigėsi, prasidėjus lagerio evakuacijai (1945-01-25). Abstraktus sumanymas konkretesnį pavidalą įgavo jau Lietuvoje.

1945 m. gegužės mėnesį, ką tik grįžęs iš Štuthofa, rašytojas pabrėžė norįs parašyti „eskizinius portretus apie stovyklą ir apie tą „Dievų mišką [...]“⁸⁷. 1945 m. rugpjūčio mėnesį, gydydamasis Birštone, Sruoga artimiems savo bičiuliams, draugams ir pažįstamiems – Marijai Nemeikšaitei, Juozui Nemeikšai, Vincui ir Emilijai Mykolaičiams, Antanui Venclovai – laiškuose pasakojo, kad yra

⁸¹ Pilypas Narutis, „Balys Sruoga – Aitvaras Didysis“, *Draugas*, 1998-01-24, Nr. 17 (4), p. 3.

⁸² Balys Sruoga, *Dievų miškas*, Mašinraštis, in: *Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto bibliotekos Rankraščių skyrius*, (toliau – *LLTIB RS*), f. 53, b. 8, p. 179.

⁸³ Vanda Sruogienė, „Kaip „Dievų miškas“ buvo rašomas“, in: *LLTIB RS*, f. 53, b. 1377.

⁸⁴ *Ibid.*

⁸⁵ Algis Samulionis, *Balys Sruoga: Monografija*, Vilnius: Vaga, 1986.

⁸⁶ Iš Algio Samulionio ranka persirašytų atskirų Vandos Sruogienės laiškų fragmentų matyti, kad abstrakčiai, tiesiogiai neįvardijant, aptarinėti tik Štuthofa parašytų draminių ir teatrinių-teorinių kūrinių originalų ir nuorašų, variantų klausimai. Apie specialius užrašus iš Štuthofa žinių nepateikta, in: asmeninis Donatos Linčiuvienės archyvas. Šią medžiagą redaktorė perdavė disertacijos autorei. Kol kas *LLTIB RS* archyve nedeponuota.

⁸⁷ L. Oginskaitė, „Prof. B. Sruoga pasakoja“, *Tiesa*, 1945-05-17, Nr. 113 (643), p. 2.

atsiskyręs, užsidaręs, jokioms pagundoms nepasiduodantis – labai intensyviai rašė naują kūrinį, kuris greitai turėjo būti visiškai baigtas. Į Birštono Baltąją vilą jo aplankyti atvykusiems Venclovai, Petručiui Cvirkai, Jadvygai Peseckienei, Aldonai Daugėlaitei skaitydavo naujo kūrinio ištraukas⁸⁸. 1945 m. rudenį *Dievų miško* tekstas buvo „galutinai tvarkytas“⁸⁹. 1945 m. rugsėjo 4 d. laiške Mykolaičiams autorius pranešė, kad kūrinio tekstas jau baigtas⁹⁰; spalio 13 d. Rašytojų sąjungos namuose skaityti atskiri fragmentai⁹¹. Lapkričio 23 d. Vilniaus universitete surengto vakaro metu rašytojas studentams kalbėjo apie lagerį: „pasakojo apie Štuthofą, skaitė „Dievų miško“ ištraukas“⁹². Lapkričio 25 d. kūrinio epizodai skaityti per radiją⁹³.

2. Klausytojų ir skaitytojų reakcijos

Neoficialios *Dievų miško* sutiktuvės viešosiose erdvėse (Vilniaus universitete, Rašytojų sąjungos namuose, radijo studijoje) ir kūrinio skaitymai

⁸⁸ Antanas Venclova, *Vidurdienio vėtra*, Vilnius: Vaga, 1971, p. 586–587; Aldona Daugėlaitė-Mikailienė, „[Prisiminimai apie Balį Sruogą]“, in: *Balys Didysis: Atsiminimai apie Balį Sruogą*, sudarytoja ir redaktorė Reda Pabarčienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1997, p. 358, 360–361; Jadvyga Peseckienė, „[Prisiminimai apie Balį Sruogą]“, in: *Ibid.*, p. 374.

⁸⁹ Algis Samulionis, *Balys Sruoga*, p. 345.

⁹⁰ Balio Sruogos laiškas Vincui Mykolaičiui-Putinui, 1945-09-04, in: *LLTIB RS*, f. 59, b. 484.

⁹¹ Elena Naginskaitė-Vajėgienė, „[Prisiminimai apie Balį Sruogą]“, in: *Balys Didysis*, p. 434; Aleksandras Kernagis, „[Prisiminimai apie Balį Sruogą]“, in: *Ibid.*, p. 181.

⁹² Algis Samulionis, „Balys Sruoga – Vilniaus universiteto profesorius“, in: *Literatūros istorijos ir teorijos metodologinės problemos: Respublikinės jubiliejinės mokslinės konferencijos, skirtos VVU 400 metų įkūrimo sukakčiai pažymėti, programa ir pranešimų medžiaga*, 1978 m. geg. 11–12 d., redagavo J. Girdzijauskas, V. Michailovas, Vilnius: Vilniaus darbo Raudonosios vėliavos ordino V. Kapsuko universitetas, 1978, p. 59.

⁹³ Marijos Mackevičienės laiškas Vandai Sruogienei, 1945-11-27, in: *Balys Sruoga mūsų atsiminimuose: Balio Sruogos 100-ajai gimimo sukakčiai*, sudarė Vanda Daugirdaitė-Sruogienė, Vilnius: Regnum fondas, 1996, p. 380; Halina Korsakienė, *Namas, kuriame gyvenome*, Vilnius: Vaga, 1991, p. 220.

privačioje aplinkoje (pas Nemeikšas, Karužas ir Brėdikius) paliudijo, kad žmonių entuziazmas ir jaudulys atitiko išankstinę rašytojo viltį dėl „ypatingo kūrinio“. Sruoga, Peseckienės teigimu, „buvo įsitikinęs, kad iš tikrųjų „Dievų miškas“ sukrės visus“⁹⁴; kad bus „sutiktas [...] su dideliu susidomėjimu“⁹⁵.

Sruogos klausytojai pirmiausia akcentavo psichologinį skaitomų ištraukų poveikį: „Išpūdis buvo milžiniškas. Ilgai po to persekiojo košmariški vaizdai. [...] Šiurpas nueidavo per kūną, kai jo balse suskambėdavo skaudi ironija, pasišaipymas iš tariamos žmogaus didybės“⁹⁶; „Jis skaitė ramiai, nenuobodžiai, o mes klausėmės apimti klaikaus šiurpo“⁹⁷; „Tai kažkas siaubinga! Mačiau tame baisiame fone prof. S[ruoga] ir Jurgutį, visur baisiai kenčiančius“⁹⁸. Autentiškas kančios liudijimas „padarė labai gilų išpūdį“⁹⁹. Buvusi Sruogos studentė kalbininkė Julija Žukauskaitė prisiminė: „Po karo B. Sruoga, įprašytas savo pažįstamų, skaitė „Dievų mišką“ (universitete, dabartinėse rektorato patalpose). Visi apsėsdavo ilgą stalą. B. Sruoga skaitė monotoniškai ir su sarkazmu. Klausytojai verkėdavo“¹⁰⁰. Sunkiai valdomų emocijų raiška rodo, kad kūrinio ištraukų klausytis nebuvo lengva ir dėl sunkios tematikos, ir dėl spontaniškos improvizacijos – čia pat prieš akis vykstančio kūrybos proceso: „O kartais klausyti būdavo labai sunku. Ypač „Dievų mišką“, kurį skaitydavo Birštone iš rankraščių. Paskaitė pusę sakinio, griebia, braukia, rašo, paskui vėl skaito“¹⁰¹. Aktorė,

⁹⁴ Jadvyga Peseckienė, „Atsiminimai apie Balį Sruogą“, in: *BVSNM*, 1521 Rp, p. 2.

⁹⁵ *Ibid.*, p. 1.

⁹⁶ Elena Naginskaitė-Vajėgienė, *op. cit.*, p. 434.

⁹⁷ Jadvyga Žakovičaitė, „[Atsiminimai apie Balį Sruogą]“, in: Virginija Stankevičiūtė, *op. cit.*, p. 174.

⁹⁸ Hortenzija Balčiūnaitė-Vaitkevičienė, „Ištraukos iš dienoraščio“, 1945–1947, in: *BVSNM*, 1343 Rp, p. 8.

⁹⁹ „Prof. B. Sruoga skaitė studentams atsiminimus iš vokiškojo lagerio“, *Tiesa*, 1945-11-27, Nr. 276 (306), p. 6.

¹⁰⁰ Julija Žukauskaitė, „Atsiminimai apie Balį Sruogą“, in: *LLTIB RS*, f. 53, b. 1274.

¹⁰¹ Aldona Daugėlaitė-Mikailienė, „Atsiminimai apie Balį Sruogą“, in: *LLTIB RS*, f. 53, b. 1500, p. 7.

dramaturgė Regina Januškevičienė, priešingai, minėjo gana santūrias *Dievų miško* klausytojų emocijas Rašytojų sąjungoje¹⁰².

Kūrinio klausytojų reakciją papildė kūrinio skaitytojų atsiliepimai, išsiskyrę asmeniniais išgyvenimais, individualiais vertinimais.

Skaitytojų santykis su tekstu emocingas, jaudulys reikštas kūniškais įvaizdžiais. Pranas Žukas, buvęs Štuthofio kalinys, liudijo: „Spaudė gerklę. Braukiau ašaras“¹⁰³. Peseckienė kūrinio poveikį apibūdino: „Ir tikrai tas „Dievų miškas“ – nei atimt, nei pridėt. Skaitai – akys užputę, o šonai skauda nuo juoko!“¹⁰⁴ Rašytojo Jurgio Savickio sūnaus Algirdo žmona Julija Savickienė, prisimindama bendrą Štuthofio patirtį, ištarė: „O „Dievų mišką“ moku turbūt atmintinai...“¹⁰⁵ Sruogos *Dievų miškas* tapo atminties savastimi, jam suteiktas įsigyvenantis aiškumas¹⁰⁶, pajausta jo gyvybinė jėga. Žuko žodžiai patvirtina, kad *Dievų miško* skaitymas – tai dvasinio alkio įveikimas: „Griebiau šią knygą skaityti, kaip kalinys duonos žiauberę ryti...“¹⁰⁷

Spontaniškas mintis galima laikyti ir pirmomis trumposiomis kūrinio recenzijomis. Jose vienu ar keliais sakiniais įvardyti stiprieji kūrinio pagrindai – pasakojimo būdas ir tematikos originalumas. Žuko teigimu, „Šita sūri didžiojo rašytojo šypsenėlė „Dievų miške“ – užtikrintas raktas į skaitytojo širdį“¹⁰⁸. Fiodoras Soprunovas taip pat akcentavo skausmą slepiančią „drovią šypseną“¹⁰⁹. Peseckienė pastebėjo: „Kažkur kartais tokia satyra, toks juokas praeina, kad pajėgi

¹⁰² Regina Januškevičienė, *O metai nelaukia...*, Vilnius: Vaga, 1968, p. 330.

¹⁰³ Pranas Žukas, „Atsiminimai apie Balį Sruogą“, in: *LLTIB RS*, f. 53, b. 1594, p. 6.

¹⁰⁴ Jadvyga Peseckienė, *op. cit.*, p. 376.

¹⁰⁵ Julija Savickienė, in: A. Gumbaragis, „Pasakyk man dar vieną žodelį“, *Švyturys*, 1963, Nr. 8, p. 21.

¹⁰⁶ Plg. George Steiner, *Tikrosios esatys*, iš anglų kalbos vertė Laimantas Jonušys, Vilnius: Aidai, 1998, p. 13.

¹⁰⁷ Pranas Žukas, *op. cit.*, p. 5.

¹⁰⁸ *Ibid.*

¹⁰⁹ „Susitikimai „dievų miške“, Iš Fiodoro Soprunovo pasakojimų apie Balį Sruogą, *Kultūros barai*, 1986, Nr. 2, p. 57.

tokį veikalą perskaityt...“¹¹⁰ Alfonsas Gučas, po karo metus gyvenęs Sruogos namuose, pirmiausia dėmesį atkreipė į labai paveikią kūrinio faktologinę medžiagą: „Mane sukretė patys faktai, realijos, kurias sunku normalia vaizduote sukurti“¹¹¹. Antanas Miškinis įžvelgė talentingai parašyto kūrinio savitumą ir vertę: „B. Sruoga gebėjo ne tik pavaizduoti žemės pragaro baisybes, bet ir pasityčioti iš jų. Pasauly netrūksta knygų apie fašistinius žmonių naikinimo kombinatus, bet abejoju, ar kas bus parašęs už B. Sruogą geriau“¹¹². Vėliau šią mintį pabrėžė Soprunovas: „Jis pirmas atvirai ir tikroviškai papasakojo apie lagerio tragediją, jis – ir antrasis Nielsenas“¹¹³. Tai bendra štuthofiečių nuomonė“¹¹⁴. Dėl medžiagos stokos sunku atsakyti, kaip *Dievų mišką* priėmė artimi Sruogos bičiuliai – Kazys Boruta, Petras Vaičiūnas, Mykolaitis-Putinas¹¹⁵.

Pirminis *Dievų miško* skaitymas paliko gerus įspūdžius ir komunistuojantiems rašytojams – Cvirka, Venclovai, Juozui Baltušiu. Cvirka ir Venclova kartkartėmis apsilankydavo Birštone. Ideologinės kontrolės tikslus akimirką užgoždavo estetiškas pasigėrėjimas gerai parašytu tekstu. Cvirka, išklauses paties Sruogos perskaitytą nedidelį teksto fragmentą, teigiamai įvertino jo stilistinį savitumą: „Baisi bus knyga... Ir nuostabiausia joje – sruogiškas juokas...“¹¹⁶ Venclovai ši ištrauka taip pat patiko dėl jai būdingo sruogiško humoro¹¹⁷. Vėliau jis savo studentams kalbėjo apie Sruogos *Dievų mišką*,

¹¹⁰ Jadvyga Peseckienė, „Atsiminimai apie Balį Sruogą“, in: *LLTIB RS*, f. 53, b. 1553, p. 15.

¹¹¹ Alfonsas Gučas, „Vienerius metus pas profesorių B. Sruogą“, *Literatūra ir menas*, 1986-02-01, Nr. 5 (2044), p. 4.

¹¹² Antanas Miškinis, „Atsiminimai apie Balį Sruogą“, in: *LLTIB RS*, f. 53, b. 1547.

¹¹³ Martinas Nielsenas – danas, Štuthofo kalinys, atsiminimų *Rapport fra Stutthof* (1947) autorius.

¹¹⁴ Fiodor Soprunov, „[Prisiminimai apie Balį Sruogą]“, in: *Balys Didysis*, p. 339.

¹¹⁵ Tarp Sruogos archyve saugomų atsiminimų, pokarinių laiškų ir jau publikuotos archyvinės medžiagos iš Petro Vaičiūno, Juozo Paukštelio, Antano Vienuolio, Vinco Mykolaičio-Putino, Kazio Borutos fondų nepavyko rasti minėtų rašytojų atsiliepimų apie *Dievų mišką*.

¹¹⁶ Antanas Venclova, *op. cit.*, p. 587.

¹¹⁷ *Ibid.*

išskirdamas sarkazmo aspektą¹¹⁸. Sruoga norėjo, kad ką tik parašyto kūrinio ištraukos būtų paskelbtos Baltušio redaguojamame *Pergalės* žurnale. Baltušis Sruogos tekstą vertino itin gerai dėl jo poveikumo ir ironijos: „Sukrečiantis rankraštis! Tokio šurpo taip vaizdžiai nuo pradžios iki galo parodyto aš savo gyvenime nebuvau skaitęs ir manau, kad nieko tokio sukrečiančio man nepavyks skaityti. Romanas parašytas su skausminga ironija“¹¹⁹. Baltušis draugiškai ir įžvalgiai perspėjo Sruogą, kad pastarasis, išspausdinus dalį teksto, gali nusivilti, nes „šitos ironijos kai kas gali nesuprasti. Gali susidaryti kliūčių“¹²⁰. Baltušis nedvejodamas sutiko priimti ir spausdinti pasiūlytas ištraukas: „kaip redaktorius, aš mušiu kiaurai, iki galo“¹²¹. Rašytojai jautė, kad kūrinys profesionaliai parašytas, kad sovietinėje literatūroje yra savitas dėl stilistinės ekspresijos, originalios tematikos, pasakojimo specifikos. Rašytojo Viktoro Katiliaus liudijimu, „privačiuose rašytojų pokalbiuose aidėjo B. Sruogai labai palankūs komentarai“¹²².

Apie *Dievų miško* rankraštį¹²³, vėliau mašinraštį neigiamai atsiliepė nedaug žmonių. Leonui Puskunigiui, kartu su Sruoga kentėjusiam Štuthofe, buvo nepriimtina kūrinio stilistika: „Man teko skaityti „Dievų miško“ rankraštį, kurį po B. Sruogos mirties atsiuntė jo brolis. Deja, ne viskas man patiko knygoje. Nepatiko gaižus, sarkastiškas stilius, per daug sruogiško pasišaipymo...“¹²⁴ Tokį vertinimą galėjo lemti psichologinė trauma, negalėjimas atsiriboti nuo skaudžių

¹¹⁸ Vladas Žukas, „Bibliografija ir kiti klausimai“, in: *Atsiminimai apie Antaną Venclovą*, sudarė Marija Macijauskienė, Vilnius: Vaga, 1988, p. 298.

¹¹⁹ Juozas Baltušis, „Atsiminimai apie Balį Sruogą“, in: *BVSNM*, 1518 Rp, p. 2.

¹²⁰ *Ibid.*, p. 3.

¹²¹ *Ibid.*

¹²² Viktoras Katilius, „Literatūros profesoriai Kauno universitete“, in: Viktoras Katilius, *Židiniai ir žmonės*, sudarė Aldona Paulauskienė, Vilnius: Vaga, 1997, p. 28.

¹²³ Balys Sruoga, *Dievų miškas*, [be datos], in: *LLTIB RS*, f. 53, b. 578.

¹²⁴ Leonas Puskunigis, „[Atsiminimai apie Balį Sruogą]“, in: *LLTIB RS*, f. 53, b. 1558, p. 7.

Štuthofe patirtų išgyvenimų. Tačiau tai nereiškė, kad pats kūrinys liko nesuprastas ar pasmerktas.

Apie *Dievų miško* stilistiką gana kritiškai atsiliepė ir Katilius: „O šiaip jau ne man vienam kliūva kažkokia „specsrugiška“ kalbėsena, kuri trukdo skaityti ir „Dievų mišką“, pagal žanrą reikalaujantį tikslesnės pasakojimo manieros, sakyčiau, dokumentiškumo. Ten visi keikiasi vienais žodžiais, ir visi muša būtinai lazda, viena ir ta pačia“¹²⁵.

Kitas Štuthofo kalinys Jonas Busėnas rašė: „„Dievų miške“ Sruoga Štuthofą aprašė teisingai, bet švelniau. Tokio žiaurumo, pasityčiojimo iš beteisio kalinio turbūt niekas ir negalėtų parodyti. Man perkirto nosį, sulaužė petikaulį. Kas galėtų išpasakoti Kozlovskio, Zelionkės budeliškus veiksmus?! Kokios klaikios korimo „apeigos“, bėgliai, sukandžioti vilkšunių! Atsimenu, rusų belaisvis plaktuku dirbtuvėje užmušė vokiečių. Už jį pakorė šimtą kalinių“¹²⁶. Slogios Štuthofo tikrovės, buvusio lagerininko nuomone, iki galo atspindėti negalėtų joks pasakojimas.

Mačiokienė, Sruogai perskaičius ištraukų, kuriose kalbėta apie jos vyrą, reagavo ypač emocingai:

Po kiek laiko jaučiu, kad B. Sruoga pavargo, atsistojo. Aš irgi atsistojau, labai susijaudinusi, ir ėmiau daužyti jį kumščiais:

– Kaip galima, kaip galima taip rašyti?! [...] Juk čia žmonių gyvybė, kančios, o jūs verčiate žmones net juoktis...¹²⁷

Mačiokienės Sruogai išsakytame kaltinamo pobūdžio klausime nesąmoningai įrašyta kūrinio originalumo įžvalga – paradoksali priešybių dermė. Kadangi Mačiokienė buvo pirmoji Sruogos *Dievų miško* ištraukų klausytoja,

¹²⁵ Viktoras Katilius, *op. cit.*, p. 28.

¹²⁶ Jonas Busėnas, „[Prisiminimai apie Balį Sruogą]“, in: *Balys Didysis*, p. 306–307.

¹²⁷ Juzė Mačiokienė, *op. cit.*, p. 146.

Sruoga jos įspūdžiais paremtu vertinimu liko patenkintas. Tolesniame pokalbyje aiškiai išdėstė priežastį, kodėl jos pastabą laikė vertinga – „aukščiausia kritika“¹²⁸:

– Balys savo paskutines jėgas dėjo ne be reikalo. Reiškia, Balys parašė gerai. Žinok, Vytautui [Stanevičiui] ir Mykolui [Mačiokui] paskaičiau šį parašymą. Vytautas pusiau vertino, o Mykolas: „Ne, profesoriau! Velnią jau čia parašei, pats šitiek daug išgyvenęs“ [...]. *Aš gi rašiau literatūrinį kūrinį, o ne dienoraštį. Aš noriu būti rašytoju, kad ir tokiu atveju. Jie [Štuthofio įvykiai] yra neaprašomi, yra žiaurūs. Jei žmogus valdo plunksną, jis ir negali rašyti tokius dalykus. Į pasaulį reikia žiūrėti linksniau...*¹²⁹

Taip Sruoga replikavo skeptikams, netikėjusiems ar abejojusiems ironijos reikalingumu. Baltušiu jis aiškino apie būtinąją savigydos ir savisaugos priemonę: „Jeigu aš be ironijos būčiau rašęs, aš nebūčiau išgyvenęs. Tokie šiurpūs dalykai! Ironija buvo tas skydas, kuriuo aš prisidengiau nuo mirties pavojaus. Čia pat galėjau krist negyvas. Kai truputį paironizuoju, man atokvėpis. Todėl parašiau. [...] nuo skausmo gindamasis parašiau, kitaip negalėjau rašyti“¹³⁰.

Lietuvos pokario rezistencijos dalyvis, Lenkijos lietuvis, buvęs lagerininkas Antanas Suraučius, prisimindamas *Dievų miško* sukeltas reakcijas, pabrėžė, kad istorinė pirmųjų pokario metų situacija nebuvo palanki tokiam specifiniam pasakojimui: „Kai slėgė dar masinis gedulas, gilus buvo nuostolių skausmas, o vienų patirti, kitų sužinoti klaidūs konclagerių žiaurumai nusiaubdavo žmones, Sruogos pasakojimo būdas su pasijuokimu, humoru, sąmoju atrodė ne vietoje. Rašytojo objektyvumas, jo analizės ir apibendrinimai rodėsi tada perdėti“¹³¹. Žmonėms buvo geriau suprantamas realistinis įvykių aprašymas: „Buvo labiau priimtinos rūsčios reliacijos apie baisenybes, žiaurumų ir žudymų išradingumus,

¹²⁸ *Ibid.*

¹²⁹ *Ibid.*, p. 147, (kursyvas mano, – N. M.).

¹³⁰ Juozas Baltušis, *op. cit.*, p. 3.

¹³¹ Antanas Suraučius, „Apie „Dievų mišką“, *Aušra*, 1979, Nr. 3, p. 4.

žmonių naikinimo mastą¹³². Juokas mirties akivaizdoje laikytas nesusipratimu, netgi – beprotybe. Abejota, ar lagerinė tematika apskritai tinkama grožiniam kūrinii. *Dievų miško* adekvatus supratimas ir vertinimas formavosi tik praėjus skaudžiajam istorijos tarpsniui. Baigianis aštuntam dešimtmečiui konstatuota, kad Sruogos knyga būtent dėl labai įdomios stilistikos naujai atrandama, labiau suprantama, pavadinama „klasiška hitlerinių konclagerių studija“¹³³, dėl aktyvaus skaitytojų susidomėjimo, intriguojančio skaitymo, „gyvo“ vaizdavimo būdo tampa „tikru bestseleriu“¹³⁴.

3. Ankstyvoji (ne)publikavimo istorija

Veikalo kelias į platesnę viešumą ėjo per Valstybinę grožinės literatūros leidyklą.

Kai baigtas rašyti Sruogos kūrinys atsidūrė vyriausiojo redaktoriaus Drazdausko rankose, jis rūpinosi parengimo leidybai procesu, redagavo kūrinį¹³⁵. Dėl dokumentų stokos neaišku, ar leidykloje vyko posėdis, kuriame formaliai svarstytas *Dievų miško* leidimo klausimas; nebeįmanoma sužinoti, ar redaktorius savarankiškai priėmė sprendimą leisti kūrinį; nežinia, ar Sruoga pats įteikė kūrinį

¹³² Antanas Suraučius, „Apie „Dievų mišką“, *Aušra*, 1979, Nr. 4, p. 1. „1944–1945 m. baudėjai nužudė 12 226 žmones [...]. Iš viso į 1944–1945 m. žuvusių partizanų skaičių įrašyta ir apie 5000 nužudytų beginklių žmonių“ (Arvydas Anušauskas, „Teroras (1944–1953 m.)“, in: *Lietuva 1940–1990: Okupuotos Lietuvos istorija*, vyriausias redaktorius Arvydas Anušauskas, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2007, p. 291).

¹³³ *Ibid.*

¹³⁴ *Ibid.*

¹³⁵ 1945 m. lapkričio 5 d. su Sruoga leidykloje buvo sudaryta autorinė sutartis (be numeracijos) dėl *Dievų miško* leidimo (Valstybinės grožinės literatūros leidyklos redakcinis portfelis su autoriais ir vertėjais. Sąrašas Nr. 13, in: *LLMA*, f. 23, ap. 1, b. 4, p. 51; su Drazdausku sutartis dėl kūrinio redagavimo sudaryta 1946 m. kovo 14 d. (Valstybinės grožinės literatūros leidyklos redakcinis portfelis su redaktoriais. Sąrašas Nr. 4, in: *LLMA*, f. 23, ap. 1, b. 4, p. 54). Pačios sutartys neišliko.

Drazdauskui, ar redaktorius kreipėsi siūlydamas išspausdinti. Atsiminimų autoriai pateikė prieštaringų žinių. Remiantis Kaziu Jankausku, Peseckiene, galima daryti prielaidą, kad Drazdauskas ėmėsi „Dievų miško“ pasitikėdamas rašytojo talentu. Kita vertus, gal norėjo padėti Sruogai išspręsti finansinius sunkumus, nors į patį tekstą greičiausiai nebuvo įsigilinęs: „Jį palaikė Drazdauskas ir priėmė „Dievų mišką“, kadangi jautė, kad jis neturi pinigų. Sruogai gyvybiškai jų reikėjo – jis basas nuogas, kaip sako, ir gyvent reikia. Tai Drazdauskas jam išmokėjo, kiek galėjo, to honoraro anksčiau, o paskui, kai „Dievų miško“ nebeišleido, pareikalavo jam gražinti“¹³⁶. Iš Zigmo Toliušio pasakojimo matyti, kad iniciatyvą spausdinti tekstą pirmasis parodė Sruoga: „Sruoga buvo įteikęs Leidyklai savo veikalą „Dievų miškas“ ir gavo už jį avansą. Vienok, susipažinus su tuo veikalu, Leidykla atsisakė jį leisti, reikalaujama padaryti tam tikrus pakeitimus ir papildymus, kurie Sruogai buvo nepriimtini. Gautąjį avansą teko gražinti“¹³⁷. Priešingai atsiminimams, finansiniai dokumentai (mokesčių rodikliai) liudija, kad Sruogai iki pat mirties (1947-10-16) dalimis buvo mokamas honoraras už *Dievų mišką* (paskutinė išmoka skirta 1947-10-03)¹³⁸.

1946 m. balandžio 18 d. vyriausiasis redaktorius Drazdauskas pasirašė leidimą rinkti *Dievų miško* mašinraštį. 1946 m. gegužės 15 d. gautas Glavlito leidimas rinkti¹³⁹ (žr. il. 1; 2).

1. Redaktoriaus Aleksandro Žirgolio išsaugotas *Dievų miško* titulinis puslapis su Valstybinės grožinės literatūros leidyklos antspaudu ir Glavlito įgaliojimu rinkti (*LLMA*, f. 188, ap. 1, b. 427)

¹³⁶ Jadvyga Peseckienė, *op. cit.*, p. 16.

¹³⁷ Zigmas Toliušis, „Sruogos gyvenimo pabaiga“, in: *LLTIB RS*, f. 53, b. 259, p. 2.

¹³⁸ Kreditoriai ir mokesčių už dalinius gamybos išpildymus (honorarai) 1945 m., 1946 m., 1947 m. Knygos Nr. 1; 3, in: *LLMA*, f. 23, ap. 4, b. 1, p. 39; b. 3, p. 173, 182, 183; 193; 291; b. 4, p. 27–28.

Nepaisant griežčiausios kūrinio kritikos, kuri buvo pareikšta 1946 m. spalio 1–2 d. įvykusiame visuotiniame rašytojų susirinkime, Sruoga, matyt, Drazdausko palaikomas, toliau dirbo su *Dievų mišku*.

¹³⁹ Balys Sruoga, Pastabos Valstybinei grožinės literatūros leidyklai dėl jo „Dievų miško“ redagavimo 1946 m., in: *LLMA*, f. 188, ap. 1, b. 427, p. 7, 10.

Teksto kaitą detaliai nagrinėsime kituose disertacijos skyriuose, o čia tik trumpai paminėsime, kad redaktoriaus darbas stalinizmo laikotarpiu pirmiausia buvo siejamas su ideologiniais reikalavimais. Drazdauskas *LLTIB RS* mašinraštyje išbraukė ištisas galinčias užkliūti teksto atkarpas. Kitą *Dievų miško* mašinraštinį egzempliorių (*BVSNM*) skaitęs neidentifikuotas asmuo, šalino „ideologines klaidas“ pagal savo kiek kitokį supratimą, kas neįtikis partinei kontrolei, kuri tiesioginių kišimosi į redagavimą pėdsakų nepaliko. Samulionis po nesėkmingų faktinės medžiagos paieškų Lietuvos ypatingajame archyve, Lietuvos komunistų partijos (*LKP*) dokumentų skyriuje, apibendrino: „„Dievų miškas“ buvo traiškomas daugiau kuliariniuose pokalbiuose, pakol visa tai nebuvo suformuluota viešai spalio susirinkime, – tad kol kas jokių nuomonės formavimosi pėdsakų archyvuose neaptikau“¹⁴⁰. 1946 m. spalio 1–2 d. Vilniuje įvykusiame visuotiniame rašytojų susirinkime *LKP* (b) CK sekretorius Kazys Preikšas sukritikavo *Dievų mišką* kaip „visai [...] netikusią Sruogos knygą“ dėl antiherojinės tikrovės, kuriai nebūdinga „pasipriešinimo kova“, aprašymo¹⁴¹.

Kostas Korsakas savo ir kitų įtakingų kultūros veikėjų neutralią laikyseną *Dievų miško* atžvilgiu motyvavo psichologiškai. Esą Sruogos kūrinys sovietinėje literatūroje pasirodė per daug anksti – skaitytojų sąmonė nebuvo pasirengusi tokiai staigiai mąstymo būdo permainai: „„Dievų miškas“ irgi tada atrodė disonansiškai: nesuradom psichologinių kontaktų su Sruoga. Ironija, kuri dabar suprantama, tada atrodė nepakankama. Mes to tada nesupratom – ir čia ne kaltė – čia reikia suprasti psichologiją“¹⁴². Neprieštaraudamas iš rašytojų suvažiavimo tribūnos išsakytos kritikos turiniui, Korsakas piktinosi tik dėl šiurkščiai pažeistos privatumo teisės: „Klaida buvo ta, kad šita kritika buvo pasakyta ne taip. Sruoga

¹⁴⁰ Algio Samulionio laiškas Daliai Sruogaitei, 1992-06-14, in: *LLTIB RS*, f. 94, b. 311, p. 11.

¹⁴¹ Lietuvos rašytojų visuotinio susirinkimo stenogramos, in: *LLMA*, f. 34, ap. 1, b. 19, p. 2.

¹⁴² Kostas Korsakas, „Prisiminimai apie rašytoją Balį Sruogą“, in: *LLTIB RS*, f. 53, b. 1526, p. 4.

davė skaityti privačiai, pasitikėdamas, o kritika jam buvo išsakyta viešoj auditorijoje, kuri su ta knyga nebuvo pažįstama, išsakyta kaip teismas¹⁴³. Dėl netaktiškos kūrinio kritikos kaltinti ne tik ideologai. Priežasčių ieškota ir Sruogos charakterio ekstraversijoje, atkreiptas dėmesys į nelogiškus, impulsyvius rašytojo veiksmus, dėl kurių kūrinys atsidūrė ne to adresato rankose. Vlodo Žuko užrašytame pasakojime Korsakas teigė: „Su *Dievų mišku* Sruoga padarė klaidą. Buvo įpratęs, jeigu koks reikalas, kreiptis į Tūbelį ar Smetoną. Taip ir čia – parašęs knygą, tiesiog perdavė valdžios žmonėms, Gedvilui ar kam kitam. Tie perskaitę pasipiktino dėl ironijos, sarkazmo, dėl tokių žodžių kaip „ruskelis“ ir pan. Jeigu būtų pirmiausia kreipęsis į Rašytojų sąjungą, perdavęs man ar Cvirkai... Jau buvau matęs Maskvoje, kaip Rašytojų sąjungoje už panašius dalykus kritikuojami autoriai [...]. Būtume patarę kai ką sušvelninti, ir šiaip per sąjungą veikti būtų buvę protingiau“¹⁴⁴. Danutės Čiurlionytės-Zubovienės prisiminimai rodo, kad *Dievų miško* tekstas iš tikrųjų anksti pateko į LKP CK biuro nario Justo Paleckio rankas¹⁴⁵.

Po visuotinio rašytojų susirinkimo (1946-10-01–02) Sruogos dėl *Dievų miško* nepalaikė nė vienas įtakingas pažįstamas iš Rašytojų sąjungos. Cvirka ir Paleckis padėjo sprendžiant privataus rašytojo gyvenimo klausimus¹⁴⁶, tačiau vizitų pas Sruogą metu Rašytojų sąjungos pirmininkas įtikinėjo, kad būtina rašyti aktualia sovietine tematika, ideologiškai „prusino“. Teatro istorikas Vytautas

¹⁴³ *Ibid.*

¹⁴⁴ Kostas Korsakas, „Balys Sruoga“, in: Vladas Žukas, *Kostas Korsakas: Prisiminimai*, Vilnius: UAB Ogamas, 2005, p. 88.

¹⁴⁵ „Kartą skveriuke prie Katedros aikštės pamačiau besėdintį Sruogą. Jis mane pasišaukė ir ėmė guostis, kad neša pataisytą „Dievų mišką“ Paleckiui. Sakė daugiau nebetaisyčiau nors ir kažin ką...“ (Danutė Čiurlionytė-Zubovienė, „Balys Sruoga. Iš ciklo „Mano mamos bičiuliai“, in: Danutė Čiurlionytė-Zubovienė, *Patekėjo saulė*, Antroji knyga, Kaunas: Santara, 2007, p. 177–178).

¹⁴⁶ Petras Cvirka ir Justas Paleckis, Sruogos paprašyti, stengėsi palengvinti Aldonos Daugėlaitės, pokaryje rašytoją globojusios studentės medikės, bylos kaltinimus dėl vaistų teikimo partizanams; jų dėka buvo aprūpintas lengvatomis (maisto kortelės).

Maknys paminėjo, kad Venclova buvo kai kurių rašytojų „stulpininkas“ – gynėjas ir užtarėjas¹⁴⁷, akcentavo Sruogą tokio užnugario stokojus – „neturėjo nieko, už ko užsikabint“¹⁴⁸. Juozas Bulavas liudijo, kad, redaguojant *Dievų miško* tekstą Leidykla ir Rašytojų sąjungos vadovai dirbo išvien: reikalavo braukti, perrašyti nepatikusias teksto vietas, perredaguoti, siūlėsi patys ištaisyti Sruogos „klaidas“¹⁴⁹. Rašytojas pabrėžė „laikąs jam daromus priekaištus nepagrįstais (o kritikus – nekompetentingais)“¹⁵⁰.

Atsargų ar neigiamą santykį su Sruogos kūriniumi lėmė kelios priežastys. Kaip taikliai pastebėjo literatūrologė Rima Pociūtė, „*Dievų miškas* – memuarų knyga, neturėjusi konteksto, kol nebuvo paskelbti dienoraštiniai tremtinių tekstai ar jų atsiminimai“¹⁵¹. *Dievų miškas* buvo parašytas nesilaikant peršamos socrealistinės metodologijos. Jis šokiravo visokeriopu kitoniškumu, paradoksaus, vertė gerokai pagalvoti prieš garsiai reiškiant nuomonę. Skaitytojas, vertindamas kūrinį, galėjo pasikliauti tik savo individualiu skoniu, estetinė nuojauta, o tokie sprendimai iš principo konfrontavo su „uniforminiu“ stalinistiniu literatūros vertinimu.

4. Sruogos laikysena

Keliems mėnesiams likus iki visuotinio rašytojų susirinkimo, 1946 m. liepą, iš Birštono¹⁵² Sruoga išsiuntė laišką Cvirkai. Šis laiškas svarbus ne tik dėl jame išdėstyto atvirai ir kritiškai reiškiamo Sruogos požiūrio į daugelį tuometinių dogmatiškai vertinamų literatūros ir politikos klausimų. Kalbėdamas apie

¹⁴⁷ Vytautas Maknys, „Atsiminimai apie Balį Sruogą“, in: *LLTIB RS*, f. 53, b. 1537, p. 34.

¹⁴⁸ *Ibid.*

¹⁴⁹ Juozas Bulavas, „Atsiminimai apie Balį Sruogą“, in: *LLTIB RS*, f. 53, b. 1490, p. 5.

¹⁵⁰ *Ibid.*, p. 6.

¹⁵¹ Rima Pociūtė, „Gintarinė inteligentija ir iš baudžiamų brendanti tauta“, in: Rima Pociūtė, *op. cit.*, p. 119.

¹⁵² Birštone Sruoga rašė istorinę dramą *Barbora Radvilaitė*.

sudėtingą rašytojo padėtį pokariu, Sruoga laiške išsitarė apie neoficialiai prieš jo asmenį pradėtą ideologinį šamokslą. Minėjo dėl nesuvokiamų priežasčių „maigomus“ veikalus, gailėjosi, kad jam tenka būti to liūdno susidorojimo liudytoju – kad laiku „nenusprogęs“¹⁵³, teigė, kad sąmoningai vilkinamas *Dievų miško* svarstymas¹⁵⁴ prilygsta „padūkusiam dantų skausmui“¹⁵⁵. Nuo parašyto kūrinio bandė atsiriboti: „pradėjau tą veikalą stačiai neapkęsti! Nebenoriu aš jo nė žinoti, nė girdėti apie jį!“¹⁵⁶; „ta visa istorija su „Dievų mišku“ man taip baisiai įkyrėjo“¹⁵⁷. Sruoga, atkakliai ginčijęsis su *Dievų miško* mašinraščio taisytojais¹⁵⁸, ilgainiui suvokė diskusijos beprasmybę: „Aš į tokį priekaištų naivumą galėjau atsakyti tiktai šypsena“¹⁵⁹.

1946 m. rugsėjo 28 d. Sruoga buvo atleistas iš Rusų literatūros katedros vedėjo pareigų. Sukritikuota ne tik profesoriaus parašyta *Rusų literatūros istorija*¹⁶⁰, anot Preikšo, „šmeižian[ti] rusų tautą, tarybinę santvarką“¹⁶¹. Pareikšta pastaba ir dėl *Dievų miško*. Rugsėjo pabaigoje Vilniaus universiteto mokslo taryboje, svarstant LKP (b) nutarimus dėl universiteto darbo, Preikšas užsiminė, kad *Dievų miškas* – ideologiškai nepriimtinas¹⁶². Kritika dėl „rimtų klaidų“ po

¹⁵³ Balio Sruogos laiškas Petruui Cvirikai, 1946-07, in: *LLTIB RS*, f. 1, b. 5781, p. 4. Po mėnesio geram šeimos draugui gydytojui Juozui Nemeikšai rašytame laiške ironiškai pakartojo: „Kaip gaila, kad vokiečių lagery nenusprogau!“; Balio Sruogos laiškas Juozui Nemeikšai, 1946-08-10, in: Zigmantas Toliušis, *op. cit.*, p. 13.

¹⁵⁴ Neišlikusi konkreči minimų kūrinio svarstymų medžiaga.

¹⁵⁵ Balio Sruogos laiškas Petruui Cvirikai, 1946-07, p. 5.

¹⁵⁶ *Ibid.*, p. 5–6.

¹⁵⁷ *Ibid.*, p. 11.

¹⁵⁸ Juozo Brėdikio sūnus Jurgis Brėdikis prisimena susinervinusio, įpykusio Sruogos repliką: „Nieko nereikia! Sudeginasiu viską! Arba – kaip yra, arba – ne, bet neduosiu daugiau tiems šunsnukiams braukti ir mane mokyti!“ (Jurgis Brėdikis, „Prisiminimai apie tėvą – Juozą Brėdikį“, in: *Pragaro vartai – Štuthofas*, sudarė Alicija Rupšienė, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1998, p. 63).

¹⁵⁹ Balio Sruogos laiškas Petruui Cvirikai, 1946-07, p. 10.

¹⁶⁰ Plačiau žr. Algis Samulionis, *op. cit.*, p. 60.

¹⁶¹ Lietuvos rašytojų visuotinio susirinkimo stenogramos, in: *LLMA*, f. 34, ap. 1, b. 19, p. 2.

¹⁶² Birutė Masionienė, „Vilniaus universitete“, *Literatūra ir menas*, 1996-04-23, Nr. 12 (2571), p. 5.

kelių dienų, spalio pirmą, viešai pakartota iš rašytojų suvažiavimo tribūnos – *Dievų miškas* oficialiai pasmerktas kaip pačią sovietinę sistemą kompromitavęs dokumentas.

Rašytojų visuotiniame susirinkime Sruoga atidavė privalomąją ideologinę duoklę – prisipažino kaltas dėl jam pareikštų „prasižengimų“. Jo saviplaka, atrodo, patikėjo ideologai – Preikšas, Cvirka, Paleckis. Preikšas susirinkimo baigiamojoje kalboje pabrėžė, kad Sruoga „čia gana kritiškai pasisakė“¹⁶³. Cvirka savo laiškuose Sruogai taip pat reiškė savo įspūdžius apie „atgailos“ kalbą: „Aš esu giliausiai įsitikinęs, kad jūsų padarytas žingsnis nėra padiktuotas nei baimės, nei kokios nors diplomatijos. Jūs tai padarėte nuoširdžiai“¹⁶⁴. Paleckis tarp kitų įtikinamai kalbėjusių rašytojų išskyrė Sruogą ir apibendrino, kad „tie pažadai yra gilūs, rimti, gerai pergaltoti ir perjausti“¹⁶⁵. Ideologiniai prižiūrėtojai mokėjo derinti muštrą ir pataikavimą, drauge demonstruodami aukštesnei valdžiai, kad perauklėjimo pastangos duoda rezultatų.

„Gero“ pasirodymo įspūdis daug kainavo. Rašytojas Katilius atkreipė dėmesį į Sruogos savijautą, gestų kalbą: „Matėme, kaip aname istoriniame 1946. X. 1 susirinkime jis kone sukrito, grįžęs į kėdę salėje po savo trumpo prabilimo. [...] Vėliau, prozininkų susirinkime Vilniuje, mačiau, kaip nesuvaldomai dreba jo rankos, kaip spazmiškai krūpteli ir pašoka jis kiekvieną kart, kai kieno nors kuri

¹⁶³ [Kazys] Preikšas, „[Draugai...]“, in: Tarybų Lietuvos rašytojų visuotinis susirinkimas, [1946-10-1–2], in: *Rašytojas pokario metais: Dokumentų rinkinys*, sudarė Laima Arnatkevičiūtė ir kt., redagavo Vytautas Kubilius, Ričardas Pakalniškis, Vilnius: Lietuvos mokslų akademija, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, Vaga, 1991, p. 112.

¹⁶⁴ Petro Cvirkos laiškas Baliui Sruogai, 1946-10-11, in: Petras Cvirka, *Raštai*, t. VII: *Publicistika. Kūrinių planai bei sumanymai. Laiškai. Dokumentai*, parengė ir paaiškinimus parašė Vytautas Galinis, redakcinė komisija Alfonsas Bieliauskas, Algimantas Bučys, Mykolas Sluckis, Vilnius: Vaga, 1986, p. 485.

¹⁶⁵ Justas Paleckis, „Rašytojo uždavinys – būti pažangos idėjų skelbėju“, (Kalba visuotiniame Lietuvos tarybinių rašytojų susirinkime Vilniuje 1946 m. spalio 2 d.), in: Justas Paleckis, *Už geresnį pasaulį*, sudarė Julija Jakaitienė, Justas Vincas Paleckis, Mindaugas Tamošiūnas, Vilnius: Vaga, 1987, p. 31.

nors frazė jam pasirodo liečianti ir jį patį¹⁶⁶. Vertėjas Edvardas Viskanta prisimena: „Paskui Balys Sruoga susijaudinęs skaitė, drebančiose rankose laikydamas lapelius mažus ir savo nuodėmes atgailaudamas, tos rankos jo drebėjo ir balsas drebėjo, ir kai jis užbaigė tą atgailą, taip ir sudribo kaip maišas kėdėje, šalia manęs sėdėdamas“¹⁶⁷.

Sruogos savijautą atspindi išlikęs jo kalbos originalas – rankraštinis tekstas. Sruoga norėjo atvirai pasipasakoti, kas jį slėgė, ką išgyveno. Dokumentų rinkinyje *Rašytojas pokario metais* skaitytojams pateiktas ne visai korektiškai iššifruotas kalbos tekstas – ignoruojami rankraščio taisyklės autoriaus ranka. Sruoga persigalvojęs išbraukė pastraipą, einančią po publikacijos frazės apie išeikvotą laiką, energiją¹⁶⁸:

Ir dar daugiau. Aš per daug buvau užsiėmęs savo visokiomis ligomis, ligomis, daugiausia gautomis fašistų katorgoje, kurių ir gydyti nebėra prasmės, – vis tiek jos likę. Aš jų nė neminėčiau, bet kad su jomis man buvo susijęs kitas reikalas, platesnei visuomenei visai neįdomus, bet man kainavęs daug skausmo valandų, – tai senatvės problema. Šiaip ar taip, aš jau einu į tą amžių, – ir baisiai gaila skirtis su jaunystės atsiminimais, ir nežinau žmogus, kaip garbingai tą nemiela senatvę priimti. Čia prasideda visokia gyvenimo apyskaita, nuveiktųjų darbų įvertinimas, – ir rezultate prasideda desperacija, net juodoji melancholija. Baigi gyvenimą – ir savo darbuose nieko nerandi. Dabar staiga atsiranda noras kiek galint tinkamu išnaudoti likusį gyvenimo laiką, – nervingai rašai, skubi – ir vėl tau nieko gera neišeina, – plėšai, kas parašyta, – ir vėl desperacija: senoje parakinėje parakas jau visas atidrėgęs, senoje parakinėje parako nebėra, – ir vėl juoda melancholija!

Jūs jauni ir sveiki šitokių dalykų nesuprasit ir nepatikėsit, kiek tai vidujės kančios kainuoja! Bet man tie išgyvenimai atėmė labai daug laiko ir sveikatos.¹⁶⁹ (žr. il. 3; 4)

¹⁶⁶ Viktoras Katilius, *Židiniai ir žmonės*, p. 28.

¹⁶⁷ Edvardas Viskanta, „Kas labiausiai įsiminė“, in: *Rašytojas pokario metais*, p. 549.

¹⁶⁸ Balio Sruogos kalba Tarybų Lietuvos rašytojų visuotiniame susirinkime, in: *Rašytojas pokario metais*, p. 74. Kursyvu išskirta skaitytojams šiame dokumentų rinkinyje neparodyta, Sruogos ranka išbraukta pastraipa.

¹⁶⁹ Balio Sruogos kalba, [Rankraštis], in: Pasisakymų LTSR Tarybinių rašytojų visuotiniame susirinkime rankraščiai, in: *LLMA*, f. 34, ap. 1, b. 21, p. 79–80.

3. Balio Sruogos kalbos rankraščio fragmentas su autoriniais teksto braukymais (*LLMA*, f. 34, ap. 1, b. 21)

4. Balio Sruogos kalbos rankraščio fragmentas su autoriniais teksto braukymais (*LLMA*, f. 34, ap. 1, b. 21)

Šie asmeniniai svarstymai, dėl pesimistinių nuotaikų nederantys normaliam sovietiniam piliečiui, buvo nutylėti. Jie paneigia paviršinį kalbos sluoksnį – pasiryžimą tapti „tarybiniu poetu“. Ypač akivaizdi prieštara – metaforinis teiginys apie paraką senoje parakinėje: viešai drąsiai, su išdidumo gaidelėmis teigta, kad jo dar yra¹⁷⁰, privačiai – kad visos atsargos išseikvotos.

Rašytojas ir toliau nebuvo paliktas ramybėje. Laiškuose yra užuominų, kad akylai sekamas: kalbėta apie „ėdikus“ universitete¹⁷¹, apie paskaitų kontrolę¹⁷², apie suvaržytą judėjimo laisvę – mažiausio pasisukimo žinojimą, kur nereikia¹⁷³. Atsiminimai liudija, kad, Sruogai viešint pas Nemeikšas Kaune, jis buvo išsivestas saugumo patikėtinių¹⁷⁴. Sruogienė, pasiremdama profesoriaus Gučo Čikagoje 1978 m. pateiktais duomenimis, teigė, kad Sruogą persekiojo pasižymėjęs sovietų saugumo agentas Juozas Markulis¹⁷⁵. Istorikai patvirtina, kad Markuliui buvo pavesta sekti kai kuriuos Humanitarinio fakulteto dėstytojus, „rūpintis“ buvusiais Štuthofe, tarp jų – ir rašytoju Baliu Sruoga¹⁷⁶.

Išgyvenamą dvasinę krizę rodo Sruogos laiškuose pasikartojantis sąmoninis nuskriausto, cypiančio, staugiančio šuns leitmotyvas: „Brrr! Vis dėlto

¹⁷⁰ *Ibid.*, p. 81.

¹⁷¹ Balio Sruogos laiškas Marijai Nemeikšaitėi, 1947-04-29, in: *LLTIB RS*, f. 53, b. 255.

¹⁷² Balio Sruogos laiškas Marijai Nemeikšaitėi, 1946-12-19, in: *LLTIB RS*, f. 53, b. 249.

¹⁷³ Balio Sruogos laiškas Marijai Nemeikšaitėi, 1947-05-07, in: *LLTIB RS*, f. 53, b. 1298.

¹⁷⁴ Inžinieriaus Sipavičiaus atsiminimai apie rašytoją Balį Sruogą, in: *BVSNM*, P 3805, p. 1.

¹⁷⁵ Vanda Sruogienė, „J. Markulis ir G. Zimanas – Balio Sruogos budėliai!“, in: *Asmeninis Dalios Sruogaitės archyvas*.

¹⁷⁶ Kęstutis Kasparas, „Būta ir svajota. Istorija apie Peslį – MGB agentą ir rezervistą“, in: <http://www.xxiamzius.lt/archyvas/priedai/slaptieji/20071003/2-1.html>, (2009-11-08).

baisiai paškundna ant šio balto ir purvino svieto, kaip padūkusiai vienas Vilniuj esu, – žmogus ir nusprogt gali kaip šuva patvory, – niekas neatlankys, niekam nereikalingas!“¹⁷⁷; „sėdžiu kaip sumuštas šuva būdoj, niekam kelio nepastuju – ir vis užkliūvu! [...] Taip pekliškai liūdna, taip dvasioje sunku [...]. Dūšia subyrėjo į šipulius“¹⁷⁸; „Taip ir draskausi kaip šuva, pririštas prie būdos. Šiomet esu dar labiau vienas, negu visuomet. Nesitvarko mano gyvenimas, nors pasiusk!“¹⁷⁹ Daugėlaitė prisiminė, kad Sruoga „Mėgdavo sakyti: naktį kaip šuva kaukiu“¹⁸⁰. Peseckienė pasakojo: „Nukrito ant sofos ir pradėjo kaupt – ne verkt, o kaupt, kaip jis pats sakydavo, – šunio balsu“¹⁸¹. Marija Mackevičienė Sruogienei rašė: „O naktimis savo bute staugte staugdavo – kaimynai už sienos buvo siaubo pagauti“¹⁸².

Iš antrojo Sruogos laiško Cvirikai, rašyto iškart po suvažiavimo¹⁸³, matyti, kaip rašytojas blaškėsi, po ideologinių paauklėjimų nebežinodamas ko griebtis – kokį žanrą, darbo tematiką, metodologiją pasirinkti naujam, viešai žadėtajam veikalui. Profesorius nusižemino ir prašė patarimo, ką ir kaip toliau rašyti. Sruogą gąsdino neaiški ateitis: „Dabartinėje savo būklėje aš dar nežinau, koku būdu tai turėčiau padaryti. Kol surasiu tą būdą, kol surinksiu medžiagą, kol suplanuosiu veikalą – parašysiu – nusitęs, o kitų metų susirinkime sakys: va, žadėjo padaryti – nepadarė – apgavo! Šitokia perspektyva mane stačiai gąsdina, – juk bus gi manoma, kad čia mano blogos valios reiškiny!“¹⁸⁴ Sruoga norėjo kuo greičiau realizuoti konkretų ideologų reikalavimą dėl naujo kūrinio. Tik tada būtų galėjęs prisėsti prie kito veikalo, apie kurį pats svajojo. Cvirikai šį troškimą formulavo

¹⁷⁷ Balio Sruogos laiškas Marijai Nemeikšaitei, 1946-11-29, in: *LLTIB RS*, f. 53, b. 255.

¹⁷⁸ Balio Sruogos laiškas Marijai Nemeikšaitei, 1947-08-11, in: *LLTIB RS*, f. 53, b. 1301.

¹⁷⁹ Balio Sruogos laiškas Marijai Nemeikšaitei, 1947-04-29.

¹⁸⁰ Aldona Daugėlaitė-Mikailienė, *op. cit.*, p. 361.

¹⁸¹ Jadvyga Peseckienė, *op. cit.*, p. 363.

¹⁸² Marijos Mackevičienės laiškas Vandai Sruogienei, 1945-11-27, p. 380.

¹⁸³ Balio Sruogos laiškas Petruui Cvirikai, 1946-10-01 [02?], in: *LLTIB RS*, f. 1, b. 5781.

¹⁸⁴ *Ibid.*

abstrakčiai – kaip teisę į poilsį¹⁸⁵. Laiškuose bičiulei Nemeikšaitėi sukonkretino: „Bet, jei bus paskui pjesė¹⁸⁶ „šiai taip priimtina“ – įgausiu teisę rašyti ką noriu, – gal šią vasarą galėsiu baigti „Barborą Radvilaitę““¹⁸⁷; „O aš, berods, išsikovosiu teisę rašyti istorinėmis temomis ir tuomet (šią vasarą) baigsiu Barborą Radvilaitę“¹⁸⁸. Jonas Aistis antrąjį laišką Cvirkai apibūdino kaip „rezignavusio Sruogos maldavimą“¹⁸⁹ rašyti apie tai, ką jis gerai išmano (dramine forma realizuoti išgyvenimus Štuthofe). Cvirkos atsakymas laisvo, asmenine patirtimi paremto rašymo viltį sunaikino. Sruoga kategoriškai buvo kreipiamas į sovietinę tematiką – verčiamas aukštinti lageryje ypatingai išryškėjusias „didelio, tikro žmogaus, tarybinio žmogaus ypatybes“¹⁹⁰. „Kuluarinė“ *Pajūrio kurorto* kritika¹⁹¹ parodė, kad Sruoga nesurado naujos kūrybos formos ir naujo darbo metodo. Rašytojas, praradęs viltį išspausdinti naujų „tinkamų“ kūrinių, ėmėsi vertėjo, mokslininko amato¹⁹².

¹⁸⁵ *Ibid.*

¹⁸⁶ Turi galvoje dramą *Pajūrio kurortas*.

¹⁸⁷ Balio Sruogos laiškas Marijai Nemeikšaitėi, 1947-04-29.

¹⁸⁸ Balio Sruogos laiškas Marijai Nemeikšaitėi, 1947-05-07.

¹⁸⁹ Jonas Aistis, „Balio Sruogos auka“, *Aidai*, 1956, Nr. 4 (90), p. 184.

¹⁹⁰ Petro Cvirkos laiškas Baliui Sruogai, 1946-10-03, in: Petras Cvirka, *Raštai*, t. VII, p. 482–483.

¹⁹¹ „Taip buvo parašytas tas „Pajūrio kurortas“, perrašytas mašinėle ir panašiai. Ir vieną dieną susirinko P. Cvirka, K. Korsakas, ir buvo aptariama. Daugiausia pasireiškė, aišku, P. Cvirka. (Aš jau sekančiam kambary viską girdėjau). Ir P. Cvirka taip jau smarkiai puolė. Žodžiu, jau apie „Dievų mišką“ ir kalbos nėra, bet ir tą „Pajūrio kurortą“ jis irgi smarkiai puolė.“ (Jadvyga Peseckienė, „Atsiminimai apie Balį Sruogą“, in: *BVSNM* 1522 Rp, p. 2); „P. Cvirka pakritikavus „Pajūrio kurortą“ B. Sruoga labai pergyveno ir buvo užsigavęs.“ (Jadvyga Peseckienė, „Gyvenimo Golgota. Atsiminimai apie Balį Sruogą“, in: *BVSNM* 1317 Rp, p. 12)

Dramos *Pajūrio kurortas* mašinraštyje (*LLTIB RS*, f. 1, b. 5771) braukymų beveik nėra. Juodu rašalu braukti arba tik paraštėse pavingiuoti fragmentai, kuriuose kalbama apie lagerio link artėjančią Raudonąją Armiją, paradoksalios mintys apie esesininkų ir kalinių elgesį bei santykius, nujaučiant išsilaisvinimą. Rankraštyje (*LLTIB RS*, f. 53, b. 3), matyt, Drazdausko ranka storu mėlynu pieštuku braukta tik dalis „Kritiškos pastabos“ (išlikęs tik nedidelis fragmentas, kiti lapai, spėtina, pasimetę).

¹⁹² Sruoga vertė Nikolajaus Nekrasovo eilėraščius, *Sakmę apie Igorio žygį*, sudarė *Lietuvių liaudies dainų rinktinę*.

5. Tekstologinės komisijos vaidmuo (1957)

Po Stalino mirties pasikeitus visuomeninėms sąlygoms, atsivėrė daugiau galimybių lietuvių literatūros klasikos leidybai. Prie Valstybinės grožinės literatūros leidyklos buvo sudaryta Tekstologinė komisija. Jos iniciatorius – leidyklos vyriausiasis redaktorius Jurgis Tornau. Leidyklos direktoriaus Jono Čekio liudijimu, „Jurgis Tornau, kurio galvoje buvo pilna naujų idėjų ir sumanymų, pasiūlė prie leidyklos organizuoti iš autoritetingų ir kompetetingų žmonių tekstologinę komisiją, kurią patvirtintų LKP CK biuras – aukščiausia Lietuvos Respublikos instancija“¹⁹³. Tekstologinės komisijos poreikis buvo labai aktualus. Pasak Čekio, „vos tik pradėję klasikų kūrinių leidimą tučtuojau pajutome, kad dar gyva stalinizmo dvasia“¹⁹⁴. Tekstologinė komisija kai kurių filologų sieta su didesniu lankstumu, palankesnėmis darbo sąlygomis, ramesne leidybine veikla – Čekys ją vadino „viltingąja“¹⁹⁵. Į ją, be Čekio ir Tornau (jis vėliau tapo pirmininku), planuota kviesti Korsaką, Venclovą, Juozą Jurginį, Eugenijų Meškauską, Jurgį Lebedį. Naiviai tikėtasi, kad mokslo ir kultūros autoritetai, tarp kurių dauguma buvo valdžiai lojalių asmenų, kolektyviniais sprendimais padės išvengti tiesioginio pavienių ideologų veikimo, dėl kurio buvo gadinami ankstesni lietuvių literatūros klasikos leidimai – iš Jono Biliūno raštų dvitomio išplėšyti „netinkami puslapiai, sulaikytas „XIX amžiaus lietuvių poezijos“ platinimas. Komisiją LKP CK patvirtino 1957 metų gegužės 11 dieną pakeisdama jos sudėtį. Vietoj Jurginio ir Lebedžio buvo įrašyti tiesmuki komunistai ideologai – Žiugžda ir Vytautas Radaitis. Čekio žodžiais, „Jau pirmojo posėdžio, įvykusio 1957 m. gegužės 11 d. metu, mums tapo aišku, kad komisija „užsachuos“ kiekvieną drąsesnį mūsų sumanymą, bent šiek tiek sudėtingesnį

¹⁹³ Jonas Čekys, „Leidykla ideologizuotos visuomenės sistemoje“, in: *Rašytojas ir cenzūra*, sudarė Arvydas Sabonis, Stasys Sabonis, Vilnius: Vaga, 1992, p. 228.

¹⁹⁴ *Ibid.*, p. 225.

¹⁹⁵ *Ibid.*, p. 229.

praėties rašytojo kūrinį¹⁹⁶. Pirmasis komisijos posėdis, kuriame dalyvavo Šarmaitis, Radaitis, Korsakas, Žiugžda, Venclova, Meškauskas, Čekys, Tornau, kaip tik buvo skirtas Sruogos kūrinio *Dievų miškas* leidybai aptarti. Valstybinėje grožinės literatūros leidykloje atsirado žmonių, kurie, praėjus dešimtmečiui po kūrinio ideologinio pasmerkimo, ryžosi iš naujo kelti *Dievų miško* publikavimo klausimą.

Komisijai buvo „pateikiama apsvarstyti, ar teisinga ir tikslinga išleisti knygą griežtai pagal turimą rankraštį [turi mintyje, spėtina, jau perrinktą, bet archyvuose nerastą priešleidybinio *Dievų miško* mašinraščio „švarraštį“¹⁹⁷, *LLMA VR*, 1957], ar padaryti kai kurias pataisas“¹⁹⁸ (žr. il. 5; 6; 7).

5. Tekstologinės komisijos prie Valstybinės grožinės literatūros leidyklos protokolas (rankraštis, originalas) (*LLMA*, f. 23, ap. 1, b. 225, p. 1)

6. Tekstologinės komisijos prie Valstybinės grožinės literatūros leidyklos protokolas (rankraštis, originalas) (*LLMA*, f. 23, ap. 1, b. 225, p. 2)

7. Tekstologinės komisijos prie Valstybinės grožinės literatūros leidyklos protokolas (rankraštis, originalas) (*LLMA*, f. 23, ap. 1, b. 225, p. 3)

Už nekupiūruoto ir kitaip netaisyto teksto skelbimą tvirtai pasisakė keli komisijos nariai – Meškauskas, Venclova, Čekys, Tornau. Šie žmonės „atodrėkio“ metais pirmieji pasiūlė reabilituoti *Dievų mišką*.

¹⁹⁶ *Ibid.*, p. 228.

¹⁹⁷ Redaktorė Donata Linčiuvienė taip pat pabrėžė: „beje, buvo svarstomas ne rankraštis, o jau korektūra“ (in: Balys Sruoga, *Raštai*, t. 4, 1997, p. 622)

¹⁹⁸ Tekstologinės komisijos prie Valstybinės grožinės literatūros leidyklos posėdžio protokolas, 1957-05-11, in: *LLMA*, f. 23, ap. 1, b. 225, p. 1. Originalas, kurį pasirašė posėdį protokolavęs Tekstologinės komisijos pirmininkas Jurgis Tornau. Linčiuvienė skaitytojus 1997 m. supažindino su šio originalo nuorašu, rastu Čekio fonde (*LLMA*, f. 496, b. 263). Nuorašas tiksliai atkartoja originalų protokolo tekstą. Nuorašo pabaigoje – Čekio patvirtinimas: „Nuorašas tikras“.

Žiugžda teigiamai įvertino pačią knygą kaip literatūros reiškinių. Jis teigė: „nors bendrai dėl visos knygos ir jos tono visumoje jis jokių abejonių nekelia, knyga reikalinga, naudinga, ir autorius negalima apkaltinti kokia nors nepagarba kitoms tautoms“. Kita vertus, istorikas – ideologas vis dar ieškojo „užkliūvančių“ netinkamo tono teksto vietų, susijusių su kompromituojančiais autoriaus pasisakymais rusų kalinių atžvilgiu. Čekio liudijimu, „J. Žiugžda vis baiminosi, kad B. Sruoga nepagarbiai, įžeidžiančiai rašo apie rusų belaisvius ir kalinius, o tai gali turėti neigiamos įtakos jaunimui“¹⁹⁹. Įtikinėti Žiugždą sekėsi sunkiai: „Be to, posėdyje buvo pripažinta, kad lygiai taip, lygiai tokiu tonu, kaip B. Sruoga parašė apie rusų tautybės kalinius, jis parašė ir apie latvius, ir apie lenkus, ir apie žydus. Tad jei bandyti knygoje taisyti arba kopiūruoti užkliūvančias vietas, tai visai logiška visas tokias vietas peržiūrėti ir visur taisyti. Bet čia jau būtų knygos pervertimas kojomis aukštyn, kas yra neleistina“²⁰⁰. Šie argumentai ne iškart išgirsti. Juolab kad Korsakas iš esmės pritarė Žiugždai, kad „tos vietos gali sudaryti tam tikrą prieskonį, keistoką atspalvį [...]“²⁰¹, tačiau kartu ir abejojo, „ar begalima dabar ką padaryti“²⁰², siūlė klausimą dar kartą svarstyti. Čekys liudijo: „mums sunku buvo išsklaidyti J. Žiugždos baimę, juoba kad tvirtesnės pozicijos šiuo klausimu nepareiškė nei K. Korsakas, nei V. Radaitis“²⁰³. Prieita išvados, kad išsamus marksistinio tono įvadas turėtų paaiškinti abejonių keliančias vietas. Jį vėliau parašė Romas Šarmaitis²⁰⁴. Tekstologinė komisija pagaliau „vienbalsiai nutarė: B. Sruogos knygoje „Dievų miškas“ nedaryti nei taisymų nei kopiūrų“²⁰⁵.

¹⁹⁹ Jonas Čekys, *op. cit.*, p. 228.

²⁰⁰ Tekstologinės komisijos prie Valstybinės grožinės literatūros leidyklos posėdžio protokolas, 1957-05-11, p. 2.

²⁰¹ *Ibid.*, p. 1.

²⁰² *Ibid.*

²⁰³ Jonas Čekys, *op. cit.*, p. 228.

²⁰⁴ Romas Šarmaitis 1957 m. balandžio 20 d. parašė įvadą „Kaltinamasis aktas fašizmui“, in: Balys Sruoga, *Raštai*, t. 5: *Dievų miškas*, redakcinė komisija Juozas Baltušis, Eugenijus Matuzevičius, Vanda

Leidyklos vyriausiasis redaktorius Tornau jau vėliau akcentavo, kad, net knygai pasirodžius, priekaištai nesiliovė, nemalonumų neišvengta. Publikacija įsiutino Preikšą: jis asmeniškai puolė redaktorių, grasino, niekino kūrinio autorių²⁰⁶.

Tekstologinės komisijos nutarimas leisti *Dievų mišką* be taisymų reiškė būtinybę nusistatyti redagavimo principus, šifruoti mašinraščio redakcinius–cenzūrinius taisymus; žiūrėti, kaip ir koku laipsniu pažeistas autentiškas tekstas; suvokti braukymų priežastis; nustatyti išorinį poveikį autoređagavimo procesui. Sudaryta redakcinė komisija: Baltušis, Matuzevičius, Vanda Zaborskaitė²⁰⁷. Matuzevičius, išdėstęs savo pastabas dėl *Dievų miško* redagavimo, paliko svarbų prierasą: „Siūlau, kad, tvarkant ir redaguojant „Dievų mišką“, į šį darbą būtų aktyviai įjungtas drg. A. Žirgulys“²⁰⁸. Redaktorius Žirgulys laiške Sruogienei minėtą faktą patvirtino: „Visai arti buvau prie „Dievų miško“ leidimo. Paskui konsultavau, kai buvo leidžiami „Raštai““²⁰⁹. Žirgulys pradėjo minėtąjį *Dievų miško* mašinraščio šifravimo darbą²¹⁰. Gerai tekstologinį darbą išmanančio žmogaus įtraukimas į sudėtingą redagavimo procesą rodo, kad pirmuoju *Dievų miško* leidimu rūpinęsi leidyklos darbuotojai stengėsi pasitelkti profesionaliausias pajėgas. Beje, pirmojo *Dievų miško* leidimo (1957) bibliografiniuose duomenyse Žirgolio pavardės nėra. Žirgulys išsaugojo autentišką *Dievų miško* mašinraščio

Zaborskaitė, Juozas Žiugžda, redaktorius Vytautas Rudokas, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1957, p. 5–15.

²⁰⁵ Tekstologinės komisijos prie Valstybinės grožinės literatūros leidyklos posėdžio protokolas, p. 3.

²⁰⁶ Jurgis Tornau, „Kaip mes buvome cenzūruojami“, *Metmenys*, 1992, Nr. 62, p. 161–162.

²⁰⁷ Balio Sruogos „Raštų“ (6 tomų) byla, Mašinraštis su taisymais ir pastabomis, 1956, in: *LLMA*, f. 23, ap. 2, b. 1787, p. 5.

²⁰⁸ Eugenijus Matuzevičius, „Pastabos dėl B. Sruogos „Dievų miško“ redagavimo“, in: *LLMA*, f. 23, ap. 2, b. 1787, p. 55.

²⁰⁹ Aleksandro Žirgolio laiškas Vandai Sruogienei, 1978-04-24, in: *LLMA*, f. 188, ap. 2, b. 222, p. 2.

²¹⁰ Aleksandras Žirgulys, „Dievų miško“ redagavimas“, in: *LLMA*, f. 188, ap. 1, b. 427, p. 12–43.

(*LLTIB RS*) tekstą²¹¹ su vėliausiais cenzūros taisymais. Pirmiausia iš jo žinome, kaip tekstas buvo žalojamas, kaip vyko Sruogos ir ideologinio filtro vaidmenį atlikusių redaktorių grumtynės.

6. Pirmieji literatūrologiniai *Dievų miško* vertinimai

Dar prieš išleidžiant *Dievų mišką* buvo parašyti keli atsiliepimai, profesionaliai vertinantys kūrinio ypatybes, meniškumą ir su tuo siejantys redagavimo pobūdį bei kryptį. *LLMA* Valstybinės grožinės literatūros fonde saugomose bylose išliko Matuzevičiaus, Zaborskaitės, Aurelijos Rabačiauskaitės vertinimai. Zaborskaitės liudijimu, Tornau buvo patikėjęs Rabačiauskaitei parengti Sruogos šešiatomį²¹². Rabačiauskaitė Vilniaus universitete skaitė kursą apie Sruogą. Sruogistika buvo jos domėjimosi sritis²¹³. Rabačiauskaitė, Samulionio liudijimu, taip pat ketino rašyti „didesnį darbą“ apie Sruogą²¹⁴. Jos įvadiniu straipsniu palydimas Sruogos *Raštų* serijos pirmasis tomas²¹⁵.

Zaborskaitė ypač akcentavo kūrinio autentiško pavidalo išsaugojimo būtinybę, svarstė, kaip teisingiau ir tikslingiau elgtis su rašytojo redaguotomis kūrinio vietomis, pabrėžė autoredagavimo problematiką:

²¹¹ Pokalbis su *Dievų miško* redaktore Donata Linčiuviene, 2009-10-14, in: Asmeninis Neringos Markevičienės archyvas.

²¹² Vanda Zaborskaitė, „Jurgis Tornau – dar kartą“, in: <http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2009-07-20-vanda-zaborskaite-jurgis-tornau-dar-karta/9066>, (2010-01-23).

²¹³ Pokalbis su *Dievų miško* redaktore Donata Linčiuviene, 2010-03-20, in: Asmeninis Neringos Markevičienės archyvas.

²¹⁴ Algio Samulionio laiškas Angelei Galnaitytei, [be datos], in: *LLTIB RS*, f. 94, b. 298, p. 1.

²¹⁵ Balys Sruoga, *Raštai*, t. 1: *Poezija*, redakcinė komisija Juozas Baltušis, Eugenijus Matuzevičius, Vanda Zaborskaitė, Juozas Žiugžda, redaktorius Vytautas Rudokas, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1957.

Niekas dabar, tur būt, neabejoja, kad „Dievų Miško“ tekstas turi eiti griežtai toks, kokį yra palikęs B. Sruoga. Ten, kur rankraštis paties autoriaus taisytas, reikėtų laikytis paskutiniojo varianto, tačiau kai kur gal tikslu būtų grįžti prie pirmojo varianto – ten, kur B. Sruoga dėl šventos ramybės nusileidžia kalbą susinti linkusiam redaktoriui.²¹⁶

Matuzevičius ir Rabačiauskaitė rašė apie kūrinio žanrinį išskirtinumą, dokumentišką gyvenimo lageryje apibūdinimą, lagerio „šeimininkų“ charakteristikų ryškumą, objektyvaus pasakojimo, ironijos pozityvų vaidmenį. Matuzevičius komentavo galimas ironijos nesupratimo priežastis:

Kai kam gali atrodyti, kad vietomis Sruoga lyg ir ciniškas, tačiau jis tuo perduoda galvosena, pažiūrą tų galvažudžių-viršininkų, kuriems kalinys nėra žmogus: jie gali jį užmušti, išbarstyti jam dantis, spardyti, o pailsę pasiūlyti cigaretę, pasišnekėti ir, vėl įniršio pagauti, jį negyvai nudėti...²¹⁷

Rabačiauskaitė, pabrėždama pasakojimo neįprastumą, šokiruojantį ar bent jau sutrikdantį skaitytoją, teigė, kad toks pasakojimo būdas „yra neišvengiamas vaizduojamam blogiui apibūdinti“²¹⁸. *Raštų* įvade šią įžvalgą papildė, motyvuodama sarkazmo svarbą:

Daugelyje vietų sarkazmas yra ne vien tik subjektyvus Balio Sruogos nusiteikimas, bet ir ciniškos, antižmogiškos koncentracijos stovyklos esmės su visa jos budelių „filosofija“ išraiška. Rašytojas su adekvatišku tikslumu perduoda koncentracijos stovyklos atmosferą, tos atmosferos kruvinuosius dėsnius, kur sodrus keiksmas, pavykęs smūgis, atimta gyvybė buvo stovyklos viršininkų, vyresniųjų pasididžiavimo šaltinis. Nelaikydami kalinių žmonėmis, jie galėjo ciniškiausiu būdu juos niekinti ir iš jų tyčiotis: tuo pačiu metu daužyti kalinius ir „draugiškai“ su jais šnekėtis ir, įniršio vėl pagauti, mušti kalinius iki mirties.²¹⁹

Sarkastinė pasakojimo maniera leido autoriui nepasiduoti sentimentaliam savo išgyvenimų raiškai, skatino galvoti ne vien apie asmeninę dramą. Rabačiauskaitės

²¹⁶ Vanda Zaborskaitė, „Dėl B. Sruogos „Dievų miško“, in: *LLMA*, f. 23, ap. 2, b. 1787, p. 56.

²¹⁷ Eugenijus Matuzevičius, „B. Sruogos „Dievų miškas“, in: *Ibid.*, p. 44.

²¹⁸ Aurelija Rabačiauskaitė, „Balio Sruogos kūryba“, in: *LLMA*, f. 23, ap. 2, b. 1560, p. 30.

²¹⁹ Aurelija Rabačiauskaitė, „Balio Sruogos kūryba“, in: Balys Sruoga, *Raštai*, t. 1, 1957, p. 31.

teksto mašinraštį skaitęs Žiugžda išbraukė keletą „įtartinų“, „netinkamų“ teksto vietų. Ideologui nepatiko, kad ironija suvokta ne tik kaip stilistinė priemonė, bet kaip esminė mąstymo gairė. Pagal Žiugždos pastabą buvo išbrauktas sakinytis: „Bet toji ironija nėra kokia nors stilistinė priemonė, o autoriaus vidinio nusiteikimo išdava“²²⁰. Žiugždai nepatiko ir tai, kad, kalbant apie Hitlerio pusėje kariavusius kitų tautų kalinius, atsiliepta pozityviai. Vis dėlto įvadą kritikas įvertino teigiamai, rekomendavo „netikslumus“ taisyti, abejonių keliančias vietas „atsidėjus pergalvoti“. Rabačiauskaitės straipsnyje pirmą kartą kalbama apie kūrinio reikšmę pasaulinės literatūros kontekste: „„Dievų miškas“ laikytinas vienu iš pačių žymiausių antifašistinių veikalų, kurio reikšmė ir poveikis toli gražu praauga lietuvių literatūros ribas“²²¹. Matuzevičiaus ir Rabačiauskaitės atsiliepimuose nėra daug „perkūnsargių“ – ideologinių „tiesų“ deklaravimo. Matuzevičius itin abstrakčiai nurodė, kad knyga „turi, gal būt, nemaža trūkumų. Vienur kitur galima nesutikti su autoriaus pozicija, su aprašinėjimo tonu, su kai kuriomis stilistinėmis priemonėmis“²²². Rabačiauskaitės tekste šmėkšteli ideologiniai trafaretai: „kolektyvo įtaka“, „pažangioji žmonijos kova“, „antifašistinis veikalas“. Šiuose atsiliepimuose²²³ *Dievų miškas* vertinamas primiausia kaip literatūros veikalas, unikalus fenomenas, aptartos jo reikšmės, o ideologiniai dalykai kiek įmanu suskliausti.

Po metų išleidus *Dievų mišką* rusų kalba (1958), rusų akademinė bendruomenė reiškė abejonių dėl kūrinio ironijos ir kitų ypatybių. Vytautas Aleksandras Jonynas iš egzodo distancijos tiksliai pastebėjo: bent jau iš pradžių, šešto dešimtmečio pabaigoje, *Dievų mišką* „pačių rusų kritika priėmė šaltokai, jei

²²⁰ *Ibid.*

²²¹ *Ibid.*, p. 32.

²²² Eugenijus Matuzevičius, *op. cit.*, p. 45.

²²³ Matuzevičiaus tekstas nebuvo išspausdintas; Rabačiauskaitės tekstas išspausdintas kaip įvadinis straipsnis, palydintis Sruogos *Raštų* šešiatomį.

ne atšiauriai²²⁴. Išsiskyrė Aleksandro Lebedevo komentarai – jis itin kritiškai komentavo ciniškąjį ironijos aspektą:

Sruogos aprašytosiomis sąlygomis ironija – tai tam tikra paskutinė žmoniškumo priedanga, per stebuklą šiame pragare išsaugoto dvasinio tvirtumo simptomas. Tačiau, antra vertus, ironiškame juoke [...] jauti ir kažkokį šiurpų šaltį – abejingumo šaltį. To abejingumo, kuriam niekas nebaisu, jokia žūtis ir jokia klaikybė, nes jame pačiame, tame abejingume, jau yra ir tos žūties, ir klaikybės, tai yra savotiškas „nevilties neutralizmas“, kai kada besiribojas su cinizmu. Ir tada Sruogos ironija pradeda slėgti savo nežmoniškumu...²²⁵

Priekaištauta ir dėl rezignacijos, atsisakymo priešintis, kovoti su budeliais. Ironiškas pasakojimo būdas ir stoiška pozicija suprasta tiesmukai – kaip vertybinės, etinės orientacijos stoka. Samulionis nemažai rašė apie *Dievų miško* refleksiją rusiškoje aplinkoje²²⁶, plačiau komentavo Vsevolodo Sacharovo, Piotro Palijevskio ir kitų rusų literatūrologų atsiliepimus. Tik aštuntame dešimtmetyje rusų kritikai ėmė palankiai vertinti Sruogos kūrinį.

Dievų miškas lietuviškoje terpėje buvo šilčiau priimtas, tačiau šeštojo dešimtmečio kritikoje taip pat yra priekaištų dėl nesugebėjimo pasirinkti tinkamą pasakojimo toną²²⁷. Vis dėlto, kur kas dažniau kalbėta apie tai, kad pasakojimas per ironijos, satyros prizmę, nors ir keistas, neįprastas, bet savotiškai įdomus ir vertintinas palankiai²²⁸.

²²⁴ [Vytautas Aleksandras Jonynas], E. Žeivys, „Į Lietuvą žiemojančią einu“, *Metmenys*, 1966, Nr. 12, p. 110.

²²⁵ Aleksandras Lebedevas, „Balio Sruogos „Dievų miškas“, *Literatūra ir menas*, 1956-03-21, Nr. 12 (646), p. 2.

²²⁶ Algis Samulionis, *Balys Sruoga*, p. 392–393.

²²⁷ „Iš Balio Sruogos nepaskelbto archyvo“, *Literatūra ir menas*, 1956-02-04, Nr. 6 (484), p. 4.

²²⁸ Romualdas Jurelionis, „Dievų miškas“ – kaltinimas fašistams“, *Kauno tiesa*, 1957-09-04, Nr. 176 (1771), p. 3.

7. Kritikų ideologų vertinimai

Sruogos *Raštų* penktame tome publikuojamą *Dievų mišką* visuomenei pristatė Šarmaičio įvadas²²⁹. Spauldoje kūrinių recenzavo Bronius Pranskus, Juozas Kirkila ir kt.

Ideologizuotose recenzijose pirmiausia akcentuotas dokumentinis kūrinio pobūdis, istorinė jo vertė, tematikos autentiškumas. Abstrakčiai teigta, kad kūrinysje įvykiai „meisteriškai aprašyti“²³⁰, „ryškiai pavaizduoti“²³¹, bet meistriskumo klausimas plačiau negvildentas. Užsiminta, kad rašytojas ironiškai kalba, tačiau dar nepastebėta, kad ironija – esminė kūrinio charakteristika. Pajausta, kad kūrinys pritraukia savo „originalumu“, „menine jėga“, tačiau šios kategorijos išsamiau nekommentuotos. Vidinės teksto struktūros klausimai nenagrinėti. Daug dėmesio skirta ideologinių rašytojo „klaidų“ aptarimui, ne vieną kartą prikišta dėl „pasaulėžiūros ribotumo“, politinio nesusivokimo. Rašytojas kaltintas tuo, kad pats nesuprato, apie ką rašė, savo kūrinio nerėmė marksistine mintimi²³². Priekaištauta, kad rašyta ne apie sovietinio žmogaus kovą su ideologiniu priešu, kad vaizdavimo objektu pasirinktas paprastas, kenčiantis, užguitas, nelaimingas žmogus.

Šie priekaištai aidu pakartoti visose ideologizuotose recenzijose. Kirkila teigė, kad, „nebūdamas marksistas, jis [Sruoga] nesugebėjo pažvelgti į tą tikrovę iš nuoseklesnių idėjinių pozicijų“²³³. Pranskus aiškino, kad „Sruoga negalėjo giliau išvelgti savo veikale aprašomų įvykių prasmės, reikiamai neįsisąmonino žūtubūtinės kovos tarp kapitalizmo ir socializmo pasaulių, tarp kapitalistų ir

²²⁹ Romas Šarmaitis, *op. cit.*, p. 5–14.

²³⁰ *Ibid.*, p. 8.

²³¹ *Ibid.*, p. 5.

²³² *Ibid.*, p. 7.

²³³ Juozas Kirkila, „Puslapiai, kupini kančių ir skausmo“, in: Juozas Kirkila, *Amžininkų balsai*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1961, p. 87.

darbininkų klasės. Veikale nepakankamai pasireiškė ir internacionalizmo ideologija²³⁴. Romualdas Jurelionis akcentavo, kad

Ne viskas „Dievų miške“ vaizduojama pakankamai giliai ir teisingai. Nesivadovaudamas marksistine-leninine pasaulėžiūra, autorius kai kuriuos hitlerinės santvarkos bei stovyklos gyvenimo reiškinius vertina paviršutiniškai ar net neteisingai. Pavyzdžiui, knygoje neryškinta už stovyklos žiaurumų slypinti mirtina kova tarp kapitalizmo ir socializmo. Be reikalo smerkiami bandymai bėgti iš koncentracijos stovyklos ir pan.²³⁵

Šios „orientacinės“ gairės mokė skaitytoją „teisingai“ vertinti neva tendencingas kūrinio vietas. Ideologams labiausiai užkliuvo tai, ko Sruoga visai neparašė ir neaprašė. Jų vaizduotė, atsiribojusi nuo teksto konkretybės, ieškojo politikos ten, kur jos paprasčiausiai nebuvo. Juos erzino, kad *Dievų miške* neatspindėti sovietų valdžios nuopelnai rašytojo asmeniui – rūpestis jo sugražinimu į Lietuvą, jau sovietinėje tėvynėje parodytas ypatingas dėmesys ir globa. Šarmaitis kritiškai užsiminė, kad: „Autorius nerašo, kaip jis buvo tarybinių žmonių gydomas ir globojamas, kaip jis 1945 metais pasiekė savo Tėvynę, vėl ėmė vaisingai dirbti kūrybinį darbą, profesoriauti Vilniaus Valstybiniame universitete“²³⁶.

Tokios recenzijos atliko politinės didaktikos funkciją. Įdomiausias jų aspektas – emocinės kritikų reakcijos, nes kalbėta ne vien „užsakytomis“ formulėmis. Vis dėlto, įžvelgtinas ir (ne)sąmoningas pasidavimas kritikuojamo teksto magijai. Jurelionis mini Sruogos pasakojimo „aistringumą“, „giliai nukrečiantį“²³⁷ skaitytoją. Pasak Kirkilos, „Jautiesi tiesiog pritrenktas, užgriautas

²³⁴ Bronius Pranskus, „Balio Sruogos raštai“, *Tiesa*, 1957-10-16, Nr. 245 (4459), p. 3.

²³⁵ Romualdas Jurelionis, *op. cit.*, p. 3.

²³⁶ Romas Šarmaitis, *op. cit.*, p. 15.

²³⁷ Romualdas Jurelionis, *op. cit.*, p. 3.

didžiuliu įspūdžių kalnu²³⁸. Šarmaitis emocijas reiškė daug santūriau – užsiminė, kad „„Dievų miškas“ daro skaitytojui gilų įspūdį savo originalumu, meniniu meistriškumu ir aktualumu“²³⁹.

8. *Dievų miškas* egzode

Dievų miškas pagal sovietinius *Raštus* buvo perleistas Čikagoje 1957 m.²⁴⁰, tuo paminėtos dešimtosios rašytojo mirties metinės²⁴¹. Kūrinį lydėjo anoniminis įvadinis straipsnis²⁴², kuriame skaitytojams trumpai paaiškintos pokario aplinkybės, priminta, dėl ko Sruoga buvo verčiamas rašyti sovietine tematika – esą jo talentą tikėtasi panaudoti propagandiniams tikslais. Paaiškinta, kad *Dievų miškas* stalininiams ideologams pasirodė netinkamas dėl aiškių aliuzijų į sovietų lagerius.

Pirmasis egzode *Dievų mišką* entuziastingai komentavo Sruogų šeimos bičiulis, Bonos universiteto klasikinės filologijos profesorius Vladimiras Šilkarskis. Laiškuose Sruogienei jis gerai vertino kūrinį dėl stilistinio savitumo, tematikos originalumo, paveikumo. Šilkarskis pirmasis kėlė kūrinio vertimo į kitas pasaulio kalbas būtinybę²⁴³. Šie vertinimai, išsakyti privačioje korespondencijoje, viešumos nepasiekė.

Išėivių spaudoje kūrinys ne iš karto sulaukė didesnio dėmesio. Amerikos lietuviams jau buvo žinomos dvi knygos apie Štuthofą. Savo lagerinę patirtį

²³⁸ Juozas Kirkila, „Puslapiai, kupini kančių ir kaltinimų“, *Literatūra ir menas*, 1957-11-02, Nr. 44 (574), p. 2.

²³⁹ Romas Šarmaitis, *op. cit.*, p. 15.

²⁴⁰ Balys Sruoga, *Dievų miškas*, Chicago: Terra, 1957.

²⁴¹ Anksčiau apie *Dievų mišką* egzode nekalbėta; jokie kūrinio nuorašai iki 1957 m. nepasirodė.

²⁴² Įvadinis žodis „Įžangos vietoje“ – be autoriaus. Į įžanginį tekstą įterpti tik inicialai K. D.

²⁴³ Vladimiro Šilkarskio laiškas Vandai Sruogienei, 1958-08-03, in: *Balys Sruoga mūsų atsiminimuose*, p. 377–378.

aprašė buvę koncentracijos stovyklos kaliniai – daktaras Antanas Kučinskas-Gervydas (*Už spygliuotų vielų*, Chicago, 1950) ir kunigas Stasys Yla (*Žmonės ir žvėrys: Kaceto pergyvenimai*, Putnam, 1951). Daugeliui nebebuvo noro domėtis panašios tematikos kūryba: „atrodė jis [*Dievų miškas*] dar vienu publicistinės kacetinės raštijos, kurios anuomet, 1957 m., buvo apščiai, pavyzdžių“²⁴⁴.

Dievų mišką užsienio periodikoje vienas iš pirmųjų pristatė buvęs lagerininkas Kučinskas (Kučas)²⁴⁵. Jis pažymėjo, kad nuo jau pasirodžiusių panašios tematikos kūrinių (pastaruosius įvardijo terminais: „faktų knyga“ ir „psichologinės analizės“ studija) Sruogos darbas skiriasi profesionalumu. Akcentavo grožinį-literatūrinį kūrinio pobūdį, stilistinį meistriškumą. Recenzentas, remdamasis pavyzdžiais iš teksto, užuominomis įvardijo netiesioginę paralelę tarp dviejų žmonės naikinusių režimų – vokiečių lagerių ir Sibiro tremties: „Negalėdamas vokiško kaceto tiesioginiai lyginti su bolševikiškuoju, jis vis tik pastarojo neaplenkia“²⁴⁶. Teigiamų atsiliepimų sulaukė sarkastiškoji filosofija, sąmojo ir „dailaus“ humoro dėmė. Apibendrinta, kad *Dievų miškas* svarbus ne tik kaip istorinis dokumentas, bet ir kaip „didis literatūrinis kūrinys“²⁴⁷.

Šešto dešimtmečio pabaigoje *Literatūros lankų* žurnale paskelbta „Literatūrinė anketa“²⁴⁸. Į klausimą apie kūrinį, kuris, rašytojų nuomone, yra neįvertintas, nepelnytai pamirštas, Kostas Ostrauskas atsakė minėdamas Sruogos dramas, Bronys Raila – *Milžino paunksmę*. Romas Spalis reiškė viltį, kad ilgainiui Sruogos veikalai „įgaus vis didesnę svarbą“²⁴⁹. Alė Rūta apgailestavo, kad „mirė

²⁴⁴ Vytautas Aleksandras Jonynas, „Pilkšvosios ląstelės ir spalvoti rašikliai“, *Draugas*, 1999-02-27, Nr. 41 (9), p. 1–2.

²⁴⁵ Antanas Kučas, „B. Sruogos „Dievų miškas“, *Draugas*, 1958-01-18, Nr. 15, p. 1.

²⁴⁶ *Ibid.*

²⁴⁷ *Ibid.*

²⁴⁸ „Literatūrinė anketa“, *Literatūros lankai*, 1959, Nr. 8, p. 12–24.

²⁴⁹ *Ibid.*, p. 22.

tokie rašytojai kaip Krèvè ar Sruoga greitai primirštami²⁵⁰. Memuaristo Mykolo Vaitkaus ir kunigo Ylos nuomonės liko neišsakytos dėl vietos stokos žurnale. Konkrečiai apie *Dievų mišką* išėivijos literatai, literatūros kritikai neužsiminė, kūrinio nepelnytai pamirštųjų sąrašė neminėjo. Ne veltui Jonynas teigė, kad *Dievų miškas* egzode ignoruojamas – jį „tebelydi tylos boikotas ir bendruomenės apatija“²⁵¹.

Apie Sruogos kūrinį ir jo autorių daugiausia mintimis dalijosi buvę profesoriaus studentai ir teatro seminaro lankytojai – Jurgis Blekaitis, Alfonsas Nyka-Niliūnas, Jonynas, Stepas Vykintas, Raila. Jie *Metmenu, Aidų, Akiračių, Draugo* puslapiuose, radijo laidose įvairių sukakčių ir paminėjimų progomis daugiausia kalbėjo apie Sruogos asmenybę, dalijosi prisiminimais iš studijų laikų Vilniaus ir Kauno universitete ir vieninteliai už Atlanto reiškė nuomonę apie kūrinį. Aštuntame dešimtmetyje *Dievų miško* tekstą literatūros istorijoje pristatė Pranas Naujokaitis²⁵². Jis Sruogos kūrinį stilistiniu aspektu palygino su Savickio beletrizuotu dienoraščiu *Žemė dega* (1956).

Apie *Dievų miško* problematiką egzilyje jau vėlesniais metais rašė literatūros kritikas Jonynas. Jis lygino Sruogos *Dievų mišką* su Vladislavo Telksnio knyga *Kamino šešėlyje*. Šios autobiografinės apysakos rankraštis datuotas 1945–1949 m., nors knyga išleista tik 1990 m. Literatūrologas, siekdamas parodyti ir įrodyti, kaip Telksnys rėmėsi Sruogos tekstu, apibūdino šių kūrinių panašumus ir skirtumus. Akcentavo, kad Sruogos kūrinys pranoksta Telksnio memuarus faktų pateikimu – savitu komponavimu, stiliaus dalykais²⁵³. Šiuo aspektu, Jonyno nuomone, *Dievų miškas* yra unikalus – „mūsų prozos pažiba, pasididžiavimas“²⁵⁴.

²⁵⁰ *Ibid.*, p. 21.

²⁵¹ Vytautas Aleksandras Jonynas, *op. cit.*, p. 1.

²⁵² Pranas Naujokaitis, „B. Sruogos prozos veikalai“, in: Pranas Naujokaitis, *Lietuvių literatūros istorija*, t. 2, Čikaga: VI. Vijeikio spaustuvė, 1975, p. 457–458.

²⁵³ Vytautas Aleksandras Jonynas, „Žvėriažmogių karalystėje“, *Akiračiai*, 1997-09, Nr. 8 (292), p. 6.

²⁵⁴ *Ibid.*

Kiek anksčiau Rimvydas Šilbajoris pabrėžė satyrinių elementų svarbą tekste – jie sužadina ypač stiprius įspūdžius²⁵⁵. Jonynas užsienio skaitytojams pateikė mažiau girdėtus kūrinio istorijos metmenis: kalbėjo apie cenzūrą, Sruogos protestą; pabrėžė Samulionio pastangas pradėti tyrinėti *Dievų miško* „bylos“ klausimus²⁵⁶. Ostrauskas, remdamasis Sruogos kūryba, dokumentiniais šaltiniais, publicistika, paraliteratūrine medžiaga (prisiminimais, dienoraščiais, laiškais) sukūrė avangardinę kroniką-dramą *Balys iš Baibokų*²⁵⁷. Šioje dramoje iš autentiškų detalių atkūrė pokario situaciją. Veiksmas prasidėjo grįžusio iš Štuthofa Sruogos sutiktuvų scena, baigėsi rašytojo laidotuvių vaizdu. Kruopščiai surinkta archyvinė medžiaga, tapusi grožinio kūrinio pagrindu, liudija, kad Ostrauskas tokiu būdu rūpinosi Sruogos atminimu.

9. Svarbesnieji *Dievų miško* tyrinėjimai

Lietuvoje šeštojo dešimtmečio pabaigoje išsiskyrė Vytauto Kubiliaus pastangos, atmetus marksistinę metodologiją, kalbėti apie Sruogos dramaturgiją²⁵⁸; vėliau, jau septintame dešimtmetyje, – ir apie memuaristiką. 1964 m. studijoje „Memuarų žanro problemos“ Kubilius *Dievų mišką* dėl tarsi įslaptintos, komiškais ir sarkastiškais vaizdais pridengtos egzistencinės tragikos pavadino „savotiška tragikomedija proza“²⁵⁹. Literatūrologas išskyrė rašytojo

²⁵⁵ Rimvydas Šilbajoris, „Balys Sruoga ir simbolistai“, in: Rimvydas Šilbajoris, *Netekties ženklai*, Vilnius: Vaga, 1992, p. 73.

²⁵⁶ Vytautas Aleksandras Jonynas, „Pilkšvosios ląstelės ir spalvoti rašikliai“, p. 1–2.

²⁵⁷ Kostas Ostrauskas, „Balys iš Baibokų“, in: Kostas Ostrauskas, *Užgavėnių kaukės: Dramos ir teatras*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2006, p. 330–442.

²⁵⁸ Vytautas Kubilius, „B. Sruogos dramaturgija, 10 mirties metinių proga“, *Pergalė*, 1957, Nr. 12, p. 74–90.

²⁵⁹ Vytautas Kubilius, „Memuarų žanro problemos“, in: Vytautas Kubilius, *Naujų kelių ieškant*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1964, p. 166.

sukurtų portretinių charakteristikų meistriškumą, aiškino būdingiausius jų kūrimo principus, kalbėjo apie psichologinio poveikio svarbą. Kubilius atkreipė dėmesį į gyvą, sąmojingą pasakojimą, „aštraus žodžio“ ir „aukštos intelektualinės kultūros“ sintezę. *Dievų miškas* kaip unikalus reiškinys dėl pasakojimo stilstikos (šurpauš juoko iš absoliučiai visko – iš budelių, asmeninės kančios, netgi mirties), emocinio tono specifikos (skausmingų, piktų, sarkastinių gaidų) įrašytas į Eoropos memuaristiką²⁶⁰. Mokslininkas vienas iš pirmųjų pristatė glaustą, bet išsamią viso kūrinio charakteristiką, tyrinėjo stilistinę ironiją. Jis konstatavo, kad *Dievų miškas* – „viena ryškiausių lietuvių grotesko knygu“²⁶¹. Dar vėliau mokslininkas gilinosi į mirties vaizdavimo specifika Sruogos knygoje. Literatūrologas aptarė *Dievų miške* dominuojančią desakralizuotos mirties tematiką. Mirtis suvokta ir kaip visas vertybes paneigusio degradavusio pasaulio dalis. Kubilius akcentavo, kad Sruogos *Dievų miškas* – „pirmasis lietuvių literatūros kūrinys, atsivėręs dvidešimtojo amžiaus mirties fenomenui – totalinei ištisų tautų ir ištisų klasių mirčiai“²⁶².

Aštuntame dešimtmetyje viešumoje radosi daug daugiau atsiliepimų, kad *Dievų miškas* – deramai neįvertintas²⁶³, kad susilaukė perdėtos kritikos²⁶⁴, kad buvo nedovanotinai primirštas²⁶⁵. Ėmė ryškėti keliai, kuriais profesionalioji kritika pradėjo artėti kūrinio link.

²⁶⁰ *Ibid.*

²⁶¹ Vytautas Kubilius, „Grotesko poetika“, in: *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai*, A serija, 1975, t. 1 (50), p. 142–143.

²⁶² Vytautas Kubilius, „Literatūra mirties paunksmėje“, *Metai*, 1994, Nr. 2, p. 71.

²⁶³ Algimantas Bučys, „Ieškojimai ir atradimai“, in: Algimantas Bučys, *Romanas ir dabartis: Lietuvių tarybinio romano raida iki 1970 m. (žanro problemos)*, Vilnius: Vaga, 1977, p. 100.

²⁶⁴ Vilius Gužauskas, „Kritikos raida pokario metais“, in: *Tarybinė lietuvių literatūros kritika 1940–1956*, parengė Juozas Stepšys, Jūratė Sprindytė, Elena Baliutytė, Vilnius: Vaga, 1980, p. 149.

²⁶⁵ Stasys Lipskis, „Magiškas kristalas“, in: *Šiuolaikinės prozos problemos*, sudarė Petras Bražėnas, Vilnius: Vaga, 1978, p. 220.

Algimantas Bučys apibūdino specifinio Sruogos pasakojimo sluoksnius – abstrakčių sąvokų, kuriomis reiškiamos žmogiškosios vertybės, „subuitinimą“, desakralizaciją. Tyrinėtojas kalbėjo apie sąmoningai pasirinktą epinės distancijos principą, lemiantį pasakojimo intonaciją. Argumentavo natūralias tokio stiliaus atsiradimo ištakas: „„Dievų miške“ stilių nulėmė pati tikrovė, o ne „Dievų miško“ autorius ėmėsi aprašinėti tikrovę iš anksto pasirinktu stiliumi“²⁶⁶. Bučys atskirus *Dievų miško* skyrius dėl veiksmo išbaigtumo, minties kondensuotumo, išraiškos stiprumo palygino su mažomis novelėmis, kurių siužetas grindžiamas juodojo humoro stilistika. Bučys pabrėžė dar kelias Sruogos pasakojimo ypatybes – netikėtą, staigų kintamumą, lydimą „tikrai „dieviškos“ ironijos“²⁶⁷, ir visai neslepiamą pasakotojo autentiškumą. Litertūrologas į Sruogos kūrinį žvelgė kaip į „savo sumanymu, struktūra ir stiliumi unikalų reiškinių lietuvių prozoje“²⁶⁸.

Mečys Laurinkus aptarė ironijos tipus ir galimus atspalvius²⁶⁹. Kubiliaus atliktą kūrinio tragizmo ir komizmo dermės analizę papildė Algio Kalėdos įžvalgos. Pasak jo, grotesko poetika – tik vienas labai svarbus kūrinio meninio poveikio svertas. Itin aštraus, „žiaurus“ juoko kontrastas – „graži tipinga lietuvių ironija, tipingas lietuvių humoras“²⁷⁰, gaudūs deminutyvai, lyriški palyginimai²⁷¹.

Samulionis pagilino Bučio įžvalgas apie pasakotojo autentiškumą. Pabrėžė memuarinėje literatūroje neįprastą reiškinių – santūrų, lakonišką, netgi šykštų (asmeninių išgyvenimų išsakymo, užsisklendimo savyje prasme) pasakojimą. Jame nėra sentimentalių, patetiškų intonacijų, kaip ir savigailos, tiesioginės pasipiktinimų raiškos. Asmeninės emocijos suvokiamos tik iš užuominų, potekstės. Samulionis ryškino ypatingą Sruogos pasakojimo manierą – realizmo,

²⁶⁶ Algimantas Bučys, *op. cit.*, p. 102.

²⁶⁷ *Ibid.*, p. 103.

²⁶⁸ *Ibid.*, p. 100.

²⁶⁹ Mečys Laurinkus, „Ironija B. Sruogos „Dievų miške“, in: *Literatūra*, 1979, t. XXXI (I), p. 32–42.

²⁷⁰ Algis Kalėda, *Komizmas lietuvių tarybinėje prozoje*, Vilnius: Vaga, 1984, p. 94.

²⁷¹ *Ibid.*

ironijos, satyros derinį. Ironija atlieka savisaugos, atsiribojimo nuo „žvėriažmogių“ aplinkos funkciją, rodo kritišką santykį su ja. Ironijos dėka dokumentinio pobūdžio „Sruogos knyga pasiekia reto meninio sugestyvumo, daro stiprų, su niekuo nepalyginamą įspūdį“²⁷².

Visuomenei pristatydamas naujuosius Sruogos *Raštus* (t. 1, 1996), Kubilius atkreipė dėmesį į per labai trumpą laiką parašyto kūrinio ekspresiją, įtaigų emociingumą, „ūmius siūbavimus nuo skaistaus poetiškumo iki tulžingo sarkazmo“²⁷³. Šią ypatybę aktualino ir Viktorija Daujotytė, kalbėdama apie „priešingų kraštinių“ – lyrinio įsijautimo ir analitinės ironijos – dermę kūrinyje²⁷⁴.

Reda Pabarčienė tęsia analitinės *Dievų miško* vaizdavimo būdo (grotesko) studijas, tyrinėja komizmo efektą, maksimaliai išnaudotą Sruogos memuaristikoje²⁷⁵. Ji atskleidė *Dievų miško* ir Dante's *Dieviškosios komedijos* (Viduramžių kultūros) bei François Rabelais veikalo *Gargantiua ir Pantagriuelis* (Renesanso kultūros) sąsajas. Išskyrė skirtingus grotesko tipus, įvardijo natūralias grotesko atsiradimo Sruogos kūrinyje priežastis ir reikšmę, nurodė esminius pasaulio transformacijos principus²⁷⁶.

Ironijos, grotesko kaip *Dievų miško* stiliaus dominantės analizė įsivyrėja tiriamuosiuose mokslininkų darbuose. Kalėda perspėjo, kad *Dievų miškas* savitas vis dėlto ne tik grotesko elementais ir egzistencine ironija – semantinių planų yra

²⁷² Algis Samulionis, *op. cit.*, p. 385.

²⁷³ Vytautas Kubilius, „Moderniosios literatūros klasikas“, in: Balys Sruoga, *Raštai*, t. 1: *Poezija*, parengė Algis Samulionis, redagavo Donata Linčiuvienė, Vilnius: Alma littera, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1996, p. vii.

²⁷⁴ Viktorija Daujotytė, „Balys Sruoga“, in: Viktorija Daujotytė, *Lietuvių literatūra: XX a. pradžia ir pirmoji pusė: Vadovėlis XI klasei*, Kaunas: Šviesa, 1998, p. 259.

²⁷⁵ Reda Pabarčienė, „Pašaipusis Balio Sruogos diskursas“, *Teksto slėpiniai*, 2005, Nr. 8, p. 87.

²⁷⁶ Reda Pabarčienė, „Infernalinis groteskas Balio Sruogos memuaristikoje“, in: *Komparatyvistika ir kultūros savivoka: Straipsnių rinkinys, sudarė Nijolė Vaičiulėnaitė-Kašeliūnienė, Žydrone Kolevinskienė*, atsakingoji redaktorė Reda Pabarčienė, Vilnius: Vilniaus pedagoginis universitetas, Tartu universitetas, Limožo universitetas, 2004.

kur kas daugiau²⁷⁷. Šiuo atžvilgiu itin savitas Sauliaus Žuko požiūris. Jis pasiūlė itin įdomią mitologinės interpretacijos kryptį²⁷⁸. *Dievų miškas* skaitytas kaip kovos su chaosu istorija: konclageryje paneigtos visos europinės humanizmo idėjos. Mitologinis požiūris – gija, subtiliai susiejusi *Baltaragio malūną* ir *Dievų mišką*. Saulė Matulevičienė pasiūlė tautosakinį Sruogos romano skaitymo būdą²⁷⁹. Mokslininkė interpretavo XII knygos skyrių „Numirėliška dalia“. Atidžiai ieškojo sąsajų su lietuvių sakmėmis (lagerio – pragaro gretinimas, numirėlių, velnių įvaizdžiai) ir pasakomis (pasakotojas, Jonas, bambizas nuo Biržų – „bebaimiai“ herojai). Daug dėmesio skyrė liaudiškos, šnekamosios kalbos sluoksnio analizei. Aptarė tradicinius tautosakinius deminutyvus, palyginimus, frazeologizmus, keiksmus, jų vartojimo motyvaciją, prasminius intonavimo kaitos niuansus.

Originaliai apie Sruogos kūrinį atsiliepė Gintaras Lazdynas. Jo nuomone, *Dievų miškas* – netipiškas memuaristikos veikalas. Žvelgiant kaip į romaną, atsirandagalimybė atsiranda galimybė atsairsiranda galimybė dėl antiutopinio atsiranda galimybė dėl antiutopinio pasaulio vaizdo panašumo jį gretinti su didžiųjų antiutopistų – Jevgenijaus Zamiatino, Aldous Huxley, George'o Orwello – kūriniais²⁸⁰. Lazdynas siūlė individualybės dvasios aspektu tikrais romanais nuo *Algimanto* iki *Altorių šešėly* laikyti minėtą Putino romaną ir Sruogos *Dievų mišką*²⁸¹.

²⁷⁷ Algis Kalėda, *op. cit.*, p. 101.

²⁷⁸ Saulius Žukas, „Mito ir epo problema šiuolaikinėj lietuvių literatūroj“, in: *Lietuvių literatūra šiuolaikinėmis socializmo sąlygomis*: Straipsnių rinkinys, redagavo Jonas Lankutis, Vilnius: Vaga, 1986, p. 252–254.

²⁷⁹ Saulė Matulevičienė, „Balio Sruogos „Dievų miškas“: „Numirėliška dalia“, in: *Literatūros klasikos interpretacijos*. 20 lietuvių rašytojų tekstų interpretacijos pavyzdžiai ir patarimai mokiniams ir jų mokytojams: Straipsnių rinkinys, sudarytojas Giedrius Viliūnas, Vilnius: Alma littera, 2001, p. 139–150.

²⁸⁰ Gintaras Lazdynas, „Dievų miškas, arba Distopija lietuviškai“, *Šiaurės Atėnai*, 1996-07-13, Nr. 27 (321), p. 3, 5.

²⁸¹ Gintaras Lazdynas, *Romanų struktūrų formavimasis Lietuvoje: Nuo „Algimanto“ iki „Altorių šešėly“*, Kaunas: Vilniaus universitetas, Kauno humanitarinis fakultetas, 1999, p. 327.

Rima Pociūtė teigė, kad *Dievų miške* „Sruoga parodė moderniąją Europą kaip ekstremistinio modernizmo kraštutinumą auką“²⁸².

Dalia Striogaitė aptarė prozinių Sruogos kūrinių stilistinius ir teatralizacijos principus. Nebaigtame, dar prieš tremtį į Štuthofą rašytame romane *Sanvarta* (1939–1942) išvelgė intertekstinę ryšį su brandžiausiu Sruogos prozos kūriniu – *Dievų mišku*²⁸³. Jau *Sanvartoje* Sruoga išbandė karikatūros, parodijos, satyros galimybes, atsiskleidė kaip ypatingas žodžio meistras. Mokslininkė pagrįstai neigė stereotipinę teiginį, kad *Dievų miškas* atsirado vien iš ekstremalių išgyvenimų. *Sanvarta* buvo tragikomiško pasakojimo ir kartu tinkamo prozos žanro ieškojimo mokykla. Tik jos dėka Sruoga *Dievų miške* organiškai susiejo temą ir stilių, surado savo individualybę ir talentą atitikusią prozos žanro atmainą – eskizinio pobūdžio esė.

Įdomi Vilijos Kočiūnaitės lyginamoji analizė. Sruogos *Dievų miškas* (1945), Primo Levi *Jeį tai žmogus* (1947) ir Fiodoro Dostojevskio *Užrašai iš mirusiųjų namų* (1861–1862) tyrinėti tematinio – žmogaus patirties ekstremaliose situacijose – aspektu²⁸⁴.

Dievų miškas pradėtas analizuoti iš sociokultūrinės antropologijos pozicijų²⁸⁵.

Labiausiai įsitvirtinę Sruogos kūrinių skaitymo būdai – teminė kritika (lyginamieji kontekstiniai tyrimai), tekstinė kritika (struktūros, pasakojimo būdo tyrimai). Kitos metodologijos kūrinių analizei mažai arba tik fragmentiškai taikytos (mitokritinis, folklorinis, hermeneutinis, sociokritinis, psichoanalitinis

²⁸² Rima Pociūtė, „Gražiausios duonos metafora“, in: Rima Pociūtė, *op. cit.*, p. 128.

²⁸³ Dalia Striogaitė, „Balys Sruoga: nuo „Sanvartos“ į „Dievų mišką“, in: <http://www.tekstai.lt/buvo/metai/200607/sruoga.htm>, (2010-03-19).

²⁸⁴ Vilija Kočiūnaitė, *Žmogaus patirtis ekstremaliose situacijose*, Magistro darbas, Vilnius: Vilniaus pedagoginis universitetas, 2006, in: <http://submit.library.lt/ETD-afiles/VPU/etd-LABT20060615-202217-49899/unrestricted/kociunaite.pdf>, (2010-03-15).

²⁸⁵ Vigmantas Butkus, Artūras Šeškus, „Balio Sruogos *Dievų miškas* kaip (savita) antropologinė studija“, *Literatūra*, 2010, Nr. 52 (1), p. 68–79.

skaitymai) arba visai netaikytos (genetinė tekstologija, genetinė kritika). Rimo Žilinsko sudarytas adaptuotų studijų rinkinys²⁸⁶ pusėtinai atspindi *Dievų miško* tyrinėjimų spektrą.

Žilinsko duomenimis, Samulionis buvo pradėjęs rašyti specialią *Dievų miško* tyrinėjimams skirtą studiją *Nuo Štuthofo iki „Dievų miško“*, kur rengėsi pateikti komentarų papildymų ir pataisymų²⁸⁷. Žilinsko teigimu, minėta studija pasimetusi²⁸⁸. Archyviniai duomenys rodo, kad studijos rašymo procesui ruošiasi: išlikę keli studijos planų variantai (žr. il. 8–11), iš jų išaugęs vienas detalus planas (mašinraštis) (žr. il. 12), kruopščiai rinkta medžiaga²⁸⁹: buvusių Štuthofo kalinių atsiminimai, Sruogos laišakai iš Štuthofo, lagerio dokumentai, pokarinė rašytojo korespondencija. Laiške Sruogienei Samulionis taip grindė studijos būtinybę: „Rengiu leidymėlių *Nuo Štuthofo*... Jame yra dokumentiška *Dievų miško* istorija. Savo monografijoje apie tai galėjau tik vos vos užsiminti ir dėl to iki šiol jaučiu negerumą ant dūšios [...]“²⁹⁰. Laiškuose Sruogaitei užsiminė, kad dalis medžiagos jau buvo atiduota spausdinti: „Dirbu ir prie Štuthofo – pokario. Mašininkė jau perrašinėja tekstus, kitus dar montuoju, kai ką ir renku papildomai“²⁹¹. Planavo greitai metu studiją užbaigti:

Pabandžiau susidėstyti visą medžiagą, kurią surinkau knygai apie „sūdnas dienas“. Susiklostė dar ne viskas, bet karkasas jau gana aiškus: Štuthofas – Pokaris – „Dievų miškas“. Didžiumą medžiagos šiomis dienomis jau duosiu perrašinėti, o ką gausiu dar – atitinkamai įkomponuosiu į besiformuojančią

²⁸⁶ *Kūrybos studijos ir interpretacijos: Balys Sruoga*, sudarė Rimas Žilinskas, Vilnius: Baltos lankos, 2001.

²⁸⁷ Rimas Žilinskas, „Neparengti parengtieji B. Sruogos *Raštai*“, *Archivum Lithuanicum*, 2000, t. 2, p. 278.

²⁸⁸ *Ibid.*

²⁸⁹ Algis Samulionis, „Nuo Štuthofo iki „Dievų miško“, (autoriniai juodraščiai, užrašai, planų variantai), in: *LLTIB RS*, f. 53, b. 1373, (puslapiai nenumeruoti); Algio Samulionio nuorašas apie Štuthofą, Balio Sruogos „Dievų mišką“, (iškarpos iš laikraščių, atspaudai), in: *LLTIB RS*, f. 53, b. 1372.

²⁹⁰ Algio Samulionio laiškas Vandai Sruogienei, 1990-04-07, in: *LLTIB RS*, f. 94, b. 323, p. 1.

²⁹¹ Algio Samulionio laiškas Daliai Sruogaitei, 1992-06-14, in: *LLTIB RS*, f. 94, b. 311, p. 11.

konstrukciją. Lauksiu ir Jūsų su Dalia atsiminimų. Rudenį knygos rankraštį jau norėčiau atiduoti į leidyklą, kuri, beje, šio teksto manęs jau seniai prašo.²⁹²

Studijos teksto ar jo fragmentų nei *LLTIB RS*, nei kituose archyvuose disertacijos autorei nepavyko rasti. Aišku tai, kad specialių tyrinėjimų reikalaujantys *Dievų miško* klausimai (kritika, recepcija, ypač kūrinio redagavimas) Samulionio dar nebuvo išsamiau apsvarstyti. Lapeliai, kuriuose rengtasi pateikti *Dievų miško* komentarus, taip pat liko tušti²⁹³.

Samulionis, geriausias sruogistikos specialistas, į šį vieną įdomiausių, mįslingiausių, problemiškiausių tekstologiniu atžvilgiu Sruogos kūrinį sąmoningai atkreipė dėmesį palyginti vėlai, gal vengė nemalonių ir grėsmę kėlusiu politinių dalykų aiškinimo. Samulionis nepasinaudojo turėta proga (arba raštu neužfiksavo įgytų žinių) apklausti *Dievų miško* taisymą iš arti mačiusius ar jame dalyvavusius žmones – Drazdauską, Eduardą Mieželaitį, Matuzevičių, Baltušį, Alfonsą Maldonį, Rabačiauskaitę, Zaborskaitę, Žirgulį, Čekį, Tornau, Rudoką, Maknį. Šiandien šių liudytojų nebėra. *Dievų miškas* buvo paskutinė, palikusi daugiau klausimų nei atsakymų Samulionio tyrimų stotelė. Išleidus Sruogos *Raštų* ketvirtąjį tomą su restauruotu *Dievų miško* tekstu (1997), tepasirodė kelios recenzijos. Šį tikrai neeilinį įvykį plačiau spaudoje tekomentavo Arnas Ališauskas²⁹⁴ ir Žilinskas²⁹⁵. Pirmasis reiškė nuostabą dėl paradoksalios situacijos: programinis mokyklinis kūrinys, privalėtas skaityti ir nagrinėti, iš esmės nebuvo pažįstamas. Reikėjo pusės amžiaus, kol jis pasirodė autentišku pavidalu. Ališausko nuomone, keista ir intriguojanti kūrinio istorija, magiška teksto autentika pritrauktą skaitytoją, pasitarnautų požiūrio į Sruogos kūrybą kaitai. Ališausko įsitikinimu, „Ketvirtojo „Raštų“ tomo išleidimas turėtų prisidėti prie

²⁹² Algio Samulionio laiškas Vandai Sruogienei, 1992-03-29, in: *LLTIB RS*, f. 94, b. 322, p. 1.

²⁹³ Pokalbis su *Dievų miško* redaktore Donata Linčiuviene, 2010-03-20.

²⁹⁴ Arnas Ališauskas, „Grįžo autentiškas „Dievų miškas“, *Lietuvos rytas*, priedas *Mūzų malūnas*, 1998-07-28, Nr. 173, p. 4.

²⁹⁵ Rimas Žilinskas, *op. cit.*, p. 277–282.

modernesnio įvertinimo ir išsamesnio žvilgsnio į klasiko kūrinį, kuriuos pirma laiko buvo įprasta laikyti nuobodžiais ir chrestomatiniiais²⁹⁶.

Žilinskas kritiškai svarstė Sruogos kūrinio pateikimo strategiją. Jei buvo galvota apie mokslinį *Dievų miško* leidimą, visi kūrinio variantai turėjo būti detaliam aprašyti, o skirtumai – preciziškai suregistruoti ir įvardyti. Juolab kad Samulionis kėlė akademinę *Raštų* leidimo idėją, dėmesį kreipė net į pačius mažiausius skirtumus tarp teksto redakcijų. Žilinsko pastebėjimu, mokslinis leidimas privalėjo atspindėti visus įmanomus tekstų variantus ir skirtumus, o ne kanonizuoti paskutinį teksto variantą. *Dievų miško* mokslinio leidimo vizija palikta ateičiai. Paradoksišką situaciją atskleidė pats Žilinsko rašinio pavadinimas: „Neparengti parengtieji Balio Sruogos *Raštai*“. Aušros Marijos Sluckaitės-Jurašienės mintis, taikyta konkrečiai sovietmečio situacijai, aktuali ir dabar: „Nagrinėti ir analizuoti Sruogos kūrinį [...] rizikinga ir ne itin pageidautina, o rašyti apie jo asmenį – beveik neįmanoma, jei nenorėjai iš gyvybingo ir tragiško Sruogos nulipdyti plokščio, ideologiškai aptakaus gipsinio nykštuko“²⁹⁷. Literatūros kritikos reaktyvumas *Dievų miško* klausimu turbūt grindžiamas ir abstrakčiu tvirtinimu, kad ši tema jau „išgvildenta“. Antai Sruogos 100-ųjų gimimo metinių minėjimo konferencijoje perskaityti pranešimai, susiję su *Dievų mišku*, nieko nauja apie šį kūrinį nepasakė²⁹⁸.

10. *Dievų miškas* pasaulyje

Laikmečiu, kai internetas yra greičiausia ir visame pasaulyje prieinama literatūros sklaidos priemonė, labai opi problema – *Dievų miško* pateikimas elektroniniu pavidalu. Paradoksalu, bet Lietuvos mokslininkų sąjungos

²⁹⁶ Arnas Ališauskas, *op. cit.*, p. 4.

²⁹⁷ Aušra Marija Sluckaitė-Jurašienė, *op. cit.*, p. 304.

²⁹⁸ Vida Urbonaitė, *op. cit.*, p. 5.

inicijuotoje internetinėje *Lietuvių klasikinės literatūros antologijoje* siūlomas skaityti pats pirmasis 1957 m. išleistas kupiūruotas tekstas²⁹⁹.

Lietuvoje mažai težinoma apie *Dievų mišką* anglų kalba (1996, 2005). Pasirodė tik anotaciški palankūs Ostrausko, Geniaus Procuto atsiliepimai apie Sruogos anūkės Aušrinės Bylos *Dievų miško* vertimą, rimčiau nesvarstytos jo kokybė ir sklaidos galimybės.

Paradoksalu, bet aštuntame devintame dešimtmetyje Amerikoje pasikartoję 1945-aisiais Lietuvoje susiklosčiusi situacija. Niujorko leidyklos, kurioms buvo pasiūlytas į anglų kalbą išverstas *Dievų miško* tekstas, kategoriškai nesutiko jį leisti. Nenorėjo rizikuoti publikuojant kūrinį, kuris, leidėjų įsitikinimu, bus nuostolingas. Sruogos memuarai iš Štuthofo skyrėsi nuo įprastinės holokausto literatūros tiek dėl pasakojimo būdo pasirinkimo (Sruogos pasakojimas aiškiai pranoko tradicinę dokumentinės literatūros formulę: aš buvau konclageryje... gailėkitės manęs... o štai čia – sąrašas to, ką patyriau...³⁰⁰), tiek dėl mažai žinomos šalies istorijos subtilių (inteligentija, Lietuva, įkaitai³⁰¹). Atsižvelgdami į tai, potencialūs leidėjai akcentavo, kad kūrinys ribotas. Individualioji pasakotojo patirtis esą jame neperauga į bendresnio pobūdžio apmąstymus apie tiesą, taigi *Dievų miškas* – tik Lietuvos publikai tinkama lektūra³⁰². Amerikos nedomino dar vieno žmogaus iš vienos mažos šalies kančios istorija. Siekiant adaptuoti kūrinį Amerikos rinkai, siūlyta ne tik redaguoti, trumpinti, bet ir keisti – perdibinėti autorinę mintį. Pageidauta pridėti abstraktesnių apmąstymų, susijusių su pasauline lemtimi, reikalauta ryškesnių charakterių, aiškesnės siužetinės linijos, stipresnės portretų sąsajos. Galiausiai siūlyta poredaguoti aštresnius pasisakymus nacionaliniais klausimais, pertvarkyti

²⁹⁹ <http://www.antologija.lt/texts/39/turinys.htm>, (1999–2009).

³⁰⁰ Laiškas Aušrinei Bylai iš William Morris agentūros, in: Asmeninis Aušrinės Bylos archyvas.

³⁰¹ Aušrinė Byla, „The ugly and the beautiful side of life“, *Draugas*, 1996-09-14, p. 5, (asmeninis Aušrinės Bylos archyvas).

³⁰² Laiškas Aušrinei Bylai iš Macmillan Publishing Co, in: Asmeninis Aušrinės Bylos archyvas.

nejprastą kūrinio pradžia³⁰³. Įžvelgtos kūrinio gerosios savybės: originalumas, susijęs su naujai atveriamu holokausto tragedijos aspektu, gerai ir įtikinamai parodyta pati drama, ironiškas pasakojimo būdas, gebėjimas šypsotis beviltišiausioje situacijoje, unikali vaizduotė. Šie pozityvūs niuansai paminėti tik kaip elementaraus mandagumo frazės – į juos visiškai neatsižvelgta, sprendžiant kūrinio išleidimo klausimą. Į *Dievų mišką* žiūrėta pro įprastinės dokumentinės literatūros prizmę, nors kūrinys mažai kuo buvo panašus į tradicinius memuarus. Tik 1997 m. anglų literatūros kritikas Edwardas Stoddardas įžvelgė *Dievų miško* originalumą. Jis kalbėjo apie juodąjį humorą, kandų sarkazmą. Aiškino, kad toks specifinis pasakojimo būdas – labai retas, išskirtinis tremties memuaristikos sraute. Teigė, kad *Dievų miške* per kraštutinio absurdo prizmę taikliai žvelgta į Hitlerio Vokietijos beprotybę³⁰⁴.

Dievų miško reikšmę holokausto literatūros panoramoje išsamiau apžvelgęs Procuta³⁰⁵ pasitelkė autoritetingų šaltinių (Bruno Bettelheimo, Hannah'os Arendt, Jacobo Neusnerio, Simono Wiesenthalio, Czesławo Miłoszo) ir įtikinamai parodė, kaip nepagrįstai nacių vykdytos žudynės sietos vien su žydu naikinimu. Procuta pristatė angliškai pasirodžiusį kūrinį išėivijoje – stengėsi padėti jį platinti, išjudinti išėivijoje gyvenančią profesūrą pasisakyti, recenzuoti.

Deja, iki šiol nėra atlikta ir užsienio kalbomis paskelbta lyginamųjų tyrimų, kurie atskleistų *Dievų miško* reikšmę Europos memuaristikoje. Procuta pastebėjo, kad „Dievų miškas [...], kaip koks galingas ąžuolas iškyla virš didžiulio to žanro

³⁰³ *Ibid.*

³⁰⁴ Edward Stoddard, „A supreme sense of the absurd“, *The Baltic Times*, 1997-02-20–26, p. 22.

³⁰⁵ Genius Procutos pastabos dėl *Dievų miško* angliško vertimo, pridėtos prie iš Kanados Daliai Sruogaitei adresuoto laiško, 1997-05-27, in: Asmeninis Dalios Sruogaitės archyvas.

knygų miško³⁰⁶. Zalatorius, aptardamas *Dievų miško* vertimo į kitas pasaulio kalbas problematiką, įvedė pavėluotai suskambusio pirmo smuiko vaizdinį³⁰⁷.

Apibendrinimas. Įžvelgtos šios *Dievų miško* recepcijos kryptys: a) intuityvioji-impulsyvioji privačiosios terpės recepcija, mus pasiekusi retrospektyviu pavidalu, išsiskyrusi ypatingu kūrinio vertinimo objektyvumu ir vertės pajutimu; b) oficialioji tribūninė recepcija, pasižymėjusi neigiamu vertinimu, vulgariu subjektyvumu, taikomuoju atrankiniu ideologijos primetimu; c) didaktinio pobūdžio, iš dalies ideologinė recepcija, kai tekstuose apie kūrinį politiniai šampai figūravo kaip privalomasis elementas ir esminis skaitymo kodas; d) autentiška literatūrinė – estetinė ir etinė recepcija, siekianti išryškinti kūrinio savitumą, žvelgti į jį ne tik kaip į atskirą reiškinį, bet ir matyti pasaulinės literatūros kontekste.

Retrospektyvaus pobūdžio individualioji patirtis liudijo, kad ankstyvoji dar nepublikuoto *Dievų miško* kritika pasireiškė kaip suinteresuoto, gyvo skaitymo ir klausymosi būdas. Kūrinys savo išskirtinėmis vidinėmis galiomis prisitraukė, nejučia atsirinko „savo“ kritikus, kurių subtilios, eseistinio, aforistinio pobūdžio įžvalgos buvo paremtos įspūdžio, išgyvenimo, intucijos poetika.

Šeštame dešimtmetyje pasirodžiusios oficialiosios *Dievų miško* recenzijos atsirado iš pareigos „teisingai“ išaiškinti rašytojo ideologinius „paklydimus“, todėl nepalyginamai šaltesnės, formalesnės, dalykiškesnės, be subjektyviųjų – asmeninio išgyvenimo, įsijautimo, įsižiūrėjimo – įspaudų.

Lietuvoje rašytuose tekstuose apie *Dievų mišką* privalomosios ideologinės duoklės atsikratyta tik septinto dešimtmečio pabaigoje – aštunto pradžioje, tuo laiku pradėti išsamesni literatūrologiniai *Dievų miško* tyrinėjimai. Stalinizmo

³⁰⁶ Geniaus Procutos pastabos.

³⁰⁷ Tomas Sakalauskas, „Artimas žmogus – visad gyvastingas“, in: *Lituanistikos keleivis: Albertas Zalatorius – literatūrologas, kritikas, pedagogas, kultūrininkas*, sudarė Vytautas Martinkus, Eglė Zalatoriūtė, Vilnius: Eglė, 2007, p. 257.

epochoje sužalotas kūrinio tekstas, nors formaliai ir reabilituotas bei išleistas 1957 m., komunistinės ideologijos poveikio tiek redagavimo, tiek viešosios recepcijos srityje negalėjo nusikratyti dar kelis dešimtmečius.

II. *DIEVŲ MIŠKO* AUTOREDAGAVIMAS

1. „Vidinis“ rašymo procesas

Iš atsiminimų, laiškų, paties Sruogos pasisakymų žinoma ir biografų atkuriamą „išorinę“ *Dievų miško* rašymo (egzogenezės proceso) istorija. Tačiau apie „vidinį“ teksto rašymą nežinoma beveik nieko. Sruoga visai nepasakojo, kaip vyko rašymo procesas³⁰⁸ ir kaip jau parašytas tekstas buvo koreguotas. Rašytojas nepaliko jokių refleksijų apie savo kūrybos metodą. Žinomas vienintelis viešesnis pasisakymas žurnalistams: „O paskui, kiek pailsėjęs, rašysiu... Žinote, prie Štuthofo koncentracinės stovyklos yra didelis miškas, vadinamas „Dievų mišku“. Tai aš noriu parašyti eskizinius portretus apie stovyklą ir apie tą „Dievų mišką“, su užkankintų žmonių lavonais...“³⁰⁹ Laiškuose bičiuliams rašytojas dar minėjo, kad prie rašomojo stalo praleido didžiąją dienos dalį (8–12 valandų), dažnai dirbo naktimis, kad rašymas jam padėjo užsimiršti. Artimesni draugai, lanke rašytoją, šį procesą stebėjo iš šalies ir paliudijo tik šalutinio pobūdžio detales, susijusias su išorine aplinka.

Kūrybos procesas išsiskyrė ypatingu intensyvumu. Didelės apimties tekstas parašytas per labai trumpą laiką – 1945 m. vasarą. Galima spėti, kad *Dievų miško* rankraštis pradėtas rašyti, svečiuojantis Kaune, pas artimus šeimos draugus Nemeikšas. Ten Sruoga, grįžęs iš Štuthofo (1945 m. gegužės 13 d.), praleido keturias savaites. Inžinieriaus Sipavičiaus teigimu, Nemeikšų namuose nuolat vykdavo literatūrinės-muzikinės popietės, rinkdavosi žymūs inteligentai pokalbiams, diskusijoms, skaitymams. Nemeikšų namuose kultūriniai renginiai

³⁰⁸ Prancūzų mokslininkai išskiria keturias genezės fazes: parengiamąją, rašymo, leidybinę ir poleidybinę (žr. Pierre-Marc de Biasi, „Genetinė kritika“, p. 21–29. Parengiamoji fazė su žvalgybos ir apsisprendimo rašyti etapais (medžiagos paieškos, užrašai, šaltiniai) glaustai pristatyta anksčiau (žr. dalį Pirmoji kūrinio materializacija).

³⁰⁹ L. Oginskaitė, „Prof. B. Sruoga pasakoja“, *Tiesa*, 1945-05-17, Nr. 113 (643), p. 2.

vykdavo nuo 19 iki 23 val. „Svečiams išėjus, Sruoga sėsdavo rašyti „Dievų mišką“. Nemeikšaitė atnešdavo jam didelį termosą juodos kavos, o jis vis prašydavo, kad dar vieną termosą kavos. [...] Jis visą naktį rašydavo ir tik mums keliantis eidavo gulti. Atsikeldavo apie 13 val. [...]“³¹⁰ Gydytoja Jadvyga Žakovičaitė mini faktą, kad Sruoga, gyvendamas pas Nemeikšas, „kartais paskaitydavo iš rankraščių“³¹¹. Marija Macijauskienė prisimena Sruogą, „mirtinųjų tyloj iš lapelių skaitantį rašomo „Dievų miško“ fragmentus“³¹². Šie liudijimai paneigia įsitvirtinusių teiginį, kad *Dievų miško* tekstas pradėtas rašyti vėliau, Birštone³¹³. Birštono Baltojoje viloje kūrybos procesas tęstas, rankraštinis tekstas pradėtas surinkinėti spausdinimo mašinėle³¹⁴. Vilniuje spausdinimo mašinėle darbuotasi toliau³¹⁵. Sruoga laiške Cvirkai dar labiau konkretino, spėtina, jau pakartotinio rankraštinio teksto perrašymo arba perrinkimo spausdinimo mašinėle trukmę: „Rašiau 2 mėnesiu [...]“³¹⁶.

Yra duomenų, kad buvo ne vienas rankraštis. 1957 m. redakcinės komisijos³¹⁷ narys Matuzevičius „Pastabose dėl B. Sruogos „Dievų miško“ redagavimo“ samprotavo ir klausė: „Būtų gerai turėti pirminį rankraštį. Ar leidykloje [Valstybinėje grožinės literatūros leidykloje, – N. M.] yra rankraštis, duotas paties B. Sruogos? Jis, rodos, buvo 1/2 lapo formato (maždaug sąsiuvinio

³¹⁰ Sipavičius, „Atsiminimai apie rašytoją Balį Sruogą“, in: *BVSNM*, P 3805, p. 2–3.

³¹¹ Jadvyga Žakovičaitė, „Atsiminimai apie Balį Sruogą“, in: *BVSNM*, 1417 Rp, p. 2.

³¹² Marija Macijauskienė, *Žingsnis po žingsnio...*, Kaunas: Naujasis lankas, 2010, p. 293–294.

³¹³ Algis Samulionis, *Balys Sruoga*, Vilnius: Vaga, 1986, p. 344; Violeta Tapinienė, *Balys Sruoga: gyvenimas ir kūryba*, Vilnius: Baltos lankos, 2001, p. 30; Algis Kalėda, „Dievų miškas be dievų“, in: *Balys Sruoga, Dievų miškas*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2005, p. 7.

³¹⁴ Jadvyga Peseckienė, „Atsiminimai apie Balį Sruogą“, in: *BVSNM*, 1522 Rp, p. 2; 1521 Rp, p. 1.

³¹⁵ Hortenzija Balčiūnaitė-Vaitkevičienė, „Ištraukos iš dienoraščio“, 1945–1947, in: *BVSNM*, 1343 Rp, p. 8; Hortenzija Balčiūnaitė-Vaitkevičienė, „Atsiminimai apie Balį Sruogą“, in: *BVSNM*, 1526 Rp, p. 2.

³¹⁶ Balio Sruogos laiškas Petruui Cvirkai, 1946-07, *Pergalė*, 1988, Nr. 2, p. 150 (*LLTIB RS*, f. 1, b. 5781, p. 5).

³¹⁷ 1957 m. parengtų Sruogos *Raštų* (t. 1–6) redakcinė komisija: Juozas Baltušis, Eugenijus Matuzevičius, Vanda Zaborskaitė, Juozas Žiugžda.

puslapio formato). Pagal jį kai ką galima būtų tiksliau nustatyti³¹⁸. Šis apibūdinimas skiriasi nuo mums žinomo *Dievų miško* rankraščio ypatybių³¹⁹. Matuzevičiaus minėtas rankraštis, jei toks apskritai buvo, nėra išlikęs (arba archyvuose nerastas).

Iš Sruogos laiško, rašyto bičiuliui gydytojui Nemeikšai, spėtina, kad būta ir juodraštinio – parengiamojo – rašymo fazės: „mat aš dabar labai daug dirbu, ištisas dienas sėdžiu prie rašomo stalo, su nieku net nieko nekalbėdamas – rašau „Dievų mišką“ – šimtą puslapių (spaudos) juodraštį jau turiu!“³²⁰ Juodraštis nežinomas, tačiau taip Sruoga galėjo vadinti ir išlikusį rankraštį, iš kurio perrašinėjo tekstą spausdinimo mašinėle.

Didelės apimties teksto užrašymas ir perrašymas ranka turėjo pareikalauti nemažai energijos, dvasinės įtampos, laiko sąnaudų. Rašymas buvo greitas, koncentruotas, intensyvus, autoriaus santykis su savo darbu – ekspresyvus: „O kartais klausyti būdavo labai sunku. Ypač „Dievų mišką“, kurį skaitydavo Birštone iš rankraščių. Paskaitė pusę sakinio, griebia, braukia, rašo, paskui vėl skaito“³²¹. Iš Birštono laikotarpio laiškų matyti, kad rašydamas tekstą Sruoga išgyveno didelę dvasinę krizę, depresiją, linko į savižudybę. Rašytojo psichologinę būseną ir aplinką, kurioje buvo rašomas kūrinys, savo monografijoje glaustai apžvelgė Samulionis³²². Be šių duomenų nėra jokių kitų liudijimų apie teksto rašymo specifiką, autoriaus darbo su tekstu ypatumus.

³¹⁸ Eugenijus Matuzevičius, „Pastabos dėl Balio Sruogos „*Dievų miško*“ redagavimo“, in: Iš Balio Sruogos „Raštų“ (6 tomų) bylos apyrašo, in: *LLMA*, f. 23, ap. 2, b. 1787, p. 1/46 (spausdinimo mašinėle rinktas tekstas); Eugenijus Matuzevičius, „Pastabos leidyklai apie Jovaro „Raštų, B. Sruogos dramų ir „*Dievų miško*“ redagavimą, Maironio „Rinktinių raštų“ II tomo korektūrą ir kt.“, in: *LLMA*, f. 133, ap. 1, b. 85, p. 39 (Matuzevičiaus rankraštis).

³¹⁹ Balys Sruoga, *Dievų miškas*, 1945, in: *LLTIB RS*, f. 53, b. 578, p. 1–305.

³²⁰ Balio Sruogos laiškas Juozui Nemeikšai, 1946, in: *LLTIB RS*, f. 53, b. 246, p. 1.

³²¹ Aldona Daugėlaitė-Mikailienė, „Atsiminimai apie Balį Sruogą“, in: *LLTIB RS*, f. 53, b. 1500, p. 7.

³²² Algis Samulionis, *Balys Sruoga*, p. 345.

2. Endogenezės tyrimo teorinės prielaidos

Tekstologiniam tyrimui ypač svarbūs keli susiję etapai – autoriaus kūrybos proceso aprašymas ir kūrinio leidybinės raidos pavaizdavimas³²³. Šioje disertacijos dalyje kalbėsime tik apie paties autoriaus darbą – pirminę užrašymo formą, jos kaitą: pridėjimus, išbraukymus, pakeitimus.

Visi tyrinėtojai, nepaisant jų atstovaujamų skirtingų metodologinių mokyklų, skatina atsigręžti į rankraštį kaip svarbią ir savitą pirminę pamatinę medžiagą, iš kurios formuojasi kūrinys. Rusų mokslininkų teigimu, siekiant suvokti kūrinio teksto istoriją, pirmiausia privalu iširti, nuosekliai ir įdėmiai perskaityti pačius rankraščius³²⁴. Kūrinio istorijai įvardyti taikoma kelio metafora³²⁵, jo pradžia suvokiant kaip rankraštinį tekstą. Aktualinama „vidinio“ rankraščio tyrimo perspektyva, „išorines“ aplinkybes pasitelkiant tada, kai jos padeda paaiškinti teksto istorijos mįslės. Patariama kuo konkrečiau ir detaliau pristatyti rankraščio teksto istoriją, kad ji atrodytų pagrįsta ir įtikinama³²⁶. Pabrėžiama būtinybė, jei tik įmanoma, atkurti rašymo chronologiją, būdingą ankstyviesiems rankraštiniams tekstams, nustatyti jų loginius prasminius ryšius³²⁷. Išsakoma atsigręžimo į

³²³ Наталья Великанова, „Рождение художественного текста“, in: *Архив программы Гордона*, 2003-09-02, № 289, in: <http://gordon0030.narod.ru/archive/15880/index.html>, (2011-10-11).

³²⁴ Дмитрий Лихачёв, *Текстология*: Краткий очерк, 2-е издание, ответственный редактор Сигурд Шмидт, Москва: Наука, 2006р. 60. Ypatingą rankraščių svarbą pabrėžia ir prancūzų tyrinėtojai: Жан-Луи Лебрав [Jean-Louis Lebrave], „Гипертексты – Память – Письмо“, перевод Ольги Торпаковой, in: *Генетическая критика во Франции*: Антология, ответственный редактор Андрей Михайлов, Москва: ОГИ, 1999, р. 268.

³²⁵ Лидия Громова, „Текст и произведение: связь/противостояние“, in: *Текстология и генетическая критика*, р. 53.

³²⁶ Дмитрий Лихачёв, *op. cit.*, р. 63.

³²⁷ Наталья Великанова, „Замысел и авантекст („Война и мир“ Л. Н. Толстого)“, in: *Текстология и генетическая критика*, р. 94.

rankraštį svarba, ruošiantis mokslinei kūrinio teksto publikacijai – apie ją galima galvoti tik tada, kai kruopščiai ir kantriai išanalizuoti rankraštiniai tekstai³²⁸.

Atkreipiamas dėmesys į tekstų nepastovumą: „nuo tada, kai pradėdame teksto tyrimą, mes būtinai turime atsižvelgti į jo kaitą, nuolatinį permainingumą“³²⁹. Teigiama, kad kritikas privalo „numanyti ir nuspėti kūrinyje esančius judėjimo pėdsakus“³³⁰, genetinės medžiagos rinkinyje išvelgti „judėjimo galimybę“³³¹. Pabrėžiama, kad evoliucijos faktorius nustatomas tik tada, kai ištiriama judėjimo forma³³². Svarbus kūrinio – gyvo, kintančio darinio – vaizdinys, todėl ryškinama jį sudarančių autorinių tekstų visuma, jų tarpusavio ryšiai, aktualizuojami intencijų pliuralumo, dinamikos momentai. Pasak Shillingsburgo, knyga ar tiesiog tekstas, atėję tiesiai iš rašytojo rankų, atrodo tik tariamai užbaigti. Jie, kitaip negu, pavyzdžiui, puodžiaus suformuota vaza, dar nėra įgavę galutinio pavidalo. Atskirais laiko tarpsniais peržiūrėti tekstai dažnu atveju reprezentuoja kintančias, skirtingas autoriaus intencijas³³³.

Sutelkiamas dėmesys būtent į materialių dokumentų, „šios elementarios medžiagos“, ištyrimą ir pristatymą³³⁴. Siekiama „pačiuose kūrinio tekstuose

³²⁸ *Ibid.*, p. 92.

³²⁹ Борис Томашевский, *Писатель и книга: Очерк текстологии*, редактор Аркадий Мильчин, Москва: Искусство, 1959, p. 106.

³³⁰ *Ibid.*, p. 147.

³³¹ Жан-Луи Лебрав [Jean-Louis Lebrave], „Литературное творчество между письменной и устной речью“, перевод Тамары Балашовой, in: *Текстология и генетическая критика*, p. 33.

³³² *Ibid.*

³³³ Peter Shillingsburg, *Scholarly editing in the computer age: Theory and practice*, Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1996, p. 44.

³³⁴ Peter Shillingsburg, „How literary works exist: implied, represented, and interpreted“, in: *Text and Genre in Reconstruction*, edited by Willard McCarty, Cambridge: OpenBook Publishers, 2010, p. 167–168; Jerome J. McGann, „Literary Pragmatic and the Editorial Horizon“, in: *Devils and Angels: Textual Editing and Literary Theory*, edited by Philip Cohen, Charlottesville and London: University of Virginia Press, 1991, p. 17.

ieškoti judėjimo pėdsakų, pačiuose statiškuose objektuose atskleisti dinamikos ir kinematikos elementus³³⁵.

Teoriniuose darbuose dažnai pažymima, kad rankraščio tekstas yra tik išeities taškas tolesniam tyrimui. Šiuolaikinė tekstologija rankraščio nebelaiko geriausiu autoriaus mintis atspindinčiu objektu. Profesorius Peterio Shillingsburgo žodžiais, „rankraštis neabejotinai parodo, ką autorius padarė, bet ne aiškiai, – ką jis ketino išleisti [...]“³³⁶. Almuth Grésillon teigimu, svarbu nustatyti santykį tarp avanteksto (mūsų atveju – rankraščio, dar formuojamo teksto) ir jau suformuoto (bet dar neišleisto) teksto (mašinraščio) duomenų, nes vieno ištyrimas praturtina žinias apie kitą³³⁷.

Tekstologai, aktualinantys kūrinio kaip proceso (ne produkto) sampratą, akcentuoja, kad procesas nereiškia tik priešleidybinių ir jau išleistų tekstų elementarios sekos parodymo. Procesą iš esmės apibūdina tik paties autoriaus ir kitų asmenų, prisilietusių prie kūrinio teksto, daugiariopų intencijų vystymosi detalus pavaizdavimas³³⁸. Pabrėžiama įvairiais kūrybos etapais išryškinti autoriaus minčių genezė. Todėl ypač svarbus autoriaus intencijų paslankumo fiksavimo bandymas, „dinamiškasis kūrybos aspektas“³³⁹. Boriso Tomaševskio nuomone, „teksto istorija (plačiaja prasme) suteikia literatūros istorikui judėjimo medžiagą,

³³⁵ Борис Томашевский, *op. cit.*, p. 148. Tomaševskis išsakė mintį, kad yra du keliai, kuriais einant, galima atskleisti kūrinio dinaminį judesį: kontekstinės studijos, išryškinančios sąsajas (intertekstinis lygmuo), ir pačių kūrinio – uždaru objektų – tyrimas. Mes esame pasirinkę antrąjį, imanentinių studijų, kelią. Mums ypač svarbus vidinis dokumentų ištyrimas, detalus jų palyginimas.

³³⁶ Peter Shillingsburg, „Editing Thackeray. A History“, in: *Textual studies and the common reader: Essays on Editing Novels and Novelists*, edited by Alexander Pettit, Athens, Georgia: University of Georgia Press, 2000, p. 120.

³³⁷ Альмут Грезийон [Almuth Grésillon], „Что такое генетическая критика?“, перевод Веры Мильчиной, in: *Генетическая критика во Франции*, p. 44.

³³⁸ Альмут Грезийон, *op. cit.*, p. 44.

³³⁹ Almuth Grésillon, „Sciences du langage et genèse du texte“, cit. iš: Pierre-Marc de Biasi, „Genetinė kritika“, iš prancūzų kalbos vertė Rūta Kisielytė, in: *Literatūros analizės kritinių metodų pagrindai*, sudarė Daniel Bergez, Vilnius: Baltos lankos, 1998, p. 44.

kuri išryški tik susipažinus su autoriaus darbo laboratorija³⁴⁰. Gérardas Genetteas taip pat aktualina autoriaus darbo proceso ištyrimą, teigdamas, kad svarbus „daugiau ar mažiau organizuotas „virtuvės“ apžiūrėjimas [...], kelių ir galimybių, dėl kurių tekstas tapo tokiu, koks jis yra, pažinimas“³⁴¹. Michel Espagne įsitikinimu, „Niekas kitas skaitytojui nesuteikia gilesnio kūrinio turinio ir formos supratimo, kaip galimybė mesti žvilgsnį į kūrėjo dirbtuves, susipažinti su jo kūryba istoriniu rakursu, pasekti kūrinio evoliuciją, pradedant pirminiais metmenimis, atskirų kūrinio linijų vystymusi [...], baigiant stebėjimu, kaip autorius daug vėlesnėje kūrybinio darbo stadijoje keičia tekstą ir suderina jį su nauju sumanymu“³⁴².

Tekstologas dirba su archyvine medžiaga, kurios visuma nėra visiems skaitytojams ir literatūros tyrinėtojams pasiekiamo, sistemiška ir skaidri. Grésillon teigimu, „Būtent šioje plačioje neištirtoje sferoje mūsų laukia galimi atradimai [...]"³⁴³.

Prancūzų genetikai atkreipia dėmesį į tyrimo subjektyvumą ir būtinybę pakartotinai grįžti prie tos pačios medžiagos, primindami, kad „vienas ir tas pats avantekstas gali tapti daugelio galimų rekonstrukcijų objektu“ [...]"³⁴⁴. Turime tikrai nepilną *Dievų miško* genetinį dosjė, bet kada gali būti surasta naujos medžiagos, kuri koreguos dabartinį avanteksto vaizdinį. Kitam tyrėjui avanteksto medžiaga gali atsiverti ir susiklostyti kitaip. Espagne teigimu, „panašaus pobūdžio

³⁴⁰ Борис Томашевский, *op. cit.*, p. 148.

³⁴¹ Cit. pagal: Альмут Грезийон, *op. cit.*, p. 33.

³⁴² Мишель Эспань [Michel Espagne], „О некоторых теоретических задач современной текстологии“, перевод Екатерины Дмитриевой, in: *Современная текстология: Теория и практика*: Сборник статей, технический редактор Т. Мишутина, Москва: Наследие, 1997, p. 4.

³⁴³ Альмут Грезийон, *op. cit.*, p. 43.

³⁴⁴ Пьер-Марк де Биаси [Pierre-Marc de Biasi], „К науке о литературе. Анализ рукописей и генезис произведения“, перевод Екатерины Дмитриевой, in: *Генетическая критика во Франции*, p. 65.

analizė pati yra interpretacija, kuria dėl subjektyvaus profilio visada galima suabejoti ir peržiūrėti³⁴⁵.

Dėl medžiagos stokos neįmanoma rekonstruoti visų rašytojo darbo su kūrinio tekstais etapų, visų teksto gimimo pėdsakų. Kritikai, manantys, kad tik jų darbo dėka kūrinys gali įgauti kitų spalvų ir niuansų, turi nepamiršti: „autentiškiausias šaltinis, kūrinio sumanymo užgimimas autoriaus galvoje, lieka mums nepasiekiamas“³⁴⁶. Pasak Tomaševskio, „mes nedisponuojame absoliučiai visa medžiaga, reikalinga detaliai kūrybos paveikslo atkūrimui. Mus pasiekia dokumentų nuotrupos, sustiprinančios tikrai kai kurias kūrybinio proceso atkarpas“³⁴⁷. Ieškant prasminių ryšių, kliaujamasi ne tik logika, bet ir tyrėjo intuicija, hipotezėmis³⁴⁸. Pabrėžtina, kad genetinė rašymo proceso rekonstrukcija siejama ne su tiksliais dydžiais, bet su tikimybėmis³⁴⁹.

3. Rankraštis ir ankstyvas mašinraštis

1997 m. *Dievų miško* leidimo „Paaiškinimuose“ pateiktas toks išorinių (materialiųjų) rankraščio³⁵⁰ duomenų apibūdinimas: „Autografas: LLTIR, f. 53, b. 578, 305 p. – Rankraštis, švarraštis, rašytas didelių prašyminių lapų (viena linija) abiejose pusėse (p. 1–8 – juodu rašalu, p. 29–305 – mėlynu rašalu), intarpas (p. 9–28) mašinraščiu, kur ne kur taisytas autoriaus, be datos“³⁵¹. Toliau daroma

³⁴⁵ Мишель Эспань, *op. cit.*, p. 10.

³⁴⁶ Альмут Грезийон, *op. cit.*, p. 50.

³⁴⁷ Борис Томашевский, *op. cit.*, p. 88.

³⁴⁸ Андрей Гришунин, *Исследовательские аспекты текстологии*, Москва: Наследие, 1998, p. 88–89; Екатерина Дмитриева, „Глоссарий генетической критики сквозь призму русской текстологии“, in: *Текстология и генетическая критика*, p. 66.

³⁴⁹ Альмут Грезийон, *op. cit.*, p. 51.

³⁵⁰ Balys Sruoga, *Dievų miškas*, [rankraštis], [be datos], in: *LLTIB RS*, f. 53, b. 578.

³⁵¹ Algis Samulionis, „Paaiškinimai“, in: Balys Sruoga, *Raštai*, t. 4, 1997, p. 612.

pagrįsta prielaida, kad aprašytasis autografas „turbūt yra pirmasis „Dievų miško“ rankraštis“³⁵².

Deja, „Paaškinimų“ teiginiai apie rankraščio tekstą, jo struktūrą (vidiniai duomenys) yra klaidingi arba reikalaujantys tikslinimo. Antai spėliojama: „Palyginus jį [rankraštį] su leidyklai pateiktu mašinraščiu – autografu (2)“³⁵³, pirmiausia krinta į akis kiek kitoniška skyrių sandara. Rankraštyje jų kiek mažiau – 55 (galutiniame variante – 60). Čia [rankraštyje] dar nėra keletu skyrių: II. „Barakinė kultūra“, X. „Dušas kūnui ir dūšiai“, XX. „Kamino paunksmėje“, XXI. „Aplink kelmą visą dieną“, LX. „Per kašubų žemelę“³⁵⁴. Suponuojama, kad šių dalių rankraštyje (*LLTIB RS* (R)) nebuvo – jas autorius parašė vėliau, t. y. prie pirminio teksto pridėjo tik mašinraštyje (*LLTIB RS* (M))³⁵⁵. Toliau sukonkretinsime ir šiuos bendrus pastebėjimus: „Kai kurie skyriai – visai be pavadinimų, tik nuorodos (pvz., L). Vienur kitur pasitaiko stilistinių, redakcinių įvairavimų, bet iš esmės tie variantai nedaug tesiskiria“³⁵⁶.

1997 m. leidimo rengėjai koncentravosi į cenzūruoto mašinraščio (*LLTIB RS*) ypatumus ir sutikrinimo su ankstesne publikacija³⁵⁷ procesą, todėl rankraštis buvo atsidūręs tyrimų paraštėje³⁵⁸.

³⁵² Donata Linčiuvienė, „Paaškinimai“, in: *Ibid.*, p. 613.

³⁵³ Čia kalbama apie Balio ir Vandos Sruogų namuose-muziejuje saugomą *Dievų miško* mašinraštį (*BVSNM*) (antrąjį originalo (*LLTIB RS* (M)) egzempliorių, spausdintą per kalkę paties rašytojo asmenine rašomąja mašinėle). Leidyklai buvo pateiktas ne jis, o *LLTIB RS* saugomas mašinraštis (pirmasis originalo egzempliorius; pagal „Paaškinimų“ numeraciją – (3)).

³⁵⁴ Donata Linčiuvienė, *op. cit.*, p. 613.

³⁵⁵ Šios disertacijos dalies ketvirtame skyrelyje „Švarraščio link“ suminėti konkretūs rankraščio ir mašinraščio skirtumai.

³⁵⁶ *Ibid.*

³⁵⁷ 1997 m. Lietuvių literatūros ir tautosakos institute saugomas *Dievų miško* mašinraštis buvo lygintas su 1957 m. pirmą kartą išleistu *Dievų miško* tekstu; 2005 m. atlikti papildomi peržiūros darbai, *LLTIB RS* mašinraščio tekstą dar kartą palyginant su 1957 ir su 1997 m. išleistais *Dievų miško* teksta.

³⁵⁸ Disertacijos autorei nepavyko rasti duomenų, kad Algis Samulionis būtų pradėjęs rankraščio ir mašinraščio lyginimus. Iš išlikusių paruošiamųjų darbų ir planų matyti, kad, rengdamas studiją *Nuo*

Redaktorė Linčiuvienė prisiminė, kad 1997 m. leidimo redagavimo darbai buvo atliekami dideliu tempu – kūrinio teksto patikrinimo, palyginimo su pagrindiniu (*LLTIB RS (M)* šaltiniu ir 1957 m. leidimu operacijos tetruko mažiau nei metus. Laikytasi nuostatos, kad „svarbiausia – išleisti, o jau ištyrinės kiti“³⁵⁹. Redaktorė vėliau apgailestavo: „pašėlęs tempas ir skubėjimas, dabar – sąžinės graužatis“³⁶⁰.

Pamėginkime kompensuoti dėmesio *Dievų miško* rankraščiui stoką, rengiant ligšiolinius leidimus. Rankraščio likimas mįslingas – nėra jokių duomenų, kur po autoriaus mirties jis buvo atsidūręs, kodėl 1957 m., pirmą kartą leidžiant *Dievų miško* tekstą, redakcija juo nesinaudojo; kas ir kada jį perdavė Lietuvos literatūros ir tautosakos instituto rankraštynei³⁶¹.

Kaip matyti iš cituoto rankraščio aprašo, su rankraščiu perduotos kelios teksto dalys iš kūrinio pradžios, surinktos kita – ne Sruogos asmenine – rašomąja mašinėle³⁶². Šios dalys: I. „Važiuojam“ (p. 1–6, vėlesniuose leidimuose – III dalis); II. „Pirmoji naktelė“ (p. 7–10, vėlesniuose leidimuose – V dalis); III. „Pajūrio kurortas...“ (p. 11–20, vėlesniuose leidimuose – VI dalis). Šio mašinraščio, spėtina, galėjo būti ir daugiau lapų – tekstas nutrūksta vos prasidėjus naujai daliai „Politinio skyriaus bendradarbiai“ (p. 20, vėlesniuose leidimuose – VIII dalis): „Schneider. 1943 metų pradžioje politinio skyriaus darbo

Štuthofo iki „Dievų miško“, jis daugiausia dėmesio numatė skirti išsamiam Štuthofo ir gyvenimo sovietinėje tikrovėje, jau sugrįžus iš Štuthofo, aprašymui, detaliam prisiminimui, laiškų pristatymui. Pastebėtina, kad turinio apsektu tirdamas Sruogos draminius tekstus, Samulionis rėmėsi mašinraščiais, kuriuose kūrinii tekstai jau įgavę sąlygiškai statišką pavidalą.

³⁵⁹ Redaktorės Donatos Linčiuvienės atsiminimai Algiui Samulioniui skirtoje popietėje, Balio ir Vandos Sruogų namai–muziejus, Kaunas, 2011-11-24, in: Asmeninis Neringos Markevičienės archyvas.

³⁶⁰ *Ibid.*

³⁶¹ Archyvo aprašuose neįvardytas nei asmuo, pristatęs rankraštį saugojimui, nei konkretus pristatymo laikas.

³⁶² Sruogos rašomoji mašinėlė: CORONA STANDARD, in: *BVSNM* 271/1. Disertacijos autorė nuoširdžiai dėkoja Balio ir Vandos Sruogų namų-muziejaus darbuotojoms už leidimą praktiškai pasinaudoti šiuo teksto genezės tyrimui svarbiu eksponatu.

komandos capo buvo kalinys Schneider. Tai buvo [...]“³⁶³. Šių rašomąja mašinėle surinktų dalių rankraštis neišliko. Koks autoriaus ryšys su šiuo ankstyvu mašinraščiu ir pastarojo santykis su pilnu vėlesniu mašinraštiniu perrašu (*LLTIB RS (M)*)?

Mašinraščio intarpas rankraštyje turi savo atskirą pirminę, su kitu rankraščio tekstu nesusietą puslapių, dalių numeraciją (prasideda pirmu skyriumi, pirmu puslapiu), visoms dalims bendrą antraštę – „Dievų miškas“; jos apačioje yra paaiškinimas – paantraštė skliaustuose: „Iš nenusisekusios kelionės pas Abraomą“ (žr. il. 1).

1. Balio Sruogos *Dievų miško* rankraštyje įterpto mašinraščio fragmentas su autoriniais teksto braukymais ir taisymu (*LLTIB RS*, f. 53, b. 578, p. 9)

Mašinraštinio intarpo taisymai juodu rašalu (aiškus Sruogos braižas) leidžia daryti prielaidą, kad jis paties autoriaus buvo įtrauktas į rankraštį. Sruoga išbraukė pirminę mašinraščio intarpo numeraciją, pritaikė rankraščio puslapių ir skyrių numeraciją, išbraukė pavadinimą ir paantraštę. Autoriaus taisymai mašinraštiniame intarpe (prieraišai, braukymai, intarpai) stilistine specifika ir autokorekcijos ypatybėmis artimi rankraštinio teksto keitimui, perrinkimo spausdinimo mašinėle metu. Išskirtini keli taisymų juodu rašalu tipai – konkretybių atsisakymas arba keitimas abstraktesniais pasakymais ir stilistinis teksto glaudinimas, vengiant pasikartojimų (paskutinis taisymų tipas bus aptariamas vėliau). Pvz.:

Tiesa! Pažinome! *Dr. Starkus, Kučinskas, Germantas, kun. Yla, Puodžius, Kriaučiūnas, Žukauskas...* Kiek jų! (R/M, p. 11/19³⁶⁴, pirminis įrašas)

³⁶³ Archyvuose nerasta *Dievų miško* nuorašų, kuriuos būtų galima identifikuoti kaip autografų pluošte esančio mašinraštinio intarpo kitas dalis.

³⁶⁴ Santrumpa R/M žymi rankraštyje esantį mašinraščio intarpą. Prieš/po pasviro brūkšnelio nurodoma pirminė ir vėlesnė – autoriaus taisyta – numeracija.

Tiesa! Pažinome! [-] Kiek jų! (R/M, p. 11/19, po autoriaus taisymo praleisti asmenvardžiai) (žr. il. 2)

2. Balio Sruogos *Dievų miško* rankraštyje įterpto mašinraščio fragmentas su autoriniais teksto braukymais ir taisymais (*LLTIB RS*, f. 53, b. 578, p. 19)

– Sruoga! – girdžiu lietuvišką nusistebėjimo balsą už durų. Žvilgteriu atgal – pažįstami veidai. Čia – *Kerpė, čia – Liudžius, čia – Masiulis, čia – dar kai kas.* (R/M, p. 3/11, pirminis įrašas)

– Sruoga! – girdžiu lietuvišką nusistebėjimo balsą už durų. Žvilgteriu atgal – pažįstami veidai. *Vienas, kitas, trečias... Vilniaus lietuviai inteligentai.* (R/M, p. 3/11, po autorinio taisymo suabstraktintos konkretybės) (žr. il. 3);

Po valandos sugirgžda rūšio durys, – įverčia mum kailiniuotą pilietį. Storai šneka. Bene bosas koks? Ne, baritonas. *Buragas.* Netrukus čia atsigabena ir *Čiuberkis su Tumėnu.* Mes jau keturi, – netrauks perkūnas! (R/M, p. 3/11, pirminis įrašas)

Po valandos sugirgžda rūšio durys, – įverčia mum kailiniuotą pilietį. Storai šneka. Bene bosas koks? Ne, baritonas. *Atsargos kapitonas.* Netrukus čia atsigabena *dar du pažįstamu.* Mes jau keturi, – netrauks perkūnas! (R/M, p. 3/11, po autorinio taisymo suabstraktintos konkretybės) (žr. il. 3)

3. Balio Sruogos *Dievų miško* rankraštyje įterpto mašinraščio fragmentas su autoriniais teksto braukymais ir taisymais (*LLTIB RS*, f. 53, b. 578, p. 11)

Į vėlesnį pilną mašinraštį (*LLTIB RS* (M)) perkelti būtent abstraktesni pažįstamų žmonių įvardijimo variantai, įvedant papildomų stilistinių korekcijų, o tai leidžia spręsti apie autorinių taisymų kryptį ir chronologiją. Spėtina, kad Sruoga dėl likusių gyvų asmenų saugumo nenorėjo, kad jų pavardės, kitaip negu esesininkų, būtų paviešintos. *Dievų miško* rankraštyje esančiame mašinraščio intarpe neieškota pakaitų tik profesoriaus Jurgučio asmenvardžiui (žr. il. 4).

4. Balio Sruogos *Dievų miško* rankraštyje įterpto mašinraščio fragmentas su autoriniais teksto braukymais ir taisymais (*LLTIB RS*, f. 53, b. 578, p. 14)

Buvęs Štuthofio kalinys Narutis akcentavo, kad Sruoga

Sumini tik nukankintus draugus ir Joną – bambizu vadinamą. Tai ir viskas. Nors Sruoga taip mėgsta žmones charakterizuoti, bet nusprendžia kartu kentėjusių draugų, nei numylėtų Aitvarų, neminėti. Sruoga žino, kad suminėjus kokį draugą, tuoj prisistatys KGB ir prasidės tardymai: nesibaigiantys klausimai apie suminėtą žmogų. Vienintelė išeitis buvo – knygą rašyti, o apie draugus nutylėti.³⁶⁵

Vėlesniame mašinarščio tekste Sruoga naudosis kitokio pobūdžio kriptografijos (ar sufikcinimo) metodu, pakeisdamas konkrečius, ypač kitataučių žmonių, savo noru ar prievarta dirbusių esesininkų naudai, asmenvardžius. Pvz.: rankraštyje Schneider (p. 29) → mašinarštyje Schreider (p. 32); Francizek WI-czyk (p. 33) → Francizek **Dziegarczyk** (p. 37); Scheider (p. 34) → **Schpeider** (p. 38); Joseph **B**-tsch (p. 36) → Joseph **Rentsch** (p. 40); Jan **Breit** (p. 87) → Jan **Weit** (p. 101); **Maliszewski** (p. 102) → **Waliszewski** (p. 118); Augustas **Sikorskis** (p. 150) → Augustas **Zagorskis** (p. 176); Bruno **Nagajskis** (p. 150) → Bruno **Rękajskis** (p. 177); **Drews** (p. 155) → **Brews** (p. 183); Oscar **Treppnau** (p. 157) → Oscar **Bebnau** (p. 185); **Behnke** (p. 158) → **Mehnke** (p. 188); **Malenke** (p. 160) → **Belenke** (p. 190); Ziemann (p. 191) → **Ziehm**ann (p. 233).

Sruogos bičiulis Ksaveras Urbonavičius, kartu kalėjęs Štuthofio koncentracijos stovykloje, prisiminė tokį pokalbį su rašytoju:

Tiesa, truputį keista, kad pavardės, liečiančios Štuthofą, visos yra tikros. Tiktai keletas yra iškreiptų: būtent, Sikorskio ir Navalskio pavardės. Jie „Dievų miške“ pavadinti kažkodėl Augustas Zagorskis ir Bruno Rengalskis [turbūt atsiminimų autoriaus riktas, nes rankraščio ir mašinarščio medžiaga tokio asmenvardžio nepatvirtina], nors jis juos labai gerbė, tarp kita ko, šitą galima matyti iš teksto. Toks Švarcbartas, sakysime, tikra pavarde, o šitie du – kitomis. Kokiais sumetimais jisai pakeitė šitas pavardes, tai aš vieną kartą pasiteiravau jau grįžus, bet jisai man tik maždaug taip atsakė: „Gal ir nereikėjo“³⁶⁶.

³⁶⁵ Pilypas Narutis, „Balys Sruoga – Aitvaras Didysis“, *Draugas*, 1998-01-24, Nr. 17 (4), p. 2.

³⁶⁶ Ksaveras Urbonavičius, „Atsiminimai apie Balį Sruogą“, in: *BVSNM* 1341 Rp, p. 2.

Spėtina, kad mašinraštinis intarpas – tai teksto dalis, kuri galėjo būti parašyta pirmiausia. Tikėtina, kad Sruoga pasakojimą pradėjo nuo konkrečios suėmimo situacijos (I. „Važiuojam“). Šių kelių dalių surinkimo spausdinimo mašinėle tikslas galėjo būti susijęs su autoriaus planu skelbti rašomą kūrinį atkarpomis ar publikuoti periodikoje kaip knygos anotaciją, jo dalį. Iš Baltušio atsiminimų matyti, kad Sruoga jam, kaip žurnalo *Pergalė* redaktoriui, buvo įteikęs dalį teksto dar prieš 1946 m. spalio mėn. vykusį rašytojų susirinkimą. Sruogos pažadas ir prašymas buvo toks:

– Baltušī, aš Tau atnešiu, turiu parašyt knygą iš Štuthofo mirties lagerio. Nežinau, kaip man išeis, bet prašau iš anksto – suprask mane teisingai. Norėčiau, kad „Pergalės“ žurnale jis būtų perskaitytas.

Atnešė tą rankraštį. [...] Dar man nepradėjus spausdint, rankraštis pateko kažkur kitur. [...]

Ir dabar, ką gi. Man pasakė palaukt su žurnalu.³⁶⁷

Patikrinti, kokį mašinraštį įteikė Sruoga Baltušīui, neįmanoma, nes 1945–1946 m. *Pergalės* žurnalo archyvai neišlikę, nei Baltušio, nei Sruogos archyvuose fonduose tikslesnių žinių nėra³⁶⁸.

Dabartinė įvadinė kūrinio dalis (rankraščio I. „Dievų miškas“; p. 1–8), matyt, parašyta vėliau, nei minėtos įterptame mašinraštyje esančios atkarpos. Dar vėliau, visą tekstą nuosekliai perrenkant spausdinimo mašinėle, jis pakartotinai stilistiškai peržiūrėtas ir koreguotas. Šios hipotezės skatina laikytis tekstų taisymo logika. Ji buvo ne ideologinio-cenzūrinio pobūdžio (be korektūrų paprastu pieštuku, kitų intervencijos požymių nėra), o stilistinio lygmens.

Pavyzdžiui, rankraštyje esančio mašinraščio dalyje (III./IV. „Pajūrio kurortas...“) į trumpą kalinių-naujokų ir kalinio-senbuvio Johanno Bloy pokalbį įsiterpė pasakojimas apie Dievų mišką – konkrečią vietovę ir jos istoriją:

³⁶⁷ Juozas Baltušis, „Atsiminimai apie Balį Sruogą“, in: *BVSNM* 1518 Rp, p. 2.

³⁶⁸ Juozo Baltušio asmeniniais užrašais, dienoraščiais, dokumentais pasinaudoti rašytojo dukra Rita Baltušytė disertacijos autorei leidimo nedavė. Gausi laiškų medžiaga, kuria maloniai leista naudotis, nesuteikė papildomos faktinės informacijos. Baltušio vaidmuo *Dievų miško* istorijoje tebėra mįslingas.

- Koncentracijos lageris!
- Dabar čia, palyginant su tuo, kas anksčiau buvo, yra tikras pajūrio kurortas.
- Kurortas?!
- Matai, pušelės auga. Kuo ne kurortas? Jūra už trijų kilometrų. Ir oro čionai nepritrūksta.

Seniau esą čia buvusios pajūrio (daubos?)³⁶⁹, krūmokšliais apaugusios, pelkės. Žmonės šią vietą iš seno vadindavę Dievų mišku. Stutthofu ši vieta pasivadinus tikrai 1939 metais, kai Gdansko miesto savivaldybė įsteigė čionai koncentracijos lagerį lenkam naikinti ir vardą pasiskolino iš kaimynystėje esamo miestelio. Tuomet čia buvo tikrai uždaras lageris, – niekas gyvas iš jo neišeidavo. Dabar lageris iš savivaldybės jau yra perėjęs į valstybės žinią. Mes visi dabar esame su visu Dievų mišku privati SS nuosavybė, valstybė jiems mus perleido...

– Niekis. Galima gyventi. Negerkite čia jokio vandens. Jis čia visokiom šiltinėm ir cholierom apkrėstas. Matote, kaminas ruksta?³⁷⁰

(R/M, III./IV. „Pajūrio kurortas...“, p. 12/20–13/21, pirminė ir taisyta numeracija) (žr. il. 5)

5. Balio Sruogos *Dievų miško* rankraštyje įterpto mašinraščio fragmentas su autoriniais teksto braukymais ir taisymais (*LLTIB RS*, f. 53, b. 578, p. 20)

Kursyvu mūsų išskirtą atkarpą Sruoga mašinraštiniam intarpe išbraukė juodu rašalu. Autokorektūrą, tikėtina, inspiravo vėliau pridėta įvadinė *Dievų miško* dalis, kurioje šios realijos buvo perteiktos išsamiau, išplečiant ir stilistiškai ekspresyvinant tekstą (*LLTIB RS* (R), p. 1–8). Braukta dėl pasikartojimo ir pasakojimo logikos: dialogas, ypač pavojaus akivaizdoje, negali virsti lėtu monologiniu pasakojimu. Pilname mašinraštyje (*LLTIB RS* (M)) ši teksto atkarpa taip pat praleista (p. 23).

Tokių pirminių pastabų, vėliau išplėstų ar sulietų su kitomis pasakojimo vietomis, įvadinėje *Dievų miško* dalyje, mašinraštiniam intarpe atsisakyta ir daugiau. Pvz.:

– Ir mes? pro kaminą?

– O jūs kuo geresni? *Iki jūsų atvykimo čia buvo jau daugiau 20 000 kalinių. Iš jų mažiausia 18 000 jau išlėkė.* (R/M, III./IV. „Pajūrio kurortas...“, p. 13/21) (žr. il. 6)

³⁶⁹ orig ver ill

³⁷⁰ Tekstas pateikiamas toks, kokį užrašė pats autorius. Gramatinės klaidos netaisomos.

6. Balio Sruogos *Dievų miško* rankraštyje įterpto mašinraščio fragmentas su autoriniais teksto braukymais ir taisymais (*LLTIB RS*, f. 53, b. 578, p. 21)

Šią informaciją rankraštyje randame atsidūrusią pirmajame skyriuje:

Tikrai, iki 1942 metų pabaigos šiame lagery atsidūrė daugiau 20. 000 žmonių, iš kurių per tą laikotarpį šiokiu ar tokiu būdu buvo numarinta daugiau 18. 000. (R, I. „Dievų miškas“, p. 6; leidimuose – II skyrius);

Panašus ir šis išbraukimas:

– Lageris – tai visiškai atskira respublika, *su savo įstatymais, su savo nuosavia logika, su savo intrigomis, partijomis, suktybėmis*. Lageris turi lyg ir savivaldą. [...] (R/M, III./IV.³⁷¹ „Pajūrio kurortas...“, p. 14/22) (žr. il. 7)

7. Balio Sruogos *Dievų miško* rankraštyje įterpto mašinraščio fragmentas su autoriniais teksto braukymais ir taisymais (*LLTIB RS*, f. 53, b. 578, p. 22)

Plg. rankraštį:

Dachau, Oranienburg, Buchenwald, Matthausen, Gusen, Gross-Rosen, Ravensbruck, Flossenburg, Auschwitz, – gyventojų skaičiaus atžvilgiu tai buvo ištisi miestai, su savo fabrikais ir filialais, su savo atskirais įstatimais, atskira teise ir morale, su savo partijomis ir partine kova, su savo papročiais ir gyvenimiška išmintim. (R, I. „Dievų miškas“, p. 5) (žr. il. 8)

8. Balio Sruogos *Dievų miško* rankraščio teksto fragmentas (*LLTIB RS*, f. 53, b. 578, p. 5)

Pirminių *Dievų miško* tekstų (mašinraščio intarpo rankraštyje ir rankraščio) rašymo profilis išsiskyrė progresyvos ir retrospektyvios kūrybinės minties darna, ritiniu pulsavimu. Atsirėmus į mašinraščio intarpo tekstą, pasakojimas buvo

³⁷¹ Prieš pasvirą brūkšnelį nurodoma pirminė skyriaus numeracija; po brūkšnelio – Sruogos pakeista juodu rašalu, rašant ant viršaus.

kuriamas toliau. Prie mašinraščio intarpo dar kartą sugrįžta, tik parašius pirmosios įvadinės *Dievų miško* dalies rankraštį. Atsižvelgiant į jį, taisyta juodu rašalu³⁷². Perrenkant viso rankraščio tekstą spausdinimo mašinėle, rankraštyje esančio mašinraščio intarpo taisytosios vietos atsispindėjo ir naujajame mašinraštyje (*LLTIB RS*).

Nors paantraštės „Iš nenusisekusios kelionės pas Abraomą“ rankraščio ir mašinraščio tekstuose paties autoriaus valia neliko, Abraomo motyvo frazeologines variacijas Sruoga mėgo ir daug kur įpynė (dažnu atveju – tik mašinraščio (*LLTIB RS (M)*) etape) į tekstą. Pvz.:

Kitas sergantis kaimynas *pas Abraomą* rengias, savo porcijos nebevalgo, – už kokiį jam patarnavimą mielai atiduoda savo dalią. (M, p. 105)

Ne vieną jų ir *pas Abraomą* avansu buvo pasiuntęs. (M, p. 106)

Poelitzo darbo komanda iš visų Stutthofo kalinių darbo komandų buvo pati turtingiausia numirėliais. Per tris mėnesius 1 000 iš tos komandos buvo jau atsiduręs *pas Abraomą*, kitas tūkstantis gulėjo nejudėdamas ligoninėje. (M, p. 36)

Man jau apsipratus su klipatos likimu ir besiruošiant šiuo ar tuo būdu keliauti *pas Abraomą*, lietuvių inteligentijos likimas Stutthofo lageryje staiga ėmė keistis negirdėtu būdu. (M, p. 128)

Vyrus lageryje ne kartą taip nuauklėdavo, kad jie *pas Abraomą* išsiskubindavo. (M, p. 195)

Bet kokios pagalbos nėra iš kur laukti... Bene jau tikrai teks *su Abraomu* apie bambiziškus reikalus kalbėti?... (M, p. 376)

Vienas kitas tikrai man iš tolo linktelėjo. Esą, sudieu. Esą, iki pasimatymo... *Pas Abraomą*, – nepridėjo, bet visi aiškiai taip manė. Tikrai vienas mano mielas bičiulis Jonas, bambizas nuo Biržų, pribėgo prie manęs, apkabino, išbučiavo... (M, p. 376)

Aptartos rankraštyje esančio mašinraščio intarpo ypatybės (stilistiniai taisymai, kartojami įvaizdžiai, „autoriaus ranka“, įtraukusi mašinraščio dalį į rankraštį) liudija, kad jis funkcionavo kaip atskiras savarankiškas kūrinio reprezentantas.

³⁷² Esant galimybei šias prielaidas dėl koregavimo chronologijos derėtų tikrinti šiuolaikinėmis technologinėmis analizės priemonėmis.

4. Švarraščio link

Toliau, artėdami prie „perrašymo į švarraštį“, kuris šiuo atveju buvo autorinis perspausdinimas rašomąja mašinėle, etapo, suminėsime tipiškus formaliuosius rankraščio, mašinraščio intarpo rankraštyje ir pilno mašinraščio (*LLTIB RS* (M) skirtumus.

„Perrašymo į švarraštį“ etapui būdinga tai, kad keli (du ar trys) atskiri epizodai iš pradžių rankraštyje buvo užrašyti kaip vientisas tolydus pasakojimas. Perrenkant rankraščio tekstą spausdinimo mašinėle, pagal tematiką pirminis pasakojimas suskaidytas į atskiras savarankiškas dalis. Pvz.:

I. **Dievų miškas** (R, p. 1–8) → I. **Dievų miškas** (M, p. 1–4); II. **Barakinė kultūra** (M, p. 4–8);

I. **Važiuojam** [/ II. *nežinoma kryptimi*]³⁷³ (R/M, p. 1–9) → III. **Važiuojam...** (M, p. 9–14);
IV. **...Nežinoma kryptimi** (M, p. 14–17);

VII. **Naujokų įpilietinimas** (R, p. 38–44) → IX. **Naujokų įpilietinimas** (M, p. 42–47); X. **Dušas kūnui ir dūšiai** (M, p. 48–51).

Rankraščio tekste jau atsispindi autoriniai skyrių pavadinimų variantai. Kartais skyriaus pavadinimo stilistines paieškas liudija vien tik rankraštis. Pvz.:

VIII. [Skruzdėlynas]³⁷⁴ **Žingsniai per galvas** (R, p. 44–48) → XI. **Žingsniu per galvas** (M, p. 52–57)

³⁷³ Skyriaus dalies korekcija (II.) ir priedas Sruogos ranka juodu rašalu *nežinoma kryptimi* atsirado vėliau, turbūt jau turint visą rankraščio tekstą ir jį dar kartą peržiūrint, bandant įtraukti sąlygiškai pirminį mašinraščio intarpo tekstą į rankraščio audinį.

³⁷⁴ Laužtiniuose skliaustuose įrašyti pirminiai pavadinimų variantai rankraštyje, paskui paties autoriaus ranka išbraukti, šalia parodomas autoriaus teiktas naujas pavadinimo variantas; stilistiniai niuansai rankraščio ir mašinraščio tekstuose pabraukti.

Pirminis pavadinimo variantas („Skruzdelynas“) metaforiškai nusakė tik būseną – kalinių, grįžusių iš darbų, susigrūdimą barake. Antrasis autorinis pavadinimo variantas rankraštyje („Žingsniai per galvas“) stipresnis tiek stilistiniu (daugiareikšmė sinekdocha, vėliau mašinraštyje – aktualizacija, pasirinkus vienaskaitą – „Žingsniu“), tiek simboliniu aspektais.

XIVL. [Sruogos numeracija] **Giltinės** [darbeliai] **pastogė** (R, p. 233–239) → XLIX. **Giltinės pastogė** (M, p. 289–296);

Pavadinimas pirma personifikuotas, paskui – metaforizuotas.

XVL. [Žydiškas potvynis] **Vien tik auksas valdo mus...** (R, p. 239–243) → L. **„Vien tik auksas valdo mus“** (M, p. 297–302);

Pirminis rankraščio pavadinimo variantas („Žydiškas potvynis“) bus realizuotas, pritaikant jį tolesniam XVII. rankraščio skyriui „Žydžių potvynis“ įvardyti; R, p. 244–248). Nurodyta frazės atribucija – ją lageryje ištare „aukso karštinei“ nepasidavę mizantropai.

X. [Klipatų klipatos] **Dūšelių aprašymas** (R, p. 56–59) → XIII. **Dūšelių aprašymas** (M, p. 65–69);

Pirminiu rankraštyje įrašytu, paskui paties autoriaus išbrauktu pavadinimu, parodytu laužtiniuose skliaustuose, bus pavadintas tolesnis XI. skyrius (R, p. 60–63). Kitas pavadinimas skyriui duotas pagal jame aprašomą svarbiausią procedūrą – „naują mūsų galvelių aprašymą“ (R, p. 58).

XX. **Lagerio** [organizacija] **komendantas** (R, p. 117–120) → XXIV. **Lagerio komendantas** (M, 136–140);

Mašinraštyje atsisakyta „organizacijos“ sando, siekiant išsamiau pristatyti įtakingiausią ir aukščiausias pareigas einantį lagerio valdininką – komendantą Hoppe. Tik jam pritariant ir palaikant, lageryje klestėjo „biznis“: „Iždo grobimas lageryje buvo organizuotas meistriškai.“ (M, p. 140)

XXVII. [Katorgininkų rūšys] **Politiniai katorgininkai** (R, p. 152–157) – XXXI. **Politiniai katorgininkai** (M, p. 179–186)

Abstraktus pirminis skyriaus pavadinimas sukonkretintas pagal aprašomą katorgininkų kategoriją – išvardijama, kokie kaliniai buvo laikomi politiniais nusikaltėliais.

Perrinkdamas rankraščio tekstą spausdinimo mašinėle, Sruoga taip pat ieškojo stilistiškai taiklesnių, tikslesnių pavadinimų. Pvz.:

IX. **Numirėliška velniava** (R, p. 49–56) → XII. **Numirėliška dalia** (M, p. 57–65);

Mašinarštjje buvo pasirinktas aktualizuotas pavadinimas. Pasiremta sarkastiška fraze iš paties teksto: „Į vieną kibo keturiose: po vyrą į kojas ir rankas – ir numirėlis plaukte plaukia, žemės užpakaliu beveik nesiekdamas. Kartais per kokį kalnelį ir pašliaužia trupučiuką, – **tokia jau numirėliška dalia**, – ar jam ne vistiek?“ (M, p. 58).

XXIII. **Lagerio savivalda** (R, p. 131–135) → XXVII. „**Lagerio savivalda**“ (M, p. 153–158);

Akcentuotas tariamos valdžios sluoksnius tarp pačių kalinių – nuo bloko vado iki „duonos pjaustytojų, marmelado tepėjų, sriubos dalytojų, bliudelių mazgotųjų, barzdaskučių“: „perkūnas juos žino, kiek tos valdžios buvo tenai. Ir su visais reikia gi gražiuoju-geruoju sugyventi!“ (M, p. 155) Kalinio siekis daugumai iš jų įtikti, rūpinantis savo išlikimu, stengiantis „sugyventi geruoju“ (M, p. 155).

XXIV. **Lagerio seniūnas Lemanas** (R, p. 136–139) → XXVIII. **Seniūnas Arno Lehman** (M, p. 159–164);

Turbūt dėl pasikartojimo ankstesniame pavadinime atsisakyta žodžio „Lagerio“; seniūno asmenvardis turbūt dėl dokumentiškumo pateiktas pilnas.

XXVI. **Šreibštubės tūzai** (R, p. 146–151) → XXX. **Raštinės švietalai** (M, p. 172–179);

Pirminis rankraštjje įrašytas skyriaus pavadinimas lietuvinintas, išlaikant ironišką vertinamąjį požiūrį į oficialiuosius lagerio raštinės vadovus – esesininkus, žaidžiant paradoksais. Raštinės viršininkas Bublitzas – beraštis, jo tiesiogines pareigas atlieka kaliniai: „Svarbiausios lageryje raštinės viršininkas, o vokiškai taisyklingai rašyti nemokėjo. Nuolat klausdavos kalinių – lenkų ir lietuvių! – kaip kas vokiškai rašyti reikia. Svarbesnius pranešimus jam vokiškai taip pat redaguodavo lenkai ir lietuviai – kaliniai.“ (M, p. 172). Išnaudodamas kalinius, Bublitzas užsiima pašaline veikla – nelegalia prekyba, „organizacija“, „karo našlių ir gyvanašlių aptarnavimu“.

XXXV. **Mityba ir organizacija** (R, p. 191–194) → XXXIX. **Lageriška mityba** (M, p. 231–237);

Rankraštjje esančio pavadinimo antrasis sandas aktualino kalinių apiplėšinėjimo situaciją. Nors lageryje buvo išduodama minimali dienos maisto norma, ji vis tiek ne visa atitekdavo kaliniams – buvo nuvagiama tarpinėse grandyse įvairių pagalbinių: sandėlininkų, vairuotojų, esesininkų palydovų. Mašinarštjje atsisakyta eksplisicitinio „organizacijos“ dėmens – jis išryškkinamas pačiame tekste. Pažymimuoju dėmeniu nusakoma mitybos specifika.

LII. **Tai bent gyvenimėlis** (R, p. 279–283) → LV. **Tai bent gyvenimėlis!** (M, p. 347–354);

Neutraliai ištartas rankraščio pavadinimas stilistiškai niuansuojamas mašinarštjje. Šūksnis reiškia nuostabą, kad nežmoniškai sunki ir vargana kelionė iš lagerio su kankinančiomis kliūtėmis (pusnynais, prieš kalnus, sugrįžimais) netikėtai palengvėja Lanzo mieste, paradoksaliai pasikeitus kolonos vado buliaus

Bratkės elgesiui. Jis išrūpino kaliniams geresnę vietą poilsiui, maisto – supratingai jiems patarnavo. Akcentuota esesininkų priklausomybė nuo kalinių: „Va, koksai reikalas! Esesninkai tabokos pritruko. Nebeturi nė šnipšt. O mes dar turime. Esesninkai atsidurė mūsų rankose!“ (M, p. 348)

Rankraštyje yra keletas dar visai neįvardintų skyrių. Jiems pavadinimai sugalvoti tik mašinraštyje. Kartais pirminis vientisas rankraščio pasakojimas išskaidytas net į kelias atskiras dalis. Mašinraščio intarpe arba rankraštyje jau pasižymėtos minimalios nuorodos dėl galimos naujų skyrių pradžios vietos. Pvz.:

L. [skyrius be pavadinimo] (R, p. 265–271) → LV. **Per kašubų žemelę** (M, p. 329–337);

Skyriaus pavadinimas, atsiradęs tik mašinraštyje, sietas su kalinių kelione per kašubų kraštą lagerio evakuacijos metu; pavadinime esantis deminutyvas („žemelė“) aiškintinas kaip eksplisicinis lietuvių kalinių gilaus dėkingumo kašubams ženklas.

XVII. [skyrius be pavadinimo] (R, p. 98–111) → XX. **Kamino paunksmėje** (M, p. 114–119);
XXI. **Aplink kelmą visą dieną** (M, p. 119–124); XXII. **Klipatų komandoje** (M, p. 125–130);

Rankraštyje šį skyrių sudaro trys dalys, sulietos į vieną. Jos dar nėra išskirtos kaip savarankiškos, neturi atskirų pavadinimų. Aiški skirtis tarp jų – p. 103 (žr. il. 11). Būtent čia Sruoga buvo įrašęs naujo skyriaus numerį ir pavadinimą [XVII. Velykos (?)³⁷⁵], bet paskui persigalvojęs išbraukė ankstesnį įrašą; be to, p. 102 pabaigoje raudonu pieštuku padėti maži brūkšneliai //, rodantys savotišką autorinę skirtį (žr. il. 12). P. 107 taip pat padėtas mažas brūkšnelis raudonu pieštuku (žr. il. 13). Šie pabraukimai turbūt atsirado vėliau, autoriui dar kartą peržiūrint jau užrašytą visą rankraščio tekstą. Jie liudija vėlesnių autoriaus intencijų kaitą – pačią būtinybę išskaidyti nepertraukiamą pasakojimą.

LV. [skyrius be pavadinimo] (R, p. 295–305) → LX. **Baisioji naktelė** (M, p. 367–374);
LXI. **Laisvė patvory** (M, p. 374–380);

Iš pradžių šis rankraščio skyrius rašytas kaip viena vientisa pasakojimo dalis. Tik vėliau, turbūt jau peržiūrint rankraščio tekstą, buvo nuspręsta pagal pasakojimo tematiką išskirti dvi dalis. Prie skyriaus numerio Sruoga paliko pažymą raudonu pieštuku: „Palikt dvi dali!“ (R, p. 295) (žr. il. 14); brūkšnelį, rodantį dalių atskyrimo ribą – taip pat raudonu pieštuku (p. 300) (žr. il. 15). Paskutinė kūrinio dalis prasidėjo nuo šios vietos: „Bratke suvarė mus į buvusio šalia kelio, kaimo pradžioje, grafo dvaro kiemą“ (R, p. 300). Šioms atskirtoms dalims konkretūs pavadinimai rankraštyje dar nesugalvoti. Tik mašinraštyje dalys įgavo atskirus savarankiškus pavadinimus.

³⁷⁵ orig ver ill

V. *Politinis skyrius*³⁷⁶ (R/M, p. 16/24–20/28) → VII. *Politinis skyrius* (M, p. 26–32);

Sruoga pakeitė rankraštyje įterptame mašinraščio tekste nurodyto naujo skyriaus („IV. Politinis skyrius“) vietą. Juodu rašalu išbraukė anksčiau įrašytą naujo skyriaus pažymą prieš žodžius: „Politinis skyrius atėjo su keturiom rašomom mašinėlėm. Nešė jas keturi kaliniai, paskui kurius sekė du uniformuoti SS“ (R/M, p. 15/23). Taip pat juodu rašalu savo ranka nurodė naujo skyriaus pradžios vietą po žodžių: „Na, su politiniu skyriumi, atrodo, sugyvensime: nesimuša...“ (p. 16/24). Skyrimas logiškas, nes dalyje „Pajūrio kurortas...“ apie politinį skyrių nekalbėta, tik pačioje pabaigoje aktualinta „politinio skyriaus politika“: skyriaus atstovų pasirodymas, siekiant naujokus „surašyti“, susirinkti sau naudingos informacijos, išdalyti kaliniams numerius.

LIII. *Latviški dalykai* (R, p. 283–288) → LIII. *Latviški dalykai* (M, p. 354–360);

Šio skyriaus pavadinimas rankraštyje įrašytas dar nepradėjus konkretaus pasakojimo apie bloke gyvenusius latvius. Pradžioje pasakota apskritai apie esesininkus – Marholzą, Bratkę, vokiečių ūkininką – pirklį iš Ganso kaimo, esesininką Šešelgą, lietuvių darbininką, arklių šėriką nuo Kretingos. Šalia rankraštyje išskirto skyriaus (LIII. „Latviški dalykai“) įrašyta pastaba: „perskirim. gal kitam puslapy?“ (R, p. 283) (žr. il. 9). Matyti, kad abejota dėl naujo skyriaus pradžios vietos. Skyriaus pavadinimas perkeltas į kitą puslapį (R, p. 284) (žr. il. 10), kur palikta nuoroda dėl teksto pradžios. Naujas skyrius pagal nuorodą turėjo prasidėti konkrečiu pasakojimu apie lageryje buvusius latvių kalinius ir esesininkus: „Mūsų bloke gyveno keletas latvių. Lageryje latvių buvo daugiau. Ir esesninkų tarpe buvo latvių keliolika štukų“. Pagal naujo skyriaus pavadinimo vietos autokorekciją rankraštyje pirmoji pusė teksto (iki autoriaus nurodytos skirties) turėtų būti suvokiama kaip ankstesnio skyriaus (LII. „Tai bent gyvenimėlis“) baigiamoji dalis. Mašinraštyje skyrius pradėdamas, atsižvelgiant į rankraštyje įvestą autokorekciją.

Dievų miško rankraščio struktūros tyrimas atskleidžia, koks netikslus Sruogos *Raštų* (1997) „Paaiškinimų“ teiginys, esą kai kurie skyriai atsirado tik mašinraštyje – jie egzistavo jau rankraštyje, tik buvo prišlieti prie kitų dalių, neišskirti kaip savarankiški. Tik pavadinimai sugalvoti ir pridėti, perrenkant rankraščio tekstą spausdinimo mašinėle.

Viename rankraštinio teksto skyriuje sulietos būsimos kelios dalys patvirtina Samulionio mintį, kad „Knyga sukurta tarsi vienu atsikvėpimu [...]“³⁷⁷. Kalėda

³⁷⁶ Kursyvu išskyrėme į rankraštį įterptame mašinraščio fragmente esančią skyriaus pavadinimo autokorektūrą (priešą) juodu rašalu.

³⁷⁷ Algis Samulionis, „Paaiškinimai“, p. 608.

įžvelgė, kad tekstas „ne „sukurtas“, bet tiesiog išspinduliuotas, išblokštas vaizdais, mintimis, emocijomis užpūliavusio vulkano“³⁷⁸.

Pastebėtina, kad Sruogos kūrinio *Dievų miškas* ir pjesių³⁷⁹ pirminė pateikimo forma (rankraščiai) ir taisymo būdai (rankraščius perrinkus spausdinimo mašinėle) taip pat labai panašūs. Dramų rankraščiai taip pat minimaliai koreguoti – primena švarraščio tekstus. Pavyzdžiui, atskiruose bloknotuose paprastu pieštuku užrašyta drama *Apyaušrio dalia*³⁸⁰; ant atskirais lapeliais supjaustyto kontūrinio Lenkijos žemėlapio antrosios pusės mėlynu rašalu užrašyta pjesė *Pajūrio kurortas*³⁸¹. Tik užrašius mintį, atsirado laiko formaliam tekstų skirstymui – struktūrinimui, stilistiniam minties tobulinimui.

Rankraščio tekstas artimas švarraščiu³⁸² (braukymų ir taisyčių nedaug, jie elementarūs, stilistinio, korekcinio lygmens, neturėję įtakos kūriniai kaip meninei visumai). Tai verčia spėlioti, ar, kiek, kokių būta ankstesnių autorinių užrašų (juodraščių, planų, pastabų), tačiau vargiai besužinosime.

³⁷⁸ Algis Kalėda, „Dievų miškas be dievų“, in: Balys Sruoga, *Dievų miškas: Memuarai*, redaktorė Donata Linčiuvienė, (ser. *Lietuvių literatūros lobynas. XX amžius*, Nr. 3), Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2005, p. 7.

³⁷⁹ Kalbama apie disertacijos autorės peržiūrėtus ir tekstologiniu aspektu patikrintus Štuthofe ir jau vėliau, sugrįžus į Lietuvą, parašytų pjesių autografus (rankraščius ir mašinraščius), jų rašymo (genezės modelio) tipą.

³⁸⁰ Balys Sruoga, *Apyaušrio dalia*, juodraščiai – užrašų knygutės (4 blonknotai), in: *LLTIB RS*, f. 1, b. 3902.

³⁸¹ Balys Sruoga, *Pajūrio kurortas*, rankraštis, įdėtas į Štuthofio koncentracijos stovykloje pasidarytą voką, in: *LLTIB RS*, f. 53, b. 3.

³⁸² Jis visai nepanašus į polivariantiškais autoriniais taisymais garsius ir „klampus“ Balzaco ar Flaubert'o kūrinių rankraščius.

5. Teksto plėtotės tipai

Sruogos rankraščiui būdinga ypatybė – minimalios pastabos šalia jau parašyto teksto. Jos pačiam tekstui kaip darniai visumai nepriklauso – egzistuoja šalia jo, yra suvoktinos kaip tolesnio pasakojimo gairės. Iš jų matyti, kad pats autorius rankraščio teksto nelaikė stabilium, nekintančiu dariniu. Pastabos buvo prirašytos prie tų vietų, kurias, jo nuomone, reikėjo tikslinti, komentuoti. Spontaniško pobūdžio išvalgos buvo vėliau išplėstos arba tiesiog, lengvai pakoregavus, įtrauktos į mašinraštį spausdinimo metu. Pastabų pozicija ir grafika – jos rašytos mėlynu rašalu ir raudonu pieštuku – rodytų, kad jos buvo prirašytos kelis kartus peržiūrint visą rankraščio tekstą ar didesnes jo atkarpas.

Vienos pastabos į mašinraštį pateko tokiu pačiu pavidalu, koku buvo rankraštyje, arba niuansai yra nedideli, jos minimaliai papildė mašinraščio tekstą. Daug svarbesnės tos pastabos, pagal kurias sukurti atskiri išbaigti epizodai. Jeanas Belleminas-Noėlis, aprašydamas juodraščio tekste pasitaikančius informacijos tipus, tarp kitų, išskyrė režisūrines remarkas – mini instrukcijas, adresuotas pačiam sau. Pasak mokslininko, jos ypač svarbios tiems, kas domisi naratyvo forma – aprašymo judesiu³⁸³. Kiti tyrinėtojai tokioms pastaboms, ypač aptinkamoms rankraštinio teksto paraštėse, dar taiko „prasmės kondensatorių“ terminą³⁸⁴. Jais pasakyta mintis vėliau plečiama, gilinama – antrinis tekstas pavirsta pirminiu³⁸⁵. Iš parateksto srities, kuriai priklausė „scenarijų plėtojimo“ etape, persikeldamos į tekstą, jos atspindi autoriaus „minties judesį“³⁸⁶. Štai „režisūrinių remarkų“ pavyzdžiai iš *Dievų miško* rankraščio:

³⁸³ Жан Бельмен-Нозль, *op. cit.*, p. 109.

³⁸⁴ Жан Левайан [Jean Levaillant], „Письмо и генезис текста“, перевод Елены Гречаной, in: *Генетическая критика во Франции*, p. 137.

³⁸⁵ Жак Неф [Jacques Neefs], „Поля рукописи“, перевод Екатерины Дмитриевой, in: *Генетическая критика во Франции*, p. 196.

³⁸⁶ *Ibid.*, p. 193.

– Kokią dešimtį metų tai bent gražiai dar pavaginėsi, – tiek metų lagery išbuvęs aš ne gi kvailas darbą dirbti, – kalbėjo jis [Willi Braun] man. Tiesą jis sakė. ³⁸⁷ (R, p. 167)

Rankraščio puslapio apačioje autorius užsirašė trumpą pastabą, kurią dar norėjo išplėsti:

√ Willi Braun šreibstubėj darbo metu buvo. Chemnitz rado. Willi – mes jūsų darbdaviai. Nebut mūsų – eitumet į frontą. – juk– vagis! – Bet pagausiu! – Ne tamstai mane pagaut. (R, p. 167; žr. il. 16)

16. Balio Sruogos *Dievų miško* rankraščio fragmentas su autorine pastaba pildyti tekstą (*LLTIB RS*, f. 53, b. 578, p. 167)

Tą ir padarė rengdamas mašinrašį:

– Kokią dešimtį metų tai bent gražiai dar pavaginėsiu, – kalbėjo jis man bičiuliškai, – tiek metų išbuvęs lageriuose aš ne gi kvailas darbą dirbti!

Į tokius vagis galvažudžius, kaip Selonkė, Willi Braun žiūrėjo iš aukšto, su panieka:

– Et! Tie vaikigaliai, – kalbėjo jis, – tiktai gadina mūsų, padoriųjų vagių, gerą vardą! Kas tai matė – mušti žmones! Gražiai viskas daryti reikia. Elegantiškai. Su skoniu!

Kartą sėdi Willi Braun mūsų raštinėje ir cigaretę čiulpia. Netikėtai užėjęs Chemnitzas randa jį darbo metu berūkanti.

– Tai, ką, Willi, – sako jam Chemnitzas, – rukai?

– Rukau, pone raportfiureri.

– Žinai, Willi, kad aš tau už tokius darbus galiu į kailį įkrėst?

– Pone raportfiureri, a, puikiai žinau, kad tamsta to nepadarysi.

– Na, na? – stebisi Chemnitzas, – iš kur pas tave tokios žinios?

– Kaip gi tamsta galėtum eiti prieš savo darbdavį?

– Cho, Willi, tu bene girtas esi ar pasiutai?

– Tiesa, atsipagirioti neturiu kuo... Bet aš visai teisėtai laikau save tamstos darbdaviu. Mes vagys kaip tiktai ir duodame policijai duoną. Nebūtų mūsų, vagių, tamsta turėtum eiti į frontą ir dar nežinia, kaip

³⁸⁷ Sruoga prie dar pildytinų rankraštinio teksto vietų dėlėjo „varneles“, kartais jų viduryje dar padėdamas apostrofo ženklą, o puslapio apačioje ar viršuje tas „varneles“ pakartodavo prieš įrašytą pastabą.

tenai visa pasibaigtų. Kol yra vagių, policija gali būti rami, – ji turės duonos, – turės ką gaudyti, ką saugoti, – ar ne tiesa, pone raportfiureri?

– Tai ką, tu ir dabar dar vagi? – stengiasi Chemnitzas nukreipti kalbą nuo nemalonios jam temos.

– O kaipgi, vagiu, pone raportfiureri, žinoma, vagiu!

– Žiūrėk, Willi, pagausiu – bus tau riestai!

– Ne tamstai jaunužėliui mane, seną vilką, pagauti! – pasididžiuodamas atrėžė Willi. Ir tiesą jisai sakė. Jis buvo vagis – meisteris, menininkas stačiai. Jis mėgo savo darbą. Įsimylėjęs buvo.

1944 metų rudenįop Willi gavo paaukštinimą – buvo iškeltas su viena darbo komanda į Gdansko miestą ir tenai savo žinion gavo visą virtuvę. ³⁸⁸ Stutthofo virtuvės maisto sandėlio sargu vieton Brauno buvo paskirtas kitas žaliukas, Speyer toks.

Speyer – taip pat senas vagis katorgininkas, sugriuvęs senis toksai. Baisiai plėšrus ir pavydus vagis. Savo amatą puikiai mokėjo, tik labai nesimpatiškai jį pavartodavo. Pats iš sandėlio vogdavo per akis, ypač mėsą, dešras, margariną, bet kitiem neduodavo nė trupučiuko. Būdavo, koks alkanas katorgininkėlis pavogs duonos gabaliuką ar keletą bulvelių, – Speyeris jį vaikosi po lagerį su pagaliu, kol jam visą galvą sukruvina, – baisiai nesimpatiškas buvo vagis. Kur jam iki Willi Brauno, tojo vagystės poeto!

(M, p. 199–200)

Iš autorinės pastabos pačiam sau išaugęs Chemnitzo ir Willi Brauno dialogo epizodas praplėtė ir kartu pagyvino monotonišką pasakojimą apie lagerio kalinių įvairovę. Dialoge žaidžiama paradoksis: pristatoma „meninės“ vagystės idėja ir praktika; vagys – policininkų darbdaviai. Sugretinami du nusikaltėlių tipai – „vagystės poetas“ ir „vagis–žaliukas“, išryškinant kontrastą ir bendros veiklos analogiją.

Dėmėtąja šiltine susirgo net pats Chemnitzas, o jo pavaduotojas – net mirė. Lageriui buvo paskelbtas karantinas – neapibrėžtam laikui, bent kol visos žydės išmirs, o jų vis dar buvo keliolika tukstančių. Padėtis – beviltiška. [√]

Kartą 1944 metų pabaigoj atvyko į lagerį iš Berlyno kažkokia sanitarinė komisija. Visi klipatos buvo suvaryti į nuošalų baraką, tenai uždaryti ir stropiai saugomi, kad neišropotų. (R, p. 247)

³⁸⁸ Nuo šios vietos prasideda dar vienas teksto papildymas. Sruoga net du kartus to paties skyriaus (XXIX. „Nuo klebono iki čigono“) vietose rankraštyje raudonu pieštuku buvo pasirašęs, kad reikia įterpti pasakojimą apie šį asmenį: „Spejer – sudžiuvęs senis vagis“ (R, p. 165; žr. il. 17); „Spejer“ (R, p. 167; žr. il. 16).

Rankraščio puslapio apačioje autorius raudonu pieštuku skliaustuose įrašė trumpą pastabą – gairę tolesniam pasakojimui ir net ją apsibrėžė:

√ Moterys prižiūrėtojos. Jų elgesys. Padraikos jos. Diržai antausiai. Bet kitos ir bliuona besigailėdamos žydžių! (R, p. 247; žr. il. 18)

18. Balio Sruogos *Dievų miško* rankraščio fragmentas su autorine pastaba plėsti pasakojimą (*LLTIB RS*, f. 53, b. 578, p. 247)

Mašinraščio tekste išplėstos scenos vieta pakeista. Toliau tęstas rankraščio pasakojimas apie sanitarinės komisijos veiklą ir pasekmes, trisdešimtojo bloko ypatingumą, užlagerines darbo komandas, Vėrmachto samdines žydes, o naujas epizodas pagal pastabą sau pridėtas skyriaus pabaigoje (ne rankraštyje nurodytoje vietoje).

Žydžių darbo komandom, vėliau – ir visų kitų moterų komandom, tvarkyti buvo atsiųstas visas būrys moterų esesninkių. Daugiausia tai vis 20–25–30 metų mergaitės, vokietės, matyti, tam reikalui sumobilizuotos. Tikrai iš Rygos metų pabaigoj atsievakuavo dvi senesnio amžiaus esesninkės, storos kaip drambliai. Lakė jos degtinę kaip seni vežėjai, o keikės – dar bjauriau negu vyrai esesninkai... Temperamentas judviejų buvo – pasiutęs!

Iš viso, tos esesninkės mergužėlės lageryje turėjo labai ne kokį vardą: jos nukonkuruodavo kariškas našles ir gyvanašles... Lazdų kalinėm daužyti jos neturėjo, – jos turėjo tokius siaurus aštrius diržiukus tam reikalui, – diržiukais jos valdydavo minias. Žinoma, nepatingėdavo ir letena užvažiuoti, per valgomąją kūno dalį, – moteries vardą jos pačios nelabai brangino. Bet ir jos – ne visos buvo tokios lakūdras ir mušeikos. Atsirasdavo ir jų tarpe padorių mergaičių, dėl savo padėties kentėjusių ne mažiau negu kiti kaliniai.

Kartą pavakary grįžtu iš darbo į savo baraką. Keliu nuo traukinėlio ateina viena uniformuota SS mergužėlė. Tokia geltonplaukė, apskritaveidė. Eina jinai nusiėmusi esesišką kepurę, rankas beviltiškai nudilbinusi, ir verkia – bliuona paspringdama. Pagailo man tos taip gaudžiai verkiančios mergaitės.

– Kas atsitiko, mergeite, – sakau, – gal aš galiu kuo padėti?

– Neeeee... – pro ašaras, gukčiodama nutęsė jinai, – Viešpatie, Viešpatie!...

Verkdama išpasakojo man jianai, kad turėjusi palydėti į stotį žydžių transportą, suvargusių tokių... Ji nežinanti, kur jos važiuoja. Ji neikuo negalinti jom padėti. Ir jai taip baisiai esą jų gaila – ir niekuo negalinti padėti...

Mergaitė dingo savo barake teberaudodama.

(M, p. 307–308)

Pridėtu epizodu Sruoga suteikė papildomos informacijos apie kelis dalykus: kad tarp SS dalinio mobilizuotųjų buvo tokių, kurie ten atsidūrė prievarta; kad ir tarp esesininkių buvo taurių moterų, atjautusių kito žmogaus skausmą, išgyvenusių dėl savo bejėgiškumo.

Šias kratas itin rūpestingai organizuodavo Selonke, – bent pusė rastojo spirito eidavo jo naudai. √
(R, p. 184)

Rankraščio teksto apačioje palikta nuoroda – užuomina dėl scenos plėtros:

√ Kėdei lupina vietoj kalinio: Chemnitzas – pavede. Muša kėdę – tik tu rek žalty! (R, p. 184; žr. il. 19)

19. Balio Sruogos *Dievų miško* rankraščio fragmentas su autorine pastaba dėl pasakojimo pildymo (LLTIB RS, f. 53, b. 578, p. 184)

Iš trumpos rankraščio pastabos mašinraščio tekste išaugo ištisa mizanscena:

Šias kratas Selonkė ypač rūpestingai organizuodavo, – bent pusė rastojo spirito eidavo jo naudai.

Kartais, būdavo, Chemnitzas pasigavęs kokį spekuliantėlį, atsivaro į raštinę. Pačiam Chemnitzui ar galva pagiriom skauda, ar su viduriais jam kažkas negera, – nuol[a]³⁸⁹ jisai susirietęs valkiojosi, – žodžiu, tingi jis pats su spekuliantėliu darbuotis.

– Įkrėsk jam dvidešimt penkis, – įsako kokiam nors kaliniui, buvusiam raštinėje. Įsakytasai pasiima Chemnitzo bizūną, pamakaloja juo aplink spekuliantėlio nosį, o jį patį išsiveda į gretimą kambarį egzekucijai. Žybt, – žybt, – žybt, – skamba gretimam kambariui. Bet plakamasai tyli, lyg jam snukį būtų kas užryšęs.

Po penkių šešių smūgių plakikas uždususi balsu šnypščia:

– Kvaily, rėk!

Plakamasai ima bliauti, tarytum jam gyvam odą bielytų.

³⁸⁹ orig vid ex err nuolst

Chemnitzas patenkintas šypsosi, kad atsirado dar vienas toks smarkus mušeika. Mušeika taip pat patenkintas, gavęs Chemnitzo pagyrimą. Patenkintas ir spekuliantėlis: raštinės naujokas mušeika tokiu įniršimu jo vieton vanojo... kėdę!

(M, p. 222–223)

„Budelio atkaklumą“ ir „aukos kančią“ imituojantis epizodas pagyvino, pajvairino pasakojimą savo kitoniškumu – neišvengiamą žiauraus keršto sceną pakeitė kitokia, mums visai netikėta. Komiško nesusipratimo scena parodo, kaip lengvai apkvailinamas patikslusis Chemnitzas; atskleidžia kalinių solidarumo pastangą, aktorinio meistriškumo talentą.

Nuo tokio viso maisto velniai dūšią este ėda.

√ (R, p. 194)

Lapo viršuje pridėtas patikslinimas, rodantis, į kokius dalykus dar svarbu atkreipti dėmesį:

√ Kartais mityba buvo [?] ³⁹⁰ [?] ³⁹¹ kiek pajvairinama. Lagery augina[mi] Angoros triušiai. Vilnai. Triušis visuomet galima įkalbėti, kad jis nusprogtų. (balandžiai, katės, šunes) – bet visa tai ne kiekvienam prieinama!) (R, p. 194; žr. il. 20)

20. Balio Sruogos *Dievų miško* rankraščio fragmentas su autorine pažyma dėl tolesnės teksto plėtros (LLTIB RS, f. 53, b. 578, p. 194)

Nuo visos tokios mitybos velniai dūšią este esdavo.

Žinoma, mityba kartais būdavo galima šiek tiek pajvairinti, bet tam reikėjo turėti drąsos, apsukrumo, na, žinoma, ir asmenės laimės.

Lageris turėjo didelę triušių auginimo įstaigą. Angoriški triušiai buvo, – vilnom juos veisė. Kas dirbo prie triušių – galėjo jau šiaip taip verstis, palaikydamas su triušiais draugiškus santykius. Bičiuliškai nusiteikusiam triušiuvi visuomet galima įkalbėti, kad jis nusprogtų. O nusprogusiam triušiuvi absoliučiai vistiek kur jis eis: į patvorį ar į tavo pilvą.

³⁹⁰ orig ver ill

³⁹¹ orig ver ill

Šioks toks pajamų šaltinis buvo ir laukiniai balandžiai: 1943 metais jų gana daug atskrisdavo į lagerį, bet į rudenį nė vieno jų nebeliko, – visus surijo. Nebloga mėselė būdavo ir katinėlio rainojo, maž daug kaip triušio, tik reikia ilgai stipriame acto skiediny pamirkyti. Tik kad tų katinėlių taip maža į lagerį teužklųsdavo!

Žinoma, ir joks šunelis negalėdavo lageryje pasirodyti, – tuoj būdavo, vargšeliui, numauna kelneles. Nuolatiniai skandalai būdavo su Selonkės šunimis, Chemnitzo jam dovanotaisiais vilkais. Saugoja jįsai juos, sergsti, bet vis tiek ilgiau mėnesio nė vienas jų nėra gyvenęs lageryje. Visus juos kaliniai surydavo, – ir dar taip surydavo, kad net Selonkė ėdraus kaltininko nesurasdavo... Bet šitokia laimė mažai kam tebuvo prieinama.

(M, p. 235–236)

Rankraštyje tik pastabos–intarpo forma brūkštelta mintis tapo tolesnio pasakojimo atrama. Pasakojimas apie lagerinio maisto subtilybes – ne kiekvienam kaliniui prieinamus „delikatesus“ – detalizuotas, ironizuotas, išbaigtas.

Visoms rankraštyje įrašytoms ir mašinraštyje išplėtotoms pastaboms būdingi: **trumpi įvardijimai** (pvz., „*Margarino rūšis*“ (p. 193); „*Lagerinių pasimatymų reikalas*“ (p. 195); **ironiško užtaiso teiginiai** („*Prostitutės – taip pat buvo politinės.*“ (p. 157); „*Suomius atgabeno – kaip germanus!*“ (p. 216); „*Laikraščius lagerin uždraudė. Joks paštas nebeateina. Visi radio aparatai buvo surinkti ir išvežti.*“ (p. 253); **faktinė informacija** („*Kunigų lagery buvo 9: du lietuviai, 1 vokietis, visi kiti – lenkai su kašubais.*“ (p. 162); „*Atvežtą sunkiai sergantį naujoką – lenta muša per galvą!*“ (p. 178); „*Kitą pranc[ūzą] vien[as] – privert[ė] savo m.[ėšlą] suėsti.*“ (p. 183); „*Duona buvo su žymia medienos priemaiša. Pavalgai, budavo, tokios duonos ir iš karto pasidarai muzikantas: viduje šeine-katarinka kaip ir grajina-raliuoja...*“ (p. 193); „*Šešiolikos [žmonių kolonoje] jau truko. Jie buvo pakely esesninkų nudėti.*“ (p. 259); **subjektyvūs atsiliepimai, vertinimai** („*buvo toks šlykštus [lagerio orkestrėlis], kad aš net jo muzikos niekuomet negalėjau klausyti!*“ (p. 165); „*Dabar aš manau, kad jam [Konfektionsmayeriui] nė kamino nereikėjo: gerai dar, jei gavo jis kur kokią velėną užsikloti.*“ (p. 176); „*Tegu užmuš. Nebegaliu. Vistiek*“ (p. 194);

„Visi [norvegai] – aukšti gražus vyrai, atletai. Džentelmenai. Puikiai išauklėti. Širdingi. Malonūs. Geri kolegos!“ (p. 213), etc.

Pastabose nesistengta iki galo suformuluoti mintį, dažnai pasitelktos santrumpos, minimalios, kapotos frazės. Svarbu, kad jos liudija dinamišką autoriaus intenciją ir atsiskleidžiančius, atgyjančius atminties klodus – fiksuodamas parašyto teksto trūkumus ir spragas, jis buvo linkęs koreguoti tekstą, įtraukdamas papildomos atsiminimų medžiagos.

Dievų miške yra epizodų, kurie išaugo ne iš pirminių autorinių pastabų rankraštyje, o buvo įterpti perrenkant rankraščio tekstą spausdinimo mašinėle. Mašinraštyje atsiradusius intarpus galima pamatyti tik, pasiremiant taiklia rusų tekstologo Andrejaus Grišunino mintimi, vedžiojant vienos rankos pirštu vieną šaltinį [rankraštį], kitos rankos pirštu – kitą [mašinraštį]³⁹². Be atidaus šaltinių perskaitymo paprastai šie epizodai neišryškėtų. Jų atsiradimas nefiksuotas jokiuose papildomuose užrašuose, todėl yra išskirtinai mentalinio pobūdžio. Juos galima laikyti sąmonės sušvitimais, perkeltais į didžiąją dalimi suformuotą, bet dar dinamišką autorinio teksto audinį. Redaktorius Žirgulys, abstrakčiai aptardamas tarp juodraščio ir švarraščio atsirandančių skirtumų priežastis, paminėjo mums ypač parankią „tarpinės grandies“ sąvoką: „Toji „tarpinė grandis“ – gražūs autoriaus minties ir fantazijos blykstelėjimai [...]“³⁹³. Kūrėjas, ypač jei pati jo prigimtis vitališka, o mintis intensyvi, perrašinėdamas pirminį tekstą, paprastai nepasitenkina pažodiniu perrinkimu: „dažnai skirtumai atsiranda natūraliai ir spontaniškai autoriui tekstą perrašinėjant. Ne vienas perrašinėdamas bodisi vien mechaniniu procesu, ir kur galėdamas stengiasi geriau ir stilingiau pasakyti. Bet tarpais ir savaime, be didesnių pastangų sušvinta geresnė raiškos priemonė – taiklesnis epitetas, vaizdingesnis veiksmažodis, lakesnė frazė“³⁹⁴. Lyginant *Dievų miško* rankraščio ir mašinraščio tekstus, labiausiai stebina būtent

³⁹² Андрей Гришунин, *op. cit.*, p. 81.

³⁹³ Aleksandras Žirgulys, *Tekstologijos bruožai*, Vilnius: Mokslas, 1989, p. 64.

³⁹⁴ *Ibid.*

ši stilistinė juvelyrika. Siekiant paveikesnio pasakojimo, buvo kruopščiai keičiami patys smulkiausi segmentai. Skrupulingai atsižvelgta beveik į visus kalbos lygmenis: fonetiką (intonavimo kaita, ritmika, akcentai); morfologiją (darybinių variantų paieška); leksiką (taiklesnių ir vaizdingesnių žodžių parinkimas); sintaksę (sakinių skaidymas)³⁹⁵.

Šių autoriaus veikslių pėdsakų fiksavimas, pasak genetinės kritikos, yra unikali galimybė susekti ir savaip pakartoti teksto autoriaus kūrybinį procesą, prasiskverbiant į mįslingą, uždraustą zoną – teksto gimimo užkulius³⁹⁶. Be šio kūrybos etapo („tarpinės grandies“), išsiskyrusio ypatingu sąmonės intensyvumu („minties ir fantazijos blykstelėjimais“), nebūtų daugelio originalių, stilistiškai reikšmingų teksto fragmentų.

Štai keli pavyzdžiai. Vien skyrius „Naujokų įpilietimas“ buvo papildytas trimis svarbiomis scenomis.

³⁹⁵ Konkrečius taisymus ir teksto plėtrą, pereinant nuo rankraščio prie mašinraščio teksto, vizualiai pastebėti galima tik ant skenuotų rankraščio lapų faksimilinių kopijų pieštuku perkėlus mašinraščio tekste atsiradusius pakitimus. *Dievų miško* tekstas unikalus būtent dėl tokio „tarpinės grandies“ stadijoje išryškinčio menamojo „juodraščio“ fenomeno. „Juodraštis“ išaiškėja savotiško „palimpsestinio“ rašymo būdu. Jis „atkuriamas“, kai tyrinėtojas atsargiai rašo ant to ar šalia to, kas autoriaus jau buvo pirma parašyta rankraštyje.

Atskirai perrinkus rankraščio ir mašinraščio tekstus, juos palyginus su programa *Diff Doc Quick Start*, taip pat galima pamatyti tarp jų esančius skirtumus. Lyginant to paties skyriaus du skirtingus rankraščio ir mašinraščio tekstus, parodomas vienas, kuriame įvairiomis spalvomis pažymėta, kas ir į ką keista (raudona spalva), ko atsisakyta (mėlyna spalva), kokių atsirado papildymų (žalia spalva). Šis lyginimo būdas labai gerai atspindi mašinraščio etape atsiradusius naujus epizodus. Jie vizualiai puikiai išsiskiria viso teksto audinyje (žalios teksto atkarpos). Sunkiau orientuotis tarp kitų raudonai pažymėtų pakeitimų, nes jų paprasčiausiai yra labai daug, nepratusiai akiai spalvomis mirguliuojančiame tekste nelengva atskirti, kurie iš tų pakeitimų svarbūs, kurie – mažiau reikšmingi. Tokiu būdu palyginti XXI. skyriaus „Kalinių lagerio vadas“ rankraščio ir mašinraščio tekstai (in: Asmeninis Neringos Markevičienės archyvas). Šiam lyginimui reikalingos didesnės pastangos ir laiko sąnaudos. Jei siekiame precizikos, skyrybos ženklų tikslumu turi būti surinkti visi rankraščio ir mašinraščio skyriai.

³⁹⁶ Альмут Грезийон, *op. cit.*, p. 41.

1) Rankraščio pasakojimas mašinraštyje buvo išplėstas epizodu apie buvusį Lietuvos armijos majorą Julijų, patekusį į lagerį dėl išdavystės. Šiame epizode ryškintas įvairių kalinių santykis su lageryje atsidūrusiu išdaviku (SS feldfelbio Hapkės ir kitų kalinių reiškiamą panieką, neapykantą, kerštą, smurtą; lietuvių kalinių santūri laikysena). Šioje scenoje ypač aktualinta paradoksali Hapkės asmens charakteristika: pats, būdamas išdavikas, su išdavikais elgiasi žiauriai, be gailėsčio, parodydamas sektiną pavyzdį kitiems kaliniams.

[...] ir, reikia pasakyti, su savo darbininkais Hapke buvo džentelmenas, elgėsi padoriai, – parūpindavo jiems maisto sočiai, na, ir kitokių lagerinių gėrybių.

[–]

Ziehm'as, turėjęs taip pat savo darbo komandą, buvo daug švelnesnio būdo, – ir pats grobdavo, ir kitiems nepavydėdavo.

(R, VII. „Naujokų įpilietinimas“, p. 39)

[...] ir su savo komandos nariais jisai elgdavosi visiškai padoriai. Ir maisto jis jiems parūpindavo sočiai, na, ir kitokių lageriškų gėrybių.

Pirties komandoje dirbo, kitų tarpe, kaip politinis kalinys, buvęs Lietuvos armijos majoras, vardu Julius. Aukštas, stambus vyras – ir labai geros širdies, su visais kaliniais labai gražiai sugyvenęs ir visų labai mėgiamas. Kartą naujokų tarpe pamatė jisai vieną išdaviką, gestapo agentą, iš Lietuvos, – tą patį, pagal kurio pranešimą ir jis, Julius, atsidūrė koncentracijos lagery. Tas agentas patsai į lagerį pateko už galvažūdiškus darbelius. Julius, pamatęs savo judošių, pasakė komandos draugui lenkeliui, kas tai per paukštis tasai naujokas. Lenkelis nudumė tuojau pas Hapkę ir pranešė jam, kokio reto svečio susilaukta. Hapkė sužaubavo akimis, nusikeikė, apsiputojo. Ardeniškais žingsniais priėjo prie išdaviko, abiem rankom griebė jam už gerklės ir pradėjo jį smaugti:

– Tu, judošiau, mano Julijų į koncentracijos lagerį įkyšai, aš tau parodysiu, šunsnuki, tu!

Hapkė tą judošėlį ir smaugė, ir antausius jam skaldė, ir su jo galva barako sienas daužė. Lenkai, pamatė, ką daro Hapkė, tą išdaviką pasiėmė savo žinion: daužė ir skaldė, kur tik pagaudami. Jisai lagery nė pasirodyti niekur negalėjo – visur visuomet jį mušdavo, lenkai ir vokiečiai. Iš viso lagery gana keisti papročiai buvo. Kai tik į lagerį patenka koks šnipas, išdavikas, gestapo agentas – jam jau lagery gyvenimo nebūdavo. Paprastai ilgiausia per tris dienas jis jau baigdavo savo gyvenimėlį. Už tokį išdaviko nudobimą valdžia nieko nesakydavo. Lietuviškoji lagerio kolonija išdavikų atžvilgiu laikėsi santuriai, nesimušdavo. Bet vos tik lenkai ar vokiečiai sužinodavo, kad išdavikas atėjo, jie jam atlygindavo savo iniciatyva – ir su dideliu pasitenkinimu. Koks jau mulkis neraliuotas buvo tasai Hapkė, – net ir jis – pirmas! – griebė

išdavikui už gerklės, parodydamas kitiem, kaip su judošiais reikia elgtis. Tai darė SS vyras, feldfebelis, gestapo tarnas.

Z i e h m a s , turėjęs taip pat savo darbo komandą, buvo daug švelnesnio būdo, – ir pats grobdavo, ir kitiem nepavydėdavo.

(M, VII. „Naujokų įpilietinimas“, p. 44–45)

2) Tik mašinraštyje pridėta trumpa, bet paradoksali kito darbo komandos vado Ziehmo asmens charakteristika. Ji išryški iš tam tikros situacijos: fiurerio „garbingos gvardijos“ atstovas savo konkrečiais poelgiais įrodo esąs tik „šiek tiek“ „kiaulė“. Už menką nusizengimą pakaria gerą draugą „ruskelį“, be priežasties „užpumpina“ keletą „ruskelio“ pažįstamų.

Ziehm'as, turėjęs taip pat savo darbo komandą, buvo daug švelnesnio būdo, – ir pats grobdavo, ir kitiem nepavydėdavo. Ne be pagrindo darbas Ziehmo įstaigoj buvo laikomas vienu pačių geriausių ir pelningiausių visame lagery.

[–]

Naujokas, patekęs į pirtį, pirmoj eilėj turėjo atiduoti Hapkei arba Ziehmui pinigų, auksą, laikrodį, amžiną plunksną bei šiaip turimas brangenybes, – visa tai buvo surašoma į knygas, atskirai supakuojama, – kalinys pasirašydavo, ką atidavė.

(R, VII. „Naujokų įpilietinimas“, p. 39)

Z i e h m a s , turėjęs taip pat savo darbo komandą, buvo daug švelnesnio būdo, – ir pats grobdavo, ir kitiem nepavydėdavo. Visiškai teisingai darbas jo komandoje buvo laikomas vienu pačių geriausių ir pelningiausių visame lageryje.

Ziehm'as, aukštas gražus vyrukas, mėgdavo kaliniam dėstyti, kad SS esą garbingiausi vyrai visoje Vokietijoje. Esą fūhreris iš gerųjų vyrų atrinkęs pačius geriausius ir padaręs iš jų garbingą savo gvardiją. Jis ir esąs iš tokios garbingos gvardijos. Žalingas jisai nebuvo vis dėlto, bet kiaulė – šiek tiek. Dirbo pas jį porą metų toksai ruskelis, septyniolikos metų. Supratę jie buvo, susigyvenę. Kartą tam ruskeliui kažkas dingtelėjo į galvą, jis ėmė ir kaukštelėjo plaktuku Ziehmui į kaktą, pagal smilkinį. Ziehm'as skerdziamu tekiu subliovė, nuvarvino šiek tiek kraujo, – po dviejų savaičių buvo sveikas. Ruskelis gi buvo už tai labai iškilmingai pakartas, o prieš tai trys ruskelio kaimynai užpumpinti, nors jie ir nieko bendra neturėjo su tuoju plaktuku. Ziehm'as – nė piršto nepajudino nekaltiesiem gelbėti. Sąžinė jo negriaužė...

Naujokas, patekęs į pirtį, pirmoj eilėj turėjo atiduoti Hapkei arba Ziehmui, pinigų, auksą, žiedus, laikrodį, amžiną plunksną bei šiaip turimas brangenybes. Visa tai buvo surašoma į knygas, atskirai supakuojama, – kalinys pasirašydavo, ką atidavė.

(M, VII. „Naujokų įpilietinimas“, p. 45)

3) Pridėta įspūdinga sarkastiška viso skyriaus pabaiga – kalinio ir Ziehmo dialogo scena. Aprašytas kalinio vizitas pas karštligiškai iš lagerio besiruošiantį bėgti Ziehimą su įžūliu, akiplėšišku prašymu – gražinti pasą. Kalinys atvirai pasityčiojo iš Ziehmo, taip negarbingai praradusio tikėjimą Trečiojo Reicho visagalybe.

1945 metų sausio mėnesį, evakuojant Stutthofo lagerį, kelios dešimtys tūkstančių apsiaustų, kostiumų, baltinių ir tt. buvo suversta vienon kruvon, išvežta į miestą Lauenburg, suversta be jokios tvarkos į sandėlį. Dalis to lobio buvo išvogta bevežant, visa kita – galas žino kam atiteko. Likę gyvi kaliniai savo daiktų niekas nebeatgavo. Žuvo be išimties ir visi pinigai, ir visos brangenybės, į knygas surašytos.

[–]

(R, VII. „Naujokų įpilietinimas“, p. 40–41)

1945 metų sausio mėnesį, evakuojant Stutthofa lagerį, kelios dešimtys tūkstančių apsiaustų, kostiumų, baltinių, puloverių, batų porų, kepurių, skribėlių, buvo suversta vienon kruvon, išvežta be jokios tvarkos į miestą Lauenburgą, suversta it jovalas į sandėlių-daržinę. Dalis to lobio buvo išvogta bevežant, visa kita – galas žino kam atiteko. Likę gyvi kaliniai savo daiktų niekas nebeatgavo. Žuvo visi pinigai, visos brangenybės, į knygas surašytosios.

Prieš pat lagerio evakuaciją užėinu pas Ziehimą, – visas išraudęs jisai drebančiomis rankomis dėžes krausto, pakuoja.

– Ponas šarfiureri, – sakau aš jam žemai nusilenkdamas, – gal tamsta man leistum iš apsiausto kišenės pasiimti mano pasą?

– Ką? Pasą? Kam tau jo reikia?

– Taip sau... Atsiminimas toks... Apsiausto kišenėj liko...

– Bėgti, žalty, rengies?! Negalima! Lauk!

– Bet gi, pone šarfiureri, ką gali žinoti... Žinoma, Trečiasai Reichas galingas... nugalės... Bet pasas lieka pasas... Pagaliau, pone šarfiureri, tamsta jau aiškiai rengiesi bėgti...

– Lauk, gyvuly! – kad šoks jis ant manęs, – užmušiu, gyvate! Lauk, lauk, bestija!

Iš išglebėlio Ziehmo tokios energijos nelaukiau. Kaip šiaudų kulys išvirtau atbulas pro duris.

Taip ir liko mano pasas našlaitis našlaitėlis nežinia kokion duobėn numestas...

(M, VII. „Naujokų įpilietinimas“, p. 47)

Panašiais inkliuzais išplėsti šie skyriai: „Nuo klebono iki čigono“ (XXXIII.), „Kalinių lagerio vadas“ (XXV.), „Raštinės švietalai“ (XXX.), „Angelai sargai“ (XLI.)³⁹⁷.

Iš šių įtarpų matyti, kad Sruoga tikslino (naujais faktais), objektyvizavo (pateikdamas prieštaringas, paradoksalias asmenų charakteristikas atskleidžiančius epizodus), pagyvino pasakojimą. Nauji komiški dialogai bei subtilios ironiškos detalės pirminį tekstą pajvairino dar nebūtomis emocijomis spalvomis, niuansais ir kontrastais.

Sruoga ypač mėgo modeliuoti mini dialogus ar improvizuotas ginčo situacijas (be jau anksčiau paminėtų, dar išsiskiria Bublitzo ir raštinės tarnautojo ginčas apie prūsių ir bavariečių padorumą (M, p. 176); Sruogos ir jehovisto Mehnke pasižodžiavimas (M, p. 188); šmaikšti kalinio ir latvių esesininko pokalbio atkarpa (M, p. 332), etc.

Autoriui rūpėjo būsimų skaitytojų reakcijos. Pasakojimą apie rimtus ir skaudžius dalykus sąmoningai siekė pajvairinti juokingais, keistais epizodais, kad skaitytojui būtų nenuobodu, smagu skaityti. Vėliau, prieštaraudamas redaktoriui, išbraukusiam humoristinį epizodą apie zoofilą – politinį katorgininką, savo lytiniu nukrypimu „gadinusiu rasę“, Sruoga karštai reagavo: „Na, jau, – kam gi šis posmelis braukti? Toks būdingas lagerio santykiams! Juk tercijonkos – ir tos su malonumu paskaitys! Juk knyga negi fariziejams bukvojedams rašoma! Čia gi – jokios politikos! Susimildamas, pagalvokite: ar gi ir šioje vietoje būtinai reikalinga susinti veikalą? Gerbiamieji redaktoriai, neapsimeskite gi, po velnių, davatkiškesniais už davatkas!“³⁹⁸ Sruogos įsitikinimu, komiškų ir net šokiruojančių scenų reikia pasakojimo gyvumui, sodrumui, įvairiapusiškumui. Todėl Drazdausko primygtinius siūlymus, pasireiškusius negailestingais mašinraščio braukymais, tokias scenas šalinti vertino vienareikšmiškai – kaip

³⁹⁷ Daugiau mašinraštyje išplėsto teksto pavyzdžių žr. priedą Nr. 1. Visi priedai pateikti DVD plokštelėje, pridėtame prie disertacijos teksto.

³⁹⁸ Balys Sruoga, *Dievų miškas*, [mašinraštis], in: *LLTIB RS*, f. 53, b. 8, p. 186.

veikalo „susinimą“, „falsifikavimą“ ir „byzantinizmą“. Rašytojo pastangos taisant tekstą provokuoti aistras, net orientuotis į literatūrinę sensaciją, leidžia tikslinti jos žanrinę specifiką – svarstyti apie artimumą klasikiniam bestseleriui³⁹⁹.

Dar vienas mašinraštyje išryškėjęs autorinio redagavimo bruožas – pridėtos atskirų skyrių pabaigos, aktualizuojančios medžiagą subjektyviu komentaru, paaiškinimu, pastaba, kandžia įžvalga. Būtent tokiose atkarpose galima geriausiai išgirsti išgrynintą paties autoriaus balsą (kritiškai įvertinantį, ironiškai konstatuojantį absurda, pateikiantį paradoksalią išvadą), pajusti intonacijos pobūdį, kalbėjimo intensyvumą. Įdomiausios šios rankraštyje dar nefigūravusios skyrių pabaigos:

Be jokio darbo lageryje sėdėti iš viso labai kvailas reikalas. Garbės katorgininko padėtis – labai opus dalykas. Kiekvieną momentą galėjo tave grąžinti į bendrą bloką ir išgrusti vėl į miško koloną. Pasilikdamas senojioj vietoj vis daugiau vilties turi ir nenumatytais atvejais joje pasilikti. Pagaliau – čia žmonės tokie geri. Ir iš raštinės – taip toli matyti: visas lageris, visi žmonės, visa tvarka, – visa reikalingoji medžiaga... (M, XXX. „Raštinės švietalai“, p. 178–179)

Ir dar daugiau! Buvo įvestas mediciniškas atsiunčiamųjų naujokų apžiūrėjimas. Gydytojas Heidelis turėjo nuspręsti, ar naujokas yra Lagerfähig, yra lageringas, – tai yra, ar jis tinka, ar gali pakelti lagerinį gyvenimą. Kadangi gydytojas Heidelis tokiem dalykam niekuomet neturėdavo laiko, tai jo vardu tokį apžiūrėjimą vykdė gydytojai – kaliniai. Kalinys turėjo spręsti apie kitą kalinį, ar šis tinka lageriui, ar ne!

Ne, ne, – 1944 metų rudenio mūsų lageris visiškai išsigimė. (M, XXXV. „Ypatingieji katorgininkai“, p. 211)

Mayeris vis dėlto ilgai dar negalėjo atsipeikėti, kad norvegų atkaklumas taip sugadino germanų rasės reputaciją. Tuo tarpu į lagerį buvo atvartyta didžiulė minia suomių prekybos jūrininkų, – su žmonomis ir vaikais. Šiuos visus jūrininkus Mayeris apgyvendino germanų lageryje, šalia norvegų, matyti, tikėdamasis, ar suomių jūrininkai neparodys kartais padoresnių germanų veislės savumų... (M, XLIV. „Vikingų palikuonys“, p. 268)

³⁹⁹ Kalbant apie Sruogos pasirinkimus ir intencijas tam tikrų teksto fragmentų ar kūrinio žanrinės stilistikos atžvilgiu, neišvengiamas tyrinėtojo subjektyvaus interpretavimo pėdsakas.

Josephas, kaip senas katorgininkas, lageryje eidavo vis atsakingas pareigas, buvo įtakingas žmogus, – visur meluodavo meistriškai. Net ir tuomet, kai jam pasitaikė lageryje įsimylėti iki kulnų vieną tokią sudžiuvusią apikreivę moteriškaitę su dideliais akiniais, – ir jai jisai pavyzdingai meluodavo. Pripasakojo jis jai apie savo turtus, apie savo mūrinius namus Prahoje, apie savo dvarus Vengrijos Puštoje... Tuo tarpu viso lobio turėjo jisai tikrai suklastotus vekselius Budapešto bankuose. (M, VIII. „Politinio skyriaus bendradarbiai“, p. 42)

Yra ir visai lakoniškų papildymų – retorinių išvadų, kuriomis užbaigiamas pasakojimas:

Kad istorinis likimas gausiai laimintų per amžius mielą kašubų šalelę! (M, XVII. „Lietuvių lenkų reikalas“, p. 96)

Karo metu nėra geresnės tarnybos, kaip SS dalinyje! (M, XLI. „Angelai sargai“, p. 250)

Baisiai mum gaila buvo skirtis su esesninku, filosofijos daktaru, bet ligoniam jis buvo reikalingesnis, negu sveikiesiems.

Išeidami iš Žukovo pasinėrėme pusnyse – ilgam laikui. (M, LIV. „Pokylis ant bulvių“, p. 328)

Nurodyti papildymai liudija, kad autoriui buvo svarbu išsakyti subjektyvią nuomonę, minimalia forma išreiškiant metasantykį su savo paties pasakojimu.

6. Mikrotekstiniai pokyčiai

Kaip jau buvo minėta, Sruoga nepaliko komentarų apie savo darbo profilį arba jų tiesiog sąmoningai nefiksavo, nesureikšmino. Matyt, vengė antrinio pasakojimo (arba net negalvojo) apie rašomo ir jau parašyto kūrinio tekstą, palikdamas erdvės pačių skaitytojų vaizduotei, spėliojimams. Prancūzų mokslininkas Anri Godaras, tyrinėjęs Lui-Ferdinano Selino kūriniais būdingą poetikos ir genezės modelio santykį, artimą Sruogos pasirinktajam, išsakė pastabą,

kad būtent toks rašytojo romanisto apsisprendimas (nieko konkrečiai ir netgi griežtai nepasakoti apie juodraščius, planus, scenarijus, pastabas) yra vienas rečiausių⁴⁰⁰. Rusų tekstologės Tamaros Balašovos nuomone, būtent, susiklosčius tokiai situacijai, tik rašytojo darbo braižo specifika, būdinga patiems tekstams, gali daug ką atskleisti apie kūrinio poetiką⁴⁰¹. Šiame poskyryje aptarsime svarbesnius tipiškus stilistinio mikrokoregavimo atvejus.

6. 1. Rankraštinio teksto plėtra

Sruoga linko aktualinti aprašomą situaciją, laipsniškai išskaičiuodamas sinonimiškus elementus, dažnai – metaforinius pasakymus, paradoksalias detales, kuriančias gyvą, vizualų kalbamo dalyko įspūdį. Pvz.:

Lenkų katorgininkų lageryje buvo visų daugiausia. Jie buvo visų seniausi lagerio gyventojai, savo prakaitu ir krauju jį išbudavoję, *savo kauleliais jį išgrindę*⁴⁰². (M, XVII. „Lietuvių lenkų reikalas“, p. 88)

Ir dar tų utelių mūsų komandoje buvo neaprėpiama galybė – *ištisos marios!* (M, XXII. „Klipatų komandoje“, p. 125)

O čia – niekur nieko! Jokios prasmės! Niekas tau jokios pagalbos neteiks. Niekas tavęs neatjaus, nepaguos, *į mirties paslaptį pakeleivingos meilės žodžiu nepalydės*. (M, XIV. „Klipatų klipatos“, p. 73)

⁴⁰⁰ Тамара Балашова, „Поетика и модель генезиса (Золя, Селин, Бретон)“, in: *Текстология и генетическая критика*, p. 137.

⁴⁰¹ *Ibid.*

⁴⁰² Kursyvu išskirtos frazės atsirado tik mašinraštyje. Aptariama tik konkreti ypatybė, todėl nebepateikiamas rankraštinio teksto sakiny; tame pačiame sakinyje gali būti ir daugiau stilistinių niuansų, bet čia išskiriamas, disertacijos autorės nuomone, svarbiausias. Dėl medžiagos gausos pateikiama tik po kelis pavyzdžius.

Beveik visas mūsų inteligentijos būrys pasirodė nieko nemokąs, tetinkąs tiktai sunkiausiam, jokio mokslo nereikalingam, darbui. *Sunkiausiam darbui – ir krematorijumo kaminui.* (M, XIII. „Dūšelių aprašymas“, p. 69)

Dievų miškas išsiskiria epitetais ir jų plėtiniais: vienu žodžiu, remarka, mini situacijos nuotrupa taikliai įvardijama esminė būdo savybė, ypatybė, veiklos gairė (moto), santykis su kitu žmogumi. Dauguma „lakoniškų ir satyriškai tikslingų“⁴⁰³ apibūdinimų atsirado būtent tik autoredagavimo metu. Pvz.:

Mūsų lageryje jis [Zimmermannas] buvo labai įtakingas, buvo laikomas vienu geriausių ir kultūringiausių bloko viršininkų. Gal jis ir buvo neblogas viršininkas, pragaras jį žino, *bet banditas jis buvo pavyzdingas.* (M, XXIII. „Garbės katargininkai“, p. 131)

Politinis kalinys [Franciszek Wl-czyk], protingas, apsukrus, perėjęs vokiečių lagerių koncentruotą pragarą. *O smailaliežuvis, o šaipeiva, o šalaputris!* (M, VIII. „Politinio skyriaus bendradarbiai“, p. 37)

Lenkai ilgaliežuviai apie jį [Hapkę] sakydavo:

– *Eina išdidus, kaip neščia kekšė.*

Vokiečiai kaliniai pridėdavo dar:

– *O, er macht sich wichtig, – jis daro save svarbia persona.* (M, IX. „Naujųjų įpilietinimas“, p. 43)

Mes, apsigyvenę Vaciaus vadovaujame bloke, buvome atiduoti neaprėžtai jo valiai ir nuožiūrai. *Valiai ir nuožiūrai Vaciaus, lietuviškai dainavusio:*

Mano rankos nepapeiksi:

Kai suduosiu – nusibaigsi! (M, XVI. „Wacek Kozłowski“, p. 87)

Kaip visi menko išsilavinimo ir nedidelio proto žmonės, užėmę aukštesnę vietą, komendantas Hoppe visų labiausia buvo susirūpinęs savo orumo, savo didybės palaikymu. Apsaugok, Viešpatie, kad kas nepamanytų, jog ir jis yra toks pat žmogus, kaip ir visi kiti nuodėmingieji! *Pagal savo didybės supratimą jis būtų galėjęs tikti ir japonų imperatoriaus vietai.* (M, XXIV. „Lagerio komendantas“, p. 136–137)

⁴⁰³ Algirdas Ruškys, „Satyrinio vaizdavimo būdai B. Sruogos memuarų knygoje „Dievų miškas“, *Tarybinė mokykla*, 1983, Nr. 7, p. 40.

Paveikios ir visiškai minimalios mašinraščio tekste atsiradusios ekspresyvosios charakteristikos su sarkastiškai išryškintais esminiais bruožais: *galvažudys Sauteris* (M, p. 80); *Johannas Mayeris – galvažudys-sportininkas* (M, p. 212); vargšas Klavanas – *naciška davatka* (M, p. 215); *padukęs tirolietis Toni Fabro* (M, p. 75); *Stasiakas – šiukšlė* (M, p. 24); *žydžių karaliumi* pramintas Fohtas (M, p. 214); kiek lageryje yra įvairiausio plauko kalinių – *kokio padukusio šlamšto* (M, p. 110); neeiliniai kaliniai plėšikai – *razbaininkai meisteriai, razbaininkai – klasikai* (M, p. 146); atsirasdavo kalinių, Vengrijos žydžių išnaudotojų, – mėgėjų – *džentelmėnų* (M, p. 231); *mušeikizmo ideologas* Czerwonskis (M, p. 109); lageryje atsirado viešieji namai, specialiai įsteigti dėl esesininkų ukrainiečių – *našlaitelių* (M, p. 247), tikrieji esesininkai, atėmę iš ukrainiečių teisę laisvai tenkinti instinktus užlagerinėje teritorijoje, – *vokiški kiaulės* (M, p. 248), etc.

Pristatant asmenį, pirmiausia kuriamas jo vizualus fizinis „portretas“. Įterpiamos lakoniškos kriminalinę praeitį liudijančios pastabos, įsimintinos asmens savybės, būdo bruožai. Šiam tipui priklauso ir minėtos Lietuvos armijos majoro Juliaus, Hapkės, Ziehmo išplėstinės charakteristikos, išryškėjusios iš pačių aprašytų situacijų, kuriose šie asmenys dalyvavo. Mašinraštyje, palyginus su rankraščiu, matome patobulėjusią eskizavimo, škicavimo techniką, karikatūrinimą. Pvz.:

Šitaip aprengtus nuvarė mus į gyvenamą baraką, – į II-rą bloką.

Šio bloko viršininkas buvo kalinys vokietis E s s e r, kriminalistas, mušeika, lagerin patekęs už įvairias žudynes, – ne vieną žmogžudystę buvo jisai laisvėje įvykęs. Tai buvo vyriausias antrojo bloko šeimininkas. Jo padėjėjas buvo bloko raštvedys Toni F a b r o, padukęs tirolietis, nešiojęs politinio kalinio ženklą, išsibastęs po įvairius lagerius bene vienuoliką metų ir niekam nesisakęs, už ką jis į lagerį pateko. (M, X. „Dušas kūnui ir dūšiai“, p. 49–50)

Tai buvo mušeika – specialistas, budelis – mėgėjas.

Tai buvo vidutinio ūgio, krėsnas, plačiapetis vyrukas. Kadaisė buvęs juodbruvus, dabar – šiek tiek pražilęs ir praplikęs, – keturių dešimčių metų vyras. Balsą turėjo visuomet užkimusį – pragertą prarėktą

balsą, šnypščiantį, gyvatišką tokį. Ranką jisai turėjo tikrai „pamačlyvą“. Nuo jo antausių retas kuris kalinys nenuvirsdavo. Antausius dalino jisai nesigailėdamas. (M, XVI. „Wacek Kozłowski“, p. 82–83)

H o p p e – neaukštas, plačių pečių, trys dešimtys penkerių metų juodbruvus vyrukas. Jo teisingus, tik šiek tiek storžieviškus, veido bruožus papildė trumpi juodi ūsiukai. Vaikščiojo visuomet su ilgais batais, apsisiautęs guminiu apsiaustu, tokiais neišauklėtais buldogo žingsniais. (M, XXIV. „Lagerio komendantas“, p. 136)

Daugelis lakoniškų ironiškų vertinamųjų replikų, įvykių subjektyvių komentarų, saviironijos grimasų atsirado tik mašinraštyje. Pvz.:

Mano bandymas padaryti ligoninėje karjerą – pasiekti registratoriaus laipsnį – aiškiai nepavyko dėl mano nesugebėjimo tokį sudėtingą darbą dirbti. (M, XVIII. „Ligonijų statyba“, p. 105)

Darbo biuras primygtinai siūlė palikti mane ligoninėj raštininkėlio pareigom eiti, bet Weitas apie tai ir klausyti nenorėjo:

– Tokių Vilniaus grobikų, kaip aš, jam esą nereikia.

Tinginiu – nenusisekėliu išlėkęs iš ligoninės raštinės, gavau pradėti lagerinę karjerą vėl iš pradžios. Naujoko teisėmis vėl atsiduriau miško kolonoje – rąstų tampyti. (M, XX. „Kamino paunksmėje“, p. 118–119)

– Wsz! bić, kurvamać, bić wsz! – Uteles mušti! – šaukia Vacius, mostakuodamas šakotu vėzdu. *O, štai kas! Tegyvuoja Vacius iki pirmųjų kartuvių!* (M, XXI. „Aplink kelmą visą dieną“, p. 120)

– Žiūrėkit, kad jūs man prie moterų – ni-ni! – perspėjo lagerio viršininkas, – pagausiu – bus riestai! Šventai klausėme lagerio viršininko įsakymo.

Moterys vaikščioja vienoje gatvės pusėje, mes – kitoje. *Darbo metu – tiek dar to. Bet vasaros šiltais pavakariais, bet sekmadieniais – ištisą dieną!* Moterys vaikšto sau, mes – sau. *Į moterų pusę – ni-ni! Kaip apaštalai kokie su rūtelių vainikėliu.* (M, XXIII. „Garbės katorgininkai“, p. 134)

Mus naujokus, lietuvių inteligentijos atstovus, nusivarė į pirtį, pirmoje eilėje apiplėšė pagal bendrąją tradicinę tvarką. *Iš viso mano lobio man liko tiktai akiniai. Kitiem gi ir akinius atėmė: grabaliokis be akinių kaip išmanai.* Paskui – nukirpo, nuraitė, nuskuto, kur tik kokį plaukelį suradė, – *plikesni pasidarėme už Adomą, kol jis rojuje tebegyveno.* (M, X. „Dušas kūnui ir dūšiai“, p. 48)

Ką gi, einame tų numirėlių žiūrėti. Brrrr... Vis dėlto! Kaip gi čia dabar. *Poetas, lyrikas – ir lavonus tampyk!* (M, XII. „Numirėliška dalia“, p. 58)

Va, šitokio galvų tekštelinimo Zimmermannas ir buvo specialistas. Tai buvo jo patentas. Ir tai – jis darydavo šitaip tikrai klipatom. *Ar ne vistiek klipatėlėm, nuo ko ir kada jisai mirs? Sveiką ar apysveikį žmogų užmušti Zimmermannui retai tepasitaikydavo.* (M, XXIII. „Garbės katorgininkai“, p. 131–132)

Rankraščio tekstas, perrašant mašinėle, Sruogos papildytas aforistinėmis įžvalgomis, egzistenciniais pamąstymais. Autoriaus balsas, pateikiantis ypatingai žeidžiančius klausimus, suskamba aiškiau, nei rankraštiniėje redakcijoje. Pvz.:

Šalta *man* pasidarė nuo tokios jo [Czervonskio] filosofijos. Suk jį velniai! Nebeišdrįsau toliau su juo ginčytis. *Tikrai, ko vertos visos mano knygos, jei dvidešimtojo amžiaus viduryje civilizuotas Europos žmogus staiga žmogėdra darosi?! (M, XIX. „Mušeikizmo filosofija“, p. 111)*

Pagal tą pavyzdį pasijudino iš vietos antras, trečias [„ropojantys šliaužiantys“ kiemu gyvieji numirėliai]... Kad ir numirėliai, vis dėlto norėtų dar pagyventi! *Apie artimo meilę, apie humaniškumą buvo daug knygų prirašyta... Ne, neverta jos skaityti!* (M, XII. „Numirėliška dalia“, p. 60–61)

Numirėlis – ko gi iš jo benorėti? Jam visa vistiek pat. Bet kai toks veidas dar e i n a į d a r b a !

Kokį moralinį, kokį istorinį pateisinimą būtų galima sugalvoti tiesiam, kurie kitus tokia lengva širdimi siunčia į koncentracijos lagerius? Jokios politinės, jokios religinės, jokios pasaulėžiūrinės idėjos jų niekuomet nepateisins! Jie savo žmogiškąją menkystą galėtų atpirkti tikrai tuomet, jei patys savo dienas baigtų tose pačiose sąlygose, į kuriuos kitus tremia besivadovaudami pamišėliškomis idėjinėmis fikcijomis! Kitaip – amžių pra[k]eikimas⁴⁰⁴ slėgs ne tik jų atmintį, slėgs ir jų palikuonių palikuonis!

Tegul bus prakeiktas jų vardas per amžius amžinuosius! (M, XIV. „Klipatų klipatos“, p. 71–72)

– Et! Nuo likimo nepabėgsi! – numoji žmogus ranka. Kas bus – tas bus, vistiek:

– *Visi mes esame svečiai pasauly...* (M, III. „Važiuojam...“, p. 10)

Bet juo sunkesnės aplinkybės – juo karštesnė būna meilė. *Kas meilei yra spygliuota viela? Tvora? Patys juokai!* (M, XXXVIII. „La donna e mobile...“, p. 227)

⁴⁰⁴ vid ex err om orig lit **k**

Nemėgo Schreideris savo lobiu su niekuo dalytis. Valdžia jam atrodė esanti nereikalingas priedas prie šios žemės gėrybių. *Nežinojo Schreideris, kad valdžia visuomet pavydesnė už bet kurią meilužę.* (M, VIII. „Politinio skyriaus bendradarbiai“, p. 35)

Mašinarštje pridėta vizualinių, audialinių palyginimų arba jų kontaminacijų, atsirado kitų jusliškumą pabrėžiančių frazių – stengtasi ekspresyviau išreikšti pasichologinę būseną. Pvz.:

Jonas numirėlio pirmagalį užsivožė ant savo gaspadorišku pečių, aš įsikinkiau į numirėlio kojas *it į žagrę bulvėm atarti* – ir einame savo katorgininkiškas pareigas. (M, XII. „Numirėliška dalia“, p. 58)

Visą laiką buvo toks jausmas, kad mano nosyje įvyks parako sproginimas, *o krūtinėje – kažkokios varlės kurkė.* (M, XVIII. „Ligonijų statyba“, p. 104)

Man tebėsant ligininėje, liginiai pradėjo į ją griuti *it skruzdelės į medaus puodynę.* (M, XX. „Kamino paunksmėje“, p. 114)

Staiga Chemnitzas pašoka *it katinas botagu peršliotas* ir smogia lenkui kumščiu per žandą. (M, XXVI. „Raporto vadovas“, p. 149)

Visiem buvo aišku: lageryje turi likti vienas seniūnas. *Visas klausimas buvo tik tai: kuris liks, katras eis su šakėmis akėtį graibyti...* (M, XXVIII. „Seniūnas Arno Lehman“, p. 159)

Tat, va, sėdi toksai ruskelis *šiukšlių* dėžeje prie moterų barako ir kapstosi sau *it višta po pūdytelį – padryks, padryks...* (M, XXXVIII. „La donna e mobile...“, p. 229)

Kaliniai, dirbę Mayerio įstaigose, elgėsi visiškai savarankiškai. Parceliavo jie visą turtą kaip kam patiko *it kiaulės baronkų tešlą.* (M, LIX. „Paskutinieji atsidūksėjimai“, p. 365)

Matulevičienė taikliai akcentavo tokiems palyginimams būdingą sąmoningai pasitelkiamą stačiokišką, šmaikščią, gyvą liaudies frazeologiją. Tokia kalbėsena, neatitinkanti klaidingos tikrovės, sukuria neįprastumo efektą⁴⁰⁵.

6. 2. Rankraščinio teksto pakeitimai

Įprastinės, automatizuotos rankraščio frazės mašinraštyje ne vienur pakeistos stilistiškai žymėtais, konkrečiai situacijai pritaikytais, vizualia eksplcitine raiška išsiskiriančiais lyginamaisiais, frazeologiniais, metaforiniais posakiais. Pvz.:

Vis dėlto *sunku taip be niekur nieko atsiskirti* nuo sėdinčių ir mirksinčių numirėlių. (R, p. 51) → Vis dėlto *kažkokios rakštys po dūšių braido* šitokiu būdu paliekant sėdinčius ir mirksinčius numirėlius. (M, p. 60)

Vyrus, paprastai, už tokias naktines ekspedicijas sodindavo keliom parom į bunkerį, retkarčiais gi – net į Hopehill'io plitinės *darbus* pasiusdavo. (R, p. 189) → Vyrus paprastai po tokios naktinės ekspedicijos sodindavo keliom parom į bunkerį, retkarčiais gi – net į Hopehillio plytinės *prarają molio mintį* pasiūsdavo. (M, p. 230)

Kuriem velniam prisireikė jam [Zimmermannui] Stutthofe *kieme* pareinio Sauerlandą garbinti – nė jis pats nežiniojo. (R, p. 113) → Kuriem velniam prisireikė jam Stutthofe *dvokiančioj duobėj* Pareinio Sauerlandą garbinti, vargu ar jis pats žinojo! (M, p. 132)

Kitas autoriaus redagavimo polinkis – keisti jau pavartotus vaizdingus posakius iš pažiūros lygiaverčiais variantais ieškant dar tikslesnių, įsimintinesnių, atsisakant tiesmukų formuluočių. Pvz.:

[...] Julius permetė Vacijų žemėn ir gerokai jam *šonus nudrapaliojo*. (R, p. 79) → Julius permetė Vacijų žemėn ir gerokai jam *užpakalį nuakėjo*. (M, p. 92)

⁴⁰⁵ Saulė Matulevičienė, *op. cit.*, p. 145.

Bloke visokios valdžios buvo *gyva pekla*. (R, p. 132) → Bloke visokios valdžios buvo *kaip dėlių kūdroje*. (M, p. 155)

Vaikščiodavo išsitempęs, *it baslį praryjęs* [Hapkė], kepurę ant akių užsimaukšlinęs ir padilbomis vis žvairiakiavo: ar koks kalinys nepamiršo jam garbę atiduoti. (R, p. 38) → Vaikščiojo vis išsitempęs, *tarytum jo nugarkaulis būtų buvęs pagiriom paraližuotas*, – ir kepurę vis iškilmingai ant akių užsimaukšlinęs. (M, p. 43)

Ieškodamas geresnio varianto, tikslesnės reikšmės, Sruoga keitė ir pavienius žodžius ar junginius. Vietoj stilistiškai nežymėtų pasakymų rasta gerų pakaitų – metaforinių epitetų, metaforų, frazeologinių posakių, niuansuotų, stipresnės konotacijos daiktavardžių, veiksmažodžių, antifrazių, ironiškų hiperbolių, deminutyvų, epitetų, perifrazių. Pvz.:

Mušėikos, numetę pašalėn pagalius, čirškina paskutinę lašinių keptuvę, paskutines keptas bulves gromuloja, nuolat paragindami gulinčius *vergus* tylėti. (R, p. 46) → Mušėikos, numetę pagalius nuošalėn, čirškina pečiuke paskutinę lašinių keptuvę, paskutines paspirgintas bulves gromuloja, nuolat paragindami gulinčią *alkaną minią* tylėti. (M, p. 54)

Visą laiką buvo toks jausmas, kad man nosyje įvyks *ekspliozija*. (R, p. 89) → Visą laiką buvo toks jausmas, kad mano nosyje įvyks *parako sproginimas* [...]. (M, p. 104)

Arkliavagai, šmugelninkai, spekuliantai – taip pat priklausė politinių *nusikaltėlių kategorijai*. (R, p. 156) → Arkliavagai, šmugelninkai, spekuliantai – taip pat priklausė politinių *kalinių brolijai*. (M, p. 185)

Jei žinia iš šios agentūros – atidėk į šalį: vis tiek bus *bliefas*. (R, p. 261) → Jei žinia iš šios agentūros – atidėk į šalį: vis tiek bus *devintas vanduo nuo kisieliaus*. (M, p. 323)

„[...] kokiais pyragais juos, tokius nusibaigusius, į *flirtą priprašysi!*“ (R, p. 116) → „[...] kokiais pyragais juos, tokius nusibaigusius, būtų galima į *dūsautiną meną prisivilioti?!“* (M, p. 135)

Mano mielas *kaimynas* Jonas, *valstietis* nuo Biržų [...] (R, p. 47) → Mano mielas *bičiulis* Jonas, *bambizas* nuo Biržų [...] (M, p. 55)

[...] mūsų širdyse kašubo vardas liko *auksu* amžiam išrašytas. (R, p. 83) → [...] mūsų širdyse kašubo vardas liko amžiam *dėkinga meile* įrašytas. (M, p. 96)

Pagaliau, menkysta jis [kapitonas Zette] ir buvo. Nemokėjo garbingai vyriškai laikytis. Kur jam prasidėti su tokiu prityrusiu *budeliu* – Mayeriu! (R, p. 218) → Tiesą pasakius, kapitonas Zette menkysta ir buvo. Nemokėjo garbingai vyriškai laikytis. Kur jam prasidėti tampytis su tokiu patyrusiu *krokodilu* – Mayeriu! (M, p. 271)

Neilgai tesidžiaugiau savo nauju bloku – siuvėjais, kurpiais, barzdaskučiais ir kitais lagerio *prominentais*. (R, p. 112) → Neilgai tesidžiaugiau savo nauju bloku – siuvėjais, kurpiais, barzdaskučiais ir kitais lagerio *aristokratais*. (M, p. 130)

O SS *herojus* – kur ras šiame pasauly geresnę vietelę, negu lagery?! (R, p. 119) → Kur SS *kariauninkėlis* ras šiame pasaulyje geresnę vietelę, negu lageryje? (M, p. 139)

– Et, – sakė jie [lagerio evakuacijos skeptikai], – pamatysite, padegs naktį gyvenamus barakus, sučirškins mus visus gyvus. Kas bandys nedegti – iššaudys kaip *ciuckas*... (R, p. 253) → – Et, – sakė jie, – pamatysite, padegs naktį gyvenamus barakus, sučirškins mus visus gyvus. Kas bandys nedegti – iššaudys kaip *kurapkėles*... (M, p. 314)

Gyvenamajame barake tuojau patobulino mūsų šukuosenos reikalą: pirtyje plaukus mum mašinėle nuraitė, o čia skustuvu, panašiu *į akečkuolį*, išskuto per galvos vidurį 2–3 centimetrų pločio juostą. (R, p. 42) → Gyvenamajame barake mum tuojau patobulino šukuosenos reikalą: pirtyje mum plaukus mašinėle nuraitė, o čia skustuvu, panašiu *į peilį žąsiukam pjauti*, išskuto per galvos vidurį juostą tokią, trijų centimetrų pločio. (M, p. 50)

Tariant jo paties [Bublitzo] žodžiais, jis pats dažnai nežinodavęs, kokių dalykų jisai yra taisytojas Uhren ar Hurren – laikrodžių ar *kekšių*. (R, p. 147) → Tariant jo paties žodžiais, jis pats dažnai nežinodavęs, kokių dalykų jis yra taisytojas – Uhren ar Hurren, – laikrodžių ar *lengvosios širdies moterėlių*... (M, p. 172)

Tavo auksiniai dantys tau lyg laikinai *paskolinami*, kol tu nusprogsi. (R, p. 57) → Dantys tiktai laikinai *deponuoti* tavo gerklėje. (M, p. 66)

Et, kur kas *saugiau* lageryje būti be dantų! (R, p. 57) → Lageryje kur kas *smagiau* be dantų! (M, p. 67)

Auksą numirėliui *ištraukia* iš gerklės tokiomis didelėmis surudyjusiomis replėmis, įrašo į knygą ir atiduoda išdui, žinoma, jei to aukso kas nors anksčiau nenukniaukia. (R, p. 57) → Auksą numirėliui iš gerklės *išplėšia*, įrašo į knygas ir atiduoda išdui, žinoma, jei pakeliui jo kas nors nenukniaukia. (M, p. 66)

Sruoga vengė bet kokių šampų, standartinių frazių, su pirmuoju *Dievų miško* redaktoriumi Drazdausku vėliau daug ginčijosi, gindamas originalią išraišką. Savo nuomonę dėl redaktoriaus išbraukytų, suprimityvintų teksto vietų visada grindė trimis racionaliais argumentais: objektyvaus vaizdavimo būdo (tipiški lagerio tikrovės reiškiniai – be pagražinimų, tokie, kokie buvo), psichologinio paveikumo ir stilistinės raiškos (ekspresyvumo) būtinybe⁴⁰⁶. Būtent oreintuodamasis į šiuos principus ir pats keitė kūrinio tekstą.

Pabrėždamas temų skirtingumą, jų kaitą, norėdamas aktualinti tam tikrus kalbamus dalykus, redaguodamas atskyrė rankraštyje „sulietas“, „sukibusias“ pastraipas, frazes. Tarytum vienu atsikvėpimu užrašytas posakis dėl šių pertvarkymų įgavo raiškesnę sintaksinę ir minties struktūrą. Išskaidytos frazės suponuoja kalbėjimo pro sukąstus dantis – tramdomos emocijos – įspūdį. Kartu kuriama niuansuota ir lakoniška kalba. Rankraščio tekstas buvo užrašytas, tarsi negalvojant apie svarbesnių pasakymų išskyrimą iš bendro pasakojimo srauto, kas sąmoningai atlikta perrašymo mašinėle metu. Pvz.:

Rytmetį visom kolonom išėjus į darbą lagerio kieme „iš kažkur“ išlenda šmėklų minia. **Neina, bet slenka. Pamažu-pamažėli, be jokio garso, kaip debesio šešėliai.** (R, p. 61)

⁴⁰⁶ Prie mašinraščio teksto prisegtuose lapeliuose dažnai išsakoma nuomonė redaktoriui.

Rytmetį, visom kolonom išėjus į darbą, lagerio kieme „iš kažkur“ išlenda šmėklų minia. Keista ji tokia!

Neina, bet slenka. Pamažu, pamažėli, be jokio garso, nelyginant praskriejančio debesio šešėliai. (M, p. 71)

Kažkas kietas trinktelėjo į mano nugarą, sudundėjo antausy, – **vėliau** nebegalėjau atsiminti, kaip aš, su klumpėmis rankoje, atsiduriau kieme, kur jau kiti mano kolegos stovėjo eilėna susirikiavę. **Sutriptos** klumpės ant basų kojų. Degli skarmalai vietoj skalbinių. Nieko daugiau. Stovi visi eilėmis tarp barakų skersvėjų. Stovi – ir kalena dantimis. **Vis dėlto:** beveik nuogi – po pirties – skersvėjų – kovo mėnesį! **Liūdnomis** akimis pažvairavęs į savo klumpes gkaudžiuosi ir aš į eilę. Glaudžiuos ir kalenu dantimis, ką gi kita veiksi nekalenęs? Bebarškinant dantimis praslenka valanda, praslenka antra... (R, VII. „Naujokų įpilietinimas“, p. 41–42)

Kažkas neaiškus ir kietas stuktelėjo į mano nugarą, sudundėjo antausy... **Vėliau** nebegalėjau atsiminti, kaip aš su klumpėmis rankoje, atsiduriau kieme, kur jau kiti mano kolegos stovėjo eilėna susirikiavę.

Sutriptos klumpės ant basų kojų. Degli skarmalai vietoj skalbinių. Nieko daugiau. Stovi visi eilėmis tarp barakų skersvėjų. Stovi – ir kalena dantimis.

Vis dėlto: beveik nuogi – po pirties – skersvėjų – kovo mėnesį!

Liūdnomis akimis pažvairavęs į savo klumpes glaudžiuos ir aš į eilę. Glaudžiuos ir kalenu dantimis, – ką gi kita veiksi nekalenęs? Bebarškinant dantimis praslenka valanda, praslenka antra... (M, X. „Dušas kūnui ir dūšiai“, p. 48–49)

Einame per kašubų kaimus. Vyrų kaip ir nematyti, – mobilizuoti ar suimti jie visi. Pakeliui kašubų moterys stovi. Su duonos kepalėliais, gatavais sumuštiniai[s], koku pyragėliu. Stovi ir laukia, it staiga suakmenėjęs skausmas. Gudžiomis akimis rija mūsų eiles. Katorgininkų išvaizda – pasibaisėtina. Vieni kaulai. Pamėlynavę apledėję veidai. Eina vos vos gyvi. Eina svyrudami šunų, iškyšusių liežuvius lydimi. Eina, vaitoja. **Sustingusios** skausme moterys katorgininkų eilėse ieško savųjų, – kas – sūnaus, kas – brolio, kas – vyro, kas – tėvo... Per puskilometrį nusitęsusioj mūsų kolonoj savieji nepasirodo. Gal jie eina kitoj kolonoj, gal jų jau seniai nebėra, gal jie ir iš mūsų tarpo pakelėje iškrito?.. **Suakmenėjusios** moterys nebeištveria. Apsipila ašarom. Ima klykti. Meta į svyruojančių elgetų minią savo ryšulėlius. Eesninkai besibjaurdami bizūnais varo jas šalin. (R, L. [skyrius be pavadinimo], p. 268)

Einame per kašubų kaimus. Vyrų kaip ir nematyti, – mobilizuoti ar suimti jie visi. Pakeliui kašubų moterys stovi. Su duonos kepalėliais, gatavais sumuštiniais, su koku pyragėliu. Stovi ir laukia it staiga suakmenėjęs skausmas. Gudžiomis klaikiomis akimis rija mūsų eiles. Katorgininkų išvaizda –

pasibaisėtina. Vieni kaulai. Pamėlynavę apledėję veidai. Eina vos vos gyvi. Eina svyruodami, šunų, iškyšusių liežuvius, lydimi. Eina, vaitoja.

Sustingusios skausme moterys katorgininkų eilėse ieško savųjų, – kas – sūnaus, kas – brolio, kas – vyro, kas – tėvo... Per puskilometrį nusitęsusioj mūsų kolonoj savieji nepasirodo. Gal jie eina kitoj kolonoj. Gal jų jau seniai nebėra. Gal jie ir iš mūsų tarpo jau iškrito pakelėje?

Suakmenėjusios moterys nebeištveria. Apsipila ašarom. Ima klykti. Meta į svyruojančių elgetų minią savo ryšulėlius. Eesninkai, besibjaurodami, bizūnais varo jas šalin. (M, LV. „Per kašubų žemelę“, p. 333)

Paskui ėmė slapta uostinėtis su kaliniais-murininkais, staliais, šaltkalviais, dažytojais, stikliais [lagerio gydytojas Lukasas, laikinai atostogų metu pavaduojantis Heidelį]. Ėmė su jais kažkur naktimis slankioti po lagerį, kažkokius daiktus tampyti. Paskui chirurginėje salėje per naktis degė šviesos, stuksėjo plaktukai. **Šitokiu būdu** gydytojas Lukas pats su kaliniais vogdamas medžiagą iš valdžios sandėlių, pats su kaliniais drauge naktimis dirbdamas įruošė puikiausią specifinę chirurginę salę. Heidelis kentė-kentė, sukandęs dantį šitokį Lukaso sauvaliavimą, pagaliau, ėmė jį ir išėdė iš lagerio, – **ko kyšasi** kur jo niekas neprašo! (R, XV. „„Ligonių statyba““, p. 86)

Paskui ėmė slapta uostinėtis su įvairiais kaliniais-mūrininkais, staliais, šaltkalviais, dažytojais, stikliais. Ėmė su jais kažkur naktimis slankioti po lagerį, kažkokius daiktus tampyti. Paskui chirurgijos salėje per naktis degė šviesos, stuksėjo plaktukai...

Šitokiu būdu gydytojas Lukas pats su kaliniais vogdamas medžiagą iš valdžios sandėlių, pats su kaliniais drauge naktimis dirbdamas įruošė puikiausią operacinę salę. Heidelis – kentė-kentė, sukandęs dantį, šitokį Lukaso sauvaliavimą, kol jį išėdė iš lagerio.

Ko kišasi, kur jo niekas neprašo! (M, XVIII. „„Ligonių statyba““, p. 99)

Geros širdies žmogelis buvo. Kas savaitę vis važiuodavo į Gdanską pas savo žmonelę, nuveždamas jai vargšei paprastai du geroku paketu: margarino, dešros, miltų, kruopų, cukraus, – ir visų kitų dalykų, kurie mirštantiem klipatom negi gali būti reikalingi. **Jo pareiga buvo ir švirkštumus švirkšti tokiem katorgininkėliam, kurius karti ar šaudyti (pavyzdžiui, moteris) kažkodėl valdžiai buvo nepatogu. Jis Heidelio vardu ir mirties liudijimus pasirašydavo, – tikrus ir suklastotus. Šiaip – nieko sau žmogelis buvo. Pražudė jį, vargšą, spiritus vini.** (R, XV. „„Ligonių statyba““, p. 86)

Geros širdies žmogelis buvo, tasai feldfelis Hauptas. Kas savaitę vis važiuodavo į Gdanską pas savo žmonelę, nuveždamas jai vargšei paprastai du geroku paketu: margarino, dešros, miltų, kruopų, cukraus – ir visų kitų dalykų, kurie mirštantiem klipatom negi gali būti reikalingi...

Jo pareiga būdavo ir švirkštimus išvirkšti tiem katorgininkėliam, kurių valdžia karti nenorėdavo, pavyzdžiui, moterim. Šį darbą Hauptas puikiai atlikdavo, – buvo laikomas specialistu. Jis Heidelio vardu ir mirties liudijimus pasirašydavo, – tikrus ir suklastotus. Šiaip sau – vidutinis žmogelis buvo. O pražudė jį vargšą – spiritus vini. (M, XVIII. „„Ligonių statyba““, p. 100–101)

Su vagonetėmis pasivažinėti nebūtų jau tokia didelė bėda, kodėl ne – galima vagonetės pastumdyti! Bet vis dėlto čia būta didelės bėdos. **Stumiant vagonetę reikia bėgti risčia ir zovada. Su tuščia vagonete ir su pilna. Klumpės – klimpsta smėly, ant kojų nesilaiko. Bežiūrint kojos pasidarė kruvinos, – tos prakeiktos klumpės!** (R, XII. „„Die Arbeit macht das Leben süß““, p. 65)

Su vagonetėmis pasibarškinti iš vieno galo į kitą nebūtų jau tokia didelė bėda, kodėl ne – vagonetės galima pastumdyti. Bet būta čia vis dėlto labai didelės bėdos.

Stumiant vagonetę reikia bėgti risčia ir zovada. Su tuščia vagonete ir su pilna. Klumpės – klimpsta palaidame smėly, ant kojų nesilaiko. Keletas zovados šuolių – ir kojos jau kruvinos, – nuo tų prakeiktų klumpių! (M, XV. „„Die Arbeit macht das Leben süß““, p. 75–76)

[...] Tuomet, būdavo, Zimmermannas tokį klipatą-neklaužadą patempia į pasienį, paima jį už krutinės – ir – takš – klipatėlės galvą į sieną. Po tokio takštelėjimo klipatėlė jau ramiai guli pasieny, jis jau nebeatsikels – jis jau gatavas. **Va, šitokio galvų takštelenimo ir buvo Zimmermannas specialistas; tai buvo jo patentas.** [...] (R, XIX. „„Garbės katorgininkai““, p. 113)

[...] Tuomet būdavo Zimmermannas tokį minkštą klipatą neklaužadą patempia į pasienį, paima jį už krutinės – ir – takš – klipatos galvelę į sieną. Po tokio takštelėjimo klipatėlė jau ramiai guli pasienyje. Jis jau gatavas.

Va, šitokio galvų takštelenimo ir buvo Zimmermannas specialistas; tai buvo jo patentas. [...] (M, XXIII. „„Garbės katorgininkai““, p. 131)

Iš viso, važiuojant į lagerį, patartina dantis palikti namie. Su jais šlepinėti po lagerį labai neatsargus reikalas. Nuolat būdėk, kad tau jų kas neiškultų. Ir žandą nuskels, ir auksą nužags, ir tu dar prieš valdžią turėsi atsakyti už aukso pasisavinimą. **Et, kur kas saugiau lageryje būti be dantų!** (R, X. „„Dūšelių aprašymas““, p. 57)

Iš viso, važiuojant į lagerį, patartina dantis palikti namie. Su jais šlepinėti po lagerį baisiai jau neatsargus reikalas. Nuolat būdėk, kad tau jų kas neiškultų. Ir žandą nuskels, ir auksą nužags, ir tu dar prieš valdžią turėsi atsakyti už aukso pasisavinimą.

Lageryje kur kas smagiau lageryje būti be dantų! (M, XIII. „Dūšelių aprašymas“, p. 67)

Ypač pastebima frazių intonavimo kaita, kai rankraščio konstatacija mašinraštyje niuansuota retorine (daugtaškių, šauktukų, klaustukų) punktuacija. Taikli *Dievų miško* stilistiką tyrusio Laurinkaus įžvalga, kad skirtingi intonacijos tipai „[...] išreiškia skirtingą emocinį nusiteikimą – džiaugsmą, rūstį ar liūdesį“⁴⁰⁷. Matulevičienė ypač akcentavo, kad intonavimo niuansai susiję su sąmoninga stilistinių kodų kaita (tikrovės neatitikimo kūrimu) ir paveikaus meninio efekto (nejprastumo) siekimu⁴⁰⁸.

Dažniausias pastebėtas frazių intonavimo kaitos tipas – neutralaus pasakymo keitimas fraze su nuostabos ir apgailestavimo išreiškimu. Pvz.:

Ne vienas iš jų iš darbo aiškiai nebegriš. (R, p. 60) → Ne vienas iš jų iš darbo aiškiai nebegriš... (M, p. 71)

Katorgininkų išvaizda – pasibaisėtina. Vieni kaulai. Pamėlynavę apledėję veidai. Eina vos vos gyvi. Eina svyruodami šunų, iškyšusių liežuvius lydimi. Eina, vaitoja. (R, p. 268) → Katorgininkų išvaizda pasibaisėtina. Vieni kaulai. Pamėlynavę apledėję veidai. Eina vos vos gyvi. Eina svyruodami, šunų, iškyšusių liežuvius, lydimi. Eina, vaitoja... (M, p. 333)

Nepajėgiant teisybę surasti šioje žemėje, reikėjo jos ieškoti po žeme: teko atkasti Konstantino lavonas, – patikrinti dantys. (R, p. 288) → Nepajėgiant teisybę surasti šioje žemėje, reikėjo jos ieškoti po žeme: teko atkasti Konstantino lavonas, – patikrinti dantys... (M, p. 359)

Tai – lagerio klipatų komanda. Ji – taip pat darbo komanda. (R, p. 62) → Tai – lagerio klipatų komanda. Ji – taip pat darbo komanda! (M, p. 72)

Marholzas! Štai Marholzas! Tas nepalyginamasai šaulys meisteris, pakely pats vienas nudėjęs apie tris šimtus kalinių iš mūsų kolonos. (R, p. 296) → Marholzas! Štai Marholzas! Tas nepalyginamasai šaulys meisteris, pakeliui pats vienas nudėjęs apie tris šimtus kalinių iš mūsų kolonos! (M, p. 369)

⁴⁰⁷ Mečys Laurinkus, „Ironija B. Sruogos „Dievų miške“, *Literatūra*, 1979, Nr. XXI (1), p. 39.

⁴⁰⁸ Saulė Matulevičienė, *op. cit.*, p. 143; p. 145.

Rankraščio ir mašinraščio lyginimo medžiaga liudija taiklią įžvalgą dėl emocinių įtampų raiškos: „Jie [šauktukai] dažni Sruogos knygoje, ir pastebėta, jog ne visada jų buvimas retoriškai įprasmintas. Tai tarsi vienintelis numanomas vidinės audros, užgniaužto protesto, emocijų protrūkio ženklas“⁴⁰⁹.

Judith L. Fisher, recenzuodama Shillingsburgo parengtą Williamo Makepeace'o Thackeray'aus romano *The Newcomes* leidimą, akcentavo stilistinę kitimą, pastebėta, lyginant rankraščio ir Thackeray'aus koreguotos pirmos publikacijos tekstuose: „matyti, kad rankraščio tonas šiurkštesnis ir stilius mažiau grakštus“⁴¹⁰. Panašūs stiliaus skirtumai ryškėja palyginus *Dievų miško* rankraštį (*LLTIB RS (R)*) ir mašinraštį (*LLTIB RS (M)*). Kai kurie prancūzų tyrinėtojai linkę nurodyti teksto slinkties faktą, bet kvestionuoja progresyvų kūrinio vystymąsi: „Neabejotina, kad dauguma romanų nebejuda pirmyn, o tik juda, tai išsiplėsdami, tai sumažėdami tam tikrų vietų apimtimi“⁴¹¹. *Dievų miško* mašinraštyje aiškiai regimas stilistinis kokybės šuolis, t. y. progresyvus judėjimas, iš esmės pranokstantis kūrinio „apimties“ kitimą.

6. 3. Rankraštinio teksto atmetimas

Pirminė redakcija autoriaus labai nedaug tetrumpinta. Visiškai atsisakyta tik kelių perteklinių frazių. Jos atmestos, kaip galima spręsti palyginus tekstus, dėl pasikartojimo, per didelio abstraktumo, savaime suprantamų ar iš konteksto

⁴⁰⁹ *Ibid.*, p. 147.

⁴¹⁰ Judith L. Fisher, „Authorial Process and Textual Stability“, *Text: An Interdisciplinary Annual of Textual Studies*, Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1998, t. 11, edited by W. Speed Hill, Edward M. Burns, Peter Shillingsburg, p. 370.

⁴¹¹ Раймонда Дебре-Женетт [Raymonde Debray-Genette], „Эскиз метода“, перевод Марины Ариас, in: *Генетическая критика во Франции*, p. 167.

aiškių, banalių ar tiesiog nukrypstančių nuo pasakojimo esmės dalykų teigimo ir dėstymo. Atsisakyta tiesmukesnių komentarų tada, kai pati vaizduojamoji situacija nebereikalavo jokių papildomų aiškinimų. Atmetant rankraščio frazes, vadovautasi ne tik lakoniškumo, glaustumo reikalavimais. Žymu ir sąmoningo Sruogos noro palikti erdvės paties skaitytojo mintims, vaizduotės žaismui. Rašytojas ypač linko konstruoti situacijas, kurioms išvadas turėjo „pasirašyti“ pats skaitytojas, todėl vengė primestinių vertinimų, komentarų. Pvz.:

Po teisybei, tieji namai buvo steigiami kiek kitokiais sumetimais, negu Klavanas kalbėjo.

Liuoslaikiu uniformuotieji ukrainiečiai valkiojosi po Stutthofo miestelį, po apylinkės kaimus, uliojo tenai su karo našlėm ir gyvanašlėm, vokiečių esesninkam sudarydami didelę konkurenciją ir aiškiai gadindami rasę. Jeigu tie ukrainiečiai būtų buvę be SS uniformos, juos už tokius darbus būtų tučtuojau uždarę į lagerį, kitus dėl visako ir pakorę būtų. Bet uniformuotus esesninkus, esančius vokiečių tarnyboje, į lagerį kišti už rasės gadinimą kažkaip nepatogu. Todėl valdžia ir sugalvojo išeitį: [*kad ir vilkas būtų patenkintas, ir avelė liktų nenuniokota*⁴¹² (R, p. 200)] aprūpinti ukrainiečius lagerio priemonėmis. (M, p. 247)

Taip per penkerius metus iš mūsų gausaus SS dalinio nuo karo veiksmų nukentėjo tiktai vienas vienintelis kareivis – ukrainietis – ir tas pats turbūt tiktai krito per savo žioplumą.

[*Ukrainiečių garbei reikia pasakyti visdėlto, kad 1944 metais tris kartus jie užsistojo už mušamą kalinį, – mušeika [?]*⁴¹³ *lauk. Kartą net į patį Selonkę ketino paleisti kulkos[v]ydį*⁴¹⁴, – *Selonkė nusigando ir pabėgo. Kartais koks ukrainietis palikdavo savo šautuvą toje vietoje, kur budėjo, ir dingdavo be žinios. Bet tas buvo reti pavieni atsitikimai. Šiaip – ištikimi vokiečiam tebuvo.* (R, p. 202)]

Karo metu nėra geresnės tarnybos, kaip SS dalinyje! (M, p. 250)

Tiktai vienas Bratkė su revolveriu rankoje eina niurus kaip debesis. Dar vakar jis buvo užėjęs į mūsų bloką, tabokos prašė ir gailiai skundėsi mum, kad nieko nežinąs apie savo šeimos likimą. Skundėsi m u m , kurie per SS malonę jau šitiek laiko nebeturėjome žinių apie savo šeimas, – jau dveji metai šokame pragarišką šokį pagal SS muziką! Bratkė, matyti, šventai buvo įsitikinęs, kad mes neturėjome jokių jausmų,

⁴¹² Kursyvu laužtiniuose skliaustuose išskiriama rankraščio ar į rankraštį įterpto mašinraščio frazė, kurios po to sekusiame mašinraštyje (*LLTIB RS*) sąmoningai buvo atsisakyta.

⁴¹³ orig ver ill

⁴¹⁴ vid ex err om lit v

jokių gilesnių išgyvenimų... [*Jisai tikėjo, o juk kiekvieną tikėjimą reikia gerbti, – ar ne tiesa? Tam juk ir tolerancija!* (R, p. 297)] (M, p. 370)

Tai kas, kad vieno kojos susipainiojo su kito galva pagal silkių pavyzdį, kad vienas kniupščias kriokia, kitas ant jo raitas joja, – kad vienas stena, kitas rėkia, – sutilpo visi.

[*Ė-ė! Ar tik ne į skerdyklą pasukome?...* (R/M, p. 6/14)] (M, p. 17)

Jos [ligoninės] palangėje ant sniego buvo suguldyta jau kelios numirėlių eilės. Vieni gulėjo užsimerkę, kiti – su praviromis akimis, nuogi su numeriu, chemišku pieštuku ant krūtinės ar ant pilvo užrašytu. Visai kaip ant siuntinio. Ar nebuvo kartais mūsų valdžioje koks nors buvęs paštininkas, kad numerėlius⁴¹⁵ į dangų taip gražiai numeruotus siunčia?

Kiti numirėliai buvo dar su drabužiais. Kiti – mirksėjo ir žiopčiojo. Kiti – rankas ir kojas krutino, ar tik ne atsikelti ir pabėgti posmuodami? Poris numirėlių sėdėjo ant sniego ir apdėjusiomis akimis, it durnaropių prisiėdę, dairėsi aplinkui...

[*Reginys buvo pirmos rūšies, Dostojevskis būtų už jį brangiai sumokėjęs!* (žr. R, p. 51)]

[*Reginys buvo retai tepasitaikęs, – pirmos rūšies!*]⁴¹⁶ (M, p. 60)

Sąjungininkai taip pat įvairiam darbui mobilizuodavo svetimų valstybių piliečius. Tam reikalui ir vokiečiai paruošė knygas:

– Va, prašom, ir pas mus, kaip pas žmones... čia, matote, vis rusų ir lenkų kilmės civiliai darbininkai, – čia jokių kalinių nėra... Taip pat kaip pas jus...

[*Kur jie ketino surasti kvailių, kurius tikėjosi su šitokia bugalterija apgauti, man patirti neteko.* (R, p. 168)] (M, p. 201)

– Na, apie prūsės bavariečiai, – sakau, – ne kaip labai šneka. Jie sako, pakviesk prūsę atsisėsti, tai ji tuoj ir atsigula...

– O bavarietės – kitokios? – karščiuojasi Bublitzas. – Va, Miunchene, Bavarijos sostinėje, Königsplatze, šalia skulptūros muziejaus ir tapybos galerijos, stovi toksai obeliskas. Kai pro šį obeliską pro šalį eina dvidešimties metų bavarietė su rūtelių vainikėliu, tasai obeliskas ima svyruoti... Bet įsivaizduok, jisai ligšiol nė karto nėra svyravęs!

– Kaip gi jis svyruos, – sakau, – kad tenai nuolat pro šalį prūsės vaikšto su SS uniforma! [*Ginčą baigėme sutarimu, kad čia moterys niekuo nekaltos: prūsės ir bavarietės – lygiai tokios pat, tik tai vyrai – kitokie...* (R, p. 150)]. (M, p. 176)

⁴¹⁵ vid ex err pro *numirėlius*

⁴¹⁶ Pakartotinė autokorektūra mėlynu rašalu LLTIB RS mašinarštėje.

Iždo grobimas lageryje buvo organizuotas meistriškai.

Tą darbą vykdė idėjiniai žmonės, nusipelnę SS vyrai. Taip buvo organizacijos viršūnėse.

[*Nesunku įsivaizduoti, kas darėsi žemesniuose SS sluoksniuose, kur darbo objektas, tiesa, buvo mažesnis, bet kur progų šiuo atžvilgiu pasidarbuoti buvo nepalyginti daugiau.*

Mūsų komendantas gyveno puikiai. Turėjo jam specialiai kalinių pabudavotą dviejų ir pusės aukštų vilą su įvairiausiais patogumais. Koks įrengimas, koks parkas, koks gėlynas – oho! (R, p. 120)]

Mūsų komendantas turėjo pagrindo kalinių reikalais nesidomėti! (M, p. 140)

Autorinio teksto kaitos procese nebuvo didelės apimties atmetimo atvejų arba visiškai naujų kompozicinių elementų – jokių papildomų atskirų dalių mašinraštyje neatsirado, t. y. imtis konceptualių struktūros keitimų autorius reikalo nematė.

Apibendrinimas. Autorinėje *Dievų miško* tapsmo fazėje skirtini trys etapai, būdingi abiem Sruogos kūrybinį aktą liudijantiems – rankraščio ir mašinraščio – tekstams: „perrašymo į švarraščius“, „scenarijų plėtojimo“ ir sąlygiškai – „metmenų ir juodraščių“. Rankraščio tekstas ypatingas užrašymo spontaniškumu. Tokį rašymo profilį liudija: potencialūs perrašymai; sulietos skyrių dalys; srūvantys sudėtiniai sakiniai; bėgant minčiai tolyn, – pastabos paraštėse. Jei kūrinys būtų mus pasiekęs šiuo pavidalu, menčiau teturėtume pagrindo kalbėti apie Sruogą kaip ironijos meistrą, komiškų situacijų, nesusipratimų žaismo iniciatorių, detalių estetą, pasakojimo asketą. Mašinraštyje spontaniškas atsiminimų proveržis buvo suvaldytas aktyviu sąmoningo taisymo – sufikcinimo, literatūrinio išgryninimo – veiksmu. Rašymo procese atsiskleidžiančių kraštutinumų vienovę vokiečių rašytojas Martinas Walzeris yra taikliai apibūdinęs „organizuoto spontaniškumo“⁴¹⁷ formule. Sruogos rašymas ypatingas spontaniškumo (vaizduotės, energijos protrūkių) ir gerai apgalvotos autorinio redagavimo taktikos derme. Autoredakcijos logiškumas, racionalumas (ypač dėl komiškų dialogų, nesusipratimų scenų, staigių, emocionalių, itin lakoniškų

⁴¹⁷ Альмут Грезийон, *op. cit.*, p. 37.

charakteristikų), ažūrinis stilistikos koregavimas (dėmesys kiekvienam žodžiui, skyrybos ženklui, darybos priemonei) pagilino paradoksalų užbaigto kūrinio spontaniškumo įspūdį. Taigi genezės modelis nesutapo su kruopščiai šlifuojamos kūrinio poetikos vaizdiniu.

Rankraščio autorinė peržiūra išsiskyrė progresyviuoju skaitymu. Spausdinimo mašinėle metu rankraščio tekstas plėstas, pildytas, ryškinant tam tikras situacijas, aktualizuojant charakterius, pabrėžiant detales, išsakant subjektyvius vertinimus, komentarus. Rankraštinio teksto pataisos ir jo plėtra mašinarštėje parodo, kad autorius savo pirminį tekstą suvokė ne kaip stabilų darinį, o kaip kintantį ir progresuojantį naratyvą. Nors koncepcinių (teksto pobūdį, struktūrą, pagrindinę mintį nulėmusių) pokyčių nebuvo, atsirado didžioji dalis gyvosios stilistinės aranžuotės.

Jau rankraščio tekste figūravo groteskiškosios scenos, tapusios kūrinio žanrinės ir stilistinės reprezentacijos ašimi, – gyvo numirėlio nešimo, į darbą slenkančių klipatų epizodai; Czerwonskio „mušeikizmo filosofijos“ metmenys; netikėtai „prisikėlusios“ šmėklos, įrašytos į numirėlių sąrašą, vaizdinys; „Magdelenų plikagalvių“, tempiančių asenizacijos vežimą, fragmentas; bėglių ir šunų epizodas; eglutės ir kartuvių vaizdinys; aukso „karštinės“ scena; trisdešimtojo barako žydžių kančios; lagerio evakuacijos scenos. Tačiau mašinarštėje atlikti keitimai stilistiškai koregavo kūrinio profilį. Sruogos rankraščio ir mašinarščio lyginimo medžiaga patvirtina teiginį, kad „švarraštis nebūtinai yra jau visiškai užbaigta kūrinio forma“⁴¹⁸.

Dievų miškui būdinga keliapakopė autoredagavimo procedūra (keturių stadijų): koreguotas mašinarščio intarpas rankraštėje; šiek tiek taisytas rankraštis; perkuriant ir prikuriant rinktas mašinarštis, kuris vėlgi taisytas. Įdomu, kad šis daugiapakopis autoredagavimo modelis yra būdingas ne tik šiam Sruogos kūriniai,

⁴¹⁸ Борис Томашевский, *Писатель и книга*, p. 68.

bet ir jo pjesėms⁴¹⁹. Tiriant *Dievų miško* autoređagavimo specifiką, visai netikėtai išryškėjo ir tipiški kitų kūrinių užrašymo momentai (švarraštis su nedidelėmis korekcijomis, „reмарkinės“ pastabos, stilistinė improvizacija mašinraščiuose). Tokia rašytojo darbo tekstinės laboratorijos struktūra atitiko kūrybiniame procese kintančias autoriaus intencijas.

⁴¹⁹ Autorė patikrino, t. y. palygino šių Sruogos pjesių autografus (juodraščius, rankraščius, mašinraščius) – *Dobilėlis penkialapis, Apyaušrio dalia, Pajūrio kurortas, Barbora Radvilaitė*. Pabrėžtina, kad Sruogos dramos genetiniu aspektu yra visai netirtos, skaitytojams nepristatyti dramų variantai – (auto)redagavimo procesas neaprašytas. Ateityje disertacijos autorė planuoja tęsti pradėtus genetinius–kontekstinius tyrimus: detaliai aptarti Sruogos dramų, kitų prozinių tekstų rašymo specifiką, išsiaiškinti, kaip konkrečiai kito pirminiai pjesių ir prozos tekstai, kokią įtaką autorinio taisymo procesas turėjo, formuojant galutinius tekstus, kuo kitoks (ar tapatus), lyginant su *Dievų miško* autoređakcija, buvo pjesių ir prozinių tekstų rašymo modelis. Įdomu palyginti Štuthofe ir jau „poštuthofiniu“ laikotarpiu parašytus tekstus jų užrašymo ir autoređakcijos atžvilgiu – išryškinti ypatybes, subtilumus, panašumus ir skirtumus.

III. DIEVŲ MIŠKO REDAGAVIMAS

1. Tekstologinio tyrimo prieigos

Tekstologinių diskusijų ir ginčų pagrindinis objektas yra autoriaus valios (intencijos)⁴²⁰ fenomenas ir su juo susijusi autentiško teksto paieškų ir pateikimo problematika. Kaip akcentuoja Subačius, „[p]ožiūrį į autoriškumą galima laikyti svarbiausiu tekstologinių mokyklų skiriamuoju ženklu, nes autoriaus intencijos problema yra pamatinis teksto teorijų klausimas“⁴²¹.

Shillingsburgas skiria tris modernius požiūrius į tekstą⁴²²: autoriaus konceptu socialiniame kontinuumo paremtą poziciją (Hershel Parker); daugialypių tekstų (*multiple text*) parodymo strategiją (Hans Gabler); sociologinę prieigą (Jerome McGann, David F. McKenzie). Pirmosios dvi teksto prieigos tebėra autocentrinės (*author-centric*), tik paskutinioji laikytina grynai sociocentrine (*socio-centric*)⁴²³.

⁴²⁰ Tekstologai įprastai atskiria „autoriaus valios“ ir „autoriaus intencijų“ sąvokas. „Autoriaus valios“ terminas taikomas „pagal dokumentinius liudijimus nustatomoms autoriaus pozicijoms apibūdinti“ (Paulius Subačius, *Tekstologija: Teorijos ir praktikos gairės*, p. 148). Antrasis terminas „autoriaus intencija“ laikomas platesniu, labiau tinkančiu nusakyti numanomas, rekonstruojamas autoriaus pozicijas. Disertacijoje šios sąvokos vartojamos sinonimiškai, nes, mūsų įsitikinimu, kūrinio avanteaksto duomenys (pirminiai *Dievų miško* tekstai – rankraštis ir ikicenzūrinis mašinraštis, esantis „po“ redakcinių taisymų sluoksniais) ir yra dokumentiniai liudijimai, kuriais remdamiesi, galime sąlygiškai atkurti tokį *Dievų miško* teksto pavidalą, su koku autorius norėjo supažindinti skaitytoją.

⁴²¹ Paulius Subačius, *op. cit.*, p. 145.

⁴²² Anksčiau, XIX ir XX a. pirmoje pusėje, anglų ir amerikiečių tekstų kritinio redagavimo mokykla buvo paremta autorine orientacija, t. y. siekta išleisti vieną galutinį tekstą, pagrįstą paskutinės autoriaus valios argumentu. Žymiausi šios mokyklos atstovai – Fredsonas Bowersas, Walteris Gregas, George'as Thomas Tanselle. Dalis vėlesnių tekstologų (pvz., George'as Kane'as, E. Talbotas Donaldsonas, Henry'is Binderis, Donaldas Pizeris) savo darbą tebesieja su autorinio (pirminio) teksto rekonstravimo strategija, siekdami pristatyti tekstus kaip galima geriau atspindinčius originalo formas – *constitutio textus*.

⁴²³ Peter L. Shillingsburg, „An inquiry into the social status of texts and modes of textual criticism“, *Studies in Bibliography*, 1989, t. 42, p. 58.

Parkerio pozicija buvo nauja tuo, kad skatino autorines redakcijas matyti veikalo⁴²⁴ kūrimo kontekste. Konteksto akcentavimas turėjo padėti geriau suprasti, ką autorius bandė padaryti ir ką jis padarė, kokį tekstą išleido dėl tam tikrų išorinių knygos leidybos aplinkybių ir ekonominių, politinių, psichologinių veiksnių. Parkeris tyrė tokius paskelbtus tekstus, kuriuose, jo manymu, autoriaus intencijos liko neįgyvendintos arba įgyvendintos, bet pakeistos paties autoriaus vėlesnių peržiūrų metu. Šiame kelyje nesilaikoma galutinių intencijų postulato. Parkeris privilegijavo, John R. Searle'o terminais kalbant, „aktyviašias“ autoriaus intencijas (*intention in action*)⁴²⁵, kurias liudija kiekviename kūrybos proceso etape autoriaus užrašyti žodžiai⁴²⁶. Todėl labai svarbus kriterijus – autorinių dokumentų duomenys. Tik jais remiantis, galima pagrįstai kalbėti apie autorines reikšmes: „vienintelis galimas intencijos įrodymas yra pats veikalas“⁴²⁷. Kūrybiniam darbui pasibaigus, autoriaus santykis su parašytu kūrinium tampa panašus kaip ir bet kurio kito redaktoriaus. Ši nuostata vertinama kaip autoriaus autoriteto prioritetizavimo patobulintas variantas, vis dėlto iš esmės nepakeitęs vyravusio suvokimo⁴²⁸.

Gableris, redaguodamas Jaymeso Joyce'o *Ulisą*, kaip alternatyvą vieno kūrinio teksto strategijai, konkrečiu pavyzdžiu parodė visų išlikusių tekstų reprezentavimo būtinybę. Egalitarinis variantų teikimas atskleidžia daugiariopus kintančius autoriaus intencijos pavidalus, nes „visos autorinės intencijos gali būti vienodai autoritetingos“⁴²⁹. Vienas pastovus „*tekstas* negali būti nustatytas vieną

⁴²⁴ Sąvokos *veikalas* ir *kūrinys* šiame darbe vartojamos sinonimiškai.

⁴²⁵ Hershel Parker, *Flawed texts and verbal icons: literary authority in American fiction*, Evanston Illinois: Northwestern University Press, 1984, p. 3.

⁴²⁶ *Ibid.*, p. 23.

⁴²⁷ Jack Stillinger, *Multiple authorship and the myth of solitary genius*, New York: Oxford University Press, 1991, p. 189.

⁴²⁸ Peter L. Shillingsburg, „An inquiry into the social status of texts and modes of textual criticism“, p. 4.

⁴²⁹ *Ibid.*, p. 5.

kartą ir visiems laikams⁴³⁰. Redaktorius greičiau turėtų taip parengti tekstą, kad jame būtų užfiksuotas istorinis kūrinio autorinių pavidalų vystymasis. Skaitytojas, prieš akis turėdamas aiškų tekstą, matytų ir visus autorinių pavidalų variantus⁴³¹. Tik variantiškų autorinių pavidalų pažinimas gali susklastinti redakcinį subjektyvumą ir pagilinti kūrinio supratimą⁴³².

Publikavimo procesas užsimezga, kai autorius užrašo pirmą kūrinio žodį, nes rašytojas suvokia, kad ateityje jo parašytas tekstas bus išspausdintas. Todėl autoriaus intencijos neišvengiamai tiriamos socialinių reiškinių fone. Reikšmingą vaidmenį atlieka visi asmenys, kurie prisideda prie kūrinio leidybos darbų, jį skaitydami, reaguodami, patardami, redaguodami. Autoriaus pirminės intencijos dažnai, ypač susidūrusios su kitų leidybos procese dalyvaujančių asmenų intencijomis, kinta. Todėl svarbūs ir pirminiai autoriaus intencijos pavidalai, ir visi faktoriai, lėmę jų pasikeitimą. McGannas teigė, kad net patys asmeniškiausi tekstai, patekę į „redakcinį horizontą“⁴³³, yra sąlygojami socialinių veiksmų⁴³⁴. Shillingsburgas išsakė būtinybę apgalvoti problemą iš abiejų – autoriaus ir jo

⁴³⁰ Луи Э [Louis Hay], „Текста не существует: Размышление о генетической критике“, перевод Тамары Балашовой, in: *Генетическая критика во Франции: Антология*, ответственный редактор Андрей Михайлов, Москва: ОГИ, 1999, p. 125.

Prancūzų, vokiečių kritikai genetikai, kiti britų tekstologai taip pat pirmenybę teikia išsamiam ir dinamiškam viso kūrybos proceso pavaizdavimui. Šis tikslas įgyvendinamas, pasitelkiant hipertekstų, sinoptinių aparatų kūrimą, skaitmeninant ir kuriant rašytojų kūrybos archyvus, naudojantis specialiomis kompiuterinėmis tekstų lyginimo programomis (pvz., John Miles Foley HEURO; Peterio Shillingsburgo CASE; Peterio M. W. Robinsono COLLATE; Anastasia; TUSTEP).

⁴³¹ Peter L. Shillingsburg, *Scholarly editing in the computer age: Theory and practice*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 1996, p. 37–38.

⁴³² Paul Eggert, „Document and Text: The „Life“ of the Literary Work and the Capacities of Editing“, *Text: Transactions of the Society for Textual Scholarship*, Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1994, t. 7, edited by David C. Greetham and William Speed Hill, p. 36–37.

⁴³³ Jerome J. McGanno sąvoka.

⁴³⁴ Perteikiama pagal: Jack Stillinger, *op. cit.*, p. 199.

sprendimus veikiančių socialinių procesų – pusių⁴³⁵. Išorinės jėgos gali susilpninti ar pakeisti individualaus autoriaus sprendimo laisvę⁴³⁶.

Sociologinė prieiga išsiskiria teiginiu, kad autoriaus intencijas, preliminariai ar laikinai atsispindinčias rankraštyje ar mašinraštyje, galutinai įgyvendinti padeda leidėjai ir redaktoriai. Autorius ir leidėjas į rankraštį linksta žiūrėti kaip į parengiamąjį kūrinio pavidalą⁴³⁷, kuris vėliau kis, atsižvelgiant į leidėjų ir skaitytojų norus, todėl publikuojamas tekstas regimas kaip autoriaus intencijų ir redakcinių sprendimų sintezė. Abiem pusėms tikintis „geresnio pabaigos rezultato“⁴³⁸, sudaroma „sutartis“. Žinoma daug teigiamų, abi „sutarties“ puses (ir autorių, ir redaktorių-leidėją) tenkinusių, „bendraautorystės“ pavyzdžių. Redaktoriai, autoriams leidus ir netgi primygtinai prašant, performuodavo, perrašydavo, stilistiškai ir ideologiškai taisydami „tobulindavo“ kūrinių tekstus. Taip „padėjo“ rašytojams „geriau“ įgyvendinti jų idėjas, nemažai prisidėjo prie parašytų kūrinių pozityvaus įvertinimo ir apskritai literatūrinės karjeros (pvz., Maxwellas Perkinsas, kuris rėmė ir propagavo F. Scottą Fitzgeraldą, Ernestą Hemingway'ų, Thomą Wolfe'ą, vadinamas „genijų redaktoriumi“), padėjo gauti pasaulinių apdovanojimų (pvz., Saxe'as Comminsas, be kitų garsenybių, redagavo tris Nobelio premijomis apdovanotus autorius – Eugene'ą O'Neillą, Sinclairį Lewisą, Williamą Faulknerį)⁴³⁹. Įdomu, kad įžymių rašytojų redaktoriai niekada nesijautė „bendra autoriai“ – sau kukliai prisiimdavo tik autoriui patarnaujančių patarėjų vaidmenį. Pabrėžė, kad „redaktorius tik išlaisvina rašytojo energiją. Jis nieko nekuria“⁴⁴⁰. Redaktorius Geraldas Grossas panašiai teigė: „Mano užduotis –

⁴³⁵ Peter L. Shillingsburg, „An inquiry into the social status of texts and modes of textual criticism“, p. 20.

⁴³⁶ *Ibid.*, p. 13.

⁴³⁷ Peter L. Shillingsburg, *Scholarly editing in the computer age*, p. 53.

⁴³⁸ Peter L. Shillingsburg, „An inquiry into the social status of texts and modes of textual criticism“, p. 6.

⁴³⁹ Jack Stillinger, *op. cit.*, p. 150.

⁴⁴⁰ *Ibid.*

padėti rašytojui realizuoti jo intencijas... Aš niekada nenorėjau, kad knyga būtų mano⁴⁴¹. Iš šių teiginių matyti, kad redaktoriai, palikę ryškių redagavimo pėdsakų pasaulinio garso kūrinuose, linksta laikytis nuošalėje, nori būti nepastebėti – vengia atsakomybės dėl inicijuotos „bendraautorystės“: „Autorius galutinai atsako už knygą. Tai – jo idėja, jo kūdikis“⁴⁴². Rašytojus taip pat dažnai piktina mintis, kad dar kažkas, be jų pačių, gali būti atsakingas už parašytą kūrinį. Aiškėja paradoksalus faktas, kad patys rašytojai yra stipriausiai įtikėję „grynosios“⁴⁴³ autorystės mitu⁴⁴⁴.

Tačiau ne visuomet leidybinės „sutarties“ rezultatai būna palankūs autoriui, ypač po jo mirties. Kas nutinka, kai „sutartis“ nėra lygiavertė? „Sutartis“ sulaužoma, kai savavališki redakciniai sprendimai dėl kokių nors priežasčių autoriaus intencijas iškreipia: „Redaktorius [...] galiausiai yra atsakingas už knygoje egzistuojančius ir neegzistuojančius skirtumus“⁴⁴⁵. Kai kurie teksto kritikai sąmoningą pirminių šaltinių nepaisymą, autorinio teksto sudarkymą, skaitytojų apgaudinėjimą, nenurodant arba nutylint kūrinio „bendraautorius“, vertina labai griežtai ir kategoriškai – kaip leidėjų įvykdytą literatūrinį nusikaltimą⁴⁴⁶.

Shillingsburgas atkreipė dėmesį, kad galima skirti trejopą autoriaus intenciją: intenciją turėti omenyje (*the intention to mean*), intenciją daryti (*the intention to do*) ir intenciją, siejamą su autoriaus lūkesčiais (*expectations*).

⁴⁴¹ *Ibid.*, p. 154.

⁴⁴² *Ibid.*

⁴⁴³ Stillingeris pastebėjo, kad „gryna“ autorystė („*pure*“ *authorship*) teoriškai įmanoma tada, kai rašytojo rankraščio visai niekas, išskyrus jį patį, neskaitė, kai jis yra niekam neprieinamas, nepasiekiamas, pavyzdžiui, užrakintas bibliotekoje ar kitur. „Pirminis teksto grynumas“ (Bowerso terminas) tuojau ima kisti, jei kitas asmuo meta akį į jį“ (Jack Stillinger, *op. cit.*, p. 185).

⁴⁴⁴ *Ibid.*, p. 155.

⁴⁴⁵ *Ibid.*

⁴⁴⁶ *Ibid.*, p. 156.

Intencijų, kurios susijusios su mąstymo procesais, vykusiais autoriaus galvoje kūrybos proceso metu, negalima atkurti, kaip pastebi Morse'as Peckhamas, dėl jų subjektyvumo, istorinės distancijos ir dėl nuolatinės kaitos, laikinumo⁴⁴⁷. Arba, kaip suponavome tirdami autoredagavimo reiškinį, yra tik iš dalies atpažįstamos šaltinių kritinės interpretacijos būdu⁴⁴⁸. Jei nėra išlikusių rankraštinų liudijimų, nebeįmanoma tiksliai nustatyti, kokias reikšmes įvairiais rašymo etapais autorius buvo suteikęs tekstui. „Intencija yra minties ir praeities dalykas, iš prigimties nesugražinama“⁴⁴⁹.

Intencija daryti, priešingai, atkurama, remiantis aiškiai paties autoriaus ranka užrašytais žodžiais ir punktuacijos ženklais. Ši intencija ypač gerai išryški, lyginant pirminius kūrinio tekstus su vėlesniais. Visi išlikę kūrinio tekstų variantai yra dokumentiniai kintančių autoriaus intencijų įrodymai.

Autoriaus lūkesčiai siejami su jo viltimis ir norais: kokios reakcijos autorius tikėjosi iš redaktorių, leidėjų, prekybininkų, pirkėjų, skaitytojų, recenzentų, kritikų? Shillingsburgas teigia, kad „daugeliu atvejų tai, ką autorius padarė, nėra tai, ką jis *norėjo* matyti išspausdinta“⁴⁵⁰. Pirminiai kūrinio pavidalai (rankraščiai, mašinraščiai) dažnai, kaip jau įsitikinome tirdami autoredagavimo fenomeną, smarkiai pakinta paties autoriaus valia. Kūrinio redagavimo procese taip pat išryški papildomi autoriaus kūrybiniai ketinimai. Redaktorių darbo rezultatas nebūtinai sutampa su autoriaus darbu, ne visada atspindi pastarojo norus⁴⁵¹. Dėl neišpildytų autoriaus lūkesčių leidėjai nesijaučia kalti. Rankraščio ar mašinraščio tekstas, jiems patikėtas autoriaus, būtent jų dėka buvo „aktualizuotas“, t. y. įgavo ar turėjo įgauti knygos pavidalą. Be to, autoriui, savo noru įsitraukusiam į šį „leidybinį kontraktą“, buvo sudarytos sąlygos savo nuomonei išsakyti.

⁴⁴⁷ Perteikiama pagal: Peter L. Shillingsburg, *Scholarly editing in the computer age*, p. 32.

⁴⁴⁸ Plg. *Ibid.*, p. 34.

⁴⁴⁹ *Ibid.*, p. 63.

⁴⁵⁰ *Ibid.*, p. 56.

⁴⁵¹ *Ibid.*

Redaktorius, kuriam svarbi autorinė orientacija, negali sutikti su publikavimo rezultatais, kurie iškreipė, pažeidė autorines reikšmes, ypač toje leidybos stadijoje, kuri buvo pradėta po autoriaus mirties. Todėl jis, prieštaraudamas ankstesnių leidėjų atliktam darbui, iš naujo pats aktualizuoja pirminius kūrinio tekstus (rankraščius, mašinraščius) ir būtent juose ieško užtamsintų autorinių reikšmių, siekia išryškinti kūrinio „bendraautorystės“ detales⁴⁵². Redaktorius dirba taip, lyg tarp jo ir kūrinio autoriaus egzistuotų „socialinė sutartis“⁴⁵³. Pasak Shillingsburgo, dera „redaguoti tekstą taip, kaip autorius tikėjosi matyti jį suredaguotą, bet vengti svetimų pakeitimų, atsiradusių normaliam, bet nevykusiam pradėtame leidybos procese. Taip rezultatas bus daug artimesnis tam, „ką autorius padarė“, negu tikslus pagrindinio teksto pavidalo priėmimas“⁴⁵⁴.

Tokia laikysena redakcinių variantų chronologinėje sekoje padeda išvelgti autorines nuostatas, kurios buvo pažeistos daugkartinių kūrinio redagavimų metu. *Dievų miško* atvejis yra ne toks painus, kaip Shillingsburgo aprašytasis Thackeray'aus kūrinio redagavimas. Pirmosios ir vėlesnės *Dievų miško* redakcijos toli gražu neišsamiai rodo, „ką autorius padarė“. Bet išlikusių pirminių autoritetingų kūrinio pavidalų (rankraščio ir mašinraščio) analizė gerai atskleidė, „ko autorius norėjo“⁴⁵⁵ ir dėl ko pirminius savo ketinimus turėjo koreguoti. Tik išsiaiškinus šią sąsają (pirminiai autoriaus ketinimai, redakcinė intervencija, pirminių ketinimų korekcija ir transformacija), galima prisiartinti prie to, kas iš esmės nebesugrąžinama, t. y. iš nepakankamai gerai (dėl redakcinės intervencijos) autoriaus aktyvias intencijas⁴⁵⁶ atspindinčių tekstų (*LLTIB RS* ir *BVSNM*

⁴⁵² Jack Stillinger, *op. cit.*, p. 187.

⁴⁵³ Peter L. Shillingsburg, *Scholarly editing in the computer age*, p. 63.

⁴⁵⁴ *Ibid.*, p. 56.

⁴⁵⁵ *Ibid.*

⁴⁵⁶ *Ibid.*, p. 63.

mašinraščių) pasirenkant *mažiau* nepatenkinamą tekstą⁴⁵⁷. Šis tekstas nustatomas tik kritinio variantų skaitymo metu ir leidžia suabejoti paskutinio teksto, su kuriuo dirbo rašytojas (*LLTIB RS* mašinraštis), stabilumu ir aiškumu galutinių autoriaus intencijų atžvilgiu. Visuomet lieka spraga tarp redaktoriaus tikslo priartinti autentišką kūrinio pavidalą ir gauto rezultato, neatitinkančio tų pastangų.

Informacija apie visus kūrinio redakcinius variantus gali padėti sąlygiškai atkurti autoriaus intencijas⁴⁵⁸. Teksto struktūra, paremta variantais, kartu yra ir reali galima autoriaus ir jo veiklos susigrąžinimo sąlyga⁴⁵⁹. Stillingeris laiko vertingu McGanno raginimą vien autoriaus prioritetu paremtą literatūros kūrinių leidybos koncepciją pakeisti socialinės autorystės idėja ir teksto autoritetu. Bet kritiškai ir taikliai pabrėžia, kad McGannas, pavyzdžiui, aptardamas „bendraautorystę“ išsiskiriančius Johno Keatso kūrinius, vis dėlto nepaiso, kokiam teksto variantui pats rašytojas būtų teikęs pirmenybę, apskritai – koks buvo paties rašytojo vaidmuo jo kūrinių redagavimo procese⁴⁶⁰. Ypač jei kūrinių „bendraautoriai“, rašytojo „padėjėjai“, rūpindamiesi rašytojo sėkme ir gera reputacija, taisė ne tik mažareikšmius autorinio teksto ypatumus – skyrybą, rašybą, žodžių eiliškumą („*accidental*“ *features*), bet yra susiję ir su prasminiais stiliaus, siužeto, temos, charakteristikų pakeitimais (*substantive changes*)⁴⁶¹.

Shillingsburgo teigimu, redaktorius turi labai gerai susipažinti su ta „dirbtuve“, kurioje buvo sudarytas autoriaus ir leidėjo „sandėris“, ištirti, kaip jis buvo vykdomas. Aiškinantis svarbūs tampa ne teoriniai samprotavimai, susiję su tekstų socializacija, o *faktai, tikslios detalės* [išskirta mano, – *N. M.*] kaip konkrečiai leidėjas išpildė autoriaus lūkesčius⁴⁶². Stillingeris taip pat pabrėžė

⁴⁵⁷ *Ibid.*

⁴⁵⁸ Jack Stillinger, *op. cit.*, p. 46.

⁴⁵⁹ *Ibid.*, p. 200.

⁴⁶⁰ *Ibid.*, p. 48.

⁴⁶¹ *Ibid.*

⁴⁶² Peter L. Shillingsburg, *Scholarly editing in the computer age*, p. 66.

rėmimosi dokumentiniais įrodymais būtinumą. Teigė, kad žinios apie biografines kūrybinio darbo sąlygas, rašyseną, spausdinimo eigą, pagrindinio šaltinio pasirinkimą, publikavimą yra svarbios: „daugialypės autorystės“ elementai (jei dabar jie yra užslaptinti) taptų aiškesni, jei mes turėtume daugiau informacijos apie aplinkybes, tekstus, žmones, užsiėmusius leidimu“⁴⁶³. Shillingsburgo nuomone, „jei *mes* teikiame pirmenybę autoriui, kuris žinojo, kas vyko, privalome rasti leidimą ar jį parengti taip, kad jame atsispindėtų autoriniai pavidalai, intencijos ir lūkesčiai kartu“⁴⁶⁴.

Renkantis autocentrinį redagavimą, pabrėžiamas tekstų materialumo, dažnu atveju – išlikusios fragmentiškos, neapdorotos medžiagos pateikimo svarba ir būtinumas⁴⁶⁵. Šiuose istoriškai pagrįstuose medžiaginiuose dokumentuose galima aptikti ir autoriaus intencijas liudijančių įrodymų⁴⁶⁶. Vokiečių tekstologo Hanso Zellerio teigimu, nereikia autorinių intencijų rekonstruoti. Redaktorius leidime jas turi konkrečiai dokumentuoti⁴⁶⁷. Redaktoriams svarbu atskleisti autorinių ir redakcinių intencijų dinamikos momentą, teikti gausią tekstinę medžiagą, reikšmingą ne vien savo autentiškumu, bet greičiau atsiveriančiomis įvairių perskaitymų galimybėmis⁴⁶⁸. Redaktorius laikosi požiūrio, kad vienodai svarbios yra absoliučiai visos išlikusios atskiros kūrinio versijos. Jos laikomos autorinėmis, nes didesniu ar mažesniu mastu parodo, ko autorius skirtingu laiku ir

⁴⁶³ Jack Stillinger, *op. cit.*, p. 201–202.

⁴⁶⁴ Peter L. Shillingsburg, *op. cit.*, p. 65.

⁴⁶⁵ Hans Walter Gabler, „Introduction: Textual Criticism and Theory in Modern German Editing“, in: *Contemporary German Editorial Theory*, edited by Hans Walter Gabler, George Bornstein and Gillian Borland Pierce, Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1995, p. 4.

⁴⁶⁶ *Ibid.*

⁴⁶⁷ Hans Zeller, „Record and Interpretation: Analysis and Documentation as Goal and Method of Editing“, in: *Contemporary German Editorial Theory*, p. 25.

⁴⁶⁸ Peter L. Shillingsburg, *Resisting Texts: Authority and Submission in Constructions of Meaning*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 1997, p. 38.

nevienodomis aplinkybėmis norėjo⁴⁶⁹. Shillingsburgas pabrėžia kad „Kritinis vienos versijos prisiartinimas, gerai pažinus kitas, yra geresnis būdas suprasti kiekvieną iš jų“⁴⁷⁰. Skaitytojai turi susipažinti su absoliučiai visomis išlikusiomis skirtingomis kūrinių versijomis.

Skaitytojas, turėdamas prieš akis redaktoriaus pateiktą visą dokumentinės medžiagos bazę, kritiniame aparate pateiktus variantus, paaiškinimus apie skirtinguose tekstuose esančius pokyčius, turi unikalią galimybę susikurti savo teksto istorijos viziją. Atvirojo redagavimo perspektyva ypatinga tuo, kad „skaitytojai gali surasti redakcinius taisymus ir patys savarankiškai atlikti individualias rekonstrukcijas“⁴⁷¹. Sąlygiškai užbaigto redagavimo perspektyva išprovokuoja skaitytojo įtarumą, kuris skatina pakartoti ankstesnio redaktoriaus nueitą kelią, jį „patikrinant“, dar kartą palyginant, peržiūrint tą pačią konkrečią medžiagą. Tik pakartotinis įsigilinimas į tą pačią medžiagą ir jos pervertinimas gali dovanoti naujų atradimų ir impulsų ateities tyrinėjimams.

Šiame darbe *Dievų miško* redagavimo istorija iš naujo „užklausiama“. Į teksto rekonstrukcijos pastangas žvelgiama kaip individualias redakcines interpretacijas, neužvėrusias kelio kitiems skaitymams, daug pasakiusias apie pačius kūrinių tekstus redagavusius asmenis. Teksto istorija suprantama ir kaip jį redagavusių, su juo glaudžiai susijusių žmonių istorija⁴⁷². Dmitrijus Lichačiovas akcentavo, kad „Teksto istorija – tai pirmiausia jo sąmoningų pakeitimų istorija, tai istorija tų žmonių, kurie yra už to teksto“⁴⁷³. Tekstologo darbo esmė ir yra „Už

⁴⁶⁹ Peter L. Shillingsburg, *Scholarly editing in the computer age*, p. 105; Jack Stillinger, *op. cit.*, p. 198.

⁴⁷⁰ *Ibid.*

⁴⁷¹ Judith L. Fisher, *op. cit.*, p. 371.

⁴⁷² Дмитрий Лихачёв, *Текстология (на материале русской литературы X–XVII вв.)*, ответственный редактор Варвара Адрианова-Перетц, Москва–Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1962, p. 51.

⁴⁷³ Дмитрий Лихачёв, „Основные принципы текстологических исследований памятника древнерусской литературы“, in: *Текстология славянских литератур: Доклады конференции*,

kūrinio nuorašų, redakcijų ir variantų įžvelgti konkrečius skirtingus ir įvairius žmones⁴⁷⁴, – šalia kūrinio autoriaus matyti ir jo redaktorių(-ius), perrašinėtojus, leidėjus, skaitytojus, įsivaizduoti jų psichologiją, stengtis nuspėti individualius interesus, pažiūras, veiklos motyvus. Dėl tų žmonių savo laiku sąmoningai pareikštos valios (ir galios) tam tikroms teksto vietoms dabar ir turime galimybę samprotauti apie kūrinio tekstuose išryškinčius autorinius ir redakcinius pakeitimus, skirtinguose kūrinio redagavimo etapuose įsirašiusius Sruogos „bendraautorių“ balsus.

Visuose *Dievų miško* leidimuose išlikusios autorinės intencijos atžvilgiu neiškios teksto vietos parodomos remiantis dokumentinės medžiagos genetinė seka, vidine teksto raidos logika. Šie procesualumą akcentuojantys veiksniai kartu liudija numanomus autoriaus ketinimus, o konteksto, ypač „redakcinio horizonto“, pažinimo pastanga atskleidžia autoriaus intencijų nestabilumo priežastis. Shillingsburgas iškėlė mintį, kad aktualūs, garsūs, susidomėjimą keliantys kūriniai turi būti redaguojami „kaip išlikusių dokumentų archyvai“, kuriuos būtina anotuoti ir pristatyti, ir kad, juos redaguojant, būtų išskirtas autoriaus balsas ar bent jau identifikuota autorizuotų balsų įvairovė išlikusiuose dokumentuose.

Dokumentiškumo (tekstiškumo) ir autoriškumo gairės atliekamame tyrime yra glaudžiai susijusios. Mums svarbu atskirti ir parodyti, kurie teksto pakeitimai yra grynai autoriniai, kuriuos išprovokavo pašaliniai asmenys dėl įvairių socialinių faktorių. Aiškinamės, kurios *Dievų miško* tekste įrašytos reikšmės buvo redaktorių (specialiųjų skaitytojų) sprendimu deformuotos, kurios – visai paslėptos, kaip ir kodėl jos buvo vėl iš naujo pradėtos „artinti“ prie skaitytojų, kaip buvo po truputį atsisakoma primesto, cenzūrinio reikšmių sluoksnio, kaip numanomos autoriaus intencijos gali būti rekonstruotos. Teksto genezės demonstravimas gali būti ypač naudingas, kai susiduriame su keliais skirtingais variantais ar kūrinio struktūros

Ленинград, 25–30 мая 1971 года, редакторы Дмитрий Лихачёв, Николай Балашов, Ольга Белоброва, Ленинград: Наука, Ленинградское отделение, 1973, p. 225.

⁴⁷⁴ *Ibid.*, p. 225.

etapais ir norime, kad skaitytojas visą informaciją gautų tiesiogiai, be redaktoriaus išankstinės nuomonės⁴⁷⁵. Gausi dokumentinė medžiaga gali pagrįstai ir įtikinamai liudyti sąlygiškai aiškius autoriaus ketinimus⁴⁷⁶, jų pirminę būklę ir vėlesnes transformacijas. Nors daugelio tyrinėtojų laikoma romantinio pobūdžio iliuzija, autorinė intencija nėra visiškai praradusi savo aiškinamųjų galių. Šiuo atveju, manytume, tebėra ypač reikšmingi George'o Thomaso Tanselle'o žodžiai, kad vis dėlto svarbu „stengtis nustatyti galutinę autoriaus intenciją su atodaira į individualų tekstą“⁴⁷⁷.

2. Daugiasluoksniai mašinraščių taisymai

Dievų miško tekstą, surinktą spausdinimo mašinėle, Sruoga buvo baigęs jau 1945 m.⁴⁷⁸ Kaip liudija išlikę duomenys, kūrinio tekstas buvo rinktas keliais egzemplioriais, į Sruogai priklausiusią spausdinimo mašinėlą⁴⁷⁹ įsukant lapus su kalke. Žinomi du vienu metu išspausdinti egzemplioriai⁴⁸⁰ – *LLTIB RS*⁴⁸¹ ir *BVSNM*⁴⁸², tačiau jų galėjo būti ir daugiau. Abu egzemplioriai pirminio užrašymo

⁴⁷⁵ David C. Greetham, *Textual scholarship: an introduction*, New York and London, 1994, p. 368.

⁴⁷⁶ Plg. Albert J. Rivero, „Response: Whose Work Is It Anyway? Or, How We Learned to Stop Worrying about the Author and Love the Text“, in: *Textual Studies and the Common Reader Essays on Editing Novels and Novelists*, edited by Alexander Pettit, Athen and London: The University of Georgia Press, 2000, p. 182.

⁴⁷⁷ Paulius Subačius, „Tekstas, autorius ir tradicija lituanistikos verčių hierarchijoje: Tekstologinis žvilgsnis“, *Literatūra*, 2000, Nr. 39–42 (1), p. 75; Hans Zeller, „Structure and Genesis in Editing: On German and Anglo-American Textual Criticism“, in: *Contemporary German Editorial Theory*, p. 97.

⁴⁷⁸ *Literatūrinio gyvenimo kronika, 1940–1960*, redagavo Jonas Lankutis, Vilnius: Vaga, 1970, p. 94, 96, 99.

⁴⁷⁹ Balio Sruogos spausdinimo mašinėle CORONA STANDARD, in: *BVSNM* 271₁.

⁴⁸⁰ Tekstai žymimi archyvinių santrumpų ženklais.

⁴⁸¹ Balys Sruoga, *Dievų miškas*, mašinraštis, I-II dalys, 1945, in: *LLTIB RS*, f. 53, b. 8.

⁴⁸² Balys Sruoga, *Dievų miškas*, mašinraštis, 1945, in: *BVSNM* 992, R₂ 38, p. 1–383.

atžvilgiu visiškai tapatūs⁴⁸³. *LLTIB RS* saugomas egzempliorius nedatuotas, be antraštinio puslapio, kuris, matyt, dingo buvusioje Valstybinės grožinės literatūros leidykloje 1957 m., ruošiant *Dievų mišką* leidybai, tekstų lyginimo darbams, arba pasimetė pakeliui į *LLTIB RS* archyvą ar jau pačiame minėtame archyve. Data (1945) yra tik ant *BVSNM* mašinraščio pirmojo lapo⁴⁸⁴.

Kadangi Valstybinės grožinės literatūros leidyklos archyve neradome dokumentinių liudijimų, galima tik spėlioti, kuriems konkrečioms oficialiosios (ar privačios) terpės asmenims Sruoga pirmiausia patikėjo skaityti *Dievų miško* mašinraščio tekstus, koku nuoseklumu ir kaip sistemingai vyko redagavimo darbai 1945–1946 m.

Spėtina, kad du autorizuoto mašinraščio tekstai (*LLTIB RS* ir *BVSNM*) beveik tuo pačiu metu buvo duoti skaityti ir įvertinti dviem skirtingiems žmonėms. Pagal braižą nenustatyta, į kokio asmens rankas pakliuvo *BVSNM* egzempliorius. Iš vėliau pateiksimų rašysenos pavyzdžių matysime, kad pagrindinis *LLTIB RS* mašinraščio redaktorius buvo Drazdauskas. Turime pabrėžti, kad su šiais tekstais dirbo, t. y. nuomonę dėl *Dievų miško* turinio reiškė, ne tik tie du žmonės. Abiejuose mašinraščiuose susipynę keliolika anoniminių taisytojų braižų ir „balsų“. Todėl galima kalbėti apie polifonišką *Dievų miško* redakcinį audinį. Neaiški nė taisymų chronologija.

Braukymai tekstuose ir pastabos paraštėse nėra lygiaverčiai – juos skirtingai traktavo ir vienalaikiai, ir vėlesni redaktoriai bei perrašinėtojai. Kitų su tekstu dirbusių ir galutinius sprendimus priėmusių asmenų ignoruoti teksto braukymai, žymėjimai pavingiavimais ir pastabos paraštėse atskleidžia tik individualias *Dievų mišką* skaičiusių asmenų reakcijas, vertinimus, mąstymo stereotipus, neleidusius

⁴⁸³ Vieno skyriaus fragmento dalis *LLTIB RS*, *BVSNM* egzemplioriuose ir tekste, rinktame Sruogos spausdinimo mašinėle (žr. il. 2 a, b, c). *BVSNM* egzemplioriuje yra vienas per kalkę spausdintas lapas (p. 249), kurį Sruoga, pirmą kartą rinkdamas tekstą mašinėle, turbūt netyčia sugadino ir vėl iš naujo perrinko, darskart pataisdamas kai kurias detales.

⁴⁸⁴ *BVSNM* egzemplioriaus antraštinis lapas su išspausdinta data (žr. il. 1).

priimti ironiško pasakojimo, Sruogos sąmoningai į tekstą įpintų šokiruojančių, dėmesį patraukiančių elementų. Kita vertus, net taisymai, į kuriuos vėliau neatsižvelgta, formavo kitų mašinraščio skaitytojų nuomonę, veikė kūrinio recepciją siaurame redakcijos rate.

Dabar apie visa tai nuosekliai. *BVSNM* mašinraščio tekstas braukytas trimis rašikliais – paprastu pieštuku, storais raudonu ir mėlynu pieštukais. Taisymų seką, ypač raudono ir mėlyno pieštukų santykį, paprasta akimi nustatyti sunku, nes iš „susikertančių“ braukymų neaišku, kada kuriuo pieštuku braukta pirma⁴⁸⁵. Iš tam tikrų komentarų galima spręsti tik tiek, kad braukymai mėlynu pieštuku atsirado paskiausiai ir vėliau, nei autoredukciniai įrašai *LLTIB RS* egzemplioriuje, nes pastaruosius mėlynu pieštuku operavęs žmogus turėjo būti matęs. Pavyzdžiui, *BVSNM* egzemploriaus skaitytojas mini teksto išplėtimus *LLTIB RS* mašinraštyje, mėlynu pieštuku kairėje paraštėje komentuodamas: „įdėta 12 eilučių“ (p. 183), „įdėta 60 eilučių (2 puslapiai) apie SS organizacijas“ (p. 245)⁴⁸⁶.

Svarbiausios pažymos ir nuorodos, kurias teksto vietas ir kaip Sruoga turi keisti, kurių visai atsisakyti, paliktos storu raudonu pieštuku. Spėtina, kad pastarasis redaktorius skaitė ne visą *BVSNM* mašinraščio tekstą. Paskutinės raudono pieštuko žymės yra L skyriuje „Vien tik auksas valdo mus...“, tolesni vienuolika skyrių⁴⁸⁷ šia spalva ar kita spalva, bet panašiu būdu netaisyti.

LLTIB RS mašinraštyje taisymų gausiau. Leidybinėje fazėje nerealizuoti (į publikacijas neperkelti) braukymai buvo daryti paprastu, violetiniu, žaliu pieštukais nenustatyta ranka, tikėtina, kelių asmenų. Iš šio tipo korekcijų išsiskiria paprastu pieštuku šalia pabrauktų ar išbrauktų teksto vietų prirašytos pastabos,

⁴⁸⁵ *BVSNM* egzemplioriuje atsispindinčių braukymo sluoksnių pavyzdžiai (žr. il. 3 a, b).

⁴⁸⁶ *BVSNM* egzemplioriuje esantys redakciniai įrašai mėlynu pieštuku (žr. il. 4 a, b). Apie specifinius *LLTIB RS* mašinraštyje atsiradusius teksto išplėtimus ir jų pobūdį bus kalbama toliau atskirai.

⁴⁸⁷ *BVSNM* redaktoriaus, rašiusio raudonu pieštuku, konkrečių taisymų grupės bus aptariamoms vėliau.

rodančios, kas skaitančiajam nepatiko, erzino, piktino. Paraštėje „anonimas“ reiškė savo santykį su *Dievų miško* tekstu, palikdamas interpretacinį pėdsaką⁴⁸⁸.

Šalia kai kurių pavingiuotų ironiškesnių, paradoksalių epizodų ir aštresnių frazių dažniausiai kairiojoje *LLTIB RS* mašinraščio paraštėje pasitaiko pažyma (?!). Emocinį santykį su skaitoma medžiaga liudija ir užrašytos pastabos. Pavyzdžiui, dėl scenos apie klipatas nusistebėta:

Koks kontrastas su „sąmojais“ (*LLTIB RS*, XIV. „Klipatų klipatos“, p. 73)

Pesimistinis pasažas apie mirtį lageryje („O čia – niekur nieko! Jokios prasmės! Niekas tau jokios pagalbos neteiks. Niekas tavęs neatjaus, nepaguos, į mirties paslaptį pakeleivingos meilės žodžiu nepalydės.“) palydėtas klausimu:

Nejaugi? (*LLTIB RS*, XIV. „Klipatų klipatos“, p. 73)

Dėl ironiškos replikos, paradoksaliai sugretinančios „kultūros laimėjimus“ ir jų pasekmę – įvairių lagerių gausą („Kuri lagerių rūšis geriau atitinka mūsų amžiaus kultūros laimėjimus, dievaž, nelengva būtų nuspręsti. Pagaliau, – tai individualaus skonio reikalas...“), palikta pastaba:

Sąmojus ne vietoj (*LLTIB RS*, XIV. „Klipatų klipatos“, p. 74)

Ironiją dėl kaliniams senbuviams suteikiamų – „privilegijų“ – šeštojo bloko ankštame sausakimšame „miegamajame ruime“ („lyg garbingi lagerio piliečiai, lygiateisiai su tais, kurie muša.“) palydi komentaras:

Kam vėl „sąmojus“ (*LLTIB RS*, XVI. „Wacek Kozłowski“, p. 81)

Frazė apie SS feldfeblio Haupto kaliniams teikiamas „pamokas“ („Įkyrus mušeika jis nebuvo, bet retkarčiais, žinoma, tēkštelėdavo letena per snapą, kad neužmirštum lageryje esąs. Ne iš blogo noro jis grybštelėdavo, ne nuskriausti

⁴⁸⁸ Plg. Жак Неф [Jacques Neefs], „Поля рукописи“, перевод Екатерины Дмитриевой, in: *Генетическая критика во Франции*, p. 195.

norėdamas, bet šiaip sau tėviškai, dėl pamokos ir smagumo.“) susilaukė panašios pastabos:

Ne vietoj sąmojus (*LLTIB RS*, XVIII. „„Ligonių statyba““, p. 100)

Frazė apie kalinį vokiečių, Gdanske nelegaliai „juodojoj rinkoj“ nusipirkusį sviesto („Už pusę kilo sviesto savo galvą paguldė.“), pakomentuota:

atrodo, jis pats dar kaltas... (*LLTIB RS*, XX. „Kamino paunksmėje“, p. 117)

Vaciaus Kozlovskio apibūdinimas ironiško pobūdžio malonine forma („mūsų mielas Vacelis Kozlovskis“) įvertintas:

Kam tas „jumoras“? (*LLTIB RS*, XXI. „Aplink kelmą visą dieną“, p. 119)

Prie frazės apie rytprūsių baroną, su kuriuo Sruoga buvo užmezgęs sąmojingą dialogą („Juo labiau, kad jis netrukus trim dienom buvo pasodintas į bunkerį, ir jis įtarė, kad tai buvo mano intrigų vaisius...“) replikuota:

Kam tas rūpi Kokie mažmožiai (*LLTIB RS*, XXXI. „Politiniai katorgininkai“, p. 183)

Prie teksto atkarpos apie politinės informacijos trūkumą lageryje prieš paskelbiant lietuvių kalinius „garbės katorgininkais“ („Kažkas darėsi už lagerio sienų, ko mes nieku būdu negalėjome suprasti. Ar Berlyne, ar Lietuvoj, ar kur kitur, – nežinia kas ir kur, bet tų įvykių atgarsiai pasiekdavo ir lagerį ir atsiliepdavo mūsų likimui.“) pastaba:

Nejaugi jau visiškai nežinojo, kas vyksta pasauly. (*LLTIB RS*, XXIII. „Garbės katorgininkai“, p. 132)

Iš šių pavyzdžių matyti, kad pastabas palikusį asmenį erzino Sruogos detalės, kovingo pasakojimo stoka, ironiška tonacija. Neaišku, ar visi braukymai paprastu pieštuku mašinarstyje priklauso tam pačiam replikų paraštėse autoriui, mat jie nevienodi – atskiri teksto epizodai braukti X pavidalo ženklų, kitur – į „tinklą“ panašūs susikertančių linijų braukymai.

Frazių, atskirų žodžių pavingiavimų yra ir atkreipiant dėmesį į Sruogos padarytas rašybos klaidas. *Dievų miško* tekstuose tokie atskiri pavingiavimai neatsispindi, todėl laikomi leidybinėje fazėje nerealizuotais.

Realizuotieji (t. y. į išleistas *Dievų miško* redakcijas patekę) taisymai ir braukymai buvo atlikti žaliu, rudu, tamsiai mėlynu, juodu rašalu, storais raudonu ir mėlynu pieštukais. Remiantis rašto pavyzdžiais⁴⁸⁹, nustatyta, kad visomis šiomis rašymo priemonėmis (galimas daiktas, kelis kartus grįždamas prie mašinraščio) tekstą taisė *LLTIB RS* redagavęs Drazdauskas.

Įvairiais rašikliais taisyta pramaišiu. Tiek redaktorius, tiek autorius skirtingais darbo etapais kaitaliojo rašymo priemones, todėl negalima labai aiškiai nustatyti, kuriais rašikliais braukta pirma, kuriais – vėliau, ir tenka tik spėlioti dėl paskutinio taisymų sluoksnio. Redaktorius Žirgulys, aptardamas XVII skyriuje „Lietuvių-lenkų reikalas“ esančias pataisas, konstatavo, kad „braukymai tiek įvairūs – sunku supaisyti kieno. Žaliu rašalu atskiom pastraipom ir sakiniams braukta redaktoriaus. Paprastu pieštuku taip pat redaktoriaus – gal tik kitu prisėdimu [išskirta N. M.]. Raudonu rašalu viskas išbraukta autoriaus. Šalia taip pat išbraukta mėlynu pieštuku, taip pat ištisai, – tur būt, redaktoriaus“⁴⁹⁰. *Dievų miško LLMA* nuorašo⁴⁹¹ dešinėje paraštėje taikli frazė: „kuriuo metu ir kiek

⁴⁸⁹ Drazdausko rašto pavyzdžiai rudu, žaliu, tamsiai mėlynu, juodu rašalu, storu mėlynu, paprastu pieštukais (žr. il. 5 a–l) (žaliu rašalu: p. 45, 107, 229; rudu rašalu: p. 201; juodu rašalu: p. 250; tamsiai mėlynu rašalu: p. 283, 297, 302; storu mėlynu pieštuku: p. 298, 299; paprastu pieštuku: p. 360, 383). Valio Drazdausko kalbos, pasakytos Rašytojų suvažiavimo metu, rankraščio fragmentas (žr. il. 5 m 1–15) (*LLMA*, f. 34, b. 21, ap. 1; 1946 10 01–02 Lietuvos TSR Tarybinių Rašytojų suvažiavimo medžiaga. Pasisakymų LTSR Tarybinių rašytojų visuotiniame susirinkime rankraščiai).

⁴⁹⁰ Aleksandras Žirgulys, „Dievų miško“ redagavimas“, in: *LLMA* f. 188, ap. 1, b. 427, p. 8/19.

⁴⁹¹ Žirgulys pirma lygino *LLTIB RS* egzempliorių su jo nuorašu – *LLMA* teatrologo Vytauto Maknio fonde saugomu *Dievų miško* tekstu. Būtent nuoraše, turbūt tikrindamas teksto autentiškumą ir numanomą atribuciją, laužtiniais skliaustais išskyrė ir pažymėjo *LLTIB RS* redaktoriaus išbrauktas teksto vietas, dešinėje paraštėje dažniausiai paprastu pieštuku teikė trumpą pastabą – kas ir kaip keista. Vėliau, spėtina, taip pat Žirgulys paprastu pieštuku jau *LLTIB RS* egzemplioriuje grąžino Drazdausko išbrauktas, pakeistas ar performuotas teksto vietas (žr. il. 5 h).

braukta – galėtų išpainioti tik red.⁴⁹² Žirgulyš įvardijo ir redakcinių braukymų sekos problemą spėdamas, kad *LLTIB RS* tekstas pirmiausia peržvelgtas taisant paprastu pieštuku. Tolimesni – Drazdausko taisymai žaliu rašalu. Vėliau Sruoga, reaguodamas į Drazdausko taisymus, paliko redaktoriui prie *LLTIB RS* pridėtuose lapeliuose pastabų, komentarų raudonu ir mėlynu rašalu. Dar vėliau redaktorius daugiausia storu mėlynu pieštuku (kai kuriais atvejais – tamsiai mėlynu, juodu, rudu rašalu) arba per(pa)braukdamas jau taisytas vietas atmetė Sruogos išsakytas pastabas, arba gražino išbraukytas vietas, nes Sruogos pastabos įtikino⁴⁹³. Tai – tipiška korekcijų seka *LLTIB RS* egzemplioriuje, tačiau pasitaiko, kai tekstas buvo taisytas kitaip ir kitais rašikliais⁴⁹⁴. Vis dėlto taisymų logika bei seka visais atvejais tokia pati: pirmasis funkcionalusis braukymų sluoksnis – redaktoriaus (redaktorių), antrasis – Sruogos, trečiasis – redaktoriaus (redaktorių) su galutiniu nuosprendžiu – autorinės valios paneigimu ar patvirtinimu. Ant trečiojo sluoksnio klojasi ir daugiau braukymų, kurie patvirtina teksto atkarpų atsisakymą.

Dievų miško mašinraščiai *BVSNM* ir *LLTIB RS* su pirminėmis redaktorių pastabomis, spėtina, buvo gražinti Sruogai panašiu metu, – apie tai sprendžiame iš to, jog, toliau redaguodamas tekstą, rašytojas paisė abiejuose mašinraščiuose buvusių taisymų. Prie suredaguoto *BVSNM* mašinraščio Sruoga nebedirbo – šiame tekste nėra jokių autorinių komentarų, priedašų, pastabų. Tačiau visas *BVSNM* mašinraščių taisyti asmens (asmenų) pastabas Sruoga vertino kaip svarbią nuomonę, į kurią būtina reaguoti. Rašytojas besąlygiškai priėmė *BVSNM* esančias redakcines nuorodas – taisydamas *LLTIB RS* tekstą, jis išbraukė vietas, kurios *BVSNM* mašinraštyje buvo raudonu pieštuku suskliaustos kaip šalintinos. *BVSNM* mašinraštyje raudonu pieštuku teiktus pakaitus Sruoga perkėlė į taisomą *LLTIB RS*

⁴⁹² Balys Sruoga, *Dievų miškas* [mašinraščio nuorašas, 1946], in: *LLMA*, f. 470, ap. 1, b. 5, p. 103.

⁴⁹³ Redaktorių paliktų daugiasluoksnių taisymų pavyzdžiai *LLTIB RS* egzemplioriuje: p. 94–95–96, 89–90 (žr. il. 6 a–e) (kai braukiama pakartotinai mėlynu pieštuku, juodu ar tamsiai mėlynu rašalu ir kai tekstas storu mėlynu pieštuku punktyrine linija gražinamas).

⁴⁹⁴ Daugiasluoksnių taisymų pavyzdžiai kitais rašikliais (p. 307, 325, 329–330) (žr. il. 7 a–d).

mašinraštį. Kitaip tariant, sprendamas, kuriems Drazdausko (ir gal kitų asmenų) braukymams bei taisymams, esantiems *LLTIB RS* mašinraštyje, pritarti, rašytojas paraleliai žvalgėsi į *BVSNM*. Drazdauskas, skirtingai nei *BVSNM* redaktorius, dėl kai kurių savo taisymų nebuvo kategoriškas – parašėse prie išbraukytų *LLTIB RS* teksto vietų kartais paliko klaustukų (p. 19, 80, 88, 122, 135). Jam buvo svarbu, kad Sruoga pats pagalvotų, kaip elgtis su išbrauktomis teksto atkarpomis, – teikti pakaitus ar iš viso atsisakyti fragmento. Sruogai buvo palikta, nors ir minimali, pasirinkimo laisvė – jis galėjo nesutikti su Drazdausko nuomone, pats savo nuožiūra vietoj išbraukto teksto elemento teikti kitą.

Problemiška nustatyti rudu rašalu *LLTIB RS* mašinraštyje, daugiau pirmojoje jo dalyje, teiktų pakaitų, sutapusių su *BVSNM* redaktoriaus nurodytaisiais, atribuciją. Galimas daiktas, jie, kaip ir pataisos raudonu rašalu tolimesniuose mašinraščio puslapiuose, įrašyti Sruogos ranka⁴⁹⁵. Tikėtina, kad rašytojas pats perrašė *BVSNM* pasiūlytus pakaitus. Jei į *LLTIB RS* pakaitus iš *BVSNM* rudu rašalu vis dėlto perkėlė ne Sruoga, tikėtina, kad tai padarė tas pats asmuo, kuris redagavo *BVSNM* mašinraštį. Tuomet, spėtina, kad Drazdausko jau pataisytas *LLTIB RS* mašinraštis buvo atsidūręs pas *BVSNM* redaktorių, kuris patikrino paties Drazdausko darbą ir pakartotinai įvedė dalį savo pataisų. Laikantis šios versijos, teigtina, kad *BVSNM* redaktorius *LLTIB RS* teksto iki galo nebeperskaitė – taisinėjo daugiausia pradžią. Tuomet išeitų, kad Sruoga, prieš akis turėdamas *BVSNM* mašinraštį ir matydamas redaktoriaus atliktą *BVSNM* pakaitų perkėlinėjimą į *LLTIB RS*, toliau jau pats raudonu rašalu tęsė nurodytą koregavimą, braukė kaip brauktinus pažymėtus (suskliaustus) pasakymus, didesnės apimties epizodus ar net skyrius. Vienaip ar kitaip, *BVSNM* redaktorius

⁴⁹⁵ Dėl kai kurių pakaitų nekyla abejonės, kad jie įrašyti Sruogos ranka raudonu rašalu (pvz., p. 88, 106, 107, 108, 109, 120, 122, 125, 127, 135, 138, 169, 171, 179, 183, 211, 230, 231, 246, 247, 249, 263, 298, 300). Norint išsiaiškinti, ar pakaitai, pagal *BVSNM* mašinraštį *LLTIB RS* egzemplioriuje įrašyti rudu rašalu (p. 18, 19, 20, 38, 48, 50, 51, 62, 63), tikrai priklauso Sruogos rankai, reiktų atlikti papildomą rašto tyrimo grafologinę ekspertizę.

rašytojui buvo didesnis autoritetas (tikriausiai – disponavęs valdžios represine galia), kurio korekcijų, kitaip nei Drazdausko redagavimo, jis negalėjo (neleido sau) nepaisyti.

Aišku tai, kad poredakciniai Sruogos taisymai ir braukymai *LLTIB RS* mašinraštyje nebuvo savarankiški – jis imitavo *BVSNM* redaktoriaus nurodymus. Todėl į *LLTIB RS* mašinraščio tekstą, kuriame akivaizdžiai susipynė Drazdausko, Sruogos ir *BVSNM* redaktoriaus balsai, reikia žiūrėti kaip į kontaminacinį. Jis atspindi toli gražu ne vien Sruogos intencijas ir vertintinas kaip *LLTIB RS* ir *BVSNM* redaktorių manipuliavimo rašytoju rezultatas. Kita vertus, šis mašinraštis perteikia vėliausią tekstą, su kurio dirbo Sruoga. Redaktoriai, ruošę *Dievų miško* tekstą (*LLTIB RS*) leidybai, laikėsi pozicijos, kad visi ar beveik visi rašytojo taisymai ir braukymai raudonu rašalu yra autoriniai, nes atsirado paskutiniame darbo su tekstu etape autoriui neva sąmoningai patvirtinant arba atmetant redaktoriaus(-ių) pastabas. *BVSNM* ir *LLTIB RS* mašinraščių lyginimas atskleidžia, kad daugelis vėliausių taisymų ir braukymų Sruogos ranka yra mechaniškas *BVSNM* pataisų perkėlimas. Autorizavimo momentas *LLTIB RS* mašinraštyje buvo tariamas, jam taikytinas „pasyvios autorizacijos“⁴⁹⁶ terminas. Šie veiksmai neišreiškė paties rašytojo nuomonės, nėra „galutinės intencijos“ rodiklis. Greičiau – primestos valios, svetimų pažiūrų neišvengiamas pripažinimas. „Aktyvioji autorizacija“⁴⁹⁷ išryški tik sugretinus visus pirminius *Dievų miško* tekstų šaltinius. Tik argumentuotai atskyrę grynai redakcinius teksto taisymus ir braukymus, nustatę priverstinius autorinius teksto pakeitimus, galime pamatyti sąlygiškai autentišką autorinį tekstą. Toks tekstas savaime jau yra (i)realus. Realus, nes jį galima kritiškai nustatyti. Irealus, nes materialiai fiksuoto, vientisą ir nuoseklią rašytojo poziciją perteikiančio *Dievų miško* teksto, kuriame

⁴⁹⁶ Plg. E. И. Прохоров, „Текстологические принципы Академического полного собрания сочинений М. Горького“, in: *Текстология славянских литератур*, p. 84.

⁴⁹⁷ Plg. *Ibid.*

atsispindėtų tik autoriniai keitimai, nėra. Todėl „[...] „kanoninis“ veikalo tekstas [...] tėra viena iš galimų tekstologo veiklos siekiamybių“⁴⁹⁸.

3. Autoredukcija *LLTIB RS* mašinraštyje

Spėtina, kad jau atidavęs *BVSNM* egzempliorių redaktoriui⁴⁹⁹, Sruoga dar šiek tiek taisė *LLTIB RS* mašinraštį (atitinkamų pataisų ir reakcijų į jas *BVSNM* tekste nėra). Pašalinių jėgų nepaskatinti paties autoriaus ranka šviesiai mėlynu arba raudonu rašalu taisymai būdingi tik *LLTIB RS* mašinraščiui. Šie taisymai labai panašūs į *Dievų miško* rankraštyje paliktas „režisūrines remarkas“, kuriomis autorius savarankiškai savo tekstą plėtė, pildė, aktualindamas tam tikras detales. Tiesa, *LLTIB RS* mašinraštyje jų yra labai nedaug. Pavyzdžiui, Sruoga raudonu rašalu pažymėjo „varnele“ toliau nurodytą teksto vietą ir pridėjo pastabą pačiam sau apie galimybę dar labiau išplėtoti vienintelę iškilusio pavojaus metu (inteligentų persekiojimai, atsisakius sudaryti lietuvišką SS dalinį) drąsinusią patriotinę mintį:

Iš kažkur atsirado staigus noras skaityti knygas apie kalinių, apie katorgininkų gyvenimą. Apie jų skurdą, apie jų dvasios stiprybę, apie laisvės pasiilgimą. Prisirinkau tokių knygų, – apie klasinę katorgininkų šalį, apie Sibirą. Skęstu jose. ✓

✓ Prisimenu Vaižganto paguodžiantį šauksmą:

– Lietuviai, nebijokite turmos! (žr. il. 8) (*LLTIB RS*, III. „Važiuojam...“, p. 10)

⁴⁹⁸ Paulius Subačius, *Tekstologija: Teorijos ir praktikos gairės*, p. 198.

⁴⁹⁹ Su *BVSNM* egzemplioriumi dirbusį asmenį sąlygiškai dėl atliktos teksto taisymo funkcijos vadiname redaktoriumi, nors konkrečiai nežinome, kodėl jis skaitė šį *Dievų miško* mašinraštį, negalime (bent jau kol kas) identifikuoti jo asmenybės, arba identifikacijai trūksta įrodymų.

Ši autentišką teksto papildymą svarbia detale redaktoriai net kelis kartus išbraukė. Kaip rašė profesorius Kalėda, „Ilgai, per dešimt metų, sovietinė cenzūra neleido spausdinti šio kūrinio – ne tik dėl ironiško „ruskelių“ apibūdinimo, bet turbūt ir dėl nesunkiai atpažįstamų paralelių su lietuvių lemtimis Stalino Siberijos gulaguose“⁵⁰⁰. Panašiai teigė ir Zaborskaitė: „Viešumai parodytas rankraštis sukėlė šoką: sovietinei sistemai jis pasirodė visiškai nepriimtinas. Suprantama: juk čia viešpatavo ta pati totalitarinė sistema kaip ir hitlerinėje Vokietijoje, skirtumas buvo tik tas, kad Vokietijai pralaimėjus karą, ši sistema buvo sugriauta ir pasmerkta, o Sovietų Sąjunga savo didžiulius konclagerius su tokia pat žmonių kankinimo ir žudymo sistema slėpė nuo pasaulio neaprėpiamuose Sibiro plotuose“⁵⁰¹. Aptarta replika Sruoga, matyt, norėjo įkvėpti vilties ir tiems, kurie galėjo patekti į bolševikų tremtį: „Areštui – Sruogos memuarų situacija – ruošiamasi kaip neišvengiamybei, kuri pakeliama“⁵⁰². Sruogos papildymas leido susiprasti, kad ištrūkusiame iš nacistų lagerio jam pačiam grėsė pavojus atsidurti sovietiniame⁵⁰³.

LLTIB RS mašinraštyje rašytojas „varnele“ pažymėjo ir kitą norimą plėsti epizodą – trumpą dialogą su esesininku latviu varganos kelionės per kašubų žemę metu. Puslapio apačioje paliko įrašęs naują, situaciją (skirtingoms stovykloms atstovaujančių žmonių – kolaboranto esesininko latvio ir paprasto kalinio – solidarumo jausmą, vidinį tarpusavio supratimu paremtą ryšį) paryškinančią frazę:

⁵⁰⁰ Algis Kalėda, „Dievų miškas be dievų“, in: Balys Sruoga, *Dievų miškas: Memuarai*, redagavo Donata Linčiuvienė, (ser. *Lietuvių literatūros lobynas. XX amžius*, Nr. 3), Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2005, p. 11.

⁵⁰¹ Vanda Zaborskaitė, *Trumpa lietuvių literatūros istorija: Vidurinės mokyklos 11–12 klasei*, d. II, Vilnius: Baltos lankos, 2001, p. 41.

⁵⁰² Rima Pociūtė, „Gražiausia duonos metafora“, in: *op. cit.*, p. 125.

⁵⁰³ „Už dalyvavimą pasipriešinimo judėjime mirties bausme buvo nuteistas Jonas Noreika, NKVD suėmė ir ištrėmė Petrą Buragą, Petrą Masiulį, Juožą Valentą, Rapolą Mackonį ir kitus buvusius nacių koncentracijos stovyklos kalinius“ (Arūnas Bubnys, „Štuthofio koncentracijos stovykla ir lietuviai“, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, 2005, t. XXVII, p. 421).

To sniego – sniego kašubų žemelėje! Kaliniai eina vis dar kelio viduriu, o palydovai [su]⁵⁰⁴ esesninkais – vis iš šono per pusnis ir pusnis iki juostos.

– Vis dėlto nors kartą geriau katogininku būti, negu esesninku, – kirkinu vieną palydovą esesninką – latvį, – mes vis keleliu, o tamsta kur puškuoji?...

– Taip tai taip, – atsako piktas palydovas, – bet aš su tamsta vietomis nenorėčiau keistis...

– Žinai, mielas kaimyne, – atsakau aš jam, – kad ir aš su tamsta vietomis nieku būdu nesikeisčiau... √

√ Pažvelgė jis į mane pasiilgusiomis akimis, – mes gerai supratome vienas kitą. (žr. il. 9) (LLTIB RS, LV., „Per kašubų žemelę“, p. 332)

Visi kiti iki redagavimo leidykloje atlikti autoriniai įsiterpimai mėlynu ir raudonu rašalu yra korektūrinio lygmens: smulkūs stilistiniai taisymai; tikslesnių žodžių ar žodžių junginių paieškos; siekiant aiškumo atsiradę papildomų žodžių intarpai; frazės intonavimo kaita. Sruogos autoredukciniai taisymai mašinarštyje liudija jo dėmesį detalei, mažiausiam teksto struktūros elementui.

Tiesa, negalima tvirtai teigti, kad visi šie taisymai buvo padaryti iš karto vienu metu, dar prieš atiduodant *LLTIB RS* mašinarštį redaktoriui Drazdauskui. Mat *Dievų miško* nuorašų tekstuose (*LLMA* ir *LNB RKRS*, 1946) įtrauktos ne visos turimos omenyje autokorektūros – kai kurių autorinių pataisymų perrašinėtojas dar nefiksavo, matyt, dalis jų atsirado vėliau, kai Sruoga papildomai peržiūrėjo (turbūt – ne vieną kartą) Drazdausko jau tvarkytą tekstą.

4. Papildymai ir autocenzūra *LLTIB RS* mašinarštyje

Dievų miško mašinarštyje *LLTIB RS* atsiradusių teksto išplėtimų pagrindinė priežastis buvo redakcinis-cenzūrinis spaudimas. Jekaterinos Dmitrijevės įžvalga, kiekvienas, net ir laisviausias savo vidine dvasia, tekstas yra neišvengiamai

⁵⁰⁴ vid ex err om orig ver

paliestas autocenzūravimo⁵⁰⁵. Grišuninas pastebėjo, kad autocenzūros reiškinyje yra daug sudėtingesnis nei aiškūs cenzūriniai taisymai⁵⁰⁶, nes tekstą keičia pats autorius, atrodo, reikšdamas savo nuomonę, bet vis dėlto – tam tikros redakcinės cenzūros verčiamas. Kaip pažymi Subačius, ypač stokojama gilesnių šio reiškinio studijų: „Vadinamasis *autocenzūros* fenomenas, kai autoriai patys prognozuoja reakciją į veikalą, pirmiausia, legalaus paskelbimo galimybes, ir atitinkamai revizuoja savo sumanymus, įterpia „apsauginių“, ideologiškai žymėtų elementų, dar menkai tyrinėtus“⁵⁰⁷. Todėl apie *Dievų miško* autocenzūrinius taisymus turime kalbėti ypač atsargiai, pabrėždami tyrinėtojo subjektyvų žvilgsnį, pasilikdami galimybę klysti.

Jei redaktoriai nebūtų reikalavę taisyti tam tikrų atskirų teksto vietų, tai Sruoga, matyt, jas būtų palikęs tokias, kokios buvo ikiredakcinėje mašinraščio stadijoje. Velikanova taikliai pastebėjo, kad pirminiuose kūrinio tekstuose „autorius valia turi keletą kaukių: korektoriaus, ištaisančio klaidas, redaktoriaus, stilistiškai koreguojančio tekstą, ir kritiko ar cenzoriaus, keičiančio tekstą dažnai dėl išorinių faktorių“⁵⁰⁸. Bowersas, aprašęs keletą specifinių redagavimo atvejų, susijusių su išorinių aplinkybių poveikiu tekstams, kėlė probleminį klausimą – ar galima pasitikėti dokumentuose aiškiai išreikšta vėliausia autoriaus intencija, jei kūrinio tekstas yra cenzūruotas, o cenzūros pėdsakai iš pirmo žvilgsnio „nematomi“ – susiję su autocenzūros fenomenu. Kam teikti pirmenybę – vėliausiai autoriaus intencijai, nepaisant ją išprovokavusių priežasčių, ar, priešingai, atkurti pirminius autoriaus ketinimus, kurie buvo pakeisti dėl tam tikrų aplinkybių. Bowersas siekė parodyti, kad autoriaus intencijos negali būti

⁵⁰⁵ Екатерина Дмитриева, „Игровое поле советской цензуры“, in: *Языки рукописей*, p. 250.

⁵⁰⁶ Андрей Гришунин, *Исследовательские аспекты текстологии*, Москва: Наследие, 1998, p. 154.

⁵⁰⁷ Paulius Subačius, *Tekstologija. Teorijos ir praktikos gairės*, p. 168.

⁵⁰⁸ Наталья Великанова, „Рождение художественного текста“, in: in: *Архив программы Гордона*, 2003-09-02, № 289, in: <http://gordon0030.narod.ru/archive/15880/index.html>, (2011-10-11).

suprantamos vienareikšmiškai. Viena iš išeičių – visos medžiagos pateikimas faksimilių pavidalu, kad pats skaitytojas matytų pirminius teksto variantus, redaktorių primestus pakaitus ir vėliausią autore redakciją. Zellerio žodžiais, vien aprašymas ir dokumentavimas gali paskatinti naujų aiškinimų atsiradimą⁵⁰⁹.

Teksto išplėtimai *LLTIB RS* mašinraštyje gali būti vertintini kaip autoriaus bandymas išsaugoti svarbią faktinę informaciją, drauge ieškant kompromisinių sprendimų. Sruoga į redaktorių (*BVSNM* ir *LLTIB RS*) pastabas reagavo atskiruose lapeliuose išdėstydamas savo nuomonę. Aiškiai nurodė, kodėl negalima keisti ar performuoti jo pasakymų. Iš pirminių posakių ar epizodų išaugę *Dievų miško* teksto išplėtimai yra tam tikros rūšies kontaminacija – redakcinių ir autorinių intencijų susiliejinimo rezultatas. Kūrybinio darbo ties jau parašytu tekstu priverstinė, redaktorių išreikalauta tąsa – užbaigto mašinraščio papildymas rankraštiniiais įtarpais. Kadangi tokių rankraštinių įtarpų yra tik keli, aptarsime jų visų specifiką.

Ypač redaktoriams nepatiko kalinių, svetimoteriavimu dariusių gėdą „grynajai“ vokiečių rasei, arba labiausiai antinaciškai nusistačiusių kalinių konkrečių tautybių įvardijimai, pavyzdžiui:

Vokiečių rasės gadintojai buvo daugiausia lenkų ir rusų darbininkai⁵¹⁰. Išveždavo juos į ūkius darbams. Vyrai iš tų ūkių paimti į karą, namie – vienos moterys. Čia velnias ir pasuka pagundą. Bet, reikia pasakyti, tokios vokietės savo meilužių ir lagery neužmiršdavo, – jiem atsiusdavo siuntinius, nors jos pačios rizikuodavo už tai patekti į lagerį. Lenkus sodindavo už tai, kad jie nenorėjo susivokietinti. Taip ir rašydavo: Volksliste abgelehnt, – atsiskak pasirašyti. Taip Rusus atsiusdavo kartais dar iš belaisvių lagerio. Esą jie tenai, karo belaisvių lagery nusikalsdavo, komunistinę propogandą varydavo – pabaudai už tai [ruselius?]⁵¹¹ į mūsų lagerį.

⁵⁰⁹ Hans Zeller, „Record and Interpretation: Analysis and Documentation as Goal and Method of Editing“, p. 47.

⁵¹⁰ Frazė išskirta disertacijos autorės.

⁵¹¹ orig ver ill

(R, XXVII. „Politiniai katorganinkai“, p. 155)⁵¹²

BVSNM mašinraščio redaktorius mėlynu pieštuku pavingiavo pirmą su tautinės diskriminacijos tema susijusį sakinį. Paraštėje paliko klaustuką – turbūt abejojo, ar pirmą sakinį iš viso galima teikti be specialesnio paaiškinimo:

Vokiečių rasės gadintojai buvo daugiausia lenkų ir rusų darbininkai. Išveždavo juos į ūkius darbam. Vyrų iš tų ūkių buvo paimti į karą, namie buvo vienos moterys. Čia velnias nekartą ir pasukdavo pagundą. Bet, reikia pripažinti, vokiečių buvo gana ištikimos savo mylimiesiems. Jos savo nuodėmės bendrininkų ir lageryje neužmiršdavo. Jos, rizikuodamos pačios patekti į lagerį, atsiųsdavo jiems siuntinių.

Rusus atsiųsdavo dar iš karo belaisvių lagerių. Esą jie tenai nusikalsdavę, komunistinę propogandą varydavę, – mūsų lageris jiems buvo už tai pabaudai skirtas.

(*BVSNM*, XXXI. „Politiniai katorganinkai“, p. 183) (žr. il. 10)

LLTIB RS mašinraštyje Drazdauskas žaliu rašalu išbraukė konkrečių tautybių pavadinimus. Vengdamas ideologinių-politinių nesusipratimų, viršuje teikė abstraktų pakaitą – **svetimšaliai**:

√ Vokiečių rasės gadintojai buvo daugiausia **svetimšaliai** [pro orig lenkų ir rusų] darbininkai. Išveždavo juos į ūkius darbam. [...] (*LLTIB RS*, XXXI. „Politiniai katorganinkai“, p. 183) (žr. il. 11)

Sruoga į Drazdausko pataisą (konkrečių tautybių suabstraktinimą) reagavo, raudonu rašalu dėstydamas lapelyje:

Vėliau sekanti žalia pataisa *iškraipo tikrovę*. Būtinai reikia atitaisyti, – gal ta forma kaip pridedu? [kursyvas mano, – *N. M.*] (*LLTIB RS*, XXXI. „Politiniai katorganinkai“, p. 183)

⁵¹² Rankraštinio teksto faksimilė nerodoma (pateikiami tik iššifruoti duomenys), nes dabar mums aktualūs *Dievų miško* mašinraščiuose esantys redakciniai taisymai, tapę svarbiausia pakartotinių autorių korekcijų priežastimi.

Sruoga raudonu rašalu pašalino redaktoriaus variantą **svetimšaliai**, paskui išbraukė visą sakinį. Sruogai buvo svarbu, kokių tautybių žmones ir už ką vokiečiai diskriminavo. Prie išbraukto sakinio pradžios raudonu rašalu pridėta „varnelė“ – teksto papildymo ženklas.

Atskirame lapelyje Sruoga mėlynu rašalu pridėjo naują epizodėlį, paremtą priešastiniu aiškinimu apie kitataučių (lenkų, rusų, papildomai – žydų) „meiliškus santykius“ su vokiečiais ir bausmę už „grynosios rasės“ gadinimą. Papildyme Sruoga, viena vertus, priėmė Drazdausko teiktą abstrakciją **svetimšaliai**, kita vertus, tarsi ja prisidengdamas, išlaikė ir pirminį variantą su konkrečių tautybių įvardijimu:

√ Kaltinamieji dėl vokiškos rasės gadinimo buvo daugiausia **svetimšaliai** darbininkai. Tik naciški įstatymai ne visas tautas vienodai traktavo. Už meiliškus santykius su *vokietėmis* lagerio kančiomis bausdavo tikrai *rusus* ir *lenkus*, kitų gi tautų žmonėm nieko nedarydavo. Net nacių taip nemėgiamieji žydai – ir tie ne visi vienodai buvo traktuojami. Tuo tarpu kai Rytų Europos žydai už santykius su vokiečiais buvo žudomi, pačios Vokietijos žydai už tai gaudavo tikrai lagerį, o Prancūzijos ir Olandijos žydai – ir be lagerio gyvi išlikdavo.

Pagal rasės gadinimo paragrafą į Stutthofą rusų ir lenkų darbininkai buvo gabenami paprastai šitokia tvarka:⁵¹³ (LLTIB RS, XXXI. „Politiniai katorganinkai“, p. 183) (žr. il. 12)

Ranka rašytas lapelis rastas *LNB RKRS Dievų miško* nuoraše. Tikėtina, kad jis pasimetė iš *LLTIB RS* mašinraščio ir įsimaišė į kitą egzempliorių – nuorašą, kai Žirgulys lygino šiuodu tekstus. *LLTIB RS* mašinraštyje yra įklijuotas lapas su nežinia kada spausdinimo mašinėle surinktu aptariamam rankraštiniu intarpu. Įklijos dešiniajame krašte – redaktoriaus Rudoko inicialai raudonu pieštuku [V. R.] ir įrašas jo ranka mėlynu rašalu: „Autoriaus įtarpas į 183 psl.“

Drazdauskas sutiko su autoriniu teksto išplėtimu. Teikdamas galutinę *Dievų miško* redakciją, įtraukė išplėstą epizodą (*LLMA VD*, 1948, p. 170–171).

⁵¹³ Sruogos ranka rašytas lapelis, *LNB RKRS*, f. 33–7₁₋₄, p. 192.

Matuzevičius taip pat nusprendė priimti paskutinį autoriaus teiktą teksto pataisymą: „Įdėti autoriaus duotą platesnį įtarpą apie „rasės gadinimą“⁵¹⁴. Papildytas teksto variantas įtvirtintas visuose *Dievų miško* leidimuose (1957, p. 240; 1997, p. 396; 2005, p. 217). Tokius taisymus, nors ir išprovokuotus redakcinių braukymų, galima laikyti autoredakciniais, o ne imitaciniais (autocenzūriniais), kai koreguojama pagal redaktorių primestus pavyzdžius. Šiuo atveju pirminės minties nebuvo atsisakyta – ją šiek tiek reformulavus, išplėstas pasakojimas tapo aiškesnis.

Kitas teksto išplėtimo pavyzdys yra komplikuočiau, nes ryškesnis autocenzūros aspektas.

LLTIB RS mašinraštyje skyriuje „Angelai sargai“ Sruoga redaguodamas atsisakė pirminio paminėjimo, kokių tautybių asmenų tarp esesininkų yra daugiausia. Konkreti pastaba pakeista išplėstu abstraktesniu pasakojimu apie SS istorinę kilmę ir praktinius „organizacijos“ būdus. Atrodo, kad, pakludamas redaktoriams, braukiusiems tautybių nuorodas, Sruoga ieškojo kito būdo išsakyti tai, kas buvo uždrausta. Jausdamas redakcinį-cenzūrinį spaudimą, rašytojas pakeitė tam tikrą teksto dalį taip, kad sugrįžti prie pirminio ikicenzūrinio tos teksto dalies skaitymo jau nebegalima, bet naujas tekstas „išduoda“ tam tikrą „palimpsestinio“ rašymo ypatybę. Tekstas autoriaus prirašytas šalia pagrindinio užrašo esančiame „lauke“ – pridėtuose lapeliuose – iš antrinio teksto persiliejo į pirminį⁵¹⁵:

Dalis sargybinių buvo vokiečiai, bet nežymi dalis. Buvo šiek tiek latvių. Kiek daugiau buvo kroatų. Pagrindinę sargybinių dalį sudarė ukrainiečiai. Keikėsi ji[e]⁵¹⁶ visi sultingai ir su skonimi, – keikėsi grynai

⁵¹⁴ Eugenijus Matuzevičius, „Pastabos dėl B. Sruogos „Dievų miško“ redagavimo“, in: *LLMA*, f. 23, ap. 2, b. 1787, p. 6/15.

⁵¹⁵ Plg. Жак Неф [Jacques Neefs], „Поля рукописи“, перевод Екатерины Дмитриевой, in: *Генетическая критика во Франции*, p. 196.

⁵¹⁶ vid es err om orig lit

rusiškai. Savo tarpe kalbėjosi taip pat rusiškai. Ar kas iš jų mokėjo ukrainietiškai – nežinia. Bet knygoje buvo parašyta: ukrainiečiai.

Devėjo juodą apsiaustą ir ukrainietišką ženklelį prie rankovės. Vietoj kepurės – jermulką tokią. Betarpių reikalų su kaliniais jie maža teturėjo. Kaliniai žiūrėjo į juos su pasišlykštėjimu, jų prakalbinami – neatsakydavo ar nuspjaudavo tiktai. (R, XXXVI. „Angelai sargai“, p. 199–200)

BVSNM mašinraštyje redakciniai taisymai storu raudonu pieštuku (prieraišai ir suskliaudimai, parodyti paryškintu šriftu) atrodo taip:

Sargybinių dalis buvo vokiečiai, bet nežymi dalis. Jie buvo čionai laikomi dėl pavyzdžio, dėl tvarkos, nelyginant dėl veislės. **Svarbiausią sargybinių dalią sudarė įvairūs svetimšaliai iš įvairių Europos kraštų surankioti** [pro orig Buvo šiek tiek ir latvių esesninkėlių, bet ir jų nedaug. Daug daugiau buvo kroatų, vargšų tokių, sugaudytų galas žino kur ir čia atgabentų. Jie jausdavos ne ką geriau už kalinius].

(Pagrindinę svarbiausią sargybinių dalį sudarė ukrainiečiai. Keikėsi jie visi labai gražiai sultingai su skoniu, keikėsi grynai rusiškai. Savo tarpe kalbėjosi prašmatniai rusiškai, paspausdami garsą o. Klykdavo rusiškomis dainuškėmis. Vienas kitas iš jų suprasdavo ir ukrainietiškai. Knygoje buvo parašyta: ukrainiečiai jie esą buvę.)

Svetimšaliai turėjo [pro orig Vilkėjo jie] juodą apsiaustą ir **tautinį** [pro orig ukrainietišką] ženklelį prie rankovės prikabinantą. Vietoje kepurės – jermulką tokią. Betarpių reikalų su kaliniais jie maža teturėjo. (Katorgininkai žiūrėjo į juos su pasišlykštėjimu. Jų prakalbinami neatsakydavo, – nuspjaudavo tiktai.) (*BVSNM*, XLI. „Angelai sargai“, p. 245) (žr. il. 13)

Taigi rankraščio autoredegavimo, perrenkant jį spausdinimo mašinėle, metu atsirado naujų reikšmingų teksto papildymų. Iš jų matyti, kaip Sruoga pats pridėjo svarbių akcentų (pabrėžė nevokiečių tautybės sargybinių persvarą), stiprino ironiją, pajuokdamas latvių, kroatų, ukrainiečių sargybinius – esesininkų pagalbininkus. Tik mašinraštyje atsirado užuomina apie kitataučių esesininkų (kolaborantų) padėtį, kuri emociškai buvo panaši į kalinio patirtį. Būtent ši pastaba toliau buvo išplėsta mašinraščio intarpe gilinantis į tokių išgyvenimų priežastis. *BVSNM* redaktorius raudonu pieštuku pabraukė tautų paminėjimą, pakeitė jį abstraktesne fraze. Suskliausta toliau sekanti pastraipa apie esesininkus ukrainiečius, kurių buvo daugiausia.

Sruogos pasakojimas apie įvairių tautų žmones – parsidavėlius nacių bendrininkus – galbūt žadino kūrinio redaktoriams asociacijas su sovietų kolaborantais – stribais, kovojusiais prieš partizaninį judėjimą.

Redaktorius, versdamas atsisakyti konkrečių faktų iš Sruogos pateiktos medžiagos apie daugiatautę esesininkų bendriją, iškreipė pirminę autoriaus mintį.

LLTIB RS mašinraštyje atsispindi tokios pačios krypties redakciniai Drazdausko taisymai, nors išbrauktos vietos ir pakaitai ne visur sutapo:

Sargybinių dalis buvo vokiečiai, bet nežymi dalis. Jie buvo čionai laikomi dėl pavyzdžio, dėl tvarkos, nelyginant dėl veislės. [-] [ras orig phr Buvo šiek tiek ir latvių esesninkėlių, bet ir jų nedaug.] Daug daugiau buvo **iš visur surankiotų** [pro orig kroautų], vargšų tokių, sugaudytų galas žino kur ir čia atgabentų. Jie jausdavos ne ką geriau už kalinius.

[-] [ras orig capit Pagrindinę svarbiausią sargybinių dalį sudarė ukrainiečiai. Keikėsi jie visi labai gražiai sultingai, su skoniu, keikėsi grynai rusiškai. Savo tarpe kalbėjosi prašmatniai rusiškai, paspasdami garsą o. Klykdavo rušiškėmis dainuškėmis. Vienas kitas iš jų suprasdavo ir ukrainietišškai. Knygose buvo parašyta: ukrainiečiai jie esą buvę.]

Vilkėjo jie juodą apsiaustą [-] [ras orig phr ir ukrainietišką ženklelį prie rankovės prikabinantą.] Vietoj kepurės – jermulką tokią. Betarpių reikalų su kaliniais jie maža teturėjo. Katargininkai žiūrėjo į juos su pasišlykštėjimu. Jų prakalbinami neatsakydavo, – nuspjaudavo tiktai.

(*LLTIB RS*, XLI. „Angelai sargai“, p. 245) (žr. il. 14)

Sruoga *LLTIB RS* mašinraštyje taisė pagal *BVSNM* redaktoriaus nuorodą – mėlynu rašalu išbraukė kalinių požiūrį į esesininkus išreiškiantį vertinimą („Katargininkai žiūrėjo į juos su pasišlykštėjimu. Jų prakalbinami neatsakydavo, – nuspjaudavo tiktai.“).

Rašytojas ne iš karto sutiko su *BVSNM* redaktoriaus reikalavimu atsisakyti pastraipos su svarbiausių sargybinių – ukrainiečių – charakteristika. Sruoga norėjo išsaugoti šią pastraipą, todėl bandė ieškoti kompromiso:

Pagrindinę svarbiausią sargybinių dalį sudarė ukrainiečiai. Keikėsi jie visi labai [-] [ras ver gražiai] sultingai, su skoniu **kaip specialistai to meno** [pro orig keikėsi grynai rusiškai]. Savo tarpe kalbėjosi [-]

[ras ver prašmatniai] rusiškai, paspausdami garsą o. Klykavo rušiškėmis dainuškėmis. [-] [ras orig phr Vienas kitas iš jų suprasdavo ir ukrainietišškai. Knygose buvo parašyta: ukrainiečiai jie esą buvę.]

(LLTIB RS, XLI. „Angelai sargai“, p. 245)

Sruoga „sušvelnino“ ukrainiečių prisitaikėliškos prigimties akcentą. Mėlynu rašalu papildomai išbraukė keletą frazių apie esesininkus kroatų ir jų savijautą („Daug daugiau buvo kroatų, vargšų tokių, sugaudytų galas žino kur ir čia atgabentų. Jie jausdavos ne ką geriau už kalinius.“). Drazdauskas į Sruogos pastangas prisiderinti prie redaktorių „linijos“ neatsižvelgė – rudu rašalu išbraukė visą pastraipą.

Sruoga išbraukimą bandė kompensuoti papildomai išplėstu tekstu. Iškart po išbrauktos pastraipos jis pažymėjo intarpo vietą varnele raudonu rašalu, o ant trijų atskirų lapelių (A, B, C) mėlynu rašalu pateikė naujus siūlymus, pradžioje pakartodamas *BVSNM* redaktoriaus įrašą:

√ **Svarbiausią sargybinių dalį sudarė įvairūs svetimšaliai, iš įvairių Europos kampų surankioti.**

Iš viso, SS organizacija išgyveno keletą raidos posmų. Prieš karą į šią organizaciją stėjo savanoriai vokiečiai. Jie stėjo sąmoningai. Vieni – norėdami greitai ir lengvai karjerą padaryti, valstybės ir tautos sąskaita smagiai pagyventi ir pralobti, kiti stėjo iš įsitikinimo, iš paklusnumo Hitleriui ir visai nacių partijai. Įstojimo pagrindas buvo skirtingas, bet jų praktiškuose veiksmuose skirtumo jokio nebuvo.

Prasidėjus karui, daugeliui vokiečių vyrų atsidurus kariuomenės eilėse, o vokiečių valdomiems plotams staigiai išsiplėtus, SS organizacijai prisireikė naujų žmonių. Juo labiau, kad ir jos pareigos išsiplėtė. Ji ėmė perimdinėti vis daugiau policinių pareigų, ji buvo skirta kovai su bet kuria pasireiškiančia opozicija, ji turėjo būti pasiruošus susikibti, atsitikus reikalui, net su vokiečių kariuomenės daliniais.

Senieji SS organizacijos nariai užėmė įvairiausias atsakingas valdančias vietas, visur buvo padaryti šokiais ar tokiais fiureriais, o SS organizacijos eiliniai nariai, pilkoji masė buvo rankiojama visokiais būdais ir pačioje Vokietijoje ir įvairiuose Europos okupuot[u]⁵¹⁷ose kraštuose. Šiuose pastaruose į šią organizaciją ėjo įvairūs avantiuristai, turėję kokių nors nesupratimų su veikiančiais įstatymais, kriminalistai, karjeristai ir panašus elementas. Bet ir to nacių valdžiai buvo negana. Jie įvairiuose kraštuose skelbdavo jaunimo mobilizaciją ir imdavo priverstinai. [-] [ras orig phr Kadangi pagal tarptautines sutartis imti į kariuomenę negalėjo], imdavo į SS organizaciją ir priversdavo pasirašyti, kad stoji savo noru.

⁵¹⁷ vid ex err om orig lit

Kartais suimdavo žmones neva vežti darbui, o nuveždavo į SS kareivines. Kartais suimdavo žmones, palaikydavo kuriame nors kalėjime ar lageryje, o iš ten vėl gabendavo stačiai į SS eiles. Padėtį painiojo dar ir ta aplinkybė, kad įvairiuose Europos kraštuose apie SS organizaciją žmonės maža supratimo turėjo. Juo labiau, kad SS ir kariuomenė turėjo visiškai panašius drabužius: kariuomenė vokišką erelį nešiojo ant krutinės, o SS – ant rankovės, – ir visas skirtumas. [–] [ras orig phr Ir kurgi eilinis darbininkas ar valstietis tą skirtumą žinos? Ne visi žmonės herojais gimsta, ne visi išdrįsta priešintis, slapstytis, ne visi mobilizacijos šaukiami, išdrįsta grumojimų nepabugti. O jau kartą pagautam – išeities nebėra.

Suimtus į SS organizaciją vyrus paprastai pasiunčia į kitą jiems svetimą ir tolimą kraštą, kuriom nors policinėm pareigom eiti. Šitokiu būdu atsiduręs SS eilėse ir svetimam krašte, laikomas labai rūsčioje drausmėje, vokiečių viršininkų stopiai prižiūrimas, už menkiausią prasižengimą sunkiai baudžiamas, – toks naujai iškeptas esesninkas jautėsi ne ką geriau už kalinį.

Tad ir Stutthofo lagerio SS sargybiniai tenka suskirstyti į keturias rūšis: 1) vokiečiai, SS savanoriai, „senoji gvardija“, – SS ramstis ir tvirtovė, 2) vokiečiai, mobilizacijos tvarka pa[?] ⁵¹⁸ į SS eiles, teisėmis ir atsakomybe ne iš tolo negalėję lygintis su pirmąja rūšimi, 3) svetimšaliai avantiuristai, savo noru įstoję į SS eiles, ir 4) svetimšaliai – likimo aukos, ne kartą visiškai vargšai vargšeliai.

Stutthofo sargybiniuose buvo visų keturių rūšių vyrai.]

Svetimšaliai turėjo juodą apsiaustą ir tautinį ženklelį, prie rankovės prikabinatą.

(LLTIB RS, XLI „Angelai sargai“, p. 245 (įklijuoti ploni peršviečiami lapai su Sruogos ranka rašytu tekstu: A, B, C) (žr. il. 15 a–c)

Akivaizdu, kad šiame intarpe Sruoga pats abstraktino pirminį pasakojimą – akcentavo nebe konkrečių tautybių pažymas, o bendrai priminė, kokiais keliais žmonės patekdavo į SS organizaciją, kokiais apgaulingais būdais SS pildė savo gretas, perteikė SS organizacijos raidos etapus.

Į LLTIB RS mašinraštį įterptą rankraštinių tekstą, kaip parodyta citatoje, vėl skaitė ir storu mėlynu pieštuku bei žaliu rašalu braukė Drazdauskas. Jis eliminavo nuorodas į opesnius dalykus ir humanišką supratingumą – rašytojo pastangą esesininką matyti kaip tokią pačią nacistinės sistemos auką ⁵¹⁹.

Intarpas teikiamas publikuotose *Dievų miško* redakcijose (1957, p. 316–318; 1997, p. 449–451; 2005, p. 287–289). Viena vertus, redaktorių išprovokuotas

⁵¹⁸ vid ex err om

⁵¹⁹ Negalime komentuoti, ar šio papildomo rankraštinio įtarpo turinys atsispindi *Dievų miško* nuorašo (LLMA, 1946) tekste, nes šis puslapis neišliko.

Sruogos atsakas yra įdomus, kita vertus, po nemažo intarpo apie „svetimšalius“ SS organizacijos narius nelabai logiškai skamba tolesnis pasakojimas apie sargybinius, nešiojančius „jermulkas“ – ukrainiečiams būdingą galvos dangalą. Mat pirminiame variante Sruoga kalbėjo būtent apie ukrainiečius esesininkus. Redakciniai įsikišimai skatino rašytoją imtis autocenzūros, tačiau drauge Sruoga plėtė pirminį tekstą, priimdamas kompromisinę nuostatą: truputį paklusti redaktoriui, bet kartu – vis tiek atkakliai siūlyti savo pirminę mintį ar jos variaciją. Šių pakeitimų visuma yra autoredegavimo ir autocenzūros sintezė.

5. Cenzūrinė redakcija

5. 1. *BVSNM* ir *LLTIB RS* mašinraščių stilistiniai taisymai

Detalizuojant *LLTIB RS* mašinraštyje išryškintą svarbų ir problemišką autoredegavimo imitacijos reiškinį, privalu aptari sąlygiškai pirminės *Dievų miško* redakcinių-cenzūrinių taisymų pakopos (*BVSNM* mašinraštis) semantinį ryšį su antrąja redagavimo-cenzūravimo pakopa (*LLTIB RS* mašinraštis). Tik matydami konkrečius *BVSNM* redaktoriaus taisymus, suprasdami jų logiką, galėsime paaiškinti *LLTIB RS* mašinraštyje esančių autorinių teksto taisymų atsiradimo priežastis, rašytojo individualų santykį su jais. Beveik visas *BVSNM* mašinraštyje esančias redaktoriaus pažymas raudonu pieštuku Sruoga perkėlė į *LLTIB RS* tekstą. Todėl apie šiuos du *Dievų miško* tekstus geriausia kalbėti kartu. Bandysime atskirti, kuriuos taisymus galima laikyti autoriniais, kuriuos – redaktoriaus nurodymų vykdymu, išskirti mechaninius pakeitimus ir sąmoningas pataisas. Pro visus mechaninius autoriaus taisymus labiausiai „prasišviečia“ tai, ko autorius norėjo. Žirgulytis taikliai pastebėjo, kad „Čia, žinoma, nedera mistifikuoti tuo, kad

autorius kai kuriuos pakeitimus yra savo ranka įrašęs. Tikroji situacija paprastai būna tokia: „savo ranka“, bet ne „savo valia ir ne savo galva“⁵²⁰.

Išsiskiria kelios *BVSNM* ir *LLTIB RS* egzemplioriams būdingos formaliai stilistinių, tačiau iš tiesų ideologinių taisyčių grupės. Redaktoriams nepatiko: 1) kalinių žargonas, ypač tiesmuki ir drastiški keiksmažodžiai; 2) rusiškos, lenkiškos frazės, kuriomis kalba į „grynosios“ rasės esesininkų tarpą inkorporuoti kitataučiai kaliniai; 3) tautinės tapatybės įvardijimai; 4) ironiški, subjektyvūs tam tikrų situacijų komentarai ir vertinimai; 5) paradoksalūs faktai iš lagerinio gyvenimo; 6) specialios sąvokos.

BVSNM mašinarštį taisytes asmuo raudonu pieštuku braukė originalius Sruogos pasakymus. Vietoj jų teikė savus stilistinius pakaitus, suskliausdamas atskiras frazes, pastraipas, epizodus, ištikus skyrius. Sruoga, norėdamas kuo tiksliau perteikti esesininkų žodyno specifiką ir mentaliteto ypatybes, jų kalbos negražino – paliko tokią vulgarią, kokia buvo tikrovėje.

Sruoga vulgariuosius pavienius esesininkų kreipinius į kalinius ar atskiras frazes vis dėlto vartojo labai atsargiai. Dažnai pirmiausia kriptografijos metodu (vietoj praleistų raidžių palikti brūkšneliai, daugtaškiai) keiksmi įrašyti į rankraščio tekstą. Mašinarščio etape rankraštyje palikti tarpai buvo užpildyti, parodyt praleistas raides (pirma surenkant rankraščio tekstą spausdinimo mašinėle, vėliau – korektūrinių taisyčių metu, *LLTIB RS* egzemplioriuje prirašant ranka raudonu rašalu). Pavyzdžiui:

– Greičiau, tu, k... syn, – gavau ir aš pavadinimą, deja, spaudai nelabai tetinkantį, ir dvi lazdas per sprandą. (R/M, III. „Pirmoji naktelė“, p. 16) (žr. il. 16 a)

– Greičiau, tu, kur...y syn, – gavau ir aš pavadinimą, lenkišką, ir dvi lazdas per sprandą. (*BVSNM*, V. „Pirmoji naktelė“, p. 18) (žr. il. 16 b)

⁵²⁰ Aleksandras Žirgulys, *Tekstologijos bruožai*, p. 73.

– Greičiau, tu, kurys syn, gavau ir aš pavadinimą, lenkišką, ir dvi lazdas per sprandą. (LLTIB RS, V. „Pirmoji naktelė“, p. 18) (žr. il. 16 c)

Chronologine seka išdėsčius pirminius *Dievų miško* tekstus, akivaizdžiai matyti, kad autoriaus pirminė intencija vartojamo žodžio atžvilgiu kito. Vulgarizmą rašytojas visiškai dešifravo, įrašydamas ranka raudonu rašalu trūkstantą raidę.

Kai kuriais atvejais rankraščio ar į rankraštį įterptame mašinraščio tekste keiksmi dar nefigūravo arba buvo pateikti eufemistiškesni jo variantai. Vulgarusis kreipinio pavidalas sąmoningai pasirinktas tik mašinraštyje. Pavyzdžiui:

– Ei, jūs, šioki ir toki, keturkojų ir dvikojų [–] vaikai, driskiai ir suskiai ir dar kitoki, – kreipėsi jis [Stasiak – „toks kultuvių giminės naktinis padaras, kalbą su stipriu lenkišku akcentu.“] į mus, – kas turite aukso? (R/M, p. III. „Pirmoji naktelė“, p. 17) (žr. il. 17 a)

– Ei, jūs, šiokie ir tokie, keturkojų ir dvikojų k...rvų vaikai, driskiai ir suskiai ir dar kitoki, – kreipėsi jisai į mus, – kas turite aukso? (BVSNM, V. „Pirmoji naktelė“, p. 19) (žr. il. 17 b)

– Ei, jūs, šiokie ir tokie, keturkojų ir dvikojų kurvų vaikai, driskiai ir suskiai ir dar kitoki, – kreipėsi jisai į mus, – kas turite aukso? (LLTIB RS, V. „Pirmoji naktelė“, p. 19) (žr. il. 17 c)

Yra daug panašių atvejų, taigi Sruoga akivaizdžiai išreiškė poziciją tekste matyti vulgariąsias žodžių formas. Kai kurie keiksmažodžiai buvo jau rankraštyje įrašyti be jokių daugtaškių (*kurwamac, sterva, vyperdalivaj, Sheisse, blöde Sauhund*) – pilna forma; kai kurie taip ir liko iki galo neištari (*v p...u, Zas...ana litewska inteligencja*).

BVSNM redaktorius vulgarizmus arba tik pabraukė, arba šalia teikė savo siūlomų pakaitų. Jis svetimžodžius besąlygiškai lietuvinio, ieškojo eufemistiškesnių atitikmenų, todėl smarkiai sušvelnino ir iškreipė esesininkų

komandas paversdamas jų kalbą (ironiška!) frazeologiškai turtinga, perifrastiška, pavyzdžiui:

kurvy syn; kurvų; kurvamać (orig ver) → **maitos** (cor ver) (žr. il. 16 a; **b**; c, p. 18)⁵²¹, **suskiaus išpera**, **maitų**, **kalių** vaikai (žr. il. 17 a; **b**; c, p. 19), **padraika**, **šunsnukis** (žr. il. 18 **b**; c, p. 20)⁵²², **driskių kuine** (žr. il. 19 a; **b**; c, p. 48), **pakaruoklio vėdare** (žr. il. 20 a; **b**; c, p. 63); **šunsnuki**, **šunų išjoda** (žr. il. 21 a; **b**; c, p. 84), **maita** (žr. il. 22 a; **b**; c, p. 87), **rupuže** (žr. il. 23 a; **b**; c, p. 92), **rupužgalviai** (žr. il. 24 a; **b**; c, p. 120), **kirmėle** (žr. il. 25 a; **b**; c, p. 122).

BVSNM redaktorius pakaitų necenzūriniam posakiams ieškojo paties Sruogos žodyne, teikė artimus posakius autoriaus vartotiems, pavyzdžiui:

maitos vaikai (Toni Fabro, M, p. 58)⁵²³, maitos išperos (iš ligoninės prie gyvų numirėlių eilių iššokęs velnias, p. 61), driskių išvažos (Toni Fabro, p. 58), driskių kuily (Petersas, p. 194), driskių šlamšte (vokietis, garbės mėgėjas – kaliniui išvietėje, p. 355), šunsnuki, driskiau (esesininkai, pagavę pabėgusį kalinį rusą, p. 207), driskiau (Weitas, p. 103; Selonke, p. 126), kirmelės vaike (Mayeris, p. 207; Vacius, p. 122), šunsnukiai suklerę (Marholzas, p. 336), maitos išperos (ligoninėje dirbantis esesininkų pagalbininkas, p. 61), šėtonai (valdžia, p. 359). Turbūt pasiremdamas lietuvių kalinių leksika (rupūže pažaliavęs, p. 89) *BVSNM* redaktorius teikė pakaitų ir su šiuo žodžiu.

Kai kurie autoriniai posakiai *BVSNM* mašinraštyje buvo tik suskliausti (*Ku...vy syn zlamany*, žr. il. 26 b), kai kurie, švelninant pasakymo turinį, – išversti (*Zas...ana litewska inteligencja* → *Na apsidrėbusi lietuviška inteligencija*, *Lietuviška inteligentija, mėšlas* (žr. il. 27 b; c).

⁵²¹ Prieduose pateikiama medžiaga genetinė seka: pirminis autorinis variantas rankraštyje ar į rankraštį įterptame mašinraštyje (a), tolesniuose mašinraščio tekstuose – *BVSNM* (b); *LLTIB RS* (c); šalia autorinių variantų matyti ir redakciniai pakaitai.

⁵²² R/M duomenis žr. ankstesnėje faksimilėje 17 a.

⁵²³ *Dievų miško* mašinraščio tekstas (M), esantis po skirtingais redakcinių taisyčių (*BVSNM* ir *LLTIB RS*) sluoksniais.

Esesininkų lietuviški kreipiniai į kalinius redaktoriaus kartais buvo keičiami vokiškais, pavyzdžiui, Mayeris taip kreipiasi į sučiuptą iš lagerio pabėgti ketinusi kalinį rusą:

- Kaip gi tu, **Sauhunde** [pro orig šunsnuki], pro tvorą pralindai?
- Per įelektrintą tvorą perlipai? Meluojį, **Lump** [pro orig driskiau]! (M, p. 207)

Sruogos vulgarizmus iš autorinio teksto taip pat šalino ir *LLTIB RS* tvarkęs Drazdauskas, siūlydamas rašytojui (klaustukais paraštėje) pagalvoti apie galimus pakaitus (kai kurie braukymai mašinraščiuose sutapo). Sruoga, pakaitus rudu (?) ir raudonu rašalu teikė pagal *BVSNM* redaktoriaus ištaisytą mašinraštį. Po pirmos autorinės redaguoto teksto peržiūros *LLTIB RS* mašinraštį skaitęs redaktorius patvirtino keiksmų išbraukymus mėlynu pieštuku, kitais rašikliais. Taigi vulgarizmai, Sruogos laikyti, „čirškinam[ais] žodel[iais]“ (*LLTIB RS*, p. 21), įrašyti jau rankraštyje, išryškinti perrenkant spausdinimo mašinėle, yra negailestingai šalinami. Sruoga, priimdama *BVSNM* redaktoriaus teiktus pakaitus (raudonu ar mėlynu rašalu perrašydamas juos į *LLTIB RS* egzempliorių), iš pirmo žvilgsnio autorizuoja teksto suliteratūrinimą, suestetinimą.

Ši „autorizacija“ vėlesnių redaktorių ir leidėjų buvo suvokta kaip galutinis autoriaus valios pareiškimas. Matuzevičius pabrėžė, kad „Iš viso autoriaus duotus pakaitus ir jo teigiamai aprobuotus išbraukimus, atrodo, reikėtų priimti, kaip redagavimo procese vykusius taisymus“⁵²⁴. 1956 m. vykstant parengiamiesiems *Dievų miško* teksto leidybos darbams, pastabose dėl kūrinio redagavimo Matuzevičius griežtai pasisakė prieš necenzūrinius posakius. Jo įsitikinimu, reikia „kurwamac, kurwy syn – nepalikti, duoti naujai įrašytus keiksmažodžius“⁵²⁵. Labai abejojo dėl žodžio *vyperdalivaj* vartojimo: „Kažin ar verta palikti tą

⁵²⁴ Eugenijus Matuzevičius, „Pastabos dėl B. Sruogos „Dievų miško“ redagavimo“, in: *LLMA*, f. 23, ap. 2, b. 1787, p. 3/48.

⁵²⁵ Eugenijus Matuzevičius, *op. cit.*, p. 1/46.

„vyperdalivaj“⁵²⁶ Redaktoriai elgėsi tendencingai, nenorėdami į savo redaguojamus *Dievų miško* tekstus įsileisti neestetiskų žodžių, nors pats rašytojas argumentavo jų būtinumą, akcentuodamas jų kaip specialiųjų sąvokų, būdingų tik specifinei lagerio erdvei, vartojimo prioritetą:

Terminas „Vyperdalivoj“ – *reikėtų palikti* [čia ir toliau kursyvas mano, – N. M.]. Tai greta „Scheisse“ ir „Kurvy syn“ – *populiariausias lagerio žodis*. Jis gi – nei rusiškas, nei lenkiškas. Šiek tiek vulgarus, bet *universalus* žodis, lenkiškai įvairiausia prasme vartojamas pav. „Vyperdolilem litr samogonu... Zaperdolilem do kosciola... Tam ksiądz kakazic perdoli-perdoli, perdoli... Niema co robic papirdolilem dalej... Ja jemu wszystkie ząby wyperdolilem“. Etc. Iš Žemaitės raštų tokių dalykų niekas nebrauktų. Prieš tai, ką daro Vilniaus Teatras Žemaitės „Marčioje“ scenoje⁵²⁷, šis terminas yra *avinėlis nekalčiausias*. (LLTIB RS, p. 234) (žr. il. 28)

Sovietiniai leidėjai obsceniškus žodžius šalino dėl „auklėjamųjų interesų“ ir „apskritai viešosios kalbos reikalavimų“⁵²⁸. Žirgulys akcentavo, kad redaktorių, ypač Jablonskio, šioje srityje akivaizdžiai persistengta. Pavyzdžiui, Žemaitės pasakojimas dėl kupiūruotų necenzūrinių elementų, rašytojos vartotų sąmoningai ir atlikusių tekste tam tikrą funkciją, tapo skurdesnis, mažiau spalvingas.

Sruoga, kitaip negu Žemaitė, nusileidusi Jablonskio įtikinėjimams, įrodinėjo redaktoriams, kad jo tekste esantys vulgarizmai įprasminti vartojimo dažnumo, populiarumo, taigi – universalumo kriterijumi⁵²⁹. Kučinskas-Gervydas, kartu

⁵²⁶ *Ibid.*, p. 7/52.

⁵²⁷ Alfonso Kalniaus redaguotuose Žemaitės *Raštuose* (1948, t. 1) esančiose „Pastabose“ apie svarbesnius autografų rinkinius ir jų santrumpas“ pabrėžta, kad: „Apsakymas [„Marti“] 1945 m. Vikt. Miliūno inscenuotas ir vaidinamas Vilniaus Dramos Teatre ir Amerikos lietuvių teatruose“ (p. 518). Pačiame „Marčios“ tekste (1948) autorė neaptiko išskirtinių obsceniškų posakių, tik rupių liaudies pasakymų, individualių aktualizuotų frazeologizmų (pvz., „Strainuška giltinių!“ p. 89).

⁵²⁸ Aleksandras Žirgulys, *Prie redaktoriaus stalo: Lingvistinės-literatūrinės apybraižos*, Vilnius: Mokslas, 1979, p. 134.

⁵²⁹ Mackonis savo atsiminimuose iš Štuthofo „Mes dar gyvi žmonės“ paliudijo, kad esesininkai, kreipdamiesi į kalinius, vartojo Sruogos minėtus keiksmus – tiek lietuviškus (pvz., *šunsnuki, driskiau, prakeiktas kiaule*, p. 449), tiek išsiverstas svetimybės (pvz., *kurvos sūnau*, p. 449; *kurvos sūnūs*, p. 475) (žr.

kalbėjęs su Sruoga Štuthofe, taip pat bandė pagrįsti „sutirštintų“ keiksmų, dėl kurių reikia nemažai priekaištų, logiką tekste – jie „kacete buvo jo gyvenimo druska, kaip mušimas – jo širdis“⁵³⁰. Be to, nuolatinis vulgarizmų srautas suvoktinas ir kaip esesininkų mąstymo būdo rodiklis. Redaktoriai, prieš akis turėdami paties Sruogos rašytą lapelį su cituotomis pastabomis, vis dėlto nusprendė paisyti tradiciškai suvokiamo estetizuoto grožinio teksto etalono. Būtina pabrėžti, kad redaktorių subjektyvūs sprendimai tebeklaidina literatūros tyrinėtojus, kurie, pripažindami Sruogos kūrinyje vartotų keiksmų prasmę, vis dėlto negali įvertinti jų visumos. Interpretacijose kalbama tik apie liaudišką sodrių keiksmų prigimtį: „Įdomu būtų suregistruoti visus romano keiksmus. Stulbinanti jų įvairovė yra svarbi B. Sruogos kūrinio meninė priemonė. Jais atkurama lagerio atmosfera (kad jie buvo neatskiriama kalinių kasdienybės dalis, liudija ir atsisveikinimo su Štuthofu frazė viename iš paskutinių knygos skyrių: „Sudie, sudie, Dievų miškeli! Vis dėlto gražiai buvo prisikeikta Tavo nesvetingame pavėsyje!“), – tačiau pernelyg nežeidžiant klausytojo ausies: pasitelkus lietuvių liaudies frazeologijos išteklius, keiksmažodžiai stilizuojami, švelninami“⁵³¹. Dažnai „sušvelninti“, „stilizuoti“ keiksmažodžiai – pirmųjų *Dievų miško* redaktorių nuopelnas, matyt, tiesmukumu, grubumu, bjaurasties estetika bijantis atbaidyti (ar netgi prarasti) kūrinio skaitytoją.

Beje, dramos *Pajūrio kurortas* mašinraščio pabaigoje išdėstytose „Kritiškose pastabose“, aptardamas pjesės koloritą, Sruoga taip pat argumentavo lageryje vartotų keiksmų atspindėjimo būtinybę:

Konkrečiai: veikale per daug „prisilojota“ ir „pribliuznyta“.

Pragaro vartai – Štuthofas). Antano Kučinsko atsiminimuose iš Štuthofa smogikai nuolat vartoja būtent tokius keiksmus, kokius skaitome ir *Dievų miške: k.... vaike* (p. 47), *kurvy synu* (p. 57), *sukin synu, kurvos sūnų* (p. 72) (žr. Antanas Gervydas, *op. cit.*). Leono Puskunigio atsiminimų fragmentuose taip pat įterpia lenko slaugo tėkštą keiksmą *kurvi syn* (žr. Leonas Puskunigis, *op. cit.* [*Muzikinis kriaukšlys*], p. 2/10).

⁵³⁰ Antanas Kučas, „B. Sruogos „Dievų miškas“, *Draugas*, 1958-01-18, Nr. 15, p. 1.

⁵³¹ Saulė Matulevičienė, *op. cit.*, p. 143.

Veikale fašizmo veiksnį atstovauja jo veiklos tiesioginis vaisius: žvėriškas koncentracijos lageris. Be žmonių naikinimo, mušimo, be žmogiškuo koneveikimo atmosferos – joks koncentracijos lageris. Šitokius veiksmus negi gali lydėti „džentelmėniški žodžiai. Lageryje nuo keiksmų nuolat langai barška... Veikale lageriniai keiksmi – destiliuotu vandenėliu tiek yra atmiešti, kad jie vos simboliškai „natūrą“ beprimena...⁵³²

BVSNM redaktorius skrupulingai taisė net apskritai jokių taisyimų nereikalingus lietuviškus pasakymus. „Gerindamas“ juos stilistiškai, pakeitė, iškreipė prasmę – nukentėjo ironiškoji potekstė, pavyzdžiui:

BVSNM redaktoriui nepatiko autoriaus pasirinkta bloko raštvedžio Toni Fabro kreipinio į lietuvių kalinius forma – šuns pauodegio inteligentija. Redaktorius sušvelnino paniekinamąjį posakį, atsisakydamas darybinio varianto, raudonu pieštuku viršuje teikdamas pakaitą – šuns uodegos inteligentija (p. 57).

Vietoj autoriaus nuosekliai ironizuojant vartotų pasakymų, kad santykiai su senu katorgininku lenku Czerwonski buvo bičiuliški, redaktorius įrašė tiesmukus pakaitus – **kaimyniški, pavyzdingi maždaug** (p. 106); asmeniškėsius kreipinius į šį asmenį (mielas bičiuli, mielas mano bičiuli, bičiuli) pakeitė oficialiais, dirbtinai metaforizuotais, gremėzdiškais variantais – **susimildamas** (*BVSNM*), **meldžiamasis** (*LLTIB RS*) (p. 107), **gerbiamas mokytojau** (*BVSNM*) (p. 109), **kumščiavos apaštale** (*BVSNM*) (p. 110).

Sruogos frazeologizmą rusų karo lakūnių atsikratymo būdui nusakyti skrido pas Abraomą pakeitė savu dariniu – **į dausas persikėlė** (p. 283).

Klawano bičiuliškai išdėstyta repliką apie žydus, pardavusius Lietuvą, kaip paskui išaiškėja, už vokiškus banknotus, redaktorius taisė (**pasigirdamas**, p. 298), ignoruodamas Sruogos pasirinkimą, – ironiškam santykiui su esesininkų „mušeikiška“ ir grobikiška „filosofija“ reikšti specialiai pasirinktas ir nuosekliai vartotas jau pirma tekste aptartas eufemistines formas.

Natūralios, situacijos išprovokuotos reakcijas (– Vis dėlto, mielas bičiuli, eik tu po velnių!) pakeistos sustabarėjusiomis eufemizuotomis frazėmis (– Vis dėlto, **gerbiamas mokytojau, ar negalėtum prasmegti** kur nors po velnių!) (p. 109).

Paprastas posakis aš čia ir kito dalyko nesuprantu pakeistas visiškai taisyimo nereikalinga, bet neva vaizdingesne frazeologine konstrukcija **ir kitas dalykas netelpa mano galvoj** (p. 110).

⁵³² Sruoga Balys, *Pajūrio kurortas*, mašinraštis, be datos, in: *LLTIB RS*, f. 1, b. 5771, p. 195/IV.

LLTIB RS mašinraštyje redaktorius šias vietas tik išbraukė žaliu rašalu, bet jokių pakaitų nesiūlė. Sruoga pakaitus įrašė pats pagal *BVSNM* redaktoriaus nurodytą pavyzdį.

Ypač juntamas perdėtas *BVSNM* redaktoriaus siekis dailinti, ekspresyvinti autorinius pasakymus. Dėl tokių užmačių ne vienur pakeista autorinio pasakymo reikšmė. Įtvirtintas pakaitas dvelkia purizmu, atspindi individualų redaktoriaus skonį, pavyzdžiui:

Toni Fabro pamilta jauna lenkaitė – nelabai špėtna kalinė – pristatoma kaip išsiskirianti **apvaliais veideliais** (p. 169).

Klavanas prisipažįsta, kad rusų kalbą Mokėti tai moku, bet redaktorius esesininko esto pasakymą savavališkai pakeičia: **Matai, versti tai galiu** (p. 246–247).

Lagerio viešuosiuose namuose dirbanti mergina Niuncė ypatinga aistriomis lūpomis, o redaktorius nusprendžia, kad – **minkštomis** (p. 247–248).

Moterys kalinės, pasilikusios lageryje, atsiganydavo (**atsigaudavo**) greičiau nei dirbančios pas ūkininką (p. 280).

Žydžių, meilės kankinių, įvaizdis – magdelenu plikagalvių – automatizuotas, pasikliaujant klaidinga tiesmuka asociacija – **moterų nukirptakasių** (p. 230). Pabrėžtina, kad *BVSNM* redaktorius šį pakaitą teikė gerai neįsiskaitęs į prieš tai sekusį tekstą, kuriame buvo aiškiai pasakyta, kad „Moterim gi tučtuojau plikai nukirpdavo plaukus“ (p. 230).

Kita vertus, buvo atvejų, kai *BVSNM* redaktorius įprastesnius ir tiesmukesnius Sruogos pasakymus ekspresyvino, pavyzdžiui:

Dirbtuvės capo uolų pasidarbavimą homoseksualizmo sirtyje pakeitė **pasižymėjimu** homoseksualizmo **darželyje** (*BVSNM*, p. 125). Drazdauskas, priešingai, paprastino pirminį autorinį pasakymą: Ir į lagerį įisai pateko už [-] homoseksualizmą [-] (*LLTIB RS*, p. 125).

Išsekę lietuvių kaliniai, nepasidavę pagundoms iš moterų bloko, gulėjo (niuksojo) lovose (BVSNM, p. 135).

Be išvardytų ypatybių, taip pat pastebimas *BVSNM* redaktoriaus noras konkretinti, tikslinti, pildyti autoriniame mašinraštyje paliktus semantinius neaiškumus, spragas, prirašant, t. y. numanant ar tiesiog sukuriant trūkstamus, rašytojo praleisus duomenis, pavyzdžiui:

Stuthofo [pro orig Teisybė.] lageris buvo įsteigtas lenkam naikinti. Daugybė jų tenai pro kaminą išlėkė. Bet vis dėlto ne visi lenkai buvo sunaikinti. Liko ir gyvų. (p. 88)

Nuo tos dienos baronas su manimi nebesisveikino. Juo labiau, kad jis netrukus trim dienom buvo pasodintas **už vagystę** [add ver] į bunkerį, ir jis įtarė, kad tai buvo mano intrigų vaisius... (p. 183)

Kadangi mūsų blokas garsėjo kaip vienintelis blokas lageryje, **kuris maisto nevagia** [add phr], tai jis dažnai buvo kviečiamas į pagalbinius virtuvės darbus. (p. 274)

Rusus [politinius kalinius] atsiųsdavo dar iš karo belaisvių lagerių. Esą jie tenai **prieš naciškus dėsnius** [add phr] nusikalsdavo, komunistinę propogandą varydavę, – mūsų lageris jiems buvo už tai pabaudai skirtas. (p. 183)

BVSNM redaktorius teikė ir gerų stilistinių teksto taisymų, leidusių išvengti pasikartojimų, pavyzdžiui:

Kambariukas nedidokas, tos pat medinės trijų aukštų lovos, bet kiekvienas turi jau savo **atskirą guolį** [pro orig lovą], miega vienas, turi dvi antklodes ir visiškai neturi palšųjų pono Dievo gyvulėlių. (p. 131)

Visi mūsų šie buvo tiek pervargę ir tiek alkani, kad ištisomis dienomis gulėjo lovose [-] [pro orig ir dūsavo], – kokiais pyragais juos, tokius nusibaigusius, būtų galima į dūsautiną meną prisivilioti?! (p. 135)

BVSNM mašinraščio redaktoriaus veikė kitaip, nei cenzorius, – šis tekste tebūtų pažymėjęs ideologinius dalykus ir nekreipęs dėmesio į stilistiką. *BVSNM* redaktorių pagal jo veiklos specifiką, remiantis Dmitrijevės skirstymu, galima priskirti „draugo bei protekcionisto“ tipui⁵³³. Redaktorius, liepęs braukti ir taisyti, atrodo, norėjo, kad kūrinys pasirodytų. Nujausdamas, kokias ideologines teksto vietas cenzoriai gali suspenduoti, pats suskliaudė – nurodė atsisakyti. *BVSNM* redaktorius balansavo tarp autoriaus interesų ir cenzūros reikalavimų. Sruoga taip pat siekė kompromiso – norėjo įtikti Drazdauskui ir išvengti dar didesnio redakcinio teksto naikinimo. Taigi istorinės sąlygos nulėmė ne visai savanoriško „bendradarbiavimo“ taktiką. Šią situaciją apibūdina redaktorės Linčiuvienės mintis, taikyta redaktorių darbo specifikai jau Nepriklausomybės laiku: „Jei rašytojas ir redaktorius darniai sutardavo, jie darbuodavosi kaip sąmokslininkai“⁵³⁴. *BVSNM* redaktoriaus ir Sruogos „sąmokslą“ pastarasis rinkosi kaip neišvengiamybę, sąmoningai ieškodamas kompromisų su *LLTIB RS* redaktoriaus taisymais.

Parkeris, rašydamas apie Theodore'o Dreiserio kūrinio *Sister Carrie* redagavimą, autentiško kūrinio teksto redakcinius pažeidimus, užsiminė, kad geriausios intencijos, susijusios su autoriaus ir redaktoriaus pastangomis „pagerinti“ ankstesnį kūrinio tekstą, neatsiejamoms nuo žalingų pačiam kūrinio tekstui rezultatų⁵³⁵. Parkeris akcentavo, kad dėl stiprių autoriaus saitų su kūrinio tekstu „iš esmės ankstesni kūrinio pavidalai kartais yra labiau patikimi ir, kritiškai žvelgiant, išsiskiria geresniu tekstu negu kelios vėlesnės peržiūrėtos kūrinio versijos, kuriose autorius atlieka redaktoriaus vaidmenį“⁵³⁶. Ypač jei šio „vaidmens“ autorių verčia imtis pašalinės jėgos. *BVSNM* redakciniai taisymai ir

⁵³³ Екатерина Дмитриева, „Игровое поле советской цензуры“, in: *Языки рукописей*, p. 260.

⁵³⁴ „Redaktoriaus amplua: diplomatas, psichologas, cenzūros įrankis“, (kalbasi redaktorė Donata Linčiuvienė ir literatūrologė Solveiga Daugirdaitė), *Colloquia*, 2010, Nr. 24, p. 156.

⁵³⁵ Cit. pagal: Peter L. Shillingsburg, *op. cit.*, p. 73.

⁵³⁶ *Ibid.*

dėl jų atsiradusios „autokorektūros“ „užtemdė“ sąmoningus pirminius autoriaus ketinimus. Jie išryškėti gali tik pritaikius „regresyviojo skaitymo“ metodą⁵³⁷: tai, kas neva autoriaus paties ranka įrašyta pagrindiniame tekste (*LLTIB RS* mašinraštyje), turime praktiškai patikrinti, atsigręždami į pirminį rankraščio tekstą (ar mašinraščio intarpą rankraštyje) ir *BVSNM* mašinrašį. Tik tokiu būdu galima sužinoti, ar galutiniame *Dievų miško* tekste (*LLTIB RS*) pateikti variantai yra autoriniai, ar autorizacija tik imituojama. Tokiai situacijai, kai vulgarizmas autoriaus valia palaipsniui dešifruojamas ir galutiniu pavidalu išryški tik *LLTIB RS* mašinraštyje, įvardyti tinka prancūzų genetikų pasiūlyta „progresyviojo skaitymo“ metodika⁵³⁸.

LLTIB RS redaktoriaus taisymai, priešingai, išsiskyrė ne autorinio stiliaus „gerinimo“ tendencija, o automatizacija, standartizacija. Drazdauskas stilistiškai žymėtus (aktualizuotus, ekspresyvius) autorinius pasakymus primityvino, keitė stilistiškai neutraliais variantais. Išsiskiria du dideli tokių taisymų tipai: 1) kaitaliojami asmenys, 2) šalinama konotuota leksika.

Drazdauskui atrodė, kad reikia atsisakyti asmeniškiesnio pasakojimo *Dievų miške*. Redaktorius savo nuožiūra formavo pasakojimo strategiją. Keitė pasakotojo santykį su pasakojamu dalyku – sprendė, iš kieno perspektyvos pateikti pasakojimą. Ne sistemingai, bet daugeliu atvejų buvo atsisakyta pasakojimo vienaskaitos antruoju asmeniu. Jis keistas vienaskaitos trečiuoju asmeniu. Vengta pasakojimo daugiskaitos pirmuoju asmeniu, vietoj jo vartotas daugiskaitos trečiasis asmuo. Toliau pateikiamas tik *LLTIB RS* mašinraščio tekstas su įvardytais taisymais, nes rankraščio ir *BVSNM* tekstai šiuo aspektu liko netaisyti. Pavyzdžiui:

⁵³⁷ Пьер-Марк де Биизи [Pierre-Marc de Biasi], „К науке о литературе: Анализ рукописей и генезис произведения“, перевод Екатерины Дмитриевой, in: *Генетическая критика во Франции*, p. 82.

⁵³⁸ *Ibid.*

Geraširdžio Josepho taip gražiai paguostas, **kalinys** [ver ins] atsistoja [pro orig atsistojį] prie durų. Kotletas taip ir kvepia – iš tolo: su svogūnais toksai, parudęs, sultyse įmirkęs... Ce-ce-ce... – vos sulaiko [pro orig sulaikai] seiles, kad nebliauktų!

Ryja [pro orig Ryjį] seiles pusvalandį, ryja [pro orig ryjį] valandą... Nematomas kotletas ima dvokti, o Josepho – kaip nėra, taip nėra. Praslinkus dar kokiai valandai, išlenda iš kažkur tasai Josephas:

– Ką, gavai kotletą? Pavalgei? Skanu buvo? – trina Josephas rankas iš džiaugsmo, savo bičiulį sugebėjęs taip gražiai pavaišinti.

– Ne, po velnių! Aš jokio kotleto nemačiau! Juk liepei laukti prie durų ir iki šiol nebuvai atėjęs! – atsikerta [pro orig atsikertį] pyktelėjęs **kalinys** [ver ins], bet vis dar tebesvajodamas apie kotletą. [...]

Gali dabar **kalinys** [ver ins] stovėti, kol pats su visu kotletu pašvinkš [pro orig pašvinkšį]!

(LLTIB RS, VIII. „Politinio skyriaus bendradarbiai“, p. 41)

Sruoga, vengdamas pasakojimo vns. I a., pats buvo pasirinkęs distanciją rodantį raiškos būdą. Rašytojas vis dėlto nenorėjo nuslėpti toje situacijoje dalyvaujančio savojo „aš“. Greičiau siekė aktualizuoti lageryje nuolat pasikartojančią, Josepho Rentsch ciniškai provokuojamą kalinių erzinimo – „tiešijimo“ maistu – sceną. Vieno iš skaitymų metu, matyt, Drazdauskas paprastu pieštuku išbraukė anksčiau žaliu rašalu „nuasmeninant“ teksto fragmentą, paliktą autentišką Sruogos frazę-pridūrimą „Kotleto, žinoma, nė nebuvo. Bet norai buvo geri. Ir jo, ir mano“ (LLTIB RS, p. 42).

– Suprantam, Vaceli, įvertinam, įvertinam [lenko esesininko neva gerus norus ir tariamą rūpestį kaliniais]! – šaukia **kaliniai** [pro orig šaukiame mes] jam iš lovų, – drožk toliau!

(LLTIB RS, XVI. „Wacek Kozlowski“, p. 86)

Kaliniai [pro orig Visį] gulėdami pavydį [pro orig pavydime] tam [Vaciaus pavaišintam gardumynais] berneliui, – kurgi: tokia laimė! Pyragas, kumpis, – oho!

(LLTIB RS, XVI. „Wacek Kozlowski“, p. 87)

Velykinę naktį kilusios miegamosios kalinių patalpos vėdinimo epizode redaktorius nusprendė savavališkai pasirinkti pasakojimą dgs. III a., nors autorius ir rankraštyje, ir mašinraštyje asmenų nekaitaliojo – buvo pasirinkęs dgs. I a.

Yra atvejų, kai autorinius sakinius redaktorius perdirbinėjo, pasirinkdamas dar kitokį taisymo būdą – dgs. I a. keitė neveikiamosios rūšies bevardės giminės dalyviu:

Arno Lehman padalino mum dar po cigaretę. **Pasirašyta** [pro orig Mes ėmėm pasirašinėti] auko[a]s – **po** [pro orig kas] 50 RMarkių, **po** [pro orig kas] 100, kas – net iki 200 i[pro orig pri]sivarė. **Šia proga** [pro orig Drauge] pasakė mum pamokslą ir patsai Wacek Kozłowski.

(LLTIB RS, XVI. „Wacek Kozłowski“, p. 82)

Drazdauskas siekė neutraliesnio pasakojimo. Todėl atsisakė rašytojo sąmoningai pasirinktos „autorinės daugiskaitos“, ryškinančios ne tik jo, bet ir kitų kalinių, dalyvaujančių toje konkrečioje situacijoje, patirtį. Redaktorius rinkosi tik funkciškai nežymėtą fakto konstatavimą. Ši pozicija ypač išryški gyvojo numirėlio nešimo prie lagerio ligoninės epizode:

Pakeliui **vienas** [pro orig mūsu] numirėlis ima ir at[s]idusta⁵³⁹ tokiu giliu, gailiu, uždusiu atodusiu.

– Na, na,– piktinas **nešdamas jį kalinys** [pro orig mano mielas bičiulis Jonas, bambizas nuo Biržų], – ko gi čia dabar dūsauji? Kad jau kartą mirei, tai ir būk numiręs, nebedūsauk [–] [ras orig ver susimildamas]! Kas tai matė: numirėlis – ir dūsauja!

[–] [ras orig ver Mudviem] **N**[n]ulingavus dar kokius trisdešimt žingsnių, [–] [ras orig ver mūsu] numirėlis praveria akis ir tokiu gailiu tyliu balsu prašneka:

– Man baisiai nepatogu... Smaugia... [–] [ras orig ver Draugai], **P**[p]aleiskite mane... verčiau aš pats nueisiu...

[–] [ras orig phr Žiūrime mudu su Jonu i jį] [...]

(LLTIB RS, XII. „Numirėliška dalia“, p. 58–59)

Drazdauskas vengė konkretybių, intymesnio, atviresnio pasakojimo. Pasitelkdamas abstraktesnes frazes, ignoruodamas pasakotojo subjektyvios patirties aspektą, redaktorius kūrė, kaip turbūt jam atrodė, „objektyvesnį“, „įtikinamesnį“, gal net „saugesnį“ pasakojimą. Faktologinis prioritetas vis dėlto

⁵³⁹ vid es err om lit s

buvo pažeistas. Redaktoriaus pakeitimai iškreipė, parodė ne visai tokią situaciją, kokią skaitytojui norėjo perduoti pats teksto autorius. Pasakojimas „iš arti“ buvo transformuotas į pasakojimą „iš toliau“, iš tam tikros distancijos.

Drazdauskas žaliu rašalu braukė arba primityvino Sruogos vartotus stilistiškai žymėtus posakius – palyginimus, metaforas, deminutyvus, frazeologizmus, ekspresyviuosius veiksmažodžius, tarminę leksiką. Tokie redaktoriaus savavališki keitimai autoriniame tekste labai erzino rašytoją. Sruoga dėl redaktoriaus išbrauktų didesnių teksto epizodų dažnai nuomonės visai neišreikšdavo arba jų braukymams pagal *BVSNM* analogiją tyliai „pritardavo“. Tokiais atvejais nepalikdavo jokių komentarų ar pastabų (pvz., scena su nešamu gyvu numirėliu, p. 59; didelė XVII skyriaus „Lietuvių lenkų reikalas“ dalis, p. 94–96; epizodas apie „atpigusias“ Vengrijos žydes, p. 231; ištisas LVIII skyrius „Latviški dalykai“, p. 254–360). Bet „smulkioji“ stilistinė redaktoriaus intervencija iš pradžių stebino, glumino, trikdė, paskui – tiesiog siutino kūrinio autorių. Automatizacijos reiškinių Sruoga įvardijo „stiliaus susinimo“, „prakeiktų“ „štamų varymo“ sąvokomis. Pirmą kartą Sruogos atsakomieji lapeliai dėl taisytų teksto vietų išspausdinti *Raštų t. 4*⁵⁴⁰. Lapelių šifravimo darbą pirmasis atliko redaktorius Žirgulys, lygindamas *LLTIB RS* ir nuorašų (*LLMA, LNB RKRS*) tekstus⁵⁴¹. Vėliau šį darbą iš naujo, perrašydamas savo ranka, pakartojo (ir tokiu būdu patikrino) Samulionis⁵⁴².

⁵⁴⁰ Donata Linčiuvienė, „Paaiškinimai“, in: Balys Sruoga, *Raštai*, t. 4: Proza: *Kas bus, kas nebus, bet žemaitis nepražus. Sanvarta. Dievų miškas. Ankstyvoji proza, fragmentai*, parengė Algis Samulionis, redagavo Donata Linčiuvienė, Vilnius: Alma littera, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1997, p. 614–620.

⁵⁴¹ Aleksandras Žirgulys, „Dievų miško“ redagavimas“, 1957, in: *LLMA*, f. 188, ap. 1, b. 427, p. 1/12–24/35.

⁵⁴² Algis Samulionis, „Nuo Štuthofa iki „Dievų miško“, (autoriniai juodraščiai, užrašai, planų variantai), in: *LLTIB RS*, f. 53, b. 1373, (puslapiai nenumeruoti); Algio Samulionio nuorašas apie Štuthofą, Balio Sruogos „Dievų mišką“, (iškarpos iš laikraščių, atspaudai), in: *LLTIB RS*, f. 53, b. 1372.

Sruoga pasirinktą konotuotą leksiką gynė, kaip jau anksčiau minėta, vaizdingumo (stiliaus gyvybingumo), vartojimo taktiškumo ir apolitiškumo argumentais, pavyzdžiui:

Dar įdomiau jam [Vaceliui Kozłowskiui] išeidavo, kai jis su lazda įšokdavo į kalinių tarpą ir imdavo tarškinti į visas puses [-] [ras orig phr nelyginant senųjų rusų bylinų koks bogatyris, įsisukę į nekrikštų tarpa.]

Kartais jį lyg apatija apimdavo. Pristygdavo energijos **didvyriškai** [pro orig bogatyriškai] su lazda švaistytis.

(LLTIB RS, XVI. „Wacek Kozłowski“, p. 83) (žr. il. 29)

Drazdauskas žaliu rašalu pašalino originalų sarkastišką palyginimą. Sruoga, nesuprasdamas, kodėl redaktorius išbraukė ir pakeitė pirminius pasakymus, priešlapyje klausė: „Kodėl išbraukta?“ Lapelyje šį klausimą vėl kėlė: „Kodėl išbraukta šis vaizdas nieko neįžeidžias ir visai nepolitikuojas palyginimas?“ Sruogos klausimų Drazdauskas nepaisė. Palyginimas (dėl sąlygiškai galimų asociacijų jau su sovietinių okupantų smurtu, kova prieš ideologiškai kitaip mąstančius – „liaudies priešus“) išbrauktas tamsiai mėlynu rašalu ir storu mėlynu pieštuku skirtingais teksto skaitymo etapais. Rašytojo raudonu rašalu paliktas klausukas ir klausimas priešlapyje taip pat nubraukti Drazdausko ranka (žaliu, tamsiai mėlynu rašalu). Matuzevičius savo pastabose abejojamas klausė: „Ar verta palikti tą palyginimą? Dar pagalvoti“ (p. 5/50). Rudokas priešleidybiniame *Dievų miško* egzemplioriuje (LLMA VR, 1957) šį palyginimą vis dėlto grąžino (p. 79).

Nusikaltusius savo bendradarbius kalinius jis pats [Hauptas] apriedavo. Jei kas, pavyzdžiui, ligoninės spirito perdaug išlakdavo ir jam pačiam nebepalikdavo, ar kas su moteriškąja lagerio dalimi palaikydavo lageryje taip draudžiamus intymiškesnius ryšius, – šitokiais atvejais Hauptas nubliaudavo per tris kiemus, nusikaltėliams veidelius **išdaužydavo** [pro orig papliauškındavo], bet nuo aukštesnės valdžios pasikesinimų jis juos slėpdavo, įklampusius – kaip liūtas gindavo.

(LLTIB RS, XVIII. „„Ligonių statyba““, p. 100) (žr. il. 30)

Sruoga piktinosi redaktoriaus įrašytu standartiniu pakaitu:

Pažymėtąjį * [žvaiždute paraštėje pažymėjo visą žodžių junginį nusikaltėliam veidelius papliauškindavo] sakiny siūlau gražinti visą (arba visai išbraukti) – žalio rašalo pataisa čia visai netinka, – prieštarauja visam stiliui. (p. 100)

Sruoga buvo kategoriškas – reikalavo arba visą sakinį gražinti tokį, koks buvo iš pradžių, arba braukti apskritai dėl nevykusio ir tiesmuko redaktoriaus įrašyto pakaito. Sruoga negalėjo pakęsti grožinio teksto kalbos primityvinimo, standartinimo, buitinio. Tiek *Dievų miško* perrašinėtojas (*LLMA*, p. 107), tiek vėliau Matuzevičius šiuos Drazdausko taisymus atmetė palikdami autentišką pirminį tekstą.

Tačiau pakeliui į namus pagaudavo juos gestapas ir gabendavo į mūsų lagerį jau nebe kaip karo belaisvius, bet kaip eilinius civilius lenkų nusikaltėlius. Tokiu būdu, ir tarptautinės sutartys buvo išlaikytos, ir lenkai **išžudyta** [pro orig dūmais paleisti].

(LLTIB RS, XXXIII. „Nuo klebono iki čigono“, p. 196–197) (žr. il. 31)

Sruoga lapelyje išsakė savo pasipiktinimą:

Klausyk, Redaktoriau, – kam be reikalo stilius susinti? Kuo užkliuvo „dūmais paleisti“? „Žudyta“, „išžudyta“, „nužudyta“ – juk pagaliau kocktu nuo viso to! Jei nenori „dūmais paleisti“ – brauk geriau visą sakynį, tik jau šampų nevaryk į rašynį! (LLTIB RS, p. 197)

Šį frazeologinį posakį Sruogai pavyko išsaugoti – Drazdauskas atsisakė ankstesnės redakcinės pataisos.

Kartais pyktį, pagiežą, apmaudą dėl redaktoriaus pakeistų, standartizuotų autorinių posakių keitė rezignacija. Tylus atodūsis priešlapyje: „(O, Viešpatie!)“ (*LLTIB RS*, p. 138)

Žydai, kaip ir visi nauji atvykėliai, varomi į pirtį. Žydu – keli tūkstančiai, o pirtis – kaip sauja. Kad ir kažkoku tempu juos pro tą pirtį **grūdo** [pro orig spraginsi], vis dėlto maršas turi nusitęsti keletą dienų. Pirmajai partijai išėjus iš pirties likusieji žiote išsižiojo: savo **tėvo – motinos** [pro orig tatos – mamos] nebepažįsta. Žydai, kaip ir kiti naujokai, buvo nukirpti, nuskūsti, lageriniais skarmalais aprengti.

(LLTIB RS, L. „„, Vien tik auksas valdo mus...““, p. 297) (žr. il. 32)

Dėl perdėto ir netgi purizmu laikytino stilistiškai žymėtų žodžių vengimo ir keitimo neutraliais, kasdienėje vartosenoje įprastais variantais Sruoga klausė redaktorių: „Kam susinti pasakojimas?“ (LLTIB RS, p. 297)

Matyti, kad Drazdauskas dvejojo, kaip elgtis: pirma mėlynu pieštuku gražino autorinį žodį *spraginsi*; skaitydamas tekstą kitą kartą, nusprendė Sruogos pastabos nebepaisyti ir juodai įrašė pakaitą **grūdo**. Naujai atsiradęs pakaitas **tėvo – motinos** parodo, kad redaktorius normina tarminį variantą.

Pateikiame daugiau tipiškų Drazdausko taisymų, kuriuos galima vertinti kaip ekspresyvos autorinės kalbos automatizavimo atvejus. Pavyzdžiui:

Pabėgusį iš lagerio, bet sugautą kalinį rusą **sumušė** [pro orig ikrėtė į kailį]. (LLTIB RS, p. 207)

Lagerio komendantas „Ateidavo tiktai iškilmingais atvejais: kai ką nors viešai karia arba **muša** [pro orig kai kam iškilmingai kailį peria].“ (LLTIB RS, p. 138)

Iš lagerio dingo ketverius metus **išsėdėjęs** [pro orig ištupėjęs] lietuvis. (LLTIB RS, p. 254)

Žydės vienos pačios **atėjo** [pro orig atkulniavo] į lagerį. (LLTIB RS, p. 315)

Esesininkai nusilpusius kalinius „revolveriais **pribaigia** [pro orig paspragina].“ (LLTIB RS, p. 322)

„Moteris kareivė kartais dar išlikdavo gyva, be niekur nieko, bet lakūnės – tai jau visos be išimties **išžudė** [pro orig skrido pas Abraomą].“ (LLTIB RS, p. 283)

Lageris **pastatytas** [pro orig išbudavotas]. (LLTIB RS, p. 201)

Lageryje tarp lenkų ir esesininkų prasidėjus intrigoms ir vaidams dėl meilės ryšių, „vokiškoji partija **užmušus** (LLTIB RS) / **nukariavusi** (BVSNM) [pro orig užpumpijus] Pranaitį, pasijuto jau pakankamai atkeršijus už Toni Fabro sužalotą snukį [...]“ (LLTIB RS, p. 171)

„[-] [ras orig ver Staiga] **I**[i]š Rygos **atvežė** [pro orig atbildino] per vieną kartą ištikus tris tūkstančius [latvių].“ (LLTIB RS, p. 202)

„[...] drožia iškėlę galvas rimti būgninkai, į šaligatviuose **stovinčias** [pro orig tirpstančias] moterėles nė nesidairydami, tarytum jos jiems pasaulyje neegzistuoję.“ (LLTIB RS, p. 281)

„Paskui rimtus būgninkus žingsniuoja **moterišké** [pro orig moteriškė], [-] [ras orig phr tokia putni, vidutinio liemenėlio], rankomis užsiėmusi veida...“ (p. 281)

„[...] lavonų susidarydavo **nemaža** [pro orig visiškai padori] atsarga – iki pusanтро tūkstančio ir daugiau.“ (LLTIB RS, p. 293)

„Smilksta rūksta **lavonai** [pro orig lavonėliai], visą lagerį spirginamos gumos garais užliedami.“ (LLTIB RS, p. 293).

„Mūsiškiai, elgetavimo specialistai, bežiūrint susiuostė su geroku būreliu Lanzo **mergaičių** [pro orig vokiškų mergelkų]. Atsikvėpti nespėjome, kaip jau tempia jos mum sriubą. Prilindo **mergaičių** [pro orig mergelkų] pilna salė, – nors vakaruškas kelk. Viena pila savo sriubą, kita – savo, – nebežinai iš kurios beimti. Tokios, nieko sau **mergaitės** [pro orig mergelkos]. [-] [ras orig phr Maždaug, vidūtinis].“ (LLTIB RS, p. 348)

Visiškai atsisakyta į nuogas žydes akis ganančių esesininkų apibūdinimų – bernužėliai, berniokai (LLTIB RS, p. 304); ligas po lagerį platinančių kalinių – donžuonų – sąvokos (LLTIB RS, p. 306).

Lietus „ėmė pilti [-] [ras orig ver pasiliaupsindamas].“ (LLTIB RS, p. 375)

Metaforinis LI. skyriaus pavadinimas Žydžių potvynis pakeistas tiesioginiu posakiu – **Žydės moterys ir vaikai**. (LLTIB RS, p. 302)

Metaforinį L. skyriaus pavadinimą „Vien tik auksas valdo mus...“, autoriaus pagrįstą semantiškai (pagal pavienių mizantropų bambėjimo frazę „Vien tik auksas valdo mus...“) keitė kita tiesmuka konkretybe – **Plėšė žydus**. (LLTIB RS, p. 297)

Pasakotojo ironiška reakcija į kalinių lagerio vado Mayer cinišką požiūrį dėl mirties neišvengiamumo buvo smarkiai sušvelninta: „Šitą Mayerio sancta simplicitas **galima suprasti** [pro orig vis dėlto reikia jam atleisti]: jis buvo šventai įsitikinęs, kad kaliniai nėra žmonės.“ (LLTIB RS, p. 147)

Redaktoriui labai nepatiko autoriaus vartoti menkinamosios reikšmės žodžiai (pvz., uodega, snukis ar deminutyvinė variacija – snukučiai), taikyti aukštesnės valdžios (lagerio seniūno, pani blokova) požiūriui į kalinius nusakyti, jų atliekamai veiklai apibūdinti arba tiesiog kalinių tarpusavio santykiams išreikšti, todėl šie pejoratyvai keisti įprastais vartoti, stilistiškai nežymėtais žodžiais, pavyzdžiui:

Puikiai gyveno lagerio seniūnas! Puikiai apsirengęs nuolat gėrė – uliavojo, **kalinius** [pro orig snukius] daužė, [-] [om orig ver uodegas] kapojo ir sąžiningai korė Trečiojo Reicho priešus. (LLTIB RS, p. 158)

[...] už tat pati savo mergužėles [-] [pro orig mergužėlėm snukučius] daužė neblogiau už vyrus – blokavus. (LLTIB RS, p. 162)

Kantininkas iškerpa [iš bendro lapo] kiek jis nori. Patikrinti nė nebandyk – **tuoj** gausi **per veidą** [pro orig tiktai į snukį] – ir tuo viskas baigsis. (LLTIB RS, p. 276)

Vietoj naujos pastos kalinys gauna kumščiu **per veidą** [pro orig į snukį]. (LLTIB RS, p. 276)

Drazdauskas vengė ironiškesnių, pejoratyvinių esesininkų charakteristikų, pajuokiamo jų negatyvių veiksmų apibūdinimo, ir pačių kuo nors prasikaltusių, nemalonę pelnusių kalinių aprašymų, ypač – paradoksalių, kalinio būseną, vertę ir situaciją aiškiai nusakančių, įvardijančių vizualiųjų palyginimų; metaforų,

kuriomis reikšti santūrūs vidiniai išgyvenimai, stebint sveiku protu nesuvokiamus įvykius lagerio aplinkoje, pavyzdžiui:

Išbalęs buvo visas [Pabstas, vokietis esesininkas, nužudęs lenkų politinį kalinį, – *N. M.*], drebėjo kaip [–] [ras orig ver ciucka] šaltyje vandeniui apipiltas. (LLTIB RS, p. 226)

Bet kaliniai turėjo ir prieš kiekvieną šitų [–] [ras orig phr nepraustaburnių avinų] [esesininkų prisitaikėlių, – *N. M.*] skubotai imtis kepurę. (LLTIB RS, p. 245–246)

– Kvaili! Pastą ant duonos vietoj sūrio užsidėk ir suvalgyk! – tyčiojasi kantininkas [–] [ras orig phr ir paspiria kalinį it mėšlą nuo šakių]. (LLTIB RS, p. 276)

Dėl vieno [–] [ras orig phr nevykėlio žąsino] [bėglio nenusisekėlio, – *N. M.*] tiek tūkstančių žmonių kenčia! (LLTIB RS, p. 252)

Praslinkus nustatytam laikui reikia dujas išleisti, – vėl lipk ant stogo [–] [ras orig phr it morcinis katinas]. Kas ir besakyti, labai keblu buvo. (LLTIB RS, p. 284)

Baisiai ilgai ir prastai tenai lavonai smilkdavo. Reikėjo nuolat ir dervos ištekliai duobėje papildyti, ir lavonai su šakėmis vartalioti [–] [ras orig phr it kotletai kokie], kad jie geriau keptų. (LLTIB RS, p. 293)

Kai lavonų yra daugiau – juodojo grabo nebenaudoja. Tuomet lavonus stačiai krauna į vežimą_[1] [–] [ras orig phr kaip pas mėsininką paskerstus paršus]. (LLTIB RS, p. 292)

Iš darbų grįžo klipatos klipatėlės [žydės moterys], vos pavelkančios žaizdotas pamėlynavusias kojas, visos sulinkusios, sunykusios. Jos buvo tokios sulysusios, kad atrodė, jog jos visos eidamos barška_[1] [–] [ras orig phr kaip kaulai sumesti į maišą ir tempiami per stambių akmenų grindinį]. (LLTIB RS, p. 304–305)

Dribsojo [kaliniai] susirietę kas pastogėj, kas ant šiaudų kur, kas kieme ant sniego [–] [ras orig phr it pajūrio pliaže]. (LLTIB RS, p. 361)

Mūsų lagerio klipatos šios dorybės, matyti, neįvertino kaip reikiant: ėmė mirti sutartinai_[1] [–] [ras orig phr it žasiukai pavasari, dėlių apsėsti]. (LLTIB RS, p. 99)

Jei toks pabėgėlis laisvėje besirūpindamas maistu bus kur įsilaužęs ar ką užpuolęs, arba, naujai besuimamas, pareiškęs kokio nors pasipriešinimo, lageryje jį muša, kaip būgną. Jei po šios operacijos jis vis dar gyvas lieka, sodina jį savaitei kitai į bunkerį [-] [ras orig phr blakēm pasibaliavoti]. (LLTIB RS, p. 253)

Palikę numirėlius, nuleidę galvas, nukulniavome mudu su bičiuliu Jonu savo pareigų eiti ir laukti, kada ir mum ateis eilė atsigulti prie ligininės ant sniego. [-] [ras orig phr Vis dėlto kažkokios rakštys po dūšią braido šitokiu būdu paliekant sėdinčius ir mirksinčius numirėlius. Bet ką tu, žmogus, padarysi dabar?!] (LLTIB RS, p. 60)

Dėl paskutinio čia išskirto ir *LLTIB RS* redaktoriaus pašalinto metaforinio pasakymo Sruoga reiškė didelį nepasitenkinimą ir apmaudą:

Kodėl išbraukta vieta, pažymėta *? Rašiny taip maža posmų, kur paženklinama asmeniai vidujai išgyvenimai (sąmoningai tai daryta), bet šioje vietoje tas pažymėjimas būtinai reikalingas. Ir pažymėta gi tai labai santuria forma! Šiuo reikalu čia daugiau plepėti neleidžia stiliaus santurumas. Tačiau šis posmas – juk absoliučiai apolitinis! – atrodytų čia būtinai reikalingas! (LLTIB RS, p. 60)

Šiuo konkrečiu pavyzdžiu Sruoga paaiškino kūrinio stilistikos esmę. Rašytojui buvo svarbus sąmoningai santūrus, suvaldytas kalbėjimas apie pačius skaudžiausius dalykus. Įdomu, kad rankraštyje užrašytos pirminės frazės („Vis dėlto sunku taip be niekur nieko atsiskirti nuo sėdinčių ir mirksinčių numirėlių.“) (R, p. 51) atsisakė pats rašytojas. Ypatingai emocijai išsakyti netiko įprastas, tiesioginis fakto konstatavimas. Mašinraštyje jis buvo pakeistas vidinius išgyvenimus atskleidžiančia paveikesne ir talpesne metafora. Drazdauskas šį Sruogos prašymą išgirdo – autoriaus argumentas įtikino redaktorių. Jis storu mėlynu pieštuku apačioje padėjo frazę gražinančius brūkšnelius, kito skaitymo metu įterpė užrašą žaliu rašalu: „Palikt!“ Iš aukščiau paminėtų palyginimų daugiau nė vieno Drazdauskas į autorinį tekstą negražino (galbūt ir todėl, kad Sruoga specialiai neprašė). Jie buvo dokumentuoti tik priešleidybiniame *Dievų miško* egzemplioriuje (*LLMA VR*, 1957). Sruoga ne dėl kiekvieno Drazdausko

braukymo ginčijosi – tik dėl, jo akimis žiūrint, pačių esmingiausių autorinio teksto iškraipymų.

Kitos tipiškos, ypač rašytojo ryškintos situacijos – iš pirmo žvilgsnio „komiški“ „lengvi“, itin vizualūs, dinamiški, stačiokiški epizodai, atspindintys esesininkų ar jų bendrų kitataučių kalinių požiūrį į „žemesnio“ rango katorgininkus, neįgijusius SS palankumo:

Sėdim dabar abu ligoninėje ir surašinėjame naujokus. Jis [lenkas katorgininkas Czerwonski] ir čia savo mėgiamojo meno negali pamiršti. [-] [ras orig phr Kur buvęs, kur nebuvęs brukšteli jįsai naujoką atbula ranka – ir dunda jįsai aukštieninkas, kojas aukštyn išriesdamas.] (LLTIB RS, XIX. „Mušeikizmo filosofija“, p. 106)

Drazdauskas šią išskirtą frazę pašalino turbūt dėl dviejų priežasčių – muštynių be jokios priežasties fakto ir sąmoningo smurto vienodo likimo asmens atžvilgiu. Skirtingos kalinių tautybės (Czerwonski – lenkas, naujokas – ukrainietis) – ne pagrindinė jų nesantaikos priežastis. Kriminalinis nusikaltėlis Czerwonski, be politinio keršto motyvų, turi ir sofistiškai aiškinamą „auklėjamąjį“ tikslą: muša, norėdamas gera, – „užgrūdinti“. Taiklios buvusių Štuthofio kalinių įžvalgos, susijusios su kalinių naikinimo kolaboravusių kalinių rankomis taktika:

[...] net kai kurie vyresnieji kaliniai spardė savo kaimynus, stengėsi įsiteikti viršininkams. „Naikink kitą, tai pats išliksi!“ – tokiu šūkiu vadovavosi šie mušeikos, lenktyniaudami savo žiaurumu“⁵⁴³.

Naikino patys vergai. Čia ir glūdi šėtoniškas nacionalsocializmo (gal geriau tiktų – nacionalbanditizmo) planas – tegul pavergtieji Europos gyventojai žudo vieni kitus. Tam reikėjo tik sudaryti atitinkamas sąlygas, ir iš tikrųjų ilgainiui šis tikslas buvo pasiektas.

Pirmaisiais nacių viešpatavimo metais, kai konclageriai buvo tik organizuojami, pradžią teko padaryti patiems esesmanams. Po kelerių metų žmonių žudymą konclageriuose perėmė jau vergai, o esesmanai duodavo tik nurodymus⁵⁴⁴.

⁵⁴³ Leonas Puskunigis, „Štuthofio žardienos“, in: *Pragaro vartai – Štuthofas*, p. 279.

⁵⁴⁴ Rapolas Mackonis, „Mes dar gyvi žmonės“, in: *Ibid.*, p. 451.

Puskunigio ir Mackonio pastebėjimai atsirado iš konkrečios patirties nacių koncentracijos stovykloje Štuthofe. Bet juose galime rasti ir universalių bruožų, tinkančių abiem represinėms (nacių ir sovietų) sistemoms. Tai – žmogaus, virstančio žvėrimi savo artimui, paralelė.

Sruoga reagavo:

* Pažymėtą sakynį siūlau gražinti. Drastiškas sakinyš? Bet ne apie sentimentalius ar heroiškus dalykus čia ir rašoma! Tokia buvo tikrovė, – ir nėra ko ją falšyvinti! Protingi žmonės tuo sakyniu nesipiktins, o durnių gi – nesuskaičiuosi! Juo labiau, kad šis posmas čia psichologiškai ir stilistiškai yra būtina reikalingas. (LLTIB RS, p. 106)

Budingas reiškinys – kad vokiečių gyvenamam blokui viršininkas buvo paskirtas lenkas. Na, jei šią detalę norite braukti, – ką gi, – čia gal jau politika, nebežinau. Jei reikia braukti – ką padarysi, bet šios buitinės psichologinės detalės gana gaila⁵⁴⁵. (LLTIB RS, p. 160)

Kaip matyti, Sruoga redaktoriui išdėstė trijų argumentų (rašymo dėsnų) vienovės principą: realios tikrovės vaizdavimo, psichologinį ir stilistinį. Nė vienas iš šių dėmenų neturi būti pažeistas. Sruogai itin svarbūs šie trys dalykai – autentiškų tikrovės faktų perteikimas, tipišκών situacijų – „būdingų reišķinių“ – aprašymas; „buitinės psichologinės detalės“; gyvas, vaizdingas pasakojimas – ekspresyvioji stilistika. Rašytojui rūpėjo pačios pasakojimo detalės, kuriomis ir reiškiami tipišķi atsitikimai. Būtent dėl detalių gražinimo Sruoga su redaktoriumi kovojo labiausiai. Drazdauską ši Sruogos pateikta argumentacija įtikino – frazė atstatyta storu mėlynu pieštuku.

Sruoga rėmėsi „gyvos kalbos“ pavyzdžiais. Drazdauskas juos dėl įvairių stilistinių niuansų ar netinkamai suprastos reišķmės be reikalo keitė ar apskritai braukė – taisė net pačias neideologiškiausias kūrinio vietas, pavyzdžiui:

⁵⁴⁵ Esesininkų elgesys, paradoksalus savo nuosprendžiu (paskirti vokiečių kalinių prižiūrėtoju lenką), iš tikrųjų buvo tik tipišķas nacistinės politikos manevras – kad ir nusikaltusius, bet „vokiečių kraujo“ kalinius naikinti „žemesnės rasės“ rankomis.

Beje, kaimynas prieš valandą išmetė pro langą į šiukšlyną [-] [ras orig ver pažaliavusios] duonos **pluta** [pro orig riekę]. Visą **pluta** [pro orig riekę], kad žinotumėt! (LLTIB RS, p. 237)

Redaktorius žaliu rašalu performavo autorinį sakinį: dingo svarbus pažyminy, nusakantis lagerinės duonos kokybę; pakeista žodžio reikšmė: vietoj *riekės* („valgyti atriekto duonos gabalo“, DLKŽ) pavartota *pluta* („kietasis apskrudęs kepalas paviršius“, DLKŽ).

Sruoga, norėdamas išsaugoti vartotą žodį, redaktoriui pateikdamas jo reikšmės lageryje ir vartojimo šnekamojoje kalboje argumentą, nustebęs klausė: „Kodėl čia prireikė taisyti?! Duonos plutos lagery pro langą niekas nemeta, – pats suvalgo. Išmeta tikrai pažaliavusią, t. y., visiškai supelėjusią duoną, – kurios nebegalima valgyti. Žodis „riekė“ – gyvos kalbos žodis. Sako gi duona ne pjauti, bet: riekti. Atriek duonos riekę! Kuo užkliuvo šis žodis?“ (LLTIB RS, p. 237)

Redaktorius sutiko su autoriaus išsakyta nuomone ir gražino pirminį variantą, palikdamas atstatomuosius brūkšnelius storu mėlynu pieštuku, kito skaitymo metu – pastabą paraštėje juodu rašikliu: „Rinkt!“

Drazdauskas šalino iš teksto esesininkų požiūrį į kalinius nurodančius konotuotus, ypač „gyvus“ pasakymus, dažniausiai liaudiškus keiksmus, dinامينius veiksmažodžius, frazeologizmus, pavyzdžiui:

Selonkė pats jiems [lagerio auksakaliams] už tokius darbus [nelegalų, bet pačios valdžios išrūpintą auksakalystės amatą] įkrėtė [-] [ras orig ver uodega] po penkias dešimtis bizūnų. Gavo bizūnų ir klientai, palikę pas juos auksą. Patys meisteriai buvo veikiai išsiųsti į Hopehillio plytinę [-] [ras orig phr kad jie tenai nusproginėtų]. (LLTIB RS, p. 302)

O tų vaikų [žydžių] – nieku būdu negalima suskaičiuoti [-] [ras orig phr kiek jų priviso]. (LLTIB RS, p. 302)

Žydės buvo jau laisvos. Gulėjo klojime be jokios sargybos ant šiaudų, [-] [ras orig phr kriokė kaip jom patiko]. (LLTIB RS, p. 374)

Be taisytų aiškių rašybos, skyrybos klaidų, įdėta daug darbo, kuriam būdingi autorinio stiliaus „nutaisymai“ (Žirgulio sąvoka) – „gyvinimas“, „paprastinimas“, redakcinių „sinonimų“ teikimas. Toks teksto „gerinimas“, jį primityvinant, laikomas „aiškiu kūrinio žalojimu“⁵⁴⁶. Šią konkrečią pirmųjų *Dievų miško* redagavimų situaciją apibūdinti galima ypač taiklia Žirgulio metafora apie auksą, pelenuose žibantį, ir apie tikrą auksakalį – profesionalų redaktorių, kuris „niekada jo [kūrinio] pelenuos nelaiko“⁵⁴⁷.

Stilistiniai *BVSNM* ir *LLTIB RS* taisymai parodo ne tik redaktorių siekį, kad kūrinys jų, neva profesionalių redakcinių pastangų ir turbūt bičiuliškai geranoriškų pastangų dėka būtų išleistas. Redakcinės pataisos dar labiau atspindi numanomas redaktorių asmenines ambicijas. Įvesdami tiek daug stilistinių (vėliau matysime – ideologinių) keitimų, redaktoriai, nežinia, ar patys sąmoningai suvokdami, „kūrė“ savo individualius *Dievų miškus*.

Autorinio teksto „ekspresyvinimas“ ir standartinimas – dvi stilistinių pataisų tendencijos, reprezentavusios redaktorių asmenybes. *BVSNM* ir *LLTIB RS* redaktoriams būdingi ir puristiniai užmojai, besąlygiškai ieškant „taiklesnių“, „tinkamesnių“ tam tikrų frazių lietuvinimo būdų (vertimas, sinonimika ir kitos retorinės figūros). Kadangi *BVSNM* mašinraščio redaktoriaus asmenybė nenustatyta, sunkiau kalbėti apie jo individualius ketinimus. Aiškus tik noras parodyti savo kūrybinius gebėjimus stilistinės aranžuotės srityje. Filologinį išsilavinimą turintis Drazdauskas daug vargo, skurdindamas jokių pataisų nereikalingus kūrinio fragmentus.

Sruogos „pagalbininkai“, taisydami autorinį tekstą, t. y. savo pataisas palikdami ant pirminio ikiredakcinio-ikicenzūrinio teksto, galima sakyti, diskreditavo save profesiniu atžvilgiu. Žirgulys, redakciniuose užrašuose kalbėdamas apie blogus redaktorius ir atmestiną jų darbą, buvo abstrakčiai

⁵⁴⁶ Aleksandras Žirgulys, *Prie redaktoriaus stalo*, p. 19.

⁵⁴⁷ *Ibid.*, p. 22.

užsiminęs: „Kad taip būtų seniau Balys Sruoga pasikepinęs tokių kalbos rautytojų rankose, neturėtume nepaprastai ekspresyvios, išradinga metafora ir pramuštgalviškai drąsia mintim švytinčios sruogiškos frazės“⁵⁴⁸. Sruoga realiai tokių „kalbos rautytojų rankose“, kaip praktiškai įsitikinome, ir buvo atsidūręs. Stulbinančios primityvumu, tiesmukumu autorinio teksto pataisos vis dėlto kartu nurodo ir tikrąsias kūrinio ypatybes, glūdinčias po redakcinių braukymų sluoksniais. Čia tinka Caino paradoksali įžvalga, kad „Blogi redaktoriai gali labai gerai parodyti, pristatyti tikrąjį autorių“⁵⁴⁹.

5. 2. *BVSNM* ir *LLTIB RS* mašinraščių ideologiniai taisymai

Kalbant apie ideologinius *Dievų miško* mašinraščių braukymus, pirmiausia reikia išskirti konkrečius tekstų epizodus, kuriuos panašiu metu, bet, dirbdami atskirai, braukė *BVSNM* ir *LLTIB RS* redaktoriai; dėl kokių priežasčių braukymai galėjo sutapti; kaip autorius reagavo į redakcinius taisymus?

Pirmiausia aptarsime Drazdausko redagavimo ypatumus *LLTIB RS* mašinraščio tekste. Redaktoriaus braukymai teksto apimties atžvilgiu yra, kaip jau anksčiau įsitikinome, minimalūs (pavieniai žodžiai, žodžių junginiai, sakiniai, atskiros frazės, nedidelės pastraipėlės) ir maksimalūs (puslapis, keli puslapiai, ištisi skyriai).

Dažniausiai šalinta arba keista pirminė informacija apie esesininkų organizacijos sudėtį, išsiskiriančią „rasiškai menkaverčių“ tautų (lenkų, slavų) atstovų dauguma. Atsisakyta konkretinti esesininkų pagalbininkų, asmenų, ėjusių

⁵⁴⁸ *Ibid.*, p. 17.

⁵⁴⁹ William E. Cain, „Making Texts New: A Response to Gabler, McLaverty, and Grigely“, in: *Devils and Angels: Textual Editing and Literary Theory*, edited by Philip Cohen, Charlottesville: University of Virginia Press, 1991, p. 203.

dažniausiai bloką vadovų pareigas, arba apskritai – „banditų iš bloko viršenybės“, „svetimšalių“ tautybes. Pavyzdžiui:

Tokie kaliniai – **SS pagalbininkai** [pro orig Zacharai buvo daugiausia lenkai], ištvėrę Stutthofe nuo pat lagerio pradžios, ir vokiečiai, iš kitų lagerių atkelti, – **buvo** [ver ins] daugiausia kriminalistai, homoseksualistai ir biblijos tyrinėtojai. (LLTIB RS, II. „Barakinė kultūra“, p. 8)⁵⁵⁰

Liūsolaikiu uniformuotieji **sargybiniai svetimšaliai** [pro orig ukrainiečiai] valkiojosi po Stutthofo miestelį, po apylinkės kaimus, uliojo tenai su karo našlėm ir gyvanašlėm, [–] [ras orig ver vokiečių] esesninkam sudarydami didelę konkurenciją ir aiškiai gadindami rasę. Jeigu tie **sargybiniai svetimšaliai** [pro orig ukrainiečiai] būtų buvę be SS uniformos, juos už tokius darbus būtų tučtuojau uždarę į lagerį, kitus dėl visko ir pakorę būtų. Bet uniformuotus esesninkus, esančius vokiečių tarnyboje, į lagerį kišti už rasės gadinimą kažkaip nepatogu. Todėl valdžia ir sugalvojo išeitį: aprūpinti **sargybinius svetimšalius** [pro orig ukrainiečius] lagerio priemonėmis.“; „Keliem šimtam **sargybinių svetimšalių** [pro orig našlaitėlių ukrainiečių] aptarnauti buvo parinktos dvi, pačios dailiausios, Niuncė ir Liolė, visokiam skoniui kad būtų. (LLTIB RS, XLI. „Angelai sargai“, p. 247)

Lydi mus toksai nusipenėjęs banditas iš bloko viršenybės, kalinys, žinoma. [–] [ras orig phr Rusas Mitiucha.] Lydi ir kolioja. Nunešę į vietą pastatėme bosą. Peniukšlis [–] [ras orig ver Mitiucha] tuojau abiem kumščiais man per galvą. (LLTIB RS, XIII. „Dūšelių aprašymas“, p. 67)

Nepaisant redaktoriaus pastangų slėpti ir klastoti tikrovės faktus, tautinės tapatybės duomenis akcentavo pasakotojas, dažniausiai komandų kaliniams metu natūraliai išdavė veikėjo ištartos frazės. Pavyzdžiui:

Kol patalpa vėdinasi, Vacius stovi prie durų. Stovi ir pragertu prarėktu balsu gieda [–] [ras orig phr lenkų patriotines] giesmes, – jis buvo tuomet visiškai girtas.

(LLTIB RS, XVI. „Wacek Kozlowski“, p. 86)

⁵⁵⁰ Aptariant minimaliuosius Drazdausko padarytus teksto keitimus ir braukymus, parodoma tik *LLTIB RS* mašiniškio atkarpa su konkrečiu redaktoriaus taisymu. Vėliau, aptariant visuose leidimuose išlikusias kupiūras, bus parodoma nuosekliai visa tekstų genetinė seka. Bendra tendencija yra ta, kad aptariama atkarpa yra įrašyta rankraštyje (arba atsiranda tik mašiniškio) ir kad *BVSNM* mašiniškio čia aptariamų atkarpų redaktorius netaisė.

Pani blokova – ir gi buvo gera! [-] [ras orig phr Lenkė, ponja Sofija. Politinė kalinė, lagerin patekusi už politinius lenkų susirinkimus jos bute, – namie palikusi šeimą.] Apie penkias dešimtis metų.

(LLTIB RS, XXVIII. „Seniūnas Arno Lehman“, p. 162)

Paduoda Vacius komandą:

– [-] [ras orig phr Zdejmowac koszule! Ale pręddzej!] Nusivilkite marškinius, – greičiau!

(LLTIB RS, XXI. „Aplink kelmą visą dieną“, p. 119)

Pasišaukė Julius Vacių ir sako jam trumpai ir aiškiai:

– Vaciu, va, šitų lietuvių savo purvinom rankom kad man neliestum! Kad man nedrįstum! [-] [ras orig ver Rozumisz, -] S[s]upranti?

– [-] [ras orig phr Wiem. Slucham. Kurwamać!] – Ž[ž]inau, klausau, – mykia Vacius, žvairakiuodamas į kampą. [...]

– [-] [ras orig phr Vaciu, pamietaj], – A[a]tsimink, Vaciau, – ramiai prataria Julius.

– [-] [ras orig phr Wiem, kurwamać, wiem], – Ž[ž]inau, žinau – sugriežia dantimis Vacius ir savo vėzdu ima tvatyti kitus kalinius, jokio smūgio iš niekur nesitikėjusius.

(LLTIB RS, XVII. „Lietuvių lenkų reikalas“, p. 92–93)

– [-] [ras orig phr Jakiej narodowosci, atseit,] kokios tautybės, – klausia jisai atvykusio naujoko.

(lenkas sanitaras Czerwonski – surašomam kaliniui naujokui – ukrainiečiui) (LLTIB RS, XIX. „Mušeikizmo filosofija“, p. 106)

Pakeisti konotuoti ar net neutralūs kalinių tautybės įvardijimai ir pažymos. Ypač vengta rusų kalinių mini charakteristikų, kurios išryški ne tik iš pačios vaizduojamosios situacijos. Pasakotojo vertinimą ir požiūrį tiesiogiai atspindi ir menkinamieji dariniai su lietuviškomis priesagomis -elis, -iukas. Dažnai pasitaiko svetimos (-k) ir lietuviškos (-elis) priesagų jungties atvejų. Šie dariniai vartojami ironijos reikšme⁵⁵¹.

⁵⁵¹ Pirmieji kūrinio redaktoriai vengė negatyvių rusų kalinių pristatymo: daugelis iš jų buvo „organizatoriai“, impulsyvūs maištininkai, racionalaus plano neturėję, spontaniškus sprendimus priimdavę bėgliai, šnipai, skundikai, avantiūristai, savo noru, dėl maisto įsipainiodavę į žmogaus orumą žeminančias situacijas.

Vienas mano bičiulis, [-] [ras orig phr ruselis iš Leningrado.] garsėjęs kaip geriausias organizatorius [-] [ras orig phr lageryje, kas savaitę gaudavo mažiausia dvidešimt penkias lazdas. Per visą buvimą lageryje jis gavęs, kaip jis pats gyrėsi, ne mažiau trijų tūkstančių kirčių. – Et! – sakydavo jisai, – užpakalis – ne stiklinis – nesuduš! Nuolat] gabendavo [-] [ras orig ver jisai] spiritą ir gyvendavo puikiai, žinoma, čia neįskaitant mėlynių užpakalyje.

(LLTIB RS, XXXVII. „Nusikaltimai ir bausmės“, p. 222)

Dirbo pas jį [Ziehmą] porą metų **rusiukas** [pro orig toksai ruskelis], septyniolikos metų. Supratę jie buvo, susigyvenę. Kartą **jam** [pro orig tam ruskeliui] kažkas dingtelėjo į galvą, jis ėmė ir kaukštelėjo plaktuku Ziehmui į kaktą, pagal smilkinį. Ziehmą skerdžiamu tekiu subliovė, nuvarvino šiek tiek kraujo, – po dviejų savaitių buvo sveikas. **Berniuką** [pro orig Ruskelis] **pakorė** [pro orig phr gi buvo už tai labai iškilmingai pakartas], o prieš tai trys **jo** [pro orig ruskelio] kaimynus [-ai] **užmušė** [pro orig užpumpinti], nors jie ir nieko bendra neturėjo su tuoju plaktuku. Ziehmą – nė piršto nepajudino nekaltiesiem gelbėti. Sąžinė jo negriaužė...

(LLTIB RS, IX. „Naujųjų įpilietinimas“, p. 45)⁵⁵²

Laiškai dažniausia eidavo per specialius laiškanėšius [-] [ras orig phr kuriais paprastai būdavo rusai: jie] dažniausia **tai** [ver ins] būdavo alkani **kaliniai, kurie** [add ver] [om orig ver ir] sugebėdavo daugiausia lazdų pakelti. [-] [ras orig phr Šiuo pastaruoju atžvilgiu niekas su jais lygintis negalėjo.]

Buvo tokia didelė – didelė šiukšlių dėžė, stovėjusi prie moterų barako. Žiūrėk, kur buvęs – kur nebuvęs ir lenda koks **kalinys** [pro orig ruskelis] į tą dėžę. Sėdi jis toje dėžėje ir kapstosi – maisto šiukšlėse ieško. Tai visai naturalus dalykas buvo. Kaliniai visose šiukšlėse maisto ieškodavo, šunų nugriaužtus kaulus griauždavo.

Tat, va, sėdi **kalinys** [pro orig toksai ruskelis] šiukšlių dėžėje prie moterų barako ir kapstosi sau it višta po pūdytėlį – padryks, padryks...

Po kelių minučių ateina mergužėlė su šiukšlių kibiru – šliupt – jas **kaliniui** [pro orig ruskeliui] ant galvos. Tose šiukšlėse yra jau keletas meilės laiškelių išberta... Tiek pat laiškų gauna ji ir iš **kalinio** [pro orig ruskelio].

⁵⁵² Šis epizodas unikalus dėl paradoksalaus ir ypatingo lagerio istorijoje įvykio – realaus kalinio maisto prieš esesininką. „Kiti esesmanai siautėjo kaip ir anksčiau. Šiandien jie iškilmingai pakorė rusiuką, su kuriuo buvome susipažinę drabužių sandėly. Pasirodo, kad jis, nutaikęs proga, trenkė plaktuku šarfiureriui Cymui per galvą. Deja, smūgis nebuvo mirtinas – plaktukas tik praskėlė galvą, o Cymas liko gyvas. Tai mūsų lagery – istorinis įvykis, nes iki šiol nė vienas kalinys nebuvo smogęs esesmanui. Kas pastūmėjo rusiuką tokiam žingsniui? Mes negalėjome atsakyti į šį klausimą, nes sandėly dirbome trumpai ir nespėjome su tuo vaikinu susidraugauti. Jaunasis pasiryžėlis buvo pakartas Berlyno įsakymu. Jį ilgai valandas laikė pakabintą, kad mus įbaugintų“ (Leonas Puskunigis, *op. cit.*, p. 388).

Kartais būdavo tokį laiškanešį valdžia aptinka dėžėje. Lazdomis ji jį iš tenai išbarškina, visokiais velniais prigąsdina. Bet kas iš to? Po valandos į dėžę lenda kitas **kalinys** [pro orig ruskelis], – jis irgi maisto sau ieško tenai.... Valdžia čionai pasirodydavo bejėgė es[a]nti, – negi išmuši visus dėžėje besikapstančius!

(LLTIB RS, XXXVIII. „La donna e mobile...“, p. 228–229)

Iki 1944 metų vasaros [–] [ras orig phr bėgdavo išimtinai beveik vieni rusai.] v[V]ieni bėgdavo, kiti bėgliais spekuliuodavo. [–] [ras orig ver Rusai] K[k]aliniai nuolat ir nuolat rašydavo Mayeriui laiškus, prašydami „audijencijos“, – aš turėdavau tuos laiškus versti į vokiečių kalbą, kartais gi turėdavau būti vertėjas ir „audijencijoje“. Laiškuose jie sakydavosi žiną apie savo kaimynų visokius sumanymus ir norį valdžią painformuoti. Kartais už tokį pasisiūlymą teikti žinias jie gaudavo šį tą iš valdžios, kartais gi – ir jie pasitenkindavo Chemnit[z]o bizūnu: kažkodėl Chemnitzas tokių savanorių šnipų nekėsdavo. Gana greitai tokių savanorių pavardės pasidarydavo žinomos lageryje su visomis tokio žinojimo pasekmėmis, bet, deja, visa tai naujų pasisiūlymų nesulaikydavo.

Daugeliui [pro orig Rusu] bėglių[-iam] išsilaisvinimo pastangos beveik visuomet pasibaigdavo tragiškai. Ir bėgo gi jie visiškai nepasiruošę: nežinodami vietos, nemokėdami kalbų, neturėdami ryšių... Pavyzdžiui, vienas [–] [ras orig ver ruskelis] bėgo, kelionei pasiėmęs iš visų reikalingų dalykų tiktai vieną vienintelę medinį šaukštą! Vyslą ketino jis tuo šaukštu išsemti, ar kurį galą?

(LLTIB RS, XLII. „Bėgliai“, p. 253)⁵⁵³

Vokiečių ūkininkai norvegais darbininkais buvo smarkiai nepatenkinti. [–] [ras orig phr Lenkų, rusų kalinį darbininką jie galėjo stumdyti ir lamdyti kaip nori, – šie darbininkai jokių teisių neturėjo.] Norvegai [–] [ras orig gi] gyvena savo protu. Ūkininko smarkavimu šypsosi, jo grūmojimų visiškai nesibaido.

(LLTIB RS, XLIV. „Vikingų palikuonys“, p. 266)

Tuomet valdžia jau dirbtinu būdu lavonų pasigamindavo. Paimdavo kokį sunkvežimį – kitą senių, paliegelių, klipatų ir [–] [ras orig phr šiaip visokios menkystos] – trach – ta – ra – rach! – ir yra jau lavonų! [–] [ras orig phr Ypač gausiai šiam reikalui buvo panaudojamas žydiškas elementas, tuomet lageryje jau apščiai privisęs.]

(LLTIB RS, XLIX. „Giltinės pastogė“, p. 294)

⁵⁵³ Iš lagerio bėgančių rusų kalinių buvo daugiausia. Puskunigis taikliai komentavo tokių bėgimų priežastį: „Tik rusai, kurie jokios galimybės neturėjo čia išlikti, kartais mėgindavo ištrūkti, bet juos dažniausiai greitai pagaudavo ir šunų sudraskytus rodydavo mums, kad atgrasintų nuo bėgimo“ (Leonas Puskunigis, *op. cit.*, p. 321).

Braukti paradoksalius kalinių santykių su tikraisiais esesininkais arba jų bendrais-prisitaikėliais liudijimai. Pavyzdžiui:

Ir ši moteris [-] [ras orig ver lenkė] šeimyniškai susigyveno su vokiečiu banditu, su lagerio budeliu! (LLTIB RS, XXVIII. „Seniūnas Arno Lehman“, p. 162)

Lenkaitę merginą **oficialūs** [pro orig vokiečių] budeliai atsisakė karti, o Vacius – pakorė. Savo noru. Iš meilės tam darbu. Smagu jam buvo. (LLTIB RS, XVI. „Wacek Kozlowski“, p. 86)

Va, šitai [-] [ras orig ver vokiškai] publikai valdyti ir buvo paskirtas [-] [ras orig ver lenkas] Czerwonski – bloko viršininku. Valdžia aukštai vertino jo mušimo meną. [-] [ras orig phr Na, ir duodavo jį vokiečiam garo – tai duodavo!] (LLTIB RS, XIX. „Mušeikizmo filosofija“, p. 106)

Arba, atvirkščiai, naikintos ypatingomis situacijomis atsiskleidę netipiški esesininkų apibūdinimai (ypač retas esesininkų solidarumo su kaliniais akcentas):

Kartą naujokų tarpe pamatė jisai vieną išdaviką, gestapo agentą, iš Lietuvos, – tą patį, pagal kurio pranešimą ir jis, Julius, atsidūrė koncentracijos lagery. Tas agentas patsai į lagerį pateko už galvažūdiškus darbelius. Julius, pamatęs savo judošių, pasakė komandos draugui lenkeliui, kas tai per paukštis tasai naujokas. [-] [ras orig phr Lenkelis nudumė tuojau pas Hapkę ir pranešė jam, kokio reto svečio susilaukta. Hapkė sužaubavo akimis, nusikeikė, apsiputojo. Ardeniškais žingsniais priėjo prie išdaviko, abiem rankom griebė jam už gerklės ir pradėjo jį smaugti:

– Tu, judošiau, mano Julij į koncentracijos lagerį įkyšai, aš tau parodysiu, šunsnuki, tu!

Hapkė tą judošėlį ir smaugė, ir antausius jam skaldė, ir su jo galva barako sienas daužė.] Lenkai [-] [ras orig phr pamatė, ką daro Hapkė,] tą išdaviką pasiėmė savo žinion: daužė ir skaldė, kur tik pagaudami. Jisai lagery nė pasirodyti niekur negalėjo – visur visuomet jį mušdavo, lenkai ir vokiečiai. [-] [ras orig phr Iš viso lagery gana keisti papročiai buvo.] Kai tik į lagerį patekdavo [pro orig patenką] koks šnipas, išdavikas, gestapo agentas – jam jau lagery gyvenimo nebūdavo. Paprastai ilgiausia per tris dienas jis jau baigdavo savo gyvenimėlį. [-] [ras orig phr Už tokį išdaviko nudobimą valdžia nieko nesakydavo. Lietuviškoji lagerio kolonija išdavikų atžvilgiu laikėsi santuriai, nesimušdavo. Bet vos tik lenkai ar vokiečiai sužinodavo, kad išdavikas atėjo, jie jam atlygindavo savo iniciatyva – ir su dideliu pasitenkinimu. Koks jau mulkis neraliuotas buvo tasai Hapkė, – net ir jis – pirmas! – griebė išdavikui už gerklės, parodydamas kitiems, kaip su judošiais reikia elgtis. Tai darė SS vyras, feldfebelis, gestapo tarnas.]

(LLTIB RS, IX. „Naujokų įpilietinimas“, p. 44–45)

LLTIB RS mašinraštyje Drazdauskas, kaip matėme, išbraukė visas prie esesininkų pritačiusių kitataučių kalinių replikas jų gimtosiomis kalbomis. *BVSNM* redaktorius taip pat suskliausdavo tokius, dažniausiai lenkiškus, posakius, tik pramaišiu, nenuosekliai. Kitakalbės frazės buvo abiejų redaktorių taisymo objektas. Abu redaktoriai stengėsi susilpninti arba visai nureikšminti klausimų, susijusių su esesininkų tautine tapatybe, problematiką. Tiek *BVSNM*, tiek *LLTIB RS* mašinraščiuose buvo keisti beveik visi esesininkų tarpe buvusių ne vokiečių kalinių tautybių įvardijimai. Ypač jei jie buvo užrašyti pejoratyvine forma. Atsisakyta konkrečių tiek esesininkų, tiek kalinių, tiek karių tautybių – pasirinkti asmeniniai ar parodomieji įvardžiai, kiti abstraktai, įmantrauta perifrāzėmis. Pavyzdžiui:

lenkiukštis → **blauzdikaulis panašus į žmogų** (*BVSNM*, p. 50), **tipelis** (*LLTIB RS*, p. 50); lenkiukščio → **blauzdikaulio** (*BVSNM*, p. 51), **tipelio** (*LLTIB RS*, p. 51); lenkelis → **katorgininkėlis** (*BVSNM*, p. 103), **katorgininkėlis nuo Gdansko** (*LLTIB RS*, p. 103); ruskelis, ruselis, rusai → **kalinys, kaliniai** (*LLTIB RS*, p. 229; 207; 188); ukrainiečiai → **sargybiniai** (*LLTIB RS*, p. 246), **sargybiniai svetimšaliai** (*LLTIB RS*, p. 247); amerikiečiai → **sajungininkai** (*LLTIB RS*, p. 250); gudeliai → **jie, metodistai** (*LLTIB RS*, p. 261), **gardiniečiai, sektantai** (*LLTIB RS*, p. 261, 263); pabėgusių latvelių → **bėglių** (*LLTIB RS*, p. 263); Zacharai buvo daugiausia lenkai → **SS pagalbininkai** (*LLTIB RS*, p. 8); lenkiškas dainas visa gerkle plėšiantis Kōnigas → **girtas dainas** (*BVSNM*, *LLTIB RS*, p. 38); lenkų ir rusų darbininkai → **svetimšaliai darbininkai** (*LLTIB RS*, p. 183), etc.

Jei *BVSNM* ir *LLTIB RS* mašinraščiuose taisytos vietos sutapo, o siūlymai (pakaitai) skyrėsi, Sruoga pirmenybę dažnu atveju atidavė *BVSNM* redaktoriaus teiktam variantui. Matuzevičius tokius ankstesnių redaktorių taisymus laikė nepagrįstais, klastojančiais tikrovės duomenis, todėl pritarė minčiai dėl autentiškų frazių grąžinimo: „Buv. redaktoriai braukė tas vietas, kur paminima, kad lageryje kai kurias „viršininkų“ pareigas ėjo kitų tautybių (ne vokiečių) žmonės: lenkai, ukrainiečiai, austrai, rusai, kroatai ir kit. // Manau, kad tokių vietų neturime teisės

braukti. Tai istoriniai faktai“⁵⁵⁴. Dėl specialaus ir todėl dirbtino tautybių terminų keitimo Matuzevičius paliko toliau sekusią pastabą: „Opios tos vietos, kur kalbama apie rusus, ukrainiečius. Ypač tas terminas: „ruselis“, „ruskelis“! Bet automatiškai vietoje šitų žodžių taisyti „kalinys“, „kaliniai“ – irgi keistoka“⁵⁵⁵. Matuzevičius, gindamas Sruogos vartotą sąvoką, akcentavo, kad redaktorius neturi teisės keisti istorinių faktų, paminėtų autoriniame tekste. *Dievų miško* priešleidybiniame egzemplioriuje (*LLMA VR*, 1957) ir pirmą kartą išleistame tekste (1957) pašalinti visi tokie ankstesnių redaktorių-interventų taisymai ir pakaitai.

Redaktoriai, varijuodami abstrakcijomis, be anksčiau išsakytų sąsajų su sovietine tikrove, turbūt kartu norėjo užglaistyti galinčius kilti ginčus dėl tautinio identiteto. Stengėsi išvengti klausimų, kiek Štuthofe kalėję įvairių tautybių žmonės sugebėjo išlikti ištikimi savo tautiškumo principams. Kiek jų, šių principų atsisakę, savu noru įsiliejo į priešininkų gretas, agresiją nukreipdami savo tautiečių ar likimo brolių atžvilgiu (Vacek Kozlowski, Czerwonski, Jan Weit, Kaczynski, Waliszewski, Joseph Rentsch, Mitiucha, Stasiak, Toni Fabro, Lukasik, Maxas, Andrašek). Arba, priešingai, empatiją siejo būtent su savo tautiečiais ar apskritai su kalinio statusą lageryje turinčiais žmonėmis (Augustas Zagorskis, Bruno Rękajski, Julius, Šešelga, Jasinski, Hans Saenger, Petersen).

Vengta tiksliai įvardyti, kokių tautybių asmenys buvo uoliausi esesininkų bendrai, už juos dar žiauresni ir agresyvesni (lenkai, rusai, ukrainiečiai, latviai). Kitataučiai smurtiniais veiksmais ir žiaurumu pranoko ar bent jau adekvačiai elgėsi kaip sadistiškiausi vokiečiai – Sauter, Arno Lehman, Selonkė, Lüdtkė, Schreider, Hapke, Ziehmas, Zimmermannas, Arno Chemnitzas, Fohtas.

⁵⁵⁴ Eugenijus Matuzevičius, „Pastabos dėl B. Sruogos „Dievų miško“ redagavimo“, in: *LLMA*, f. 23, ap. 2, b. 1787, p. 3/48–4/49.

⁵⁵⁵ *Ibid.*, p. 4/49.

Redaktoriai braukė epizodus ar net trumpus fragmentus, kuriuose buvo aprašyti vokiečių blokų vadovų, darbų prižiūrėtojų ir lenkų kalinių susidūrimai, meilės santykiai ir ypač meilės išprovokuotos muštynių scenos.

Nenorėta, kad būtų minimi konkretūs faktai, kurių tautybių asmenys buvo daugiausiai mušami, fiziškai engiami, absoliučiai beteisiai (žydai, lenkai, rusai); kurie tapo tiek vokiečių, tiek pačių kalinių paniekos ir neapykantos objektu (šnipai, bėgliai). Redaktoriai neutralizavo rašytojo aštriai keltą niekšišką išdavysčių, „audijencijų“ – „spekuliacijų“ savo artimu – problematiką, būdingą įvairių tautybių (ukrainiečių, rusų, latvių, lietuvių) kaliniams, susirūpinusiems tik savo fiziniu išlikimu.

Nenorėta, kad liktų žinių apie dažnus ir nesėkmingus rusų kalinių iniciuotus bandymus pabėgti iš lagerio. Neklastoti faktai tik apie retai pasitaikiusius lenkų, lietuvių, anglų, rusų moteriškės pabėgimus – sėkmingas išimtis.

Minėtina, kad Matuzevičius, pirmasis *Dievų miško* redaktorius, pasisakęs už istorinių faktų išsaugojimą autoriniame tekste, gynė Drazdausko pašalintą epizodą apie išdavikiškai ir niekšišškai besielgiančius rusų kalinius-skundikus, slaptuosius valdžios agentus, spekuliantus: „Jautri, šurpi vieta [XLII. skyrius „Bėgliai“]; bet jeigu tai tiesa, kodėl niveliuoti? O kad rusų tarpe galėjo būti tokių niekšų – nėra jokios abejonės. Jų buvo. Ypač „profesionalų“ skusti ir įdavinėti“ (p. 7/52; 8/53).

Tipiški teksto atkarpų taisymų būdai: autorinių pasakymų keitimas, juos abstraktinant, švelninant pirmines formas, iškreipiant autoriaus mintį arba jos visai atsisakant. Vyrauja daugiasluoksniai taisymai, liudijantys, kad redaktorius tekstą skaitė kelis kartus, bet nedvejojamas dėl anksčiau įvesto pakeitimo. Papildomo skaitymo metu pirminį braukymą tik patvirtino dar vienu skirtingos spalvos rašalu.

Autorius dėl tokių minimalių ideologinių teksto taisymų ir iškraipymų prieštaravo mažai arba visai nesiginčijo. Rašytojas siekė įtikinti redaktorių ir jam įrodyti savo teikiamo varianto reikalingumą ir prasmę. Sruoga skeptiškai vertino redaktoriaus polinkį nepagrįstai ieškoti tekste politizuotų epizodų ar tiesiog

ideologizuoti scenas, kuriose konstatuoti tik lagerio gyvenimui būdingi įvykiai, tam tikros realios aplinkybės. Sruogos komentarus dažnai lydėjo klausimai, nuostaba, raginimas dar kartą patikrinti išbrauktą teksto vietą dėl redakcinės klaidos. Rašytojas stebėjosi dėl to, kad redaktorius paprasčiausiai neskyrė realių faktų nuo savo vaizduotėje susikurtų ideologinių jų interpretacijų. Drazdauskas „grynai stiliaus reikalus“ (psichologines išvalgas, detalių niuansus, ekspresyvius, dinamiškus pasakymus) painiojo su „politika“. Redaktorius buvo įsitikinęs, kad bent kiek neįprasti, paradoksaliūs ar tiesiog, jo akimis žiūrint, mažai įtikimi, bet vis dėlto realūs tikrovės įvykiai turi būti nutylėti, pagražinti ar tiesiog – išbraukti. Jau laiške Cvirikai Sruoga buvo pabrėžęs, kad labai klysta tie, kurie kūrinyje ieško politikos: „Dar dėl „Dievų miško“. Man nuostabu, kad žmonės tenai politikos ieško, ir pyksta, jei aš ir nemaniau ją duoti?!“⁵⁵⁶ *Dievų miške* apsieita, Sruogos žodžiais tariant, be „pigiosios propagandos“, dėl dviejų priežasčių – natūralių lageryje fizinio išlikimo klausimų pirmumo ir nuobodaus pasakojimo vengimo.

Karčiai ironizuodamas Drazdausko taisymus, iškreipusius lagerio gyvenimo faktus, ir atsisakydamas toliau bendradarbiauti kūrinio redagavimo klausimais, Sruoga rašė: „Aš gi jį [*Dievų mišką*] perdirbsiu, – išbrauksiu visą aktualiją, visą informacinę medžiagą, padarysiu tikrai meno veikalą“⁵⁵⁷. „Blogu paršyvu tonu“ Sruoga laikė tikrovės neatitinkantį, melagingą pasakojimą, žmogaus, atsidūrusio ypatingoje lagerio aplinkoje, psichikos neišmanymą. Rašytojas stengėsi aktyvinti redaktoriaus ir skaitytojo vaizduotę, visko iki galo nepasakydamas, skatindamas įsijungti ir savaip užbaigti pradėtą aprašinėti situaciją: „Mano rašinyje yra duotas išplėstas logiškas veiksnys [...]. Ar, logikos terminologija, yra duota didžioji ir mažoji premisa, bet išbaigti silogizmą turi pats skaitytojas. Baigsiu aš jį – bus neišbrendamai nuobodu, – bus Simonovas, Grosmanas“⁵⁵⁸, tik ne Sruoga“⁵⁵⁹. Apie

⁵⁵⁶ Balio Sruogos laiškas Petruui Cvirikai, 1946-07, in: *LLTIB RS*, f. 33–4, p. 7.

⁵⁵⁷ Balio Sruogos laiškas Valiui Drazdauskui, 1946-10-10, in: *LNB RKRS*, f. 33–5.

⁵⁵⁸ Sruoga kalba apie rusų rašytojus Konstantiną Simonovą ir Vasilijų Grosmaną.

⁵⁵⁹ Balio Sruogos laiškas Petruui Cvirikai, 1946-07, p. 10.

pasakojimo nuobodumą ir tarybinei literatūrai būdingą „nesveiką taškomaniją“ bei „šiuo principu pagrįstą dešiovkų“ rašymą Sruoga kalbėjo ir pjesės *Pajūrio kurortas* mašinraštyje išdėstytose veikalo „Kritiškose pastabose“⁵⁶⁰. Kritikuodamas socrealistinio rašymo metodologiją, metaforiškai tapatintą su „taškų ant „i“ priklesinimu“, meno plotmėje siūlė išlaisvinti dogmatiškai suvaržytą vaizduotę:

Kažin ar nebūtų gera tie „taškai“ kai kur paskutinėti, – kad „i“ pasidaryt[ų] įdomesnis, atseit, gyvesnis, be pamokslininko pozos?

Šiaip ar taip, „taškų“ ant „i“ gremždijimas – yra meniško skonio, meniško saiko jautimo, meniško takto reikalas⁵⁶¹.

Teksto atkarpų taisymai leidžia kalbėti apie autoriaus ir redaktoriaus komunikavimo strategijas, kurias toliau pasistengsime dar labiau išryškinti: dialogą (jo pasekmė – pirma redaktoriaus išbrauktų teksto fragmentų argumentuotas atstatymas); antidialogą (jo pasekmė – išbraukti autentiško teksto fragmentai); dalinį dialogą (jo pasekmė – kompromisiniai, dėl redakcinio diktato atsiradę autentiško teksto taisymai). Prancūzų tyrinėtojas Jacques'as Neefs aktualina šalia teksto egzistuojančių autoriaus ir teksto skaitytojo pažymas. Joms įvardyti taikoma „mažojo dialogo“ sąvoka⁵⁶². Sruogos ir Drazdausko „mažasis dialogas“ vyko vis dėlto ne tik mašinraščio teksto „paraštėse“. Vien jo pavidalas yra unikalus. Drazdausko formuluotų pastabų, atspindinčių jo nuomonę, nėra. Jos aiškėja tik iš konkrečių redaktoriaus veiksmų – teksto taisymų ir braukymų. Sruogos atsakas, priešingai, yra verbalizuotas – išdėstytas atskiruose, prie teksto

⁵⁶⁰ Balys Sruoga, *Pajūrio kurortas*, mašinraštis, be datos, in: *LLTIB RS*, f. 1, b. 5771, p. 195. Sruoga rašė: „Šią [taško]maniją sugundo noras: viską pasakyti, nieko neapleisti, nieko neužmiršti, – kad skaitytojui ar žiūrovui nieko pačiam neberekėtų galvoti, kad jis gautų jau visa gatavą, suvirškintą, – kad jam beliktų tiktai praryti aptiekoje rūpestingai paruoštą „pročekelį“...“ (*Ibid.*)

⁵⁶¹ *Ibid.*, p. 195–196.

⁵⁶² Как Речь [Jacques Neefs], *op. cit.*, p. 195.

prisegiotuose lapeliuose. Remiantis jais, galima kalbėti apie rašytojo lūkesčius – ko jis tikėjosi iš redaktoriaus, ką pats siūlė, ko prašė. Autoriaus lūkesčiai, kaip ir jo intencijos, *Dievų miško* atveju nėra abstraktūs, chimeriniai. Jie konkrečiai dokumentuoti.

Drazdausko ranka šalinti minimalūs ir stambesni fragmentai, kurių turinys neužkliuvo *BVSNM* redaktoriui ir kuriuos, Sruogai, savo poziciją išdėsčius atskiruose lapeliuose, pavyko apginti, pristatyti redaktorės Linčiuvienės parengtuose redakciniuose „Paaiškinimuose“ (*Raštai*, t. 4, 1997, p. 614–620), todėl jų detaliam iš naujo nebeaptarsime.

Galima išskirti tipiškas redaktoriaus Drazdausko atstatytų teksto vietų grupes. Visos jos liudija dialogo situaciją – rašytojo ir redaktoriaus tarpusavio supratimą ir susikalbėjimą. Drazdauskas, Sruogos įtikintas, pakeitė pirma negatyvią nuomonę dėl šių teksto fragmentų. Sutiko viešinti pirma išbrauktus faktus, susijusius su realia lagerio tikrovės medžiaga⁵⁶³. Gražino humoristinius epizodus ir pikantiškas detales, tekste išsiskyrusius, pasak Sruogos, „nekaltumu“, „maža pašaipėle“, „tikra teisybe“, „būdingumu lagerio santykiams“, kurių redaktorius pirma vengė ne mažiau, nei politinių užuominų, tautybių klausimo⁵⁶⁴.

⁵⁶³ Pavyzdžiui: Gražinta realija apie prievartinį specialių dokumentų pasirašinėjimą, ignoruojant laisvą asmens pasirinkimą, verčiant meluoti ir tylėti (LLTIB RS, VII. „Politinis skyrius“, p. 30). Paliktas paradoksalus numirėlių numerių pasisavinimo, siekiant pabėgti iš lagerio, faktas (LLTIB RS, XII. „Numirėliška dalia“, p. 64). Atstatytas epizodas apie susigraudinusių „padorių vokiečių mergaitę“ – esesininkę, palydėjusią į stotį žydžių transportą (LLTIB RS, LI. „Žydžių potvynis“, p. 308). Atidengti pirma subraukti važiavimo į Gdanską epizodai, atskleidžiantys vokiečių pralaimėjimo nuotaikas, dėl to pasikeitusį esesininkų požiūrį į kalinius – draugišką tarpusavio sutarimą; miestiečių ir esesininkų standartinius politinius pataikavimus, baimę, įtarumą; prievartinės mobilizacijos faktą (LLTIB RS, LII. „Išsigimė visi velniai“, p. 308–309–310–311–312–313).

⁵⁶⁴ Gražinta lietuvių kalinių viliojimo į „dūsautiną meną“ scena moterų gyvenamųjų barakų pusėje (LLTIB RS, XXIII. „Garbės katorgininkai“, p. 135). Paliktas faktas, kad už kalinių išmontuotas ir pragertas privačios SS firmos nuosavybę – darbo mašinas, jau nebeegzistuojančius fizinius objektus, lageris sąžiningai tebemoka mokesčius (LLTIB RS, XXIV. „Lagerio komendantas“, p. 140). Atstatytas epizodas su nacių „rasę gadinančiu“ politiniu nusikaltėliu, į lagerį patekusių dėl „šeimyniškų santykių su

Drazdauskas atstatė tekste leitmotyvo funkciją atliekanti nemažą filosofinių samprotavimų etiudą apie psichologinę lagerio aplinką, „gyvenamąją atmosferą, [...] plėšrų instinktą – pasilikti gyvu“ (LLTIB RS, p. 290–291)⁵⁶⁵.

Sruogos ir Drazdausko dialogas vyko ne tik *Dievų miško* mašinraštyje (LLTIB RS). Bendravimo faktą liudija ir privati korespondencija. Deja, išlikę tik keli jau po įtemptų kūrinio redagavimų ir oficialaus „svarstymo“ Drazdauskui rašyti Sruogos laišakai⁵⁶⁶. Būtent šiuose laiškuose atsispindi rašytojo abstrakčia forma išreikšti lūkesčiai. „[B]andydas kartais taip atkakliai gintis“ liudija aiškia ir tvirtą autorinę nuostatą – išsaugoti parašytą pirminį tekstą. Kartu atskleidžia norą paveikti redaktorių, kad jis pakeistų nuomonę dėl išbrauktų kūrinio fragmentų: „Gal kai kur pavyks man jus ir kitus įtikinti?“; „Žinote ir mano pageidavimus“⁵⁶⁷. Gerai suvokdamas ribotas autorinių teisių gynimo galimybes, rašytojas ironiškai pabrėžė „visažinio“ redaktoriaus, „sudarytos“ redagavimo sutarties lėmėjo, sandą: „Aš gi ne viską žinau, kas reikia žinoti. Jūs geriau žinote. [...] Jūs – atsakingas redaktorius, tegu ir bus paskutinis žodis Jūsų“⁵⁶⁸. Tokiu būdu redaktoriui perleidžiama galutinė kūrinio „autorizavimo“ teisė (kartu – ir atsakomybė už jį). Tokio sprendimo priežastys – autoriaus nuomonės ignoravimas („Jei vis dėlto teks

gaspadoriaus telyčia“ (LLTIB RS, XXXI. „Politiniai katorgininkai“, p. 186). Iš naujo pabrėžti lagerio virėjos lenkės Cecilijos „rūtelių vainikėlio reikalai“ – flirtas su senais lagerio pažįstamais (LLTIB RS, XLVII. „Moteriškoji pusė“, p. 282). Gražintas epizodas su „nuolatiniu cukrinės bravorėliu“ ir jį kurstančiu bambizu nuo Biržų (LLTIB RS, XLVIII. „Statybinis karštis ir organizacija“, p. 288–289). Paliktas profesoriaus ir Klavano dialogas, grįstas specialiai kurstoma nesusišnekėjimo situacija, kurią išprovokuoja vokiški banknotai, Klavano „netyčia“ aptikti raikomoje žydų duonoje (LLTIB RS, L. „Vien tik auksas valdo mus...“, p. 298–299).

⁵⁶⁵ Sruoga šią teksto dalį taip pristatė Drazdauskui: „tai yra tik trumpas apibrėžimas tos atmosferos, kurioje doras žmogus darosi žvėrimi, kurioje kiekvienam lagerio gyventojui darosi absoliučiai vis tiek pat: gyventi ar mirti.“ (LLTIB RS, XLIX. „Giltinės pastogė“, p. 291)

⁵⁶⁶ Balio Sruogos laišakai Valiui Drazdauskui, 1946; 1946-10-10, in: *LNB RKRS* f. 33–5.

⁵⁶⁷ Balio Sruogos laišakai Valiui Drazdauskui, 1946.

⁵⁶⁸ *Ibid.*

braukti, ką gi aš vargšas galiu padaryti⁵⁶⁹) ir su tuo susijusi rašytojo pozicija – atsiribojimas nuo parašyto kūrinio („Daugiau to prakeikto rankraščio aš jau nebenoriu matyti, – įkyrėjo jis man iki kaulų⁵⁷⁰; „suk jį velniai. Man jau įkyrėjo, – miškas ir pats veikalas. Tiek jis man atsibodo, kad aš nė korektūrų nebegalėčiau skaityti⁵⁷¹). Drazdausko fonde⁵⁷² atsakomųjų laiškų nerasta. Leidybinė fazė buvo tipiška dėl daugkartinių redakcinių ir autorinių taisymų, korektūrų etapo, nuorašų studijos. Bet kartu – visiškai nestandartinė, nes rašytojas niekur nėra išreiškęs minties, juolab – patvirtintos parašu, kad toks redaktorių ir jo paties „pataisytas“ kūrinio tekstas (*LLTIB RS* mašinraštis) gali būti „spausdinamas“. Priešingai, apsigalvojo ir prašė: „Išimkite jį geriau „iš repertuaro“⁵⁷³. Prieš mirtį ligoninėje Bulavui išsakytame „žodiniame testamente“ dėl *Dievų miško* leidybos darbų ateityje aiškiai pasakė, kad negalima pašalinę intervencija – kūrinio turinys ir stilius yra neliečiami: „Jis [Sruoga] išbraukinėti bei perredaguoti savo parašytą „Dievų mišką“, keisti jo turinį ir stilių arba leisti tai daryti redaktoriams atsisakęs [...]“⁵⁷⁴.

⁵⁶⁹ *Ibid.*

⁵⁷⁰ *Ibid.*

⁵⁷¹ Balio Sruogos laiškas Valiui Drazdauskui, 1946-10-10.

⁵⁷² Valio Drazdausko fondas, in: *LLMA*, f. 467.

⁵⁷³ Balio Sruogos laiškas Valiui Drazdauskui, 1946-10-10.

⁵⁷⁴ Juozas Bulavas, „Atsiminimai apie Balį Sruogą“, [skaityti ir pasakoti Balio Sruogos 90 metų gimimo sukakties minėjime Lietuvos TSR Mokslų Akademijos mokslininkų rūmuose, Verkiuose, 1986-01-28], in: *LLTIB RS*, f. 53–1284, p. 3. Įdomu, kad mašinraščio tekste Bulavas išskyrė frazę, kurioje Sruoga dėl kūrinio nekompetetingų redagavimų „ypač neigiamai linksniavo [J. V.[Ž?]] ir [K. K.]“ Šie inicialai sunkiai išskaitomi, nes užtepti tamsiu rašalu. Kitame tų pačių atsiminimų mašinraščio tekste šis faktas taip pat pašalintas, nors įrašyti inicialai įskaitomi lengviau (žr. *LLTIB RS*, f. 53–1490, p. 4). Disertacijos autorė tyrimo metu nerado šiuos teiginius patvirtinančių duomenų – *Dievų miško* mašinraščiuose (*BVSNM* ir *LLTIB RS*) nėra funkcionalių, teksto istorijai lemtingų taisymsų Juozo Žiugždos ir Kosto Korsako ranka. Jokių konkrečių faktinių duomenų, susijusių su Juozo Varkulevičiaus asmeniu, taip pat nepavyko išsiaiškinti.

Ne visas išbraukytas teksto vietas po Sruogos pastabų Drazdauskas sutiko grąžinti. Sruoga sakė, kad redakcinių braukymų atveju „man kai kur ir labai dėl to širdis skaudės“⁵⁷⁵. Redaktoriaus Drazdausko nepaveikė ne tik svarūs logiški rašytojo argumentai, bet neveiksminga buvo ir emocinė autoriaus leksika.

Ypač opūs buvo stambesni skirtingų tautybių (lenkų ir lietuvių, ukrainiečių ir lenkų, lenkų ir lenkų, vokiečių ir lenkų, rusų) tarpusavio santykius, lagerinio gyvenimo faktus pristatantys epizodai. Pavyzdžiui:

Drazdauskas žaliu rašalu pirma subraukė lenkų feldfelbio Czerwonski balsu išsakytą, kaip Sruoga pastebi, „būdingą pažiūrą eiliam miesčioniui“ į ukrainiečius ir tautiečius lenkus, „be atodairos tvatijamus“ ir „žudomus“, grūdinamus specialiaisiais auklėjamaisiais – išlikimą garantuojančiais – metodais (LLTIB RS, XIX. „Mušeikizmo filosofija“, p. 108). Drazdauskas pirminį sprendimą atsisakyti patvirtino, pakartotinai išbraukdamas epizodą storu mėlynu pieštuku. Sruoga ne kartą pabrėžė, kad, ryškindamas priešingus ir prieštarigus, ypač dėl istorinių kataklizmų ir konfliktų, skirtingų tautybių kalinių santykius, ne politizuoja, o toje „buitinėje medžiagoje“ ieško būtent tipišku psichologinių „galvažudiškos“ elgsenos priežasčių, motyvų, aktualina „buitines psichologines“ detales, daug pasakančias apie kalinius – tiek paprastus katordininkus, tiek ir pasiekusius esesininkų malonės. Drazdauskas, supratęs Sruogos pateiktą tautinius santykius pristatančią medžiagą siaura politine reikšme (kaip neatitinkančią sovietinio „tautų draugystės“ idealo), ją suprimityvino, perskaitė banaliai.

Drazdauskas negrąžino epizodo, kuriame paradoksaliai palyginta esesininkų valioje gyvaliojančių ir vėrmachto globojamų žydžių – „aristokračių“ – padėtis, išreikštas esesininkų ir vėrmachtiečių požiūris ir santykis su savo darbininkais (LLTIB RS, LI. „Žydžių potvynis“, p. 307). Sruoga prašė redaktorių atstatyti šią teksto dalį, motyvuodamas nieko neįžeidžiančios teisybės – tiesiog tikro fakto konstatavimu. Drazdauskas pirma rudu rašalu ir paprastu pieštuku išbraukytą fragmentą dar kartą perbraukė storu mėlynu pieštuku.

Sruogos Drazdauskui lapeliuose rašytos pastabos *LLTIB RS* mašinraštyje stebina autoriaus taktiškumu, diplomatija, kantrybe, pagarba redaktoriui: „Pasvarstykite, – o gal galima būtų leisti?“ (LLTIB RS, p. 108); „Ar negalima būtų palikti tas posmas, pažymėtas *“ (LLTIB RS, p. 110); „Ar gi nebūtų galima grąžinti * posmas?“ (LLTIB RS, p. 282), etc. Net tada, kai teksto redaktoriai kaltinti neįsigiliniu, lengvabūdiškais svarbių epizodų braukymais, jų nureikšminimu, lakoniškai retorine forma ištarta: „Braukdami šį posmą, man atrodo, Jūs napanorėjote jo suprasti. Ar gi tikrai reikia lagery pabuvoti, kad

⁵⁷⁵ Balio Sruogos laiškas Valiui Drazdauskui, 1946.

būtų galima tokie dalykai suprasti? [...] Man keista, kad ir šis posmas reikia braukti. Ar gi visos knygos prasmė tokia nesuprantama lieka?“ (LLTIB RS, p. 291) Galiausiai, visiškai rezignavus, dėl individualių aštresnių pasisakymų ir užsispyrimo santūriai atsiprašyta: „Nepykite, kad aš bandžiau kartais taip atkakliai gintis“⁵⁷⁶.

Buvo ir tokių teksto fragmentų, dėl kurių braukymo *LLTIB RS* mašinraštyje Sruoga jokių emocijų nereiškė, net nebandė perkalbėti redaktoriaus. Neaišku – kodėl: ar iš anksto žinodamas, kad nepavyks įtikinti, ar tiesiog pasyviai rezignuodamas. Galvodamas, kaip išsaugoti svarbesnes teksto dalis ar atskirus pasakymus, „aukojo“ mažiau reikšmingus. Tokių redakcinių braukymų (be autoriaus komentarų) ypač pagausėja kūrinio pabaigoje (nuo LIII skyriaus „Sudieu, sudieu, Dievų miškeli!“).

Sruoga neutraliai reagavo į redaktoriaus išbrauktus epizodus, keliančius sąsajas, paralelias mintis su jau anksčiau įvardytomis sovietinės aplinkos realijomis⁵⁷⁷. Nesipriešino dėl tam tikrų faktų, žinių pašalinimo iš autorinio

⁵⁷⁶ *Ibid.*

⁵⁷⁷ Atsisakyta paradoksalaus epizodo apie lagerio veteranus, daugiausiai kalinius lenkus, vadintus Zacharais, sugebėjusius išsikovoti lageryje valdančių vietų ir netgi valdyti savo tikruosius šeiminius (LLTIB RS, II. „Barakinė kultūra“, p. 7–8). Pastebėtina, kad kūrinio leitmotyvas – stiprėjančios esesininkų priklausomybės nuo kalinių fiksavimas. Jai parodyti pasitelkiamos smulkiausios detalės. Pavyzdžiui, aktualinamas esesininkų pripratimas prie jiems teikiamo malonumo – rūkymo, geresnio maisto ir ypatingesnių daiktų iš kalinių atsargų, ypač lagerio evakuacijos metu. Ne veltui kartojamas Bratkės – „buliaus“ virsmas „veršiu žinduoliu“: „Patys atsisakydami nuo rūkymo, rukaičius sudėjome į bendrą kasą ir esesininkus paklusnybėje laikome. Niekas jiems patiems neduoda pypkės kimšti. Duodame jiems tabokos žiupsnelį į delną, kad išeitų pusė pypkės. Jie žemai lenkias ir dėkoja. Galime juos dabar keikti, kaip norim, – jie vis tiek patenkinti, – jie bijo kitą kartą tabokos pusei pypkės nebegauti“ (LLTIB RS, LVII. „Tai bent gyvenimėlis!“, p. 349). Eliminuoatas jaunimo traukimosi į žaliąją girelę faktas (LLTIB RS, III. „Važiuojam“, p. 9). Atsisakyta prieš suėmimą – godaus poreikio skaityti knygas apie Sibirą ir drąsiančios Vaižganto frazės nebijoti tremties (p. 10). Išbrauktas garbingos mirties karo laukuose, kur galioja lygybės ir pagarbos sužeistam taisyklės, ir beprasmės, paniekintos mirties lageryje kontrastas (LLTIB RS, XIV. „Klipatų klipatos“, p. 73).

teksto⁵⁷⁸. Negynė redaktoriaus išbrauktų trumpų epizodėlių, susijusių su netipišku įvairių tautybių atstovų atsiskleidimu įvairiose lagerinio gyvenimo situacijose ir jau evakuacijos metu⁵⁷⁹.

⁵⁷⁸ Pasyviai sutikta žinia dėl epizodo Tilžės salėje (prižiūrėtojas prof. Jurgutį iš anksto slapta perspėjo apie tremtį) išbraukymo (LLTIB RS, IV. „... Nežinoma kryptimi“, p. 16). Neginta kupiūruota scena, iš kurios išryški neprognuoti, paradoksaliūs Hapkės veiksmai, žiaurus kerštas, lageryje pasirodžiusiam lietuviui – Lietuvos armijos majoro, politinio kalinio Juliaus išdavikui, gestapo agentui (LLTIB RS, IX. „Naujokų įpilietinimas“, p. 44–45). Neprieštarauta dėl eliminuoto tautinės diskriminacijos akcento (kai vietoj lietuvio, specialiai susargdinto dėl netinkamų darbo sąlygų, į raštinę jo pakeisti, specialiu Weito patarimu, ateina lenkas, kuris pasodinamas jau „nebe vėjų sankryžoj“ (LLTIB RS, XVIII. skyriuje „Ligonių statyba“, p. 104). Nevetuotas redaktoriaus sprendimas atsisakyti šių prieštaringų faktų paminėjimo – oficialių dokumentų, draudžiančių lageryje esančius kalinius mušti, ir konkrečių dažnai formalių nuostatų pažeidimo atvejų. Pastarieji susiję su kalinių tarpusavio pjautyne, kai kalinį sadistiškai muša kitas aukštesnio rango kalinys, ne vokiečių (Lukasikas, pasirašęs popierių dėl draudimo lageryje mušti kalinius, tuoj pat pritalžo latvių kalinį) (LLTIB RS, XVI. „Wacek Kozlowski“, p. 84). Neprieštarauta dėl duomenų apie atkaklių „germanų rasės“ netipiškų atstovų – norvegų policininkų – užimamą padėtį ir išsilavinimą slaptinimo (LLTIB RS, XLIV. „Vikingų palikuonys“, p. 264); vokiečių ūkininkų paniekos ir savivalės, nukreiptos į beteisius lenkų ir rusų kalinius darbininkus (LLTIB RS, p. 266). Nereaguota dėl išbrauktų teksto atkarpų, kuriose išreikštas esesininkų požiūris į lietuvių inteligentus, akcentuojant saugesnio darbo perspektyvą, į gera pasikeitusios padėties reikšmingumą ir nerimą dėl lietuvių kalinių grupės, rūpestį jais (LLTIB RS, XXII. „Klipatų komandoje“, p. 129). Nesiginčyta dėl negrąžintos intriguojančios pastabos, pikantiškos detalės apie į lagerį pakliuvusią besilaukiančią lenkų patriotę – sukilėlę; paradoksalaus fakto, kad naujagimis taip pat laikytas politiniu kaliniu (LLTIB RS, XXXIII. „Nuo klebono iki čigono“, p. 197).

Nepalikta pastabų dėl išbrauktos lietuvių kalinių inicijuotos buliaus Bratkės papirkinėjimo scenos lietuviškomis gėrybėmis, siekiant pagerinti savo padėtį evakuacijos metu, norint išsivaduoti iš Franco priklausomybės (LLTIB RS, LV. „Per kašubų žemelę“, p. 329–330). Nesiginčyta dėl išbraukto fakto apie prieš Lauenburgą įsikūrusią „latvių SS junkerių mokyklą, vokiečių SS feldfelbių vadovaujamą“; latvių esesininkų tipiško požiūrio į lagerio kalinius – „kaip į katorganinkus banditus“, to požiūrio kaitos, sužinojus, kad tarp kalinių – „visa eilė buvusių Latvijos žymių visuomenės veikėjų“ (LLTIB RS, LVI. „fMiuleris, pliuropa tas prakeiktas“, p. 339; p. 340).

⁵⁷⁹ Neprieštarauta redaktoriui, išbraukusiam rašytojo specialiai ryškintus prieštarigus kitataučių kalinių veiksmus ir poelgius. Profesorius „maišiokus“ pasisiūliusį už maisto duoklę panešti geraširdį abchazą Ilją (LLTIB RS, LIII. „Sudieu, sudieu, Dievų miškeli!“, p. 318) pamatome ir kaip vagį savanaudį (LLTIB RS, LIV. „Pokylis ant bulvių“, p. 328). Neginta išbraukta profesoriaus ir lietuvių esesininko, šaltkalvio Šešelgos, prievarta mobilizuoto į SS gretas, susitikimo scena, jų dialogas (LLTIB RS, LIII. „Sudieu,

Rašytojas neprieštaravo redaktoriaus užmačioms atsisakyti istorinių sąvokų, tapusių specialiaisiais terminais, vartojimo. Drazdauskas nenorėjo net abstrakčiai paminėti fakto ir priežasties, kodėl lageryje keitėsi lietuvių kalinių padėtis, kad jie pagal iš valdžios gautą įsakymą turėjo būti laikomi „garbės katorgininkais“. Drazdausko nuomonė nė vienu iš trijų teksto skaitymų nepasikeitė. Išbraukta svarbi faktinė detalė, sakanti, kad lietuvių kaliniai į Štuthofą pateko, būdami nekalti:

Staiga vėl mus patvory išrikiuoja. Ateina lagerio viršininkas.

[–] [ras orig phr – Už ką jūs patekote į lagerį, aš nežinau, – sako jis mum, – bet jūs, matyti, būsite ne tokie, kaip kiti. Yra gautas raštas, kad aš nuo šios dienos turiu jus laikyti kaip garbės katorgininkus – Ehrenhäftlinge. Apsigyvensite jūs dabar visai atskirai.] Nuo šiol, – **sako jis mums** – [add phr] tiesioginis jūsų viršininkas būsiu aš, lagerio viršininkas.

(LLTIB RS, XXIII. „Garbės katorgininkai“, p. 132–133). (žr. il. 33 a, b, c)

Ne veltui jau *BVSNM* redaktorius buvo davęs signalą apskritai keisti skyriaus pavadinimą. Raudonu pieštuku buvo įrašytas konkretų ypatingą išskirtinai lietuvių kalinių statusą nusakančio, istoriniu tapusio termino „Garbės katorgininkai“ pakaitas pagal lietuvių kalinių kilnojimo iš vieno lagerio barakų į kitus situaciją – „... Nuo tų durų lig tų durų...“ (žr. il. 34 a, b, c, d). Sruoga šią *BVSNM* redaktoriaus pataisą savo ranka mėlynu rašalu perkėlė į *LLTIB RS* mašinraštį, kur ši skyriaus antraštė, taiklia redaktoriaus Žirgolio pastaba, buvo taip pat „išbraukta

sudieu, Dievų miškeli!“ p. 320); Šešelgos pastangos, elgetaujant po Ganso apylinkes, pagelbėti lietuviams kaliniams ir tipiškas kolonisto iš Lietuvos, sutikto Ganse, abejingumas savo tautiečiams: „Jis vaikščiojo su ruda naciška uniforma, jautėsi esąs grynos veislės vokietis ir lietuviui kuo nors padėti jis... iš principo negalįs. Taip lietuviui esą ir reikia!“ (LLTIB RS, LVII. „Tai bent gyvenimėlis!“, p. 253). Nesiginčyta dėl fakto apie esesininką, filosofijos daktarą, pasilikusį Žukove prižiūrėti, globoti ir slaugyti kalinių ligonių (LLTIB RS, LIV. „Pokylis ant bulvių“, p. 328). Neginti epizodai, susiję su Gans lageriuke išryškėjusiu draugiškesnio esesininkų santykio su kaliniais pavaizdavimu, ateinant „tabokos paprašyti ar šiaip bičiuliškai dėl visokių gyvenimo opų pasidejuoti“; pasidalinti turima druska; net Marholzo nutaisyta „bičiuliškai nusiteikusi fizionomija“; buliaus Bratkės „filosofavimai“ apie kelionės į Švediją organizavimą (LLTIB RS, LVII. „Tai bent gyvenimėlis!“, p. 352–353).

labai atidžiai (kas raidė užbraukinėta)“ (p. 10/21). Tik 1997 m., nepaisant „autokorektūrinio“ pavadinimo *LLTIB RS* mašinraštyje, redaktorei Linčiuvienei remiantis rankraščio faktais (įrašytas XIX skyriaus rankraštyje pavadinimas – „Garbės katorgininkai“), šis originalus autorinis pavadinimas buvo grąžintas (*Raštai*, t. 4, 1997, p. 351).

Ir toliau tame pačiame skyriuje, kitaip nei *BVSNM* redaktorius, Drazdauskas šalino lagerio viršininko kalboje pasirodžiusias užuominas apie pasikeitusią lietuvių kalinių padėtį Štuthofe ir sušvelnėjusį lagerio valdininkų elgesį:

Lagerio drausmė jum taip pat privaloma. [–] [ras orig phr Jūs esate garbės kaliniai, bet vis dėlto kaliniai – Ehrenhäftlinge, doch Häftlinge.

Apkvaišome visiškai, išgirde tokią negirdėta neregėta naujiena.] Kas gi pasaulyje turėjo atsitikti, kad lagerio viršininkas taip pasikeitė [–] [ras orig phr toks mandagus pasidarė?] Ar tikrai jau mes būsime išgelbėti, tikrai mirti neberekės? (*LLTIB RS*, p. 133)

Šios aptariamoms sąvokoms ir toliau nuosekliai vengta, šalinta ir užuomina, kad tokia lietuvių kalinių padėtis išskyrimo iš bendros kalinių masės aspektu nereiškė stabilumo ar net saugumo, kad buvo tik laikinai suteikta⁵⁸⁰:

Aš pasilikau pas juos dirbti [lagerio raštinėje], ir dirbau iki galo savanoriu – ir tuomet, kai man [–] [ras orig phr kaip garbės katorgininkui,] darbas buvo jau nebepivalomas. Be jokio darbo lageryje sėdėti iš viso labai kvailas reikalas. [–] [ras orig phr Garbės katorgininko padėtis – labai opus dalykas.] Kiekvieną momentą galėjo tave grąžinti į bendrą bloką ir išgrusti vėl į miško koloną.

⁵⁸⁰ „Iki šiol tebėra mįslė toks vokiečių politikos posūkis ir garbės kalinių statuso suteikimo lietuviams priežastys. Lietuvoje tuomet jau buvo pasklidusios žinios apie lietuvių inteligentų naikinimą Štuthofio koncentracijos stovykloje. Gal naciai, nepageidaudami neramumų Lietuvoje, garbės kalinius tikėjosi panaudoti savo politiniams žaidimams su lietuvių tauta: duosite žmonių į kariuomenę ir darbams reiche, paleisime lietuvius – koncentracijos stovyklų kalinius. Galbūt turėjo įtakos ir suimtųjų giminaičių ar draugų pažintys su kai kuriais okupacinės valdžios pareigūnais. Vis dėlto faktas, kad grupei lietuvių inteligentų buvo palengvintos gyvenimo koncentracijos stovykloje sąlygos, rodytų tai buvus politinį sprendimą, kuris negalėjo būti nesuderintas su aukščiausiomis Berlyno instancijomis“ (Arūnas Bubnys, „Lietuvių kelias į Štuthofą“, in: *Pragaro vartai – Štuthofas*, p. 26).

(LLTIB RS, XXX. „Raštinės švietalai“, p. 178)

Pats „Garbės katorgininkų“ terminas savyje kodavo prieštarą. Katorgininkais, pagal Stalino sampratą, pasiskolintą iš carinės Rusijos, buvo laikomi pavojingiausi kaliniai – tikrieji karo nusikaltėliai (fašistų agentai, šnipai, išdavikai), kurie „negalėjo net teoriškai tikėtis nei perauklėjimo, nei pasigailėjimo“⁵⁸¹. Jiems buvo skiriami pavojingiausi gyvybei darbai (radioaktyvios rūdos perdirbimas, branduolinio reaktoriaus statyba etc.). Tarp tokių nacių kolaborantų ir karo nusikaltėlių Gulago lageriuose atsidurdavo „gana nemažai tokių, kurių nusikaltimai kėlė abejonių. Pavyzdžiui, buvo tūkstančiai sovietams priešišku Lenkijos, Baltijos valstybių ir Ukrainos partizanų, kurių dauguma iš pradžių kovojo prieš nacių, o paskui – prieš Raudonąją armiją. Jiems tai reiškė kovą už savo tautos laisvę“⁵⁸². Negatyvioji istorinė žodžio „katorgininkas“ reikšmė Sruogos pasakojime įgijo pozityvų aiškinimą: lietuvių inteligentai, kovodami už tautos laisvę, atlikdami garbės misiją, patyrė nepelnytus katorgos žiaurumus. Pats dviprasmiškas termino pasirinkimas tapo aiškia nuoroda į stalininį režimą⁵⁸³, todėl Drazdauskas jį taip atkakliai braukė.

Drazdauskas sąmoningai atsisakė Sruogos vartotų, abiems represiniams nacių ir bolševikų režimams būdingų politinių ir kriminalinių kalinių įvardijimų, jų supriešinimo. Štuthofe politinių kalinių daugumą sudarė lenkai ir rusai. Kriminalinių nusikaltėlių rankose buvo sutelkta visa lagerio valdžia⁵⁸⁴. Selonkės

⁵⁸¹ Anne Applebaum, *Gulago istorija*, iš anglų kalbos vertė Rasa Drazdauskienė, Vilnius: Baltos lankos, 2009, p. 435.

⁵⁸² *Ibid.*, p. 436.

⁵⁸³ Daugiau nei vienas Sruogos bičiulis savo atsiminimuose iš Štuthofio termino „Garbės katorgininkai“ nemini. Stasys Yla, Leonas Puskunigis, Rapolas Mackonis, Vladislovas Telksnys, Antanas Gervydas rašo: „Garbės kaliniai“. Mackonio, Telksnio atsiminimuose pasirodo tik pavienė „katorgininko“ sąvoka.

⁵⁸⁴ „Kiek geriau, bent psichinės ir moralinės savijautos atžvilgiu, tuose lageriuose, kur persverdavo politiniai kaliniai. Štuthofio lageris buvo siaubingesnis dėl kriminalinių kalinių įsigalėjusios ir lagerio vadovybės palaikomos persvaros. Sužvėrėję kriminalistai ir kai kurie sukriminalėję lageryje politiniai

pasakojime paslėptas simbolinis nuogaštavimas, kad greitai metu „valdančių“ ir „valdomųjų“ santykis taip pat gali apsiversti. Negatyvus „raudoniukų“ (vadinasi, ir rusams taikytas vertinimas) išsakytas subtiliai – ne paties pasakotojo balsu, o iš vokiečio, „plataus masto galvažudžio“, pozicijos. Konkrečios sąvokos ir subjektyvūs apibūdinimai šiame epizode arba abstraktinti, arba iš viso praleisti:

Esą, visa Buchenvaldo valdžia [Selonkės, grįžusio iš Buchenvaldo lagerio, įgytos žinios ir įspūdžiai] **esanti** [pro orig besirandanti] ne žaliųjų, kaip pas mus, kriminalistų, bet [-] [ras orig ver raudonųjų.] politinių kalinių rankose. [-] [ras orig phr O raudonieji visi visuomet esą perdėm niekšai.] Nuo jų žaliesiems stačiai gyventi **nesą** [pro orig nebe-] galima. Jeigu, sako jisai, koks žaliukas kokiam **politiniam** [pro orig raudonajam] ką nors, pavyzdžiui, dėl juoko nukniaukė ar [-] [ras orig ver snukin] užvažiavo, tai tučtuojau toksai žaliukas gaunąs pranešimą: jei savo pokštą dar kartą pakartosi, būsi nubaustas. Pasikartojus pokštui esą žaliukas gaunąs antrą raštą: mirk per tris dienas, – jei numirti pats nesugebėsi, bus tau parūpinta pagalba. Ir mirdavę esą tenai žaliukai, kaip musios_[=] [-] [ras orig phr vis tai buvęs prakeiktųjų raudoniukų darbas]. Žaliukam Buchenvalde buvusi tikra katanga... Ten jokios kalinių vienybės nebuvo: žaliukai – sau, **politiniai** [pro orig raudonieji] – sau. Kas kita esą Stutthofe, kur esanti ir kalinių vienybė, ir teisinga žaliųjų valdžia! (LLTIB RS, p. 167–168)

Sruoga nesiginčijo dėl redaktoriaus išbrauktų kritiškų ironiškų komentarų (kartais – politinio pobūdžio), subjektyvių pastabų, individualių pasakotojo reakcijų, situacijos vertinimų, pajuokiamų ir teigiamų esesininkų apibūdinimų⁵⁸⁵.

kaliniai sudarė ir laikė lagerio vidaus valdžią – tai barakų, darbo kalinių seniūnai, blokų vyresnieji, budeliai, kapai, pfliegeriai ir kiti tos valdžios pareigūnai. Geresnį būvį lageryje jie pelnydavo kitų kalinių mušimais, persekiojimais, plėšikavimu, gėdiškiausiu žmogaus žeminimu. Jie buvo pragarišku lagerio esesinės valdžios įrankiu. Lagerinėje prisiminimų literatūroje nedaug kalbama apie tai. Sruogos susidomėjimas ta linkme siejosi su klausimu, kaip gali žmogus, pats būdamas kaliniu, sužvėrėti kitų lagerio kalinių atžvilgiu iki kraštutiniausių piktadarysčių ir šlykštybių. Ši tema, apimanti kartu lagerio vadovybės ir esesinių pareigūnų sužvėrėjimus, eina per visą knygą“ (Antanas Suraučius, „Apie „Dievų mišką“, *Aušra*, 1979, Nr. 4, p. 4).

⁵⁸⁵ Po teisybei, tai buvo visiškai niekam nereikalinga įstaiga, neturėjusi jokios savarankiškos reikšmės nei lagerio gyvenimui, nei kalinių likimui (LLTIB RS, VII. „Politinis skyrius“, p. 26). [...] ir šitokį darbą [kalinių sąrašų ir dokumentacijos tvarkymo] nelabai tesugebėdavo padaryti. Tai buvo netvarkingiausias skyrius visame lagery (LLTIB RS, VII. „Politinis skyrius“, p. 29). Bet faktinai tasai skyrius lagerio

Rašytojas neprieštaravo ir dėl kai kurių retorinių figūrų išbraukymo – redakcinio polinkio skurdinti, primityvinti pirminį vizualiai paveikų, stilistiškai dinamišką tekstą. Sruogos vartotas menines priemones redaktorius laikė paradoksaliomis, netinkamomis, netaikytinomis tai konkrečiai, dažnai mirties, situacijai aprašyti dėl jų subtilumo arba dažniau – pabrėžtino stačiokiškumo, tiesmukumo⁵⁸⁶.

Norėdamas išsaugoti kai kuriuos išbrauktus epizodus, Sruoga buvo pasiryžęs kompromisams. Nuosekliai aptarsime *Dievų miško* tekstuose (*BVSNM* ir *LLTIB RS*) Sruogos ir redaktorių paliktus kompromisinius taisymus. Jie išlikusių kupiūrų, redakcinių pakaitų pavidalu išsiraizgę visuose dabar skaitomuose išleistuose kūrinių tekstuose. Skaitytojas, archyvuose nesusipažinęs su originalia

gyvenime reišė daug mažiau, negu bulvių skutimo dirbtuvėlė (LLTIB RS, VIII. „Politinio skyriaus bendradarbiai“, p. 37). Pasišaiipyta iš „save gerbiančio“ esesininko baimės atsidurti fronte: „Ką gi jis muš tenai, ką gi jis vogs?“ (LLTIB RS, XXIV. „Lagerio komendantas“, p. 139). Negintas lagerinių meilės nuotykių palyginimas su draudžiamomis, bet vis tiek keliamomis revoliucijomis (LLTIB RS, XXXVIII. „La donna e mobile...“, p. 226). Nekovota dėl replikos apie valdžios poreikį nuolat būti sočia, ypač – valdomųjų kalinių sąskaita (LLTIB RS, XXXIX. „Lageriška mityba“, p. 233); tiesmukai išdėstytos lenkų profesūros atsidūrimo lageryje priežasties (antinacinė veikla), – „Prof. Ro–skis lagerin pateko už tai, kad nenorėjo sudaryti lenkų ministerių kabineto, dirbančio pagal gestapo švilpynę.“ (LLTIB RS, LIV. „Pokylis ant bulvių“, p. 323); kalinių, linkusių į flirtą su kašubėmis, kritikos: „tik mes juos, žalčius, už skverną tempdavome atgal, kad mūsų visų nekompromituotų po velnių!“ (LLTIB RS, LV. „Per kašubų žemelę“, p. 330); ironiško katorgininkų kompanijėlės Lauenburge komfortabilių gyvenimo sąlygų komentaro prieš pat artėjančią rusų puolimą: „Gražiai toji kompanijėlė čionai gyveno. [–] [ras orig Spirito, užkandžių, rukaių turėjo sočiai. Įsitaisę angliškos medžiagos kostiumus.]“ (LLTIB RS, LIX. „Paskutinieji atsidūksėjimai“, p. 366); subjektyvios reakcijos į artėjančio fronto numanomas tragiškas pasekmes: „[–] [ras orig – Po velnių gi! Jeigu jiečia susikibs, iš mūsų barakėlių, prie kalno prisiplojusių, nė šipulėlių neliks! Kas mūsų kaulelius besurankios? Išėina visiškai ne koks reikalas...]“ (LLTIB RS, LIX. „Paskutinieji atsidūksėjimai“, p. 366).

⁵⁸⁶ Pagaliau, vėzdu per šonus paraginti, kimbame į tuos numirėlius, [–] [ras orig phr nelyginant tarakonai į košelieną.] (LLTIB RS, XII. „Numirėliška dalia“, p. 58). [–] [ras orig phr Man pasitaikė trupučiuką blogiau. Prie vieno numirėlio pasilikome mes dviese. aš ir mano mielas bičiulis Jonas, bambizas nuo Biržų. Jonas numirėlio pirmgalį užsivožė ant savo gaspadorišku pečių, aš įsikinkiau į numirėlio kojas it į žagrę bulvėm atarti – ir einame savo katorgininkiškas pareigas.] (LLTIB RS, XII. „Numirėliška dalia“, p. 58).

Dievų miško priešleidybinių tekstų grupė, prieš akis teturėdamas dalį ar net absoliučiai visus išleistus *Dievų miško* tekstus, iki šiol nemato kai kurių autorinių kūrinio teksto vietų (arba jos atspindimos tik iš dalies).

Kompromisiniai autoriaus sprendimai *LLTIB RS* mašinraštyje yra neatsiejami nuo *BVSNM* redaktoriaus pirma pareikštos įsakmės valios *Dievų miško* atžvilgiu. Čia išsamiai ir nuosekliai pristatysime ir aptarsime, kaip sutartinai, bet skirtingu metu redaktoriai braukė tam tikras *Dievų miško* tekstų (*BVSNM* ir *LLTIB RS*) vietas (sutapę ar beveik sutapę braukymai ir taisymai); kur Sruoga braukė, sekdamas išskirtinai *BVSNM* ar *LLTIB RS* redaktorių pavyzdžiais (autokorektūros imitacija – analoginiai taisymai). Rūpės išryškinti pačią sutaptinių ir analoginių braukymų ir taisymų, dažnai neatskiriamų, sąsają. Stengsimės aprašyti šią sąsają sudarančius žingsnius: autorinio teksto taisymų ir braukymų iniciatyvą, perkėlimo iš *BVSNM* mašinraščio į *LLTIB RS* egzempliorių etapą, įtvirtinimo *LLTIB RS Dievų miško* tekste procedūrą, (de)kanonizavimo strategiją toliau sekusiuose išleistuose kūrinio tekstuose.

Espagne išsakė mintį, kad „leidėjas [Sruogos atveju – potencialusis, – *N. M.*] taip pat palieka savų svarbių ar mažiau svarbių kupiūrų“⁵⁸⁷. Toliau bus parodomos *Dievų miško* išleistuose tekstuose išlikusios kupiūros. Jos yra susijusios su ankstesnių redaktorių negrąžintomis kūrinio teksto vietomis. Laikomasi Linčiuvienės „Paaiškinimuose“ pateiktos medžiagos dėstymo pagal skyrių chronologiją sistematikos (1997, p. 614–620). Pažymimas teksto atkarpos turinys, nurodoma redaktorių praleisto fragmento konkreti vieta „kanoniniame“ *Dievų miško* tekste (2005). Linčiuvienės parengti „Paaiškinimai“ papildomi naujais genetiniais duomenimis.

Kartu siekiama konkrečiau ir vizualiau pristatyti ankstesnes pastabas apie redakcinių taisymų pobūdį: „Kai kurias teksto vietas spalvingieji rašikliai braukia

⁵⁸⁷ Мишель Эспань [Michel Espagne], „О некоторых теоретических задач современной текстологии“, перевод Екатерины Дмитриевой, in: *Современная текстология: Теория и практика*: Сборник статей, технический редактор Т. Мишутина, Москва: Наследие, 1997, p. 9.

taip sutartinai, jog sunku net iššifruoti. Dažniausiai tai puslapiai, kuriuose rašoma apie kitų tautybių – lenkų, rusų, latvių, žydų – žmones, ypač jeigu jie apibūdinami ekspresyviau ar kiek pašiepiamai, arba kur teigiamai atsiliepiama apie vokiečius, esesininkus. [...] Kai kur redaktorius-cenzorius gąsdina sarkazmas, groteskiškas stilius“⁵⁸⁸. Čia parodomi tik išbraukti didesni ar mažesni redaktoriams dėl savo turinio specifikos ar jo raiškos užkliuvę epizodai, jų taisymų sąsaja *Dievų miško* priešleidybiniuose mašinraščiuose ir pėdsakai išleistuose kūrinio tekstuose. Nebeišskiriami ir nebeaptariami dėl gausos ir pasikartojimų redaktorių teikti stilistiniai pakaitai. Siekiama dokumentiškai (pačia tekstų medžiaga) įrodyti, kad trys epizodai, *LLTIB RS* mašinraštyje braukti Sruogos raudonu rašalu, pristatyti „Paaiškinimų“ tekste (p. 617; 618), ateityje būtų perkelti į, tikėtina, kada nors naujai leisimo *Dievų miško* pagrindinį tekstą.

BVSNM redaktorius storu raudonu pieštuku suskliaudė pastraipą, kurioje pateiktas auklėjamųjų kalinių, paleidžiamų iš lagerio, tipiško samprotavimo pavyzdys:

– Et, kam čia galva kvaršinti! – tardavo kaliniai, – verčiau net toks dokumentas pasirašyti, negu apsidūmojimui palikti...

Retai, labai retai kas išdrįsdavo apsidūmojimui likti.⁵⁸⁹ (*BVSNM*, VII. „Politinis skyrius“, p. 31)

Šią teksto atkarpą turėtume skaityti VII skyriuje „Politinis skyrius“ tarp 1 ir 2 pastraipų nuo apačios, prieš pastraipą: „Politinis skyrius turėjo dar kalinių kartoteką [...]“ (2005, p. 46).

⁵⁸⁸ Donata Linčiuvienė, „Paaiškinimai“, p. 613.

⁵⁸⁹ Žr. il. 35: a) *R/M* [mašinraščio intarpas rankraščio tekste, – *N. M.*] [*V. Politinis skyrius*], p. 28 (1–3 eilutės iš viršaus: „– Et, kam čia galva kvaršinti! – tardavo kaliniai, – verčiau net toks dokumentas pasirašyti, negu apsidūmojimui pasilikti...“); b) *BVSNM* [*VII. Politinis skyrius*], p. 31 [p. 30 redakciniu pataisų nėra]; c) *LLTIB RS* [id], p. 30; d) *LLTIB RS* [id], p. 31.

BVSNM redaktorius atsisakė minties, kad iš lagerio į laisvę išeiti buvo dvi kraštutinės egzistencine prasme galimybės – apgaulė (verčiamas pasirašyti melagingas dokumentas) arba mirtis. Konstatuotas faktas, kad beveik visuomet rizikos situacija skatino instinktyviai rinktis lengvesnę išeitį.

LLTIB RS redaktorius, be šio fragmento, braukė ir dalį ankstesnės pastraipos:

Kas teisybė – tai teisybė: tokį dokumentą pasirašyti niekas neversdavo: nori – rašykis, nori – ne. Pasirašiusius paleisdavo iš lagerio, o nepasirašanti palikdavo lageryje apsidūmoti_[] [-] [ras orig phr kol jis nutars pasirašyti. Antras pasiūlymas pasirašyti labai retai teateidavo. Pasilikęs apsidūmoti taip smarkiai dūmodavo, kad jis su savo dūmėjimu pro krematorijaus kamina išlėkdavo...]. (*LLTIB RS*, p. 30)

Sruoga, pagal *BVSNM* redaktoriaus nurodytą pavyzdį išbraukęs anksčiau aptartą teksto atkarpą, su šiuo Drazdausko braukymu nebesutiko. Raudonu rašalu atstatęs dalį Drazdausko žaliu rašalu šalinto teksto, paliko komentarą dėl frazės apolitiškumo, fakto konstatavimo⁵⁹⁰. Drazdauskas abejojo, ką daryti. Pirma lyg ir sutiko su Sruogos išsakyta pastaba. Įvertino rašytojo padarytą „kompromisą“. Matydamas Sruogos „pritarimą“ žaliu rašalu pašalinto teksto daliai, kuria buvo reiškiamas kalinių požiūris į valdžios siūlomą pasirašyti dokumentą (*LLTIB RS*, p. 31), storu mėlynu pieštuku gražino kitą išbrauktą teksto vietą – apie antro šanso išeiti į laisvę utopiškumą (*LLTIB RS*, p. 30). Vėliau iš naujo persigalvojo ir ankstesnį teksto braukimą žaliu rašalu pakartojo storu mėlynu pieštuku. Vis dėlto paskutinio teksto skaitymo metu redaktorius išgirdo autorių, jo prašytą gražinti teksto dalį atstatė, paraštėje tamsiai mėlynu rašalu palikdamas pažymą: „Rink!“

1948 m. galutinėje Drazdausko *Dievų miško* redakcijoje ši vieta įrašyta (*LLMA VD*, p. 29)⁵⁹¹.

⁵⁹⁰ Sruogos rašytų lapelių turinys pakartotinai neberašomas. Juos visus gerai iššifruotus galima perskaityti Linčiuvienuose parengtuose *Dievų miško* „Paiškinimuose“ (*Raštai*, t. 4, 1997, p. 614–620).

⁵⁹¹ Toliau, aptariant *Dievų miško* leidimuose išlikusias kupiūras, taisymai Drazdausko parengtoje kūrinių redakcijoje (*LLMA VD*, 1948) nebenurodomi, nes redaktorius elgėsi lygiai taip pat, kaip ir *LLTIB RS* mašinraštyje: anksčiau išbrauktus autentiško teksto fragmentus šalino, po Sruogos pastabų gražintus –

Matuzevičius savo pastabose apie teksto redagavimo strategiją rašė: „Išbrauktus gabalėlius reikia atstatyti.“ (p. 4/49)

Sruogos ranka raudonu rašalu pagal *BVSNM* mašinraščio taisymą išbraukta pastraipa neatsispindi nė viename *Dievų miško* leidime (1957, p. 58; 1997, p. 267; 2005, p. 47). Visi redaktoriai neabejodami ją laikė autoriniu braukymu.

Tame pačiame skyriuje *BVSNM* redaktorius storu raudonu pieštuku suskliaudė dar vieną vietą:

Tai – ir visa politinio skyriaus veikla [kalinių naujokų surašinėjimas; kartotekos, dokumentacijos tvarkymas, fotografijos, – *N. M.*]. Ir tą patį menką raštinės darbą dirbo, žinoma, ne SS vyrai, bet kaliniai, sudarę atskirą darbo komandą, – tikrai moterėlių aptarnavimą SS vyrai pasilaikydavo sau, – kalinių neprileisdavo. 1943 metų pradžioje buvo čionai tikrai trys kaliniai darbininkai, o 1944 metų pabaigoj priviso jų jau apie tris dešimtis.⁵⁹² (*BVSNM*, p. 31–32)

Šį tekstą skaitytume VII skyriuje „Politinis skyrius“, tarp 1 ir 2 pastraipų nuo apačios, prieš pastraipą „Kažkaip fatališkai darbas toje įstaigėlėje vyko [...]“ (2005, p. 47). Šios vietos norėta atsisakyti dėl aštrios politinio skyriaus kritikos. Skeptiškas pasakotojo požiūris į skyriaus veiklą, jos naudingumą išreikštas paradoksu: trijų žmonių darbą atlieka trisdešimt esesininkų. Tikrąjį jų darbą už juos nudirba kaliniai. Esesininkų kompetencija ribojasi tik „moterėlių aptarnavimu“.

atstatė, priėmė Sruogos teiktus pakaitus. Nenurodomi ir taisymai *LLMA VR* mašinraštyje. Vytautas Rudokas jame nemotyvuotus Drazdausko taisymus šalino – stengėsi, kiek buvo įmanoma, tekstą priartinti prie autentiškos, paties Sruogos teiktos, pirminės *Dievų miško* versijos.

⁵⁹² Žr. il. 35: a) *R/M* [V. *Politinis skyrius*], p. 28 (20–24 eilutės iš viršaus: „*Tai – ir visa lagerio politinio skyriaus veikla. Ir tą patį menką raštinės darbą dirbo, žinoma, ne SS vyrai, bet kaliniai, sudarę atskirą darbo komandą. 1943 metų pradžioje buvo čionai tikrai trys kaliniai darbininkai, o 1944 metų pabaigoj priviso jų jau apie tris dešimtis.*“); b) *BVSNM* [VII. *Politinis skyrius*], p. 31; d) *LLTIB RS* [id], p. 31; tęsinį žr. il. 36: b) *BVSNM* [VII. *Politinis skyrius*], p. 32; c) *LLTIB RS* [id], p. 32.

Drazdauskas taip pat žaliu rašalu išbraukė minėtą teksto dalį (*LLTIB RS*, p. 31–32). Neišbrauktas liko tik pirmasis sakinytis, šiek tiek redaktoriaus taisytas stilistiškai. Redaktoriui nepatiko Sruogos išsakyta kandi politinio skyriaus ir jo darbininkų esesininkų kritika. Sruoga, raudonu rašalu išbraukdamas teksto fragmentą, tiesiog pakartojo tai, ką nurodė *BVSNM* redaktorius.

Matuzevičius redakcinėse pastabose rašė, kad „Išbrauktą pastraipėlę reikėtų atstatyti“ (p. 4/49). Bet pastraipėlės vis dėlto atsisakyta tiek priešleidybiniame *Dievų miško* mašinraštyje (*LLMA VR*, 1957, p. 30), tiek visuose išleistuose kūrinio tekstuose (1957, p. 30; 1997, p. 267; 2005, p. 47).

BVSNM redaktorius naikino esesininkų talkininkų tautinės tapatybės nuorodas arba norėjo įslaptinti jų prielankumą „negrynavesliam“ elementui:

Pavakary kartais, būdavo, Franzas su Königu susikabinę šlitinėja lagerio patvoriais ir abu visa gerkle plėšia **girtas** [pro orig lenkiškas] dainas_[.] [–] [om orig phr Königas lenkiškai gerai mokėjo].⁵⁹³ (*BVSNM*, VIII. skyriuje „Politinio skyriaus bendradarbiai“, p. 38)

Šias autentiškas frazes turėtume skaityti VIII skyriuje „Politinio skyriaus bendradarbiai“ (2005, p. 55, 2-os nuo viršaus pastraipos pirmame sakinyje).

BVSNM redaktorius, pasinaudodamas pačia situacija (esesininkų prisitaikėlių girtumo būseną), pakeitė nuorodą apie šių asmenų priklausymo ne „grynajai veislei“ arba ne tipiško priklausymo jai faktą (Franzas – lenkas; Königas – geraširdis feldfebelis, mokėjęs rasti bendrą kalbą su kaliniais, jų tarpe turėjęs gerą vardą).

Drazdauskas žaliu rašalu braukė lygiai taip pat (*LLTIB RS*, p. 38). Nuosekliai naikino politinio skyriaus kapo lenko Franciszek Dziegarczyk tautinės tapatybės

⁵⁹³ Žr. il. 37: a) *R* [VI. *Politinio skyriaus bendradarbiai*], p. 34 (13 eilutė iš viršaus: „Pavakary kartais būdavo Franzas su Königu susikabinę šlitinėja lagerio patvoriais ir abu visa gerkle plėšia lenkiškas dainas, – Königas lenkiškai gerai mokėjo.“); b) *BVSNM* [VIII. *Politinio skyriaus bendradarbiai*], p. 38; c) *LLTIB RS* [id], p. 38.

pažymą, nors ją, redaktoriaus ir braukytą žaliu rašalu, vis tiek išdavė pavardės specifika. Į *LLTIB RS* mašinraštį rudu rašalu buvo perkeltas *BVSNM* redaktoriaus teiktas pakaitas. Neaišku, ar pats Sruoga savo ranka šį pakaitą perrašė. Įprastai, į *LLTIB RS* mašinraštį perkeldamas *BVSNM* mašinraštyje redaktoriaus teiktus pakaitus, Sruoga juos visus „autorizuodavo“. Jei „autorizuodavo“ tik iš dalies, tai palikdavo prieštaraujančių replikų. Teksto dalis pats grąžindavo, padėdamas raudonus brūkšnelius išbrauktų frazių apačioje. Įtartina, kad šiuo atveju pakaitą perkėlė kažkas kitas, kad pats Sruoga dėl šio taisymo savo nuomonės neišreiškė. Jei pirminis tekstas keistas vis dėlto Sruogos ranka rudu rašalu, aišku, kad tiesiogiai remtasi *BVSNM* mašinraštyje palikta nuoroda.

Visuose *Dievų miško* leidimuose įsitvirtino *BVSNM* ir *LLTIB RS* redaktorių nuomonė – autentiškos pirminės autorinės frazės nebeparodytos (1957, p. 66; 1997, p. 273; 2005, p. 55).

BVSNM redaktorius suskliaudė dviejų lietuvių kalinių pokalbio su gyvu numirėliu, nešamu prie ligoninės, epizodą:

Ė-ė, mielas bičiuli, – sakau aš jam, – kaip gi aš tave bepaleisiu, kad tu jau kartą mirei, – kaip tu manai? Pagaliau, ar tau danguj buvo taip nuobodu, kad tu į lagerį sugrįžai?

– Neeee... – ginčyjasi numirėlis, – paleiskite... Aš pats nueisiu... žinau kur... prie ligoninės...

– Ne, mielas bičiuli, šitaip negalima, – aiškinu aš jam, – o ką aš veiksiu, jei tu pabėgsi? Tu jau mirei, tau dabar visa vistiek pat, o aš mirsiu gal dar rytoj, gal poryt, o gal dar ir kokią savaitę pratempsiu. Va, bičiulis Jonas, Bambizas nuo Biržų, – jis dar visai tvirtas, kaip mulas. Jis, mažiausia, kokį mėnesį dar nutęs, gal ir dar ilgiau, – kaip tu manai? Kaip tu tokių dalykų nesupranti? Jei tu mum pabėgsi, už tave vieną mes du šiandie pat turėsime prie numirėlių atsigulti, – kaip tu manai? Juk tu į numirėlių leistrus jau įrašytas!

– Suprantu, suprantu, – spyrėsi numirėlis, – žodį duodu, niekur nebėgsiu... Baisiai nepatogiai nešate... Smaugiat...

– Atleisk, mielas bičiuli... Mum tavęs labai gaila, bet pagelbėti tau mes niekuo negalime, mum dar gyventi išeina... Va, nunešime, paguldysime, o paskui – kaip sau nori: nepatiks – bėk iš čyščiaus. Bus

grynai tavo reikalas. Kolkas – mes savo galva už tave atsakome. Kuo tavo galva geresnė už mūsų dvi?⁵⁹⁴
(BVSNM, XII. „Numirėliška dalia“, p. 59)

Šį autentišką fragmentą turėtume skaityti XII skyriuje „Numirėliška dalia“, tarp 4 ir 5 pastraipų nuo viršaus, prieš žodžius: „Besiriedami su numirėliu [...]“ (2005, p. 78).

Minėtina, kad jau rankraštyje įrašytas epizodas mašinraščio tekste buvo šiek tiek stilistiškai keistas, išlaikant pokalbio su gyvu numirėliu esmę. Vien iš to aišku, kad Sruoga šio epizodo savo valia atsisakyti neketino.

BVSNM redaktorius eliminavo pokalbio turinį, palikdamas vien faktą – užuominą, kad prie ligoninės buvo turbūt analogiškai nešami ne tik numirėliai, bet ir paliegę klipatos, dar turėję galimybių išsikapanoti iš „numirėlių leistrų“. Drazdauskas taip pat žaliu rašalu išbraukė būtent šią teksto dalį. Abu redaktoriai atsisakė drastiškos išlikimo argumentu paremtos kalinių pokalbio scenos su nešamu dūsaujančiu numirėliu. Šiame teksto fragmente Sruoga leido skaitytojui dar kartą išgirsti gyvo numirėlio balsą. Rašytojas pakartojo ankstesnį epizodą, kurio, beje, *BVSNM* redaktorius taip pat norėjo atsisakyti, bet, netikėtai persigalvojęs, pakeitė sprendimą:

⁵⁹⁴ Žr. il. 38: a) R [IX. *Numirėliška velniava*], p. 50 (1–12 eilutės iš apačios:

„– Ė-ė, mielas bičiuli, – sakau aš jam, – kad jau tu kartą numirei, kaip gi aš tave bepaleisiu? Ar tau danguj buvo taip nuobodu, kad į lagerį sugrįžai?

– Neee... – ginčyjasi numirėlis, – paleiskite... Aš pats nueisiu... žinau kur... prie ligoninės...

– Ne, bičiuli, taip negalima, – aiškinu aš jam, – o ką aš veiksiu, jei tu pabėgsi? Tu jau mirei, tau dabar vistiek pat, o aš mirsiu gal rytoj, gal poryt, o gal dar ir už kokios savaitės. Bičiulis Jonas, bambizas nuo Biržų, dar visai tvirtas, jis nutęs kokį mėnesį ar net dar daugiau. Kaip tu tokių dalykų nesupranti? Jei tu mum pabėgsi, už tave vieną mes du šiandie pat turėsime [...]“ – b) p. 51 (1–5 eilutės iš viršaus: „[...] prie numirėlių atsigulti, – ką tu manai?

– Suprantu, suprantu, – spyrėsi numirėlis, – niekur nebėgsiu... Baisia nepatogiai nešate...

– Ne, brole, paleisti negalima... Va, nunešime, paguldysime, o paskui – kaip sau nori: jei nepatiks – bėk iš čyščiaus.“); c) *BVSNM* [XII. *Numirėliška dalia*], p. 59; d) *LLTIB RS* [id], p. 59.

Mudviem nulingavus dar kokius tri[s]dešimt⁵⁹⁵ žingsnių, mūsų numirėlis praveria akis ir tokiu gailiu tyliu balsu prašneka:

– Man baisiai nepatogu... Smaugia... Draugai, paleiskite mane... verčiau aš pats nueisiu...

Žiūrime mudu su Jonu į jį. Tikrai, numirėlis šneka. Lūpas krutina, čiaupsi, akis vartelioja. Išdžiūvęs toksai, kaip giltinė, ant kurios griaučių mėlynmargė oda apitempta. (BVSNM, p. 59)

Pakartotas išplėstas epizodas aktualino situacijos absurdiškumą, kai dar gyvam žmogui, kad ir kaip paliegusiam, jau besąlygiškai įrodinėtas akivaizdžiausias jo mirties faktas. Pateiktas svariausias kitų kalinių fizinio išlikimo bet kokia kaina būtinybės argumentas. Ši situacija ypač išryškino labai paslankią ribą tarp gyvenimo ir mirties. Jei gyvas numirėlis netyčia „prisikeltų“ ir tikrai pabėgtų, būtų apsikeista vietomis – „numirėlių“ nešantieji būtų nubausti – patys taptų lavonais⁵⁹⁶.

Sruoga, žiūrėdamas į *BVSNM* redaktoriaus storu raudonu pieštuku suskliaustą fragmentą, mechaniškai „patvirtino“ Drazdausko žaliu rašalu išbraukytą teksto dalį *LLTIB RS* mašinarštyje. Laisvas autorinis korekcinio pobūdžio taisymas, matyt, dar laukiant *BVSNM* redaktoriaus pataisyto mašinarščio, šiame epizode tebuvo „numirėliui“ adresuotų klausimų – pakartojimų „kaip tu manai“ atsisakymas mėlynu rašalu. Drazdauskas vėliau šį epizodą dar kartą subraukė storu mėlynu pieštuku.

⁵⁹⁵ vid ex err om lit s

⁵⁹⁶ Panašių gyvų kalbančių numirėlių nešimo prie ligoninės scenų yra ir kituose atsiminimuose iš Štuthofa. Nors akimirka atsigavę numirusiais laikyti kaliniai tiek esesininkų, tiek ir pačių kalinių akyse buvo neberekalingi žmonės. Jų mirties faktas užregistruotas popieriuose, kurių nebegalima pataisyti. „Numirėlių“ „prisikėlimas“ buvo siejamas su darbo netekimu (lagerio valdžiai priklausančio asmens aspektu) arba gyvybės praradimu (kalinių atveju). Atsigavusių „numirėlių“ niekas negelbėjo, nors buvo atnešti prie ligoninės. Jie buvo iš naujo sadistiškai nužudomi: „šie klaikenos jau išbraukti iš gyvųjų sąrašo, todėl jis [prižiūrėtojas] negailestingai partrenkia juos ant žemės ir pribagia“ (Leonas Puskunigis, *op. cit.*, in: *Pragaro vartai – Štuthofas*, p. 282). Kalinių ir prižiūrėtojų nuomonė gyvųjų numirėlių atžvilgiu sutampa: „Jei jau kartą mirei, tai ir būk miręs“ (Stasys Yla, *Žmonės ir žvėrys Dievų miške: Kaceto pergyvenimai*, Putnam: Immaculata, 1951, p. 36).

Matuzevičius, nors anksčiau redakcinėse pastabose minėjo, kad reikia priimti autoriaus ranka patvirtintus išbraukimus, vis dėlto negalėjo patikėti, kad šio stilistiškai sodraus ir vykusio epizodo Sruoga pats norėjo atsisakyti: „Dėl to šturpaus aprašymo, kaip neša numirėlį... Kaip, autorius sutiko su pataisomis?“ (p. 4/49).

Šis epizodas redaktorių laikytas „autokorektūriniu“ pataisa, todėl jo nėra *Dievų miško* leidimuose (1957, p. 93; 1997, p. 291; 2005, p. 78).

XVII skyriuje „Lietuvių lenkų reikalas“ Sruoga Drazdauskui sąlygiškai leido išbraukti tik tas teksto vietas, kurias pats buvo išbraukęs raudonu rašalu pagal ankstesnę *BVSNM* redaktoriaus nurodymą.

BVSNM redaktorius storu raudonu pieštuku buvo suskliaudęs informaciją, susijusią su lietuvių ir lenkų tautų istoriniais faktais. Norėjo išvengti pasakotojo subjektyvios nuomonės ir užuominų apie lietuvių ir lenkų tautų nesantaikos priežastis praeityje:

Istorinės lietuvių lenkų rietenos dėl Vilniaus, unijos ir kitų galų netruko atsiliepti ir lageryje – ant mūsų kailio. (*BVSNM*, p. 88)

Naikintas paradoksalus lenkų kalinių lageryje veiklos ir užimamų pozicijų reikšmingumo akcentas (lageris, įkurtas lenkams naikinti, bet be lenkų intelektualinių paslaugų neišsiverčia):

Lenkų buvo pilna [-] [om orig phr visose pastogėse, visose raštinėse, visose valdančiose padėtyse]. Jie, daugiausia pamariečiai, gerai mokėjo vokiškai [-] [om orig phr buvo reikalingi raštinėm darbininkai.] (*BVSNM*, p. 88)

Stengėsi užglaistyti vokiečių esesininkų užmačias, pasinaudojant istoriniu tautiniu konfliktu, išprovokuoti naujus skandalus, arba – lietuvių kaliniams už nepaklusnumą vokiečių valdžiai atkeršyti lenkų kalinių rankomis:

Prieš mūsų atvykimą į lagerį, vokiečiai esesninkai kalinių_[L] [-] [om orig phr ypač lenku.] tarpe paskleidė tokią paskalą:

– Esą atvyksta lietuviai inteligentai... Jie iki šiol buvo vokiečiam paklusnūs... Staiga sumanę nebeklausyti... Vokiečių valdžia nutarusi juos šiek tiek pamokyti... Atsiuntusi juos į lagerį. (BVSNM, p. 88)⁵⁹⁷

Atsisakė jau anksčiau minėtų ir aptartų Juliaus Švarcbarto lenkiškai ištartų frazių, adresuotų tautiečiui Vaciu Kozlowskiui, ir pastarojo atsako:

„Rozomisz“; „– Wiem. Slucham. Kurvamac!“; „– Vaciu, pamiętaj“; „– Wiem, kurvamac, wiem“ (BVSNM, p. 92)

Toliau *BVSNM* redaktorius suskliaudė visą likusią skyriaus dalį (p. 93–96), kurioje buvo išsamiau pristatomi lagerio lenkai, – ryškiausi jų tipai (pamariečiai ir varšuviečiai), charakteristika, bendravimo specifika tarpusavyje ir lietuvių kalinių santykis su jais.

Šias vietas (su tam tikrų ribų – kelių sakinių – skirtumais) arba visiškai tapaciai braukė savarankiškai ir *LLTIB RS* redaktorius žaliu rašalu. Vadinas, abiem redaktoriams rūpėjo išvengti panašių dalykų. Sruoga, remdamasis *BVSNM* redaktoriumi, raudonu rašalu *LLTIB RS* mašinraštyje analogiškai išbraukė *BVSNM* egzemplioriuje raudonu pieštuku suskliaustas teksto dalis. „Paantrino“ *LLTIB RS* mašinraštyje jau, spėtina, buvusius panašaus profilio braukymus Drazdausko ranka žaliu rašalu. Sruoga, iš dalies atsisakydamas ankstesnio pirminio mašinraščio teksto, „autorizavo“ redaktorių įteigtus cenzūrinius variantus. Juos „autorizuoti“ vertė būtinybė išsaugoti kitas, rašytojo nuomone, reikšmingesnes

⁵⁹⁷ Atsiminimų autoriai akcentuoja, kad lageryje specialiai buvo skatinamos ir provokuojamos ypač su tautybių klausimais ir istoriniais konfliktais susijusios intrigos, virstančios žudynėmis: „Administracija palaikė kalinių grupių pjautybes. Džiaugėsi, kad jie vienas kitą žudo, palengvina naikinimo darbą“ (Stasys Yla, *op. cit.*, p. 138). Švarcbartas į esesininko užduotą provokatyvų klausimą dėl Vilniaus krašto atsako, pabrėždamas lietuvių ir lenkų tautų solidarumą – būtiną sąlygą išlikti lageryje: „– Jie nori mus supjudyti. Žinau, jiems rūpi, kad mes suvesdami tautines sąskaitas, imtume vienas kitą užmušinėti. Bet to jie nesulauks“ (Stasys Yla, *op. cit.*, p. 162). Pabrėžiama vieno įtakingiausių vokiečių kriminalisto, norėjusio apgaulės būdu sukiršinti lietuvius su lenkais, nesėkmė: „Supjudyti mus, savo tarnautojus naujokus, su lenkais ir šių rankomis mus sugniuždyti, jam nepavyko“ (Stasys Yla, *op. cit.*, p. 166).

teksto dalis, kurias Drazdauskas buvo papildomai išbraukęs žaliu rašalu *LLTIB RS* mašinraštyje.

Drazdauskas, be jau minėtų sutapusių cenzūros atžvilgiu teksto atkarpų, norėjo atsisakyti dar kelių svarbių epizodų. Išbrauktas lietuvių ir lenkų „peštynėlių“, kurių metu lenkai pasirodė ir kaip lietuvių kalinių „mušeikėliai užpuolikai“, ir kaip gynėjai, vertinimas (*LLTIB RS*, p. 89–90); samprotavimas apie draugiškų santykių puoselėjimą, susidūrus ateityje kitokiomis aplinkybėmis, – ne lagerio erdvėje (*LLTIB RS*, p. 90).

Šie braukymai išsiskyrė ir **svyruojančia** redaktoriaus pozicija. Sruoga siūlė redaktoriui „išbraukti tik tai, kas išbraukta raudonu rašalu. Visa kita reikėtų palikti. Juo labiau, kad tai skelbia tautų draugiškumo, brolybės, bendradarbiavimo reikalą – ir absoliučiai nieko neįžeidžia“ (*LLTIB RS*, p. 88). Po šios taktiškos ir argumentuotos autoriaus pastabos redaktorius storu mėlynu pieštuku grąžino pirma žaliu rašalu išbrauktas teksto vietas. Skaitydamas tekstą kitą kartą, Drazdauskas nuomonę pakeitė, ir šie epizodai, kaip vėliau tiksliai mintį išreiškė Žirgulys, buvo „stipriai subraukti“ tamsiai mėlynu rašalu.

Sruoga tame pačiame prisegtame lapelyje toliau tęsė: „Jeigu žaliu rašalu išbrauktų (raudonu rašalu nepaliestų) vietų negalima palikti, – reikia tuomet braukti visas skyrius ištiesai: likusioji, žalio rašalo nepaliestoji, medžiaga perdaug banali, kad aš galėčiau ją savo vardu skelbti!“ (*LLTIB RS*, p. 88). Šis Sruogos lapelis suprantamas ir kaip kompromiso ieškojimas („savo“ valia atsisakant *BVSNM* mašinraštyje redaktoriaus nurodytų teksto vietų, kad būtų išsaugotos kitos – ne mažiau esmingos), ir kaip ultimatumas Drazdauskui. Jis pateiktas ir dėl užgautos autoriaus ambicijos. *LLTIB RS* redaktorius taip pat turėjo atsižvelgti į autoriaus norus, juolab kad rašytojas ir taip darė nemažai išlygų nusileisdamas. Drazdauskas turėjo arba paklusti autoriui dėl brauktinų vietų atrankos, arba iš viso atsisakyti viso skyriaus, kuriame esančios kupiūros padarė jį, Sruogos nuomone, beprasmi.

Drazdauskas gražino kai kuriuos epizodus, pirma išbraukytus žaliu rašalu (kai brauktų vietų ribos skyrėsi nuo *BVSNM* redaktoriaus tikslų nuorodų). Gražinimo priežastis vertintina kaip kompromiso ieškojimas. Redaktorius manė, kad Sruoga pats savo valia atsisakė „pavojingesnių“ teiginių. Drazdausko įsitikinimu, pats rašytojas suskliaudė subjektyvų Vaciaus santykio su lietuvių kaliniais komentarą. Nenorėjo aktualinti budeliško Vaciaus elgesio savo tautiečių lenkų atžvilgiu. Vengė parodyti dviejų kapų – lenkų – santykį ir to santykio pasekmes lietuvių katordininkams. Siekė atsisakyti konkrečių nuorodų apie lietuvių ir lenkų santaiką. Kliovėsi abstrakcijomis. Pažymėtina, kad visuose *Dievų miško* leidimuose praleistos šios autentiškos frazės, autoriaus įrašytos rankraščio ir mašinraščio (dar be pašalinių įsikišimų) tekstuose, bet pagal *BVSNM* redaktoriaus pavyzdį raudonu rašalu išbrauktos. Sruoga *LLTIB RS* mašinraštyje išgelbėjo Juliaus Švarcbarto pamokymo Vaciai Kozłowskiui fragmentą, kuriame aiškino, kaip reikia elgtis su lietuvių kaliniais. Bet pagal *BVSNM* redaktoriaus nuorodą turėjo atsisakyti komentaro, kaip drastiškai Vacius elgėsi su tautiečiais – lenkų kaliniais⁵⁹⁸:

– Su darbais jų nekankink. [Julius Švarcbartas – Vaciai Kozłowskiui] Galėsi – sriubos jiem pridėk, – moko Julius Vacių, išleisdamas pro duris.

Ir tikrai, – nuo Vaciaus labai daug bloga mes nepatyrėm. [–] [om orig phr Kitiem – ir lenkam! – pas Vacių buvo daug blogiau.] Vacius, Juliaus bijodamas, vengė mus atvirai mušti.⁵⁹⁹ (*LLTIB RS*, p. 92)

⁵⁹⁸ Stasys Yla savo atsiminimuose taip pat aprašė čia minimą lenkų lagerio kapų – Švarcbarto ir Kozłowskio – dvikovą, vadintą „karo stoviu“. Pabrėžė Švarcbarto atsakomybę už globojamus lenkus ir lietuvius, norą jėga („nulinčiuojant“ ir prigrasant mirtimi) „sutvarkyti“ smurtaujančią žudiką Kozłowskį. Kartu išsakė mažą tikimybę dėl Kozłowskio pasikeitimo ateityje (humanškumo), nurodė vidinio konflikto priežastį – ideologinį konformizmą: „Tačiau Kozłowskis turėjo valgyti duoną ir savo vietą pateisinti žiaurumu, nes tokia buvo vokiečių valia. Dabar reikėjo rinktis vieną iš dviejų: arba nevykdyti vokiečių valios arba prisilenkti su Szwarzbarto valia.“ (Stasys Yla, *op. cit.*, p. 163)

⁵⁹⁹ Žr. il. 39: a) R [XIV. *Lietuvių–lenkų reikalas*], p. 79 (19–23 eilutės iš viršaus: „– *Su darbais jų nekankink. Galėsi – sriubos jiem pridėk, – moko Julius Vacių, išleisdamas pro duris.*

Šią išbrauktą teksto atkarpą skaitytume XVII skyriaus „Lietuvių–lenkų reikalas“ antroje eilutėje nuo apačios, po sakinio: „Ir tikrai, – nuo Vaciaus labai daug bloga mes nepatyrėm“ (2005, p. 114).

Pabrauktos frazės nėra nė viename *Dievų miško* leidime (1957, p. 133; 1997, p. 319; 2005, p. 114).

Kas be ko, kartais ir mus Vacelis apiplumpindavo, – kai Julius negalėdavo matyti. [–] [om orig phr Ir vis dėlto – neperskaudžiausia. Nė vienam iš mūsų galvos nepraskėlė įsiai ir kaulų nesugurino. Ir su savo garsiojom plytom į mus nepataikydavo.

Toks jau buvo tasai Vacius, Juliaus nugalėtasis.⁶⁰⁰ (LLTIB RS, p. 93)

Šią teksto dalį tame pačiame skyriuje skaitytume po žodžių: „Julius negalėdavo matyti“ (2005, p. 115, 15 eilutė nuo viršaus)

Ši teksto dalis nepateko nė į vieną *Dievų miško* leidimą (1957, p. 133; 1997, p. 319; 2005, p. 115).

Tolesniame teksto fragmente nurodytą vietą šalino tik Drazdauskas (*BVSNM* redaktorius šio epizodo visai nelietė). Drazdauskas teksto dalį pirma buvo išbraukęs žaliu rašalu, bet kito skaitymo metu ją grąžino mėlynu pieštuku. Jis žaliu rašalu, o paskui ir mėlynu pieštuku išbraukė vieną konkrečią frazę, rodančią lietuvių ir lenkų minties solidarumą dėl darnaus, vienas kitą paremiančio ir pastiprinančio buvimo lageryje:

*Ir, tikrai, nuo Vaciaus labai daug blogo mes nepatyrėm. Kitiem, – ir lenkam! – pas Vacių buvo daug blogiau. Vacius, Juliaus bijodamas, vengė mus atvirai mušti.“); b) *BVSNM* [XVII. Lietuvių lenkų reikalas], p. 92; *LLTIB RS* [id], p. 92.*

⁶⁰⁰ Žr. il. 40: a) R [XIV. *Lietuvių–lenkų reikalas*], p. 80 (1–5 eilutės iš viršaus: „Kas be ko, kartais ir mus Vacius apiplumpindavo, – kai Julius negalėdavo matyti, – ir vis dėlto neperskaudžiai. Nė vienam iš mūsų galvos nepraskėlė ir kaulų nesulaužė. Ir su savo garsiojom plitom nepataikydavo į mus.

Toks jau buvo tasai Vacius, Juliaus nugalėtasis...“); b) *BVSNM* [XVII. Lietuvių lenkų reikalas], p. 93; *LLTIB RS* [id], p. 93.

Lagerio viršininko padėjėjas kartą pusiau juokais sako Švarcbartui:

– Gi lietuviai atvažiavo, kodėl nesipešat?

– Mes jau praeityje per daug prisipešėm, užtat ir sėdime dabar čionai visi, – atrėžė koramiausia Julius Švarcbartas.

Švarcbarto atsakyme apibrėžtoji išmintis buvo savaiame aiški [–] [ras orig phr lygiai lenkų, lygiai lietuvių inteligentijai]. Ji toliau ir grindė mūsų tarpusavio santykius. (LLTIB RS, p. 93)

Drazdauskas šiame aptariamame skyriuje savarankiškai išbraukė dar dvi subjektyvesnes pasakotojo pastabas:

Prie senų oficialiųjų lietuvių lenkų santykių pridėjus dar šią esesišką provokaciją, savaiame darosi karšta. (LLTIB RS, p. 88)

Mane patį stačiai nuo alkanos mirties išgelbėjo. (LLTIB RS, p. 93)

Sruoga šių Drazdausko išbrauktų frazių atsisakė taip pat. Matyti, kad Drazdauskas *Dievų miško* tekste buvo linkęs palikti tik pačią faktinę medžiagą, be jokių papildomų individualių aprašomos situacijos komentarų, vertinimų, pastabų. Tad redaktoriui pačiam savavališkai nusprendus, kurie tikrovės faktai viešintini, kurie – suskliaustini, „objektyvumo“ kriterijus labiausiai ir buvo pažeistas, o pasakotojo nuomonė ir reakcijos, sudarančios memuarinio kūrinio esminį branduolį, – suspenduotos.

Drazdauskas, kitaip nei *BVSNM* redaktorius, ištiesai nebraukė paskutinės skyriaus dalies, kurioje plačiau pristatyti lenkai. Drazdauskas atsisakė autorinių pamąstymų apie lageryje esančius skirtingus lenkus (p. 93). Atmetė lenkų pamariečių nepalankų požiūrį į sulenkėjusius lietuvių bajorus (p. 94). Atsisakė užuominų apie konfliktinius pamariečių santykius su varšuviečiais (p. 95). Išbraukė lageryje išryškėjusią pašaipą kašubų atžvilgiu; epizodėlį su patriotiškai nusiteikusiu kašubų kunigu, pasiryžusiu kovoti už kašubų nepriklausomybę (p. 95–96); kašubų siekį išsivaduoti iš lenkų kalbinės įtakos (p. 96). Tik tada, kai Sruoga, žiūrėdamas į *BVSNM* redaktoriaus suskliaustą šios dalies tekstą, pats jį

perbraukė raudonu rašalu, Drazdauskas taip pat šį epizodą išbraukė storu mėlynu pieštuku.

XVII skyriuje „Lietuvių–lenkų reikalas“, remiantis analogija su 1997 m. *Dievų miško* leidime jau atstatytomis frazėmis, nebuvo grąžintos, be jau anksčiau minėtų, dar šios pirma redaktorių susklyastos arba išbrauktos teksto dalys. Pavyzdžiui:

Lenkų buvo pilna [-] [om orig phr visose pastogėse, visose raštinėse, visose valdančiose padėtyse].⁶⁰¹ (LLTIB RS, p. 88)

Šią frazę turėtume skaityti XVII skyriuje „Lietuvių–lenkų reikalas“, trečios pastraipos trečioje eilutėje nuo viršaus, po žodžių: „Lenkų buvo pilna“ (2005, p. 110).

BVSNM redaktorius, raudonu pieštuku susklysdamas, Drazdauskas – žaliu rašalu išbraukdamas, atsisakė konkretaus istorinio fakto apie lenkų sugebėjimą, solidarizuojantis su esesininkais, prasimušti ir užimti fizinį išlikimą užtikrinančias „patogias“ vietas lageryje. Redaktoriams atmetus šią frazės dalį, pasakymas tapo skurdesnis, blankesnis – dingo lenkų reikšmingumą rodanti situacijos aktualizacija. Ši frazė, įrašyta jau rankraštyje ir nė kiek nepakitusi mašinraščio etape, vis dėlto neatsispindi nė viename *Dievų miško* leidime (1957, p. 128; 1997, p. 315; 2005, p. 110).

Visuose *Dievų miško* leidimuose taip pat negrąžintos *LLTIB RS* mašinraštyje autoriaus raudonu rašalu pagal *BVSNM* redaktoriaus nurodytą pavyzdį išbrauktos frazės – lenkiškai greta lietuviškų vertimų ištartos Juliaus Švarcbarto frazės, adresuotos tautiečiui Vaciu Kozłowskiui („Rozumisz“; „Vaciu, pamiętaj“) ir pastarojo atsakas Juliui („Wiem. Slucham. Kurvamać!“ „Wiem, kurvamać,

⁶⁰¹ Žr. 41: a) *R* [XIV. *Lietuvių–lenkų reikalas*], p. 75 (8–9 eilutės iš viršaus: „*Lenkų buvo pilna visose pastogėse, visose raštinėse, visose valdančiose padėtyse*“); b) *BVSNM* [XVII. *Lietuvių lenkų reikalas*], p. 88; c) *LLTIB RS* [id], p. 88.

wiem“ (LLTIB RS, p. 92). Pabrėžtina, kad tiek rankraštyje, tiek mašinraščio tekstuose šios frazės buvo įrašytos⁶⁰². Tikrindamas korektūras LLTIB RS mašinraštyje, Sruoga lenkiškų frazių neatsisakė, netgi pataisė tam tikrus rašybos netikslumus mėlynu rašalu, bet pats savo valia nebraukė. Šių frazių, kurių intarpai atsiranda dviejų kapų lenkų pokalbyje, visuose *Dievų miško* leidimuose nėra (1957, p. 133; 1997, p. 318–319; 2005, p. 114–115).

Nors kai kuriuose skyriuose vis dėlto yra parodytų natūralių ir rupių lenkiškų frazių. Pavyzdžiui:

XXI skyriuje „Aplink kelmą visą dieną“ aiškiai girdėti kaliniams Vacelio Kozlovskio duodama komanda: „Zdejmować koszule! Ale przedzej!“; „Wszy bić, kurwamać, bić wszy!“ (2005, p. 144–145)

XIX skyriuje „Mušeikizmo filosofija“ lenkas katogininkas, surašinėjantis į lagerį atvykusiuosius, aiškina kaliniui – naujokui: „– Va, rusas, taip ir sakyk, kad rusas! – sėdasi Gerwińskis prie stalo rašyti. – Kur buvo tavo Ukraina, psiakrew, prieš karą? Nebuvo jokios Ukrainos. Nebuvo ir nebus.“ (2005, p. 130)

XVIII skyriuje „„Ligonių statyba““ Jan Weit lieja nepasitenkinimą lignoninės raštininkėliu: „– Jūs, lietuviai, psiakrew, pagrobėt iš mūsų Vilnių! Aš tau parodysiu grobti!“ (2005, p. 126).

Analogiškai, manytume, reikėtų grąžinti į pagrindinį *Dievų miško* tekstą visas rankraštyje ir mašinraštyje paliudytas frazes kitomis kalbomis, ypač kalinių vartojamus keiksmus, atliekančius ir pertarų funkciją. Priminsime, kad aukštesnes kapų pareigas ėjusių kitataučių, ypač rusų ir lenkų, kalinių vartotos vulgariosios frazės, turinčios pertarų bruožų, redaktorių buvo intensyviai taisomos,

⁶⁰² Žr. il. 39 (R [XIV. *Lietuvių–lenkų reikalas*], p. 79 (15–17 eilutės iš viršaus: „– *Vaciu, va, šitų lietuvių savo purvinom rankom kad man neliešum! Kad man nedrįstum! Rozumisz, – supranti?*

– *Wiem. Slucham, kurwamać, – žinau, klausau, mykia Vacius, žvairakiuodamas į kampą.*“; 28–29 eilutės iš viršaus:

„– *Waciu, pamiętaj, – atsimink, Vaciau, – ramiai prataria Julius.– Wiem, wiem, kurwamać, – žinau, žinau – sugriežia dantimis Vacius ir savo vėzdu ima tvatyti kitus kalinius, jokio smugio iš niekur nesitikėjusius.*“); b) BVSNM [XVII. *Lietuvių lenkų reikalas*], p. 92; c) LLTIB RS [id], p. 92.

lietuvinamos. O štai kalinių lagerio vado Traugott Mayer kalboje, ypač pykčio, įsiūčio metu nuolat girdimos ir autoriaus specialiai aktualintos vokiškų frazių papliūpos (blöde Sauhund! Scheisse! Sauhund! Scheisse!), atliekančios lygiai tokią pačią pertarų funkciją, jau redaktorių buvo ir yra toleruojamos.

Reikia paminėti, kad išleistame Sruogos dramos *Pajūrio kurortas* tekste⁶⁰³ aiškiai įrašyti visi tokie žodžiai – jie nuo skaitytojų neslėpti, nekeisti ir specialiai negražinti. Šie keiksmai-pertarai atsirado taip pat dažnu atveju tik mašinaraištyje (rankraštyje jų dar nebuvo, bet yra keletas atvejų, kai jie iš karto atsirado rašant). Pavyzdžiui:

Kurvamac, tu, smarve, vėl nebeisi?! (Vacmanas, p. 486)

Kurvamac! Šunsnukiai! Driežai! (Vacmanas, p. 486)

Lauk, kurvamac!.. (Maieris, p. 495)

Sakiau, kad lauk tu, kurvamac! (Maieris, p. 501), etc.

Redaktoriai, *Dievų miško* tekste nusprendę atsisakyti pertarų funkciją atlikusių obsceniškų frazių, dirbtinai „estetizavimo“ autorinį tekstą. Šią misiją atliko nenuosekliai ir neargumentuoti. Be dirbtino „estetizavimo“, buvo pažeistas ir faktinis lygmuo: „Į prominentus arba visokius „valdininkus“ prasimušdavo tik vokiečiai ir lenkai, retai kuris kitas“⁶⁰⁴.

XIX skyriuje „Mušeikizmo filosofija“, be anksčiau aptartų tekste įsitvirtinusių *BVSNM* redaktoriaus teiktų stilistinių pakaitų ir performuotų autorinių sakinių, visuose *Dievų miško* leidimuose liko negražintos šios teksto dalys:

⁶⁰³ Balys Sruoga, *Raštai*, t. 3: Dramos: *Apyaušrio dalia. Užgavėnės bandrabutyje ties Kreivuoju tiltu. Uošvė. Dobilėlis penkialapis. Prančiškiuko marškinėliai. Pagunda. Pavasario giesmė. Pajūrio kurortas. Barbora Radvilaitė. Draminiai fragmentai*, parengė Algis Samulionis, redagavo Donata Linčiuvienė, Vilnius: Alma littera, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1997.

⁶⁰⁴ Antanas Gervydas, *op. cit.*, p. 54.

– Klausyk, **kumščiaivos apaštale** [pro orig bičiuli], – sakau aš jam, – čia **ir kitas dalykas netelpa mano galvoj** [pro orig aš ir kito dalyko nesuprantu] [–] [om orig phr Juk tiesa, lageryje kalinius daugiausia žudo patys kaliniai? Esesninkai, žinoma, muša tai muša, bet jų ne taip jau daug čionai ir yra, – ir ne visi gi jie muša. Dėl jų dar būtų galima gyventi. Bet] **K**_[k]ad kalinys kalinį muša ir žudo, – štai kas man nesuprantama ir baisu! O kas būtų, jei kaliniai vieną gražią dieną nustotų vienas kitą bežudę? Jei jie vienas kitam padėtų, – kolegiškai, draugiškai elgtųsi, – juk gyvenimas čia tuomet perpus lengvesnis pasidarytų!⁶⁰⁵ (BVSNM, p. 110)

Šią taisytą ir praleistą teksto dalį turėtume skaityti XIX skyriaus 8–9 eilutėse nuo apačios, po žodžių: „[...] čia ir kitas dalykas netelpa mano galvoj“ (2005, p. 133).

BVSNM redaktorius raudonu pieštuku suskliaudė provokatyvų ir paradoksalų, bet realų dėl konkrečios faktinės informacijos teiginį, kad pagrindiniai kalinių skriaudėjai ir žudikai – ne esesininkai, o patys kaliniai.

Drazdauskas taip pat žaliu rašalu taisė šią teksto atkarpą, ją švelnindamas ir analogiškai atsisakydamas tų pačių frazių:

– Klausyk, [–] [ras orig ver bičiuli], – sakau aš jam, – čia aš ir kito dalyko nesuprantu. Juk tiesa, **kad** [ver ins] lageryje kaliniai [pro orig kalinius] **dažnai** [pro orig daugiausia] žudo patys **vieni kitus** [pro orig kaliniai] [–] [ras orig phr Esesninkai, žinoma, muša tai muša, bet jų ne taip jau daug čionai ir yra, – ir ne visi gi jie muša. Dėl jų dar būtų galima gyventi. Bet] **K**_[k]ad kalinys kalinį muša ir žudo, – štai kas man nesuprantama ir baisu! [...] (LLTIB RS, p. 110)

Redaktoriams nepanorus ryškinti autoriaus pabrėžtos „humaniškesnės“ esesininkų pozicijos kalinių atžvilgiu, buvo paliktas tik pats abstraktus ir, atrodo, lagerio gyvenimui įprastas kasdienis faktas – kad kaliniai muša ir žudo vieni kitus.

⁶⁰⁵ Žr. il. 42: a) *R* [XVI. *Mušeikizmo filosofija*], p. 94 (24–29 eilutės iš viršaus: „– Klausyk, bičiuli, – sakau aš jam, – aš čia ir kito dalyko nesuprantu. Juk lageryje kalinius daugiausia žudo patys kaliniai. Esesninkai, žinoma, muša tai muša, bet jų ne taip jau daug čionai ir yra, – ir ne visi gi jie muša. Dėl jų dar būtų galima gyventi. Bet kad kalinys kalinį žudo, – tai man baisu.“); b) *BVSNM* [XIX. *Mušeikizmo filosofija*], p. 110; c) *LLTIB RS* [id], p. 110.

Tačiau, atsisakius esmingo kalinių ir esesininkų supriešinimo žmogiškumo aspektu, autorinis tekstas buvo iškreiptas. Sruoga vėliau raudonu rašalu į *LLTIB RS* mašinraštį perkėlė *BVSNM* redaktoriaus įteigtus stilistinius pakaitus. Nė viename *Dievų miško* tekste šios autorinės frazės negražintos (1957, p. 149; 1997, p. 333; 2005, p. 133).

Kita *Dievų miško* leidimuose neatsispindinti autorinė frazė savotiškai motyvuoja pirma aptartas praleistas teksto atkarpas. Ja atsakoma į išskylančią klausimą, kodėl kaliniai tampa agresyvūs ir pavojingi vienas kitam. Apie save galvoti pirmiausiai skatina praktiškai „iš gyvenimo“ išmoktas žvėriškas išlikimo prisitaikant instinktas:

Pradžioje ir mes visi taip galvojome, kaip tu. Kalinys kalinio nemušė. Tuomet vieni esesninkai mušė. Ir kaip mušė! Mes mušame su atodaira. Pamušam ir paliaujam. O jie mus mušė be atodairos. Gyventi kiekvienas nori... [-] [om orig phr Mum veikia paaiškėjo: nepritapsi prie SS sistemos, tave patį bežiūrint užmuš.] Norėdamas likti gyvas turi žengti per kitų lavonus.⁶⁰⁶ (*BVSNM*, p. 110)

Šį sakinį turėtume skaityti XIX skyriaus „Mušeikizmo filosofija“ 6 eilutėje nuo viršaus, po žodžių: „Gyventi kiekvienas nori...“ (2005, p. 134).

Drazdauskas išbraukė ne tik vieną sakinį – atsisakė platesnės teksto dalies, pradėdamas lenkų feldfebelio Czerwonski nuostabos šūksniu, kaip be gailėsčio esesininkai iš pradžių mušdavę kalinius, baigiant aptariama praleista fraze. Sruoga raudonu rašalu išbraukė tik *BVSNM* redaktoriaus nurodytą frazę. Rašytojo prašymu, vėliau Drazdauskas gražino pirma žaliu rašalu išbrauktą teksto atkarpelę, išskyrus paties Sruogos „autokorektūrinį“ sakinį pagal *BVSNM*

⁶⁰⁶ Žr. il. 43: a) *R* [XVI. *Mušeikizmo filosofija*], p. 95 (8–9 eilutės iš viršaus: „Mum veikia paaiškėjo: nepritapsi prie SS sistemos, tave patį veikia užmuš.“); b) *BVSNM* [XIX. *Mušeikizmo filosofija*], p. 110; c) *LLTIB RS* [id], p. 110 [*BVSNM* ir *LLTIB RS* mašinraščių duomenis žr. prieš taiėjusiam priede Nr. 42 b ir c]

analogiją. Šią frazę liudija rankraščio ir mašinraščio duomenys, bet *Dievų miško* leidimuose jos nėra (1957, p. 150; 1997, p. 333; 2005, p. 134).

BVSNM redaktorius suskliaudė ir teksto dalį, kuri itin gerai parodė esesininkų paniekinamą požiūrį į prie jų pritapusius, jų mąstymo ideologiją perėmusius ukrainiečius ir paprastus eilinius kalinius, kurių tautybė buvo specialiai unifikuojama⁶⁰⁷. *BVSNM* redaktorius vengė paminėto konkretaus fakto tikslinimo. Įrašytas tik bendras dėsnis, be jokio išsamesnio paaiškinimo:

Lagerio oficialiuose raštuose buvo painiojama tautybė ir pilietybė, tuo pačiu vardu viena ir kita rašydavo. SSSR piliečiai – visi buvo vadinami rusais – ukrainiečiai, gudai, kirgizai, totoriai, mordvinai, gruzinai – visiem buvo rašoma: rusas. [–] [om orig phr Ukrainiečius, mobilizuotus į SS tarnybą, valdžia vadindavo ukrainiečiais. Čia net tikrieji rusai nešiojo ukrainiečio vardą. O ukrainiečius kalinius – visuomet rusais vadindavo. Kai atsako kalinys: ukrainietis, rašo: rusas.] (*BVSNM*, p. 107)

Drazdauskas žaliu rašalu taip pat buvo išbraukęs šią teksto atkarpą. Pagal *BVSNM* redaktoriaus pavyzdį Sruoga padarė „autokorektūrą“ raudonu rašalu. Redaktoriai, kažkodėl neatstatę kitų su „autokorektūromis“ susijusių teksto vietų, šį Sruogos ranka išbraukytą epizodą grąžino tik 1997 m. parengtame *Dievų miško* leidime (p. 331).

BVSNM redaktorius atsisakė viešinti informaciją, kad tarp vokiečių politinių kalinių, nešiojusių raudoną trikampį, buvo tokių, kurie į lagerį pateko dėl skirtingos idėjinės orientacijos, prieštaraujančios fašistinei Hitlerio politikai:

⁶⁰⁷ Stasys Yla taip fiksavo reakciją, išgirdus panašią vokiečio esesiniko repliką ukrainiečiams („– Nėra jokių gudų, nėra ukrainiečių! Jūs tik rusai!“): „Mudviem su Mackoniu buvo tai nauja mįslė. Kodėl vokiečiai nebenori pripažinti gudų ir ukrainiečių. Juk karą su rusais jie pradėjo šūkiu „išlaisvinti pavergtas tautas.“ [...] Bendroji vokiečių politika nebuvo prielanki šioms tautybėms – tai mes žinjom. Ypač užėmus Ukrainą ir Gudiją, tautinis šių kraštų sąjūdis darėsi patiems vokiečiams pavojingas.“ (Stasys Yla, *op. cit.*, p. 175) Gudų, ukrainų – kaip maištaujančių prieš režimą – tautybių įvardijimų atsisakyta beveik nuosekliai visuose redakciniuose ikileidybiniuose kūrinių tekstuose (*BVSNM*; *LLTIB RS*).

Iš vokiečių čia buvo vienas kitas likęs **senujų vokiečių kairiųjų partijų atstovas** [pro orig gyvas komunistas ir socialdemokratas], koks centro partijos veikėjas, – ir dar šis tas. (BVSNM, XXXI. „Politiniai katorgininkai“, p. 179)

BVSNM redaktorius storu raudonu pieštuku pabraukė išskirtą autentiško teksto frazę, viršuje užrašė mūsų išryškintą pakaitą.

Drazdauskas mėlynu pieštuku ir tamsiai mėlynu rašalu išbraukė tą pačią frazę. Pakaitą pagal *BVSNM* mašinraštį įrašė Sruoga raudonu rašalu. Teisinga *Dievų miško* nuorašo teksto paraštėje esanti redaktoriaus Žirgulio įžvalga: „Vietoje „likęs gyvas komunistas ir socialdemokratas“, matyt, redaktoriaus nurodytas (tai rodo pabraukimas paraštėje), autorius pakeitė: „senujų vokiečių kairiųjų partijų atstovas“ (*LLMA*, 1946, p. 188). Iš šios pastabos aišku, kad Žirgulys, fiksuodamas pakeitimus, prieš akis turėjo *LLTIB RS* mašinraštį, kur iš tikrųjų matyti vertikalūs pabraukimai paprastu pieštuku abiejose puslapio paraštėse šalia išbraukytos teksto atkarpos. Tik 1997 m. išleistame *Dievų miško* tekste gražinama pirminė autorinė frazė, atsisakyta *BVSNM* redaktoriaus primesto pakaito (p. 393).

BVSNM redaktorius raudonu pieštuku suskliaudė autorinio teksto dalį apie latvių perdėtą siekį įtikti esesininkams. Kitų kalinių niekinamą požiūrį į pataikūnus latvius, norinčius išskirtinesnės padėties, darbo palengvinimų. Lenkų ir kitų tautų kalinių smurtinius veiksmus latvių atžvilgiu, absoliutų jų ignoravimą lageryje dėl įkyriai demonstruojamo latvių tautiniam identitetui būdingų dalykų – „rasinio išdidumo“, „būdo šiurkštumo“, „rūpestingumo katorginiame darbe“, „triumfališko žygiavimo su dainomis į darbovietes, esesninkų budeliam genant“ (*BVSNM*, p. 202). Eliminavus šiuos aštresnius tarp kalinių iškilusios tautinės nesantaikos akcentus, liko tik bendros faktinės pažymos apie latvių kalinių išskirtinumą, papildomą jų tremtį į Matthauseno koncentracijos lagerį, į akmenų skaldyklas. Ši masinė dviejų tūkstančių latvių deportacija iš Štuthofa sieta su SS

pareigūnų ir įtakingesnių kalinių, dirbusių administracijoje, keršto politika – latviai buvo formaliai išvežami darbui, o iš tikrųjų – baudžiami mirtimi.

BVSNM redaktorius taisė:

Latviai iš pat pradžios lageryje laikėsi labai išdidžiai, didžiavosi savo latviška kilme. Laikėsi visuomet būreliais savo tarpe, stengėsi net latviškas darbo komandas sudarynėti. Jie nuolat dainuodavo latviškas dainas – ir lageryje betupėdami, ir eidami į darbą, ir grįždami iš jo [–] [om orig phr Darbą latviai dirbo labai rūpestingai, – galimas daiktas, tikėjosi tuo būdu valdžiai įsiteikti ir kokių nors palengvinimų pasipelnėti. Per palyginti labai trumpą laiką visi lagerio piliečiai pasidarė vieningai neigiamai nusiteikę latvių atžvilgiu. Erzino juos ir latvių rasinis išdidumas, ir jų būdo šiurkštumas, ir jų rūpestingumas katorginiame darbe, ir jų triumfališkas žygiavimas su dainomis į darbovietes, esesninkų budeliui genant. Ir, tarytum tyčia, dainuodavo jie tokią maršo dainą, ku[r]i kitų tautų žmonėms stačiai draskė nervus, – dainą, turėjusią refrėną:] **vis traukdavo dainą su priemiestiniu refrėnu** [phr ins]

– Dzimdzi-rim-dzim-dzim!

Traukė latviai savo dainą, rimdzimdziavo, nors tasai refrenas daugybę nemalonumų jiems pridarydavo. [pro orig Kiti kaliniai, ypač lenkai, stačiai siųsdavo nuo tos dainos. Kitas jų, būdavo, iš tolo išgirdęs tą nelaimingą refrėną, persukęs žandą plėšia iš grindinio akmenį ir leidžia jį į daininkų būrį. Tuomet, būdavo, latviai rimdzimdzina dar atkakliau, – į juos skrenda dar daugiau akmenų. Kuo latviams brangus buvo tasai rimdzimdzynas – sunku būtų pasakyti. Tiktai tasai [i] jų atkaklusai rimdzimdziavimas atnešė jiems daugybę nemalonumų. Juos lageryje ėmė žiauriai pajuokti, itin energingai daužyti, akiplėšiškai skriausti. Užtarėjų latviams niekur neatsirado. Iš dvidešimt penkių lageryje gyvenusių tautų nė viena latvių nemėgo. Patys gi latviai iš to apmaudo ėmė skubotai mirti. Ir – dar blogiau.] 1944 metų kovo mėnesį atėjo įsakymas du tūkstančius kalinių pasiųsti į Matthauseno koncentracijos lagerį – uolų skaldymo darbui, itin sunkiam. Kalinių parinkimas priklausė nuo lagerio pareigūnų, – SS ir kalinių, dirbusių administracijoje. Per tris dienas buvo surinkta du tūkstančių kalinių, – ir jie buvo – visi latviai.

Kad ir kažkokia dvokianti velnio duobė buvo tasai Stutthofas, bet vis dėlto jis toli gražu buvo ne Matthausenas, – toji skerdykla akmenų skaldyklose. [–] [om orig phr Vargu kas iš tų dviejų tūkstančių latvių išliko gyvas tenai...]⁶⁰⁸ (*BVSNM*, XXXIV. „Lagerinė tautų sąjunga“, p. 202–203)

⁶⁰⁸ Žr. il. 44: a) R [XXX. *Lagerinė tautų sąjunga*], p. 169 (2–23 eilutės iš viršaus:

„*Darbą dirbo labai rūpestingai, gal tikėjosi tuo įsiteikti valdžiai ir palengvinimų nusipelnėti. Per trumpą laiką lagerio piliečiai labai neigiamai nusiteikė latvių atžvilgiu. Erzino juos ir latvių rūpestingumas katorginiame darbe, ir jų žygiavimas su dainomis į tą darbą vokiečių budeliui genant. Ir, kaip tyčia, dainuodavo jie tokią maršo dainą, kuri kitų tautų žmonėms stačiai draskė nervus, dainą, turėjusią refrėną dzim dzi-rim-dzim-dzim!*

Kai išgirdavo kitas kalinys iš tolo tą baisųjį

Drazdauskas žaliu rašalu ir mėlynu pieštuku *LLTIB RS* mašinraštyje taip pat išbraukė anksčiau nurodytas teksto vietas. Drazdauskas papildomai dar buvo išbraukęs latvių išdidumo akcentą („Latviai [–] [ras orig phr iš pat pradžios lageryje laikėsi labai išdidžiai, didžiavosi savo latviška kilme.] I_[L]aikėsi visuomet būreliais savo tarpe, stengėsi net latviškas darbo komandas sudarinėti“) (*LLTIB RS*, p. 202). Atsisakė ir latvių likimo lėmėjų – aukštesnes pareigas ėjusių, bet vis dėlto – lagerio kalinių – nuorodos („1944 metų kovo mėnesį atėjo įsakymas du tūkstančius kalinių pasiūsti į Matthauseno koncentracijos lagerį – uolų skaldymo darbui, itin sunkiam. [–] [ras orig phr Kalinių parinkimas priklausė nuo lagerio pareigūnų, – SS ir kalinių, dirbusių administracijoje.]““ (*LLTIB RS*, p. 203).

Sruoga po Drazdausko braukymų paliko pagrindiniame tekste intarpo nuorodą raudonu rašalu ir pastabą lapelyje: „Patikrinkit pataisą!“ (*LLTIB RS*, p. 202). Priešlapyje priklijavo lapelį, kuriame nurodė, ką rašyti vietoj Drazdausko išbrauktų dviejų nemažų teksto atkarpų (žr. il. 44 f). Sruoga lapelyje mėlynu rašalu tiesiog pakartojo – perrašė *BVSNM* redaktoriaus anksčiau teiktą, mūsų išryškintą pakaitą. Mėlynu rašalu išbraukė ir *BVSNM* redaktoriaus suskliaustą frazę su nuogaštavimu dėl latvių išlikimo Matthausene. Iš Sruogos taisymų – sutapusių pakartojimų – matyti, kaip rašytojas paisė *BVSNM* redaktoriaus sprendimų, – besąlygiškai pakluso. Nors vėlesnių redaktorių nuosekliai laikytasi, kad Sruogos ranka mėlynu rašalu teiktas pakaitas yra autorinis, vis dėlto rankraščio ir pirminiai, esantys po braukymų sluoksniais, mašinraščių duomenys

– *Dzimdzi - rim - dzim - dzim!* – žiūrėk ir paleidžia į latvių būrį akmenį. Latviai dainuoja dar atkakliau – į juos lekia dar daugiau akmenų. Latvių atkaklumas atnešė jiems daug nemalonumų. Ėmė juos pajuokti, daužyti, visiškai atvirai skriausti. Latviai iš to apmaudo ėmė skubotai mirti. 1944 metų kovo mėnesį atėjo įsakymas du tūkstančius kalinių pasiūsti į Matthausen'a. Kalinių parinkimas daugiausia priklausė jau nuo lagerio administracijos. Buvo parinkta du tūkstančiai kalinių – ir jie visi buvo latviai.

Kad ir kokia dvokianti velnio duobė buvo tasai Stuthofas, bet vis dėlto tai buvo toli ne Matthausenas: Matthausene vargu ar kas iš tų 2000 išliko gyvas. Ten buvo ne lageris, ten buvo skerdykla akmenų skaldyklose...“); b) *BVSNM* [XXXIV. Lagerinė tautų sąjunga], p. 202; c) *BVSNM* [id], p. 203; d) *LLTIB RS* [id], p. 202; e) *LLTIB RS* [id], p. 203.

rodo, kad autorius savarankiškai negalvojo atsisakyti šių teksto vietų. Realų taisymo veiksma išprovokavo Drazdausko braukymai, o pakaitą išbrauktoms teksto vietoms padiktavo *BVSNM* redaktorius. Todėl Sruogos „autokorektūrinė“ pataisa laikytina priverstine autocenzūra. Galbūt rašytojas, perkeldamas *BVSNM* redaktoriaus pakaitus, tikėjosi, kad Drazdauskas persigalvos dėl išbrauktų teksto vietų. Drazdauskas kito skaitymo metu mėlynu pieštuku braukymus tik patvirtino, nuolaidų nepadarė.

Matuzevičius dėl šių teksto dalių svarstė: „Gal išbrauktos pastraipos apie latvius nedėti, duodant tik autoriaus pakaitą. Nors šiaip gabaliukas labai įdomus, tam tikra prasme charakterizuojas latvius. Bendrai paėmus, labai opi vieta. Reikia gerai apgalvoti“ (p. 6/51). Tiek priešleidybiniame mašinraštyje (*LLMA VR*, 1957, p. 190), tiek jau pirmą kartą išleistame *Dievų miško* tekste (1957) buvo įrašytas tik „autokorektūrinis“ variantas. Ideologiškesnę, t. y. tautinę nesantaiką tarp kalinių nurodžiusią, teksto vietą maskavo neutralus pakaitas. Tik 1997 m. išleistame *Dievų miške* grąžintos pirminės originalios autorinio teksto dalys (p. 412–413), anksčiau redaktorių išbrauktos (*BVSNM, LLTIB RS*), kupiūruotos (1957, p. 264).

BVSNM redaktoriaus teiktas pakaitas įsirašęs paskutiniuose *Dievų miško* leidimuose: „Jie nuolat dainuodavo latviškas dainas – ir lageryje betupėdami, ir eidami į darbą, ir grįždami iš jo, vis traukdavo dainą su priemiestiniu refrenu: „Dzimdzi rim dzim dzim!“ (1997, p. 412, 11–12 eilutės nuo apačios; 2005, p. 238, 3–4 eilutės nuo apačios); „Traukė latviai savo dainą, rimdzimdziavo, nors tasai [atkaklus rimdzimdziavimas, – 1997 m. išleisto kūrinio teksto redaktoriaus improvizacija; *BVSNM* redaktoriaus teiktas ir paskui neva autorizuotas pakaitas: refrenas] daugybę nemalonumų jiems pridarydavo...“ (1997, p. 413, 1–2 eilutės nuo viršaus; 2005, p. 239, 9–11 eilutės nuo viršaus).

Dar pastebėtina, kad 1997 m. išleistame *Dievų miško* tekste redaktoriai pirmą kartą sugrąžino iki tol tikrąją autokorektūra laikytą, pagal *BVSNM* redaktoriaus pavyzdį rašytojo ranka mėlynu rašalu išbrauktą frazę, kuria subjektyviai spėjamas ir įžvelgiamas tragiškas latvių likimas Matthausene: „Vargu kas iš tų

dviejų tūkstančių latvių išliko gyvas tenai...“ (*LLTIB RS / BVSNM*, p. 203; 1997, p. 413). *BVSNM* redaktorius buvo suskliaudęs sakinį, kuriame kalbėta apie komplikuotus danų ir slavų kalinių tarpusavio santykius: „Tik tai su slavų tautomis danai lageryje nieku būdu negalėdavo surasti bendros kalbos...“ (*LLTIB RS / BVSNM*, p. 204; 1997, p. 414). Šį sakinį *LLTIB RS* mašinaraištyje, spėtina, pirma pašalino Drazdauskas žaliu rašalu. Sruoga pagal *BVSNM* pavyzdį jo atsisakė, išbraukdamas raudonu rašalu. Drazdauskas „autokorektūrą“ patvirtino kelių skaitymų metu ir tamsiai mėlynu rašalu, ir storu mėlynu pieštuku. Tik 1997 m. redaguojant tekstą, nebekreipta dėmesio į šiuos skirtingo tipo „autokorektūrinius“ taisymus. Jie gražinti į pagrindinį tekstą (p. 414), nuspėjant, kad buvo išbraukti dėl išorinio spaudimo.

Tame pačiame *LLTIB RS* mašinaraiščio skyriuje lygiai tokiu pačiu būdu (imituojant *BVSNM* redaktoriaus braukymą) atsiradusi „autorinė“ pataisa apie latvių esesininkų veidmainystę, susijusią su deklaruojamu rūpesčiu tautinio identiteto klausimais, pagrindiniame tekste nebeatsispindi. 1997 m. *Dievų miško* leidimą vartantis skaitytojas netrukus aptarsimą Sruogos raudonu rašalu išbrauktą teksto dalį gali pamatyti tik „Paaiškinimų“ dalyje (p. 617).

BVSNM redaktorius raudonu pieštuku suskliaudė latvių esesininkų ir lagerio kalinių pokalbio epizodą (pateikiame platesnį naujos latvių bangos atvykimo į lagerį kontekstą):

1944 metų rudenio pabaigoje pradėjo traukti į lagerį šimtais... latviai, pilnoje SS uniformoje, su savo feldfelbeliais ir karininkais. Ir jie apsigyveno kruvoj, savo SS pulkininko priežiūroje, kuris juos mušdavo kaip ciuckas. Apsigyveno kruvoj – ir vėl po lagerį pasklydo tas nevalyvasai:

– Dzimdzi - rim - dzim - dzim!

Vokiška SS uniforma ir tasai refrėnas – jau būtų visiškai pakankama priežastis, kad lagerio visuomenė būtų neigiamai nusiteikusi atvykėlių atžvilgiu.

[–] [om orig phr Latviai aiškinosi, jie nebuvo vokiški esesininkai, – jie prie vokiškos uniformos turėję savo tautinį ženkluką, ant rankovės prikabiną. Į tokį pasiaiškinimą lenkai jiems atsakydavo:

– O, taip! Kaip kekšė su rūtelių vainikėliu!

Atsakydavo – ir padarydavo: „Mützen ab“, – žinoma, ne sau, bet latviams. Su letena, maždaug. Per viršugalvį ir veido pryšakį.]⁶⁰⁹ (BVSNM, XXXIV. „Lagerinė tautų sąjunga“, p. 205)

Šią teksto dalį skaitytume XXXIV skyriuje „Lagerinė tautų sąjunga“, tarp 2 ir 3 pastraipų nuo viršaus, po žodžių: „kad lagerio visuomenė būtų neigiamai nusiteikusi atvykėlių atžvilgiu“ (2005, p. 242).

Drazdauskas *LLTIB RS* mašinraštyje pirma turbūt žaliu rašalu buvo išbraukęs visą šį epizodą (*BVSNM* redaktorius – tik paradoksalų latvių pasiaiškinimą dėl tautybės puoselėjimo). Drazdauskas nuslėpė faktą, kad lageryje apskritai būta tokio latvių esesininkų būrio. Nors redaktorius, prieštaraudamas sau, praleido ir netaisė kito fakto – kad lageryje buvo ir prancūzų išdavikų, „prancūziško šlamšto“ su vokiečių SS uniforma. Sruoga dėl tokio informacijos klastojimo prieštaravo, palikdamas lapelį dėl kompromiso:

Jei mes keikiame savo fašistus, kodėl gi latvių fašistų negalima net pašiepti? Juk čia eina kalba ne apie latvių tautą, bet fašistus? Kuo gi jie geresni už mūsų fašistus? Mūsiškiai bent SS dalinių nesudarinėjo! **Tad siūlau kompromisą: pasitenkinti tuo, kas išbraukta raudonu rašalu!** [paryškinta mano, – *N. M.*] Kad prancūzai atėjo SS uniformoj (204 psl.) – galima rašyti, o kad latviai – negalima?! Kurių gi velnių latvių fašistų gailėtis? (*LLTIB RS*, p. 205)

Sruoga pastebėjo redaktoriaus Drazdausko braukymų nesistemingumą ir alogiką. Teigtų panašių politinių faktų (prancūzų išdavikų atsiradimas lageryje) priėmimą ir kartu – netoleravimą (latviai – išdavikai lageryje). Sruoga

⁶⁰⁹ Žr. il. 45: a) *R* [XXX. *Lagerinė tautų sąjunga*], p. 171 (11–19 eilutės iš viršaus:

„Tiesa, latviai aiškinosi, kad jie turėję ir savo tautinį ženkliuką prie rankovės prisiūtą. Į tai lenkai jiems atsakydavo:

– O, taip! Kaip prostitutė su rūtelių vainikėliu!

Atsakydavo – ir padarydavo: *Mützen ab*.

Baisiai jiems lagery tekdavo ir už jų išdidumą. Lenkai – jiems už tai nuolat leptelėdavo:

– Didžiujos kaip neščia prostitutė, – tik jie čia kiek stipresnį terminą pavartodavo.“); b) *BVSNM* [XXXIV. *Lagerinė tautų sąjunga*], p. 205; c) *LLTIB RS* [id], p. 205.

Drazdauskui paaiškino, kad šiame epizode kalbėjo ne apie atskiras tautas, o konkrečiai – apie jose esančius parsidavėlius, išdavikus. Pabrėžė, kad šmeižiamos ne atskiros tautos, o tik pasityčiojama iš atskirų individų. Kaip taikliai pastebėjo Suraučius, Sruoga, „parodydamas lagerį tautybių pjūvyje“, laikėsi „pagrindinės taisyklės, kad kiekvienoje tautoje yra visokių žmonių: ir menkos vertės, ir labai vertingų“⁶¹⁰. Rašytojas *LLTIB RS* mašinraštyje išbraukė tik tą dalį teksto, kuri buvo susk liausta *BVSNM* egzemplioriuje. Sruoga tikėjosi, kad Drazdauskas paliks bent faktą apie latvių fašistų atsikraustymą į lagerį. Piktokas Sruogos prašymas liko neišgirstas. Drazdauskas pirminius teksto braukymus žaliu rašalu kitų skaitymų metų tik patvirtino tamsiai mėlynu rašalu ir storu mėlynu pieštuku.

Matuzevičius priešleidybiniame *Dievų miško* mašinraštyje (*LLMA VR*, 1957) sutiko gražinti Drazdausko išbraukytą, bet Sruogos raudonu rašalu nepaliestą teksto dalį: „Išbrauktą pastraipą, man atrodo, galima palikti, – ir autorius ją gina“ (p. 6/51). Sruogos ranka raudonu rašalu išbraukytas fragmentas neatstatytas – laikytas autoriniu taisymu kūrinio teksto redagavimo procese.

Visuose kūrinio teksto leidimuose praleistas Sruogos ranka raudonu rašalu išbrauktas fragmentas (1957, p. 266; 1997, p. 415; 2005, p. 242).

Jei į 1997 m. išleistą *Dievų miško* tekstą buvo gražinta Sruogos mėlynu rašalu *LLTIB RS* mašinraštyje išbraukta frazė („Vargu kas iš tų dviejų tūkstančių latvių išliko gyvas tenai...“), *LLTIB RS*, p. 203), neaišku kodėl tame pačiame skyriuje kita, lygiai tokio pat pobūdžio Sruogos „autokorektūra“ mėlynu rašalu jau yra praleista.

BVSNM redaktorius raudonu pieštuku susk liaudė frazę, susijusią su ypatinga kitų tautybių kalinių neapykanta latviams dėl išskirtinių jų būdo savybių:

Taip pat ir tautybės kaip tokios savo tarpe nesiriejo. Retkarčiais pasimušdavo, ne iš pikto, dėl įvairumo daugiau, – tuo viskas ir baigdavosi. Nuolatinio karo nebuvo. Sugyveno gražiai. Tik tai vienu

⁶¹⁰ Antanas Suraučius, *op. cit.*, p. 4–5.

vargšų latvių visi vienodai nemėgo_[□] [-] [om orig phr ne dėl rasinių sumetimų...]⁶¹¹ (LLTIB RS, p. 206–207)

Šią frazę skaitytume, pratęsdami pirmą teksto eilutę nuo apačios, po žodžių: „Tiktai vienu vargšų latvių visi vienodai nemėgo“ (2005, p. 243).

Drazdauskas *LLTIB RS* mašinraštyje, kitaip nei *BVSNM* redaktorius, pirma žaliu rašalu išbraukė šį gero įvairių tautų kalinių sugyvenimo fone kontrastingai išryškintą faktą: „Sugyveno gražiai. Tiktai vienu vargšų latvių visi vienodai nemėgo“. Sruoga, pagal *BVSNM* mašinrašį pats savo ranka mėlynu rašalu išbraukdamas likusią, Drazdausko neliestą frazės dalį („ne dėl rasinių sumetimų...“), matyt, tikėjosi, kad redaktorius, atsižvelgęs į „autorinę“ pataisą, padarys kompromisą ir grąžins ankstesnę užuominą apie išskirtinę latvių kalinių padėtį lageryje. Drazdauskas nepersigalvojo – pirminį braukymą kito teksto skaitymo metu patvirtino tamsiai mėlynu rašalu. Rankraščio tekste šio rasinės nesantaikos priežastį atmetančio akcento dar nebuvo. Jis atsirado tik mašinraštyje. Sruogai buvo ypač svarbu pažymėti, kad latviai nemėgti ne dėl jų tautybės, bet dėl išdavikiško prisitaikymo.

Matuzevičius pirma patarė: „Siūlau užbraukimą (apie latvius) priimti“ (p. 6/51). Vėliau turbūt persigalvojo, nes priešleidybiniame *Dievų miško* tekste (*LLMA VR*, 1957) išbrauktos frazės grąžintos – įterptos redaktoriaus Rudoko ranka mėlynu rašalu. Kaip „autokorektūrinio“ Sruogos braukymo mėlynu rašalu atsisakyta tik paskutinės frazės dalies. Visuose leidimuose įsitvirtinusi *BVSNM* redaktoriaus nuomonė dėl aptariamos autorinės frazės atsisakymo (1957, p. 268; 1997, p. 416; 2005, p. 243).

⁶¹¹ Žr. il. 46: a) *R* [XXX. *Lagerinė tautų sąjunga*], p. 172 (rankraštyje aptariama frazė dar neįrašyta, žr. paskutinėje skyriaus pastraipoje, 5–8 eilutės: „*Taip pat ir tautybės kaip tokios savo tarpe nesiriejo. Retkarčiais pasimušdavo, bet tuo viskas ir baigdavosi. Sugyveno gražiai. Tiktai vienu vargšų latvių visi vienodai nemėgo* [-].“); b) *BVSNM* [XXXIV. *Lagerinė tautų sąjunga*], p. 207; c) *LLTIB RS* [id], p. 207.

BVSNM redaktorius teikė tokį autorinio teksto taisymą:

Po 1944 metų liepos mėnesio atentato prieš Hitlerį Stutthofu lageryje ėmė atsirasti vis įdomesnės publikos. Vieną kartą atvežė visą buvusį Gdansko miesto senatą su viceprezidentu pryšakyje. Visą, žinom, kiek jis iki tol buvo gyvas likęs. Tai buvo vis seniukai, sudžiuvę arba pilvoti vokiečiai. Vis tai – **senųjų kairiųjų vokiečių partijų likučiai** [pro orig socialistai, komunistai], **ir buvę** centro partijos žmonės, **sugebėję** iki tam laikui **laisvėje dar išplevėsuoti** [pro orig nuostabiu būdu likę dar nepasmaugti].

Juos laikė lageryje šiek tiek privilegijuotoj padėtyje, – jiem darbas buvo neprivalomas. [–] [om orig phr Jie buvo, tariant, pusiau garbės katorganinkai.]⁶¹² (*BVSNM*, XXXV. „Ypatingieji katorganinkai“, p. 210–211)

Originalų autorinį tekstą turėtume skaityti XXXV skyriaus „Ypatingieji katorganinkai“ 8–11 eilutėse nuo viršaus; praleista frazė turėtų sekti po žodžių: „[...] jiem darbas buvo neprivalomas“ (2005, p. 248).

BVSNM redaktorius abstraktino faktinius duomenis, susijusius su ypatingajame lageryje atsidūrusių izoliuotų kalinių politine orientacija ir jų padėtimi. Redaktorius susklydė paradoksalias ideologiniu požiūriu teksto vietas. Vokiečiai – ne Hitlerio ideologijos šalininkai, o priešingų, „grynajai rasei“ nebūdingų politinių įsitikinimų propaguotojai – socialistai, komunistai, centristai. Redaktoriaus įrašyti abstraktūs, padėti sušvelninantys pakaitai pridengė konkretybes ir tiesmukus pasakymus. Beveik nepastebimai klastoti tikrovės faktai.

Drazdauskas žaliu rašalu buvo išbraukęs lygiai tą pačią teksto dalį *LLTIB RS* mašinraštyje.

Sruoga norėjo išsaugoti bent faktą apie išskirtinei grupei priklausančius kalinius. Todėl leidosi į kompromisą – savo ranka raudonu rašalu į *LLTIB RS*

⁶¹² Žr. il. 47: a) *R* [XXXI. *Ypatingieji katorganinkai*], p. 175 (antra pastraipa, 5–7 eilutės: „[...] Tai buvo vis seniukai, sudžiuvę arba pilvoti vokiečiai. Vis tai socialistai, komunistai, centro partijos žmonės, nuostabiu būdu iki šiol dar likę nepasmaugti.“; trečia pastraipa, 1–3 eilutės: „Juos laikė lagery šiek tiek privilegijuotoj padėty, – jiem darbas buvo neprivalomas. Jie buvo, tariant, pusiau garbės katorganinkai.“); b) *BVSNM* [XXXV. *Ypatingieji katorganinkai*], p. 210; c) *BVSNM* [id], p. 211; d) *LLTIB RS* [id], p. 210; e) *LLTIB RS* [id], p. 211.

mašinraštį perkėlė, tiesiog perrašė *BVSNM* redaktoriaus teiktą taisymą; raudonu rašalu išbraukė pažymą apie vokiečių kaliniams būdingą „pusiau garbės katorgininkų“ statusą; paliko atstatymo ženklus po pirma Drazdausko išbraukytu sakiniu: „Juos laikė lageryje šiek tiek privilegijuotoj padėtyje, – jiems darbas buvo neprivalomas“ (*LLTIB RS*, p. 211). Prisiminus ankstesnius teksto taisymus, matyti, kad nuosekliai šalinta arba keista informacija apie vokiečių kalinių kitokią, hitlerinei ideologijai priešingą politinę orientaciją. Kita vertus, nuosekliai slaptinti duomenys apie kalinių „garbės“ kategoriją, išduodančią kalinių nekaltumą. Sruoga siekė būti objektyvus – sąžiningai pateikti tikrovės faktus. Išorinio spaudimo situacijoje jam svarbus tik pats fakto įvardijimas. Fakto pateikimo forma nebebuvo tokia svarbi.

Matuzevičius sprendė, kaip elgtis su *LLTIB RS* mašinraštyje išbraukta teksto atkarpa: „Arba palikti senąją tekstą, arba duoti autoriaus pasiūlytą pakaitą. Bet visiškai išbraukti – negalima“ (p. 7/52). Iš šio Matuzevičiaus svarstymo matyti, kad *LLTIB RS* mašinraštyje raudonu rašalu teiktas pakaitas pagal *BVSNM* redaktoriaus pavyzdį laikytas neabejotinai autoriniu. Matuzevičius stengėsi išsaugoti istorinių faktų pateikimo autentiškumą, tik jis ir jo kolegos redaktoriai dar nežinojo, kaip dokumentinę kūrinių medžiagą klastojo ir kokią įtaką autoriaus sprendimams padarė dar ankstesni kūrinių teksto redaktoriai. Visuose *Dievų miško* išleistuose tekstuose įtvirtinta *BVSNM* redaktoriaus teikta autentiško autorinio teksto pataisa, palikta kupiūra (1957, p. 273; 1997, p. 419; 2005, p. 248).

Ankstesni teksto taisymai rodo, kad Drazdauskui labai nepatiko vokiečių kalinių politinių pažiūrų, nesutampančių su oficialia norma, eksplikavimas. Drazdauskas papildomai buvo išbraukęs dar vieną epizodą apie ypatingai

esėsininkų globojamus, izoliuotai laikomus ir politiškai nacių propaganda šviečiamus vokiečius, priklausančius „riterių mušeikų organizacijai“⁶¹³:

Apie juos nieko tikra taip ir nepavyko sužinoti. Šiokios tokios šviesos meta tikrai Ma[y]erio slapti užrašai. Tenai tieji haudegenai buvo skirstomi į dvi grupi. Viena grupė buvo žymima K u S , antroji Z e . Atrodo, pirmoji grupė galėjo reikšti: Komunistai ir socialistai, antroji – Zentrum, – Centro partijos žmonės. (LLTIB RS, p. 210)

Drazdauskas žaliu rašalu išbraukęs šią teksto dalį, viršuje paliko pastabą, spėjama, dėl epizode minimų politinių partijų santrumpų (KuS ir Ze) tikslinimo: „[?] [?] galėjo būti ten įvairių partijų pavadinimai“. Rašytoją piktino Drazdausko abstrakti ir konkrečią situaciją temdanti pažyma: „Padarytasai žaliu rašalu prierašas griežtai prieštarauja mano patyrimui ir įsitikinimui! Toks prierašas nieku būdu negali likti!“ (LLTIB RS, p. 210). Sruoga raudonu rašalu subraukė Drazdausko pastabą. *BVSNM* redaktoriui, prieštaringa, bet šį kartą nebeužkliuvo faktas, kad tie vokiečiai galėjo priklausyti vienai iš grupių – komunistams ir socialistams arba Centro partijai. *BVSNM* redaktorius šiame epizode suskliaudė tik subjektyvią pastabą: „Apie juos nieko tikra taip ir nepavyko sužinoti“ (*BVSNM*, p. 210). Sruoga pagal šią *BVSNM* redaktoriaus taisymo nuorodą dėl kompromiso buvo išbraukęs aptariamą frazę *LLTIB RS* mašinraštyje. Tikėjosi, kad likusioji teksto atkarpa (apie tikresnių žinių šaltinį – slaptuosius Mayerio užrašus ir politinių partijų iššifruotus duomenis) bus grąžinta. Drazdauskas šio kompromiso siekio nesuprato – epizodas greičiausiai dėl Sruogos išaiškintų politinių partijų santrumpų papildomai išbrauktas tamsiai mėlynu rašalu ir storu mėlynu pieštuku.

⁶¹³ Stasio Ylos atsiminimuose Estijos barono Klawono balsu išsakyta panaši mintis apie dvasia ir politiniais įsitikinimais „kitokius“ vokiečius: „[...] šie naciai, kuriuos matome [esėsininkai, – *N. M.*], nėra tikrieji nacizmo atstovai. Esanti dar kažkokia elito grupė, senųjų riterių ordino tradicijų tęsėja, kuri į viską žiūrinti daug idealiau. Po karo ji duosianti toną ir pakeisianti daug ką, kas dabar žemesnės klasės nacių yra sugadinta“ (Stasys Yla, *op. cit.*, p. 187–188).

Arba – labai gerai suprato ir, specialiai, Sruogos liepiamas ir skatinamas, išbraukė. Nes nesiruošė atstatyti intriguojančių politiniu atžvilgiu duomenų.

Sruoga reagavo:

Na, jau ne! Jeigu negalima skelbti to, ką aš, galimas daiktas, vienas ir nežinau, iš Mayerio slaptų užrašų iščiulpęs (gal niekas daugiau tokio skirstymo dabar ir nebežino!), tai geriau viskas braukti be pėdsako. (LLTIB RS, p. 210)

Matuzevičius buvo kategoriškas: „Būtinai palikti; tai labai svarbi vieta – tiesiog kaip tam tikras istorinis dokumentas; todėl ją autorius savo priedaše taip gynė“ (p. 6/51). Pirmoji *BVSNM* išbraukta frazė („Apie juos nieko tikro taip ir nepavyko sužinoti“), kurios *LLTIB RS* mašinraštyje neva atsisakė pats Sruoga savo ranka raudonu rašalu, intuityviai, nujaučiant, kad autorinis braukymas yra tariamas, grąžinta tik 1997 m. *Dievų miško* tekste (p. 419).

BVSNM redaktorius primityvino originalų tekstą, atsisakydamas ypač reikšmingų aktualizuotų autorinių palyginimų, klastojo tekstą, suskliausdamas faktinę informaciją apie lageryje atsidūrusias Vengrijos žydes.

Perdirbti šie sakiniai:

1943 metais vasarą buvo sudaryta speciali **moterų nukirptakasių** [pro orig magdelenų plikagalvių] darbo komanda.⁶¹⁴ (*BVSNM*, XXXVIII. „La donna e mobile...“, p. 230)

Moterų nukirptakasių [pro orig Visa magdelenų plikagalvių] komanda buvo įkinkyta į didelį didelį vežimą, kurio tekiniai buvo daug aukštesni už moteris. Ant ašių aukštai, it katafalkas koks iškeltas,

⁶¹⁴ Žr. il. 48: a) *R* [XXXIV. *La donna e mobile...*], p. 190 (10–11 eilutės iš viršaus: „1943 metų vasarą buvo sudaryta speciali magdelenų plikagalvių darbo komanda.“; kito sakinio apibūdinimas apskritai atsirado tik mašinraštyje – 14–15 eilutės: „*Visa* [–] komanda buvo įkinkyta į didelį didelį vežimą [...]“); b) *BVSNM* [XXXVIII. *La donna e mobile...*], p. 230; c) *BVSNM* [id], p. 231; d) *LLTIB RS* [id], p. 230; e) *LLTIB RS* [id], p. 231.

gulėjo milžiniškas bosas. Tai buvo didžiulis asenizacijos vežimas. Jis aptarnaudavo vyrų gyvenamus barakus. Moterys turėjo tą vežimą tempti į pūdymą. (BVSNM, p. 231)

BVSNM redaktorius, teikdamas nevykusį, nelygiavertį reikšmės atžvilgiu pakaitą, pažeidė pirminę autorinę mintį. Dingo Sruogai būdingas leksikos vaizdingumas (antonomaziją pakeitė tiesmukas, primityvus įvardijimas) ir simbolika (atgailaujančios pasileidėlės). Redaktorius, gerai neįsiskaitęs į ankstesnį Sruogos sakinį („Moterim gi tučtuojau plikai nukirpdavo plaukus [...]“, p. 230), meilės kankinių charakteristiką iškreipė.

Drazdauskas taisė tas pačias teksto vietas, tik teikė dar lakoniškesnį pakaitą – „magdelenos plikagalvės“ tapo tik **moterimis**.

Sruoga pagal *BVSNM* redaktoriaus nuorodą *LLTIB RS* mašinraštyje Drazdausko pirminį taisymą papildė, šalia pažymimojo žodžio raudonu rašalu pridėdamas pažyminį – **nukirptakasių**. Drazdauskas, iš naujo skaitydamas tekstą, pirminį originalų įvardijimą dar kartą subraukė tamsiai mėlynu rašalu. Individualus autorinis stilius, pasirinkus standartinį pakaitą, buvo „neutralizuotas“.

Tik 1997 m. išleistame *Dievų miško* tekste buvo atstatytas pirminis autoriaus pasakymas „magdelenos plikagalvės“ (p. 437).

BVSNM redaktorius atsisakė šio epizodo:

1944 metų vasarą į lagerį buvo atgabentos Vengrijos žydės, meilės reikalai lageryje visiškai atpigo, ir nebe tokie jau persekiojami pasidarė. Kas norėjo, galėjo turėti už duonos plutą alkaną žydę. Ir atsirasdavo tokių mėgėjų – džentelmenų. Juo labiau, kad žydes šiuo atžvilgiu nelabai kas ir kontroliavo.

Selonkė tuomet buvo įsitaisęs dar geriau.

Ne visuomet jam būdavo patogiu slankioti po žydžių gyvenamus barakus. Jam vakarais atnešdavo į jo gyvenamą baraką žydelkaitę. Toje pat dėžėje, kur duoną nešioja. Iš ryto vėl ją išnešdavo: žydžių blokas vietoj duonos dėžės gaudavo atgal žydelkaitę.

Ką, g, Selonkė – lagerio seniūnas: daug jis visko turėjo, bet jam daug ko ir reikėdavo!⁶¹⁵ (BVSNM, p. 231)

BVSNM redaktorius šią teksto atkarpą suskliaudė storu raudonu pieštuku, norėdamas išvengti ir taip aštrios vokiečių – žydų tematikos. Suskliaustas epizodas, aktualindamas susidariusią situaciją lageryje, kartu atskleidė tipiską išnaudotojišką vokiečių požiūrį į žydus – pažeminimą, panieką, išnaudojimą.

Drazdauskas *LLTIB RS* mašinarštyje žaliu rašalu išbraukė tą patį epizodą, prijungdamas dar prieš jį ėjusią autorinę frazę: „Vis dėlto po tos vasaros lageris gavo prieauglio keliolika rėkiančių piliečių“. Sruoga raudonu rašalu gražino šį sakinį, nes *BVSNM* redaktorius jo nelietė. Visą kitą toliau sekusį tekstą išbraukė raudonu rašalu pagal *BVSNM* redaktoriaus pavyzdį. Drazdauskas kito teksto skaitymo metu tamsiai mėlynu rašalu ir storu mėlynu pieštuku patvirtino ankstesnį epizodo išbraukimo faktą.

Matuzevičius abejojo, bet kartu išvelgė būtinybę išsaugoti ankstesnių redaktorių išbrauktą teksto fragmentą: „Opi, aštri pastraipa apie žydes, žiauriai charakteringa tokio baisaus lagerio gyvenimui; gal reikėtų vis dėlto palikti“ (p. 7/52).

Vis dėlto 1957 m. išleistame *Dievų miško* tekste gražintas tik vienintelis sakinyš, kurį atstatė pats Sruoga (p. 298).

Visą nekupiūruotą epizodą skaitytojai galėjo perskaityti tik 1997 m. *Dievų miško* tekste (p. 437).

⁶¹⁵ Rankraščio ir mašinarščių duomenis žr. prieš tai ėjusiuose prieduose – il. 48: a) *R* [XXXIV. *La donna e mobile...*], p. 190 (1–8 eilutės iš apačios: „*Kai 1944 vasarą į lagerį buvo atgabentos Vengrijos žydės, – lagery meilės reikalai atpiko. Kas norėjo, galėjo turėti už duonos plutą alkaną žydę, – čia nelabai kas ir bekontroliavo! – Ir vis dėlto atsirasdavo tokių mėgėjų!*

O Selonkei atnešdavo toje dežėj, kur duoną nešioja, iš vakaro kokią žydaitę, – ryto metą toje pat dežėj vėl ją išnešdavo, – atseit duoną nešiojos...

Ką, gi, Selonke – lagerio seniūnas: jam visko reikia gi!“; c) *BVSNM* [XXXVIII. *La donna e mobile...*], p. 231; e) *LLTIB RS* [id], p. 231.

Be jau anksčiau aptarto teksto išplėtimo, atsiradusio dėl cenzūrinių paskatų, XLI skyriuje „Angelai sargai“ yra dar keletas vietų, kurias *BVSNM* redaktorius buvo suskliaudęs raudonu pieštuku. Atsisakyta kalinių požiūrio į „svetimšalius“ esesininkus (pirminiame, ikicenzūriniame, tekste – ukrainiečių kalinius) ryškinimo:

Betarpių reikalų su kaliniais jie maža teturėjo. [-] [om orig phr Katorgininkai žiūrėjo į juos su pasišlykštėjimu. Jų prakalbinami neatsakydavo, – nuspjauzdavo tiktai.] Vokiečiai sargybiniai žiūrėjo į juos iš aukšto, kaip į menkaverčius liokajus. Bet kaliniai turėjo ir prieš kiekvieną šitų nepraustaburnių avinų skubotai imtis kepurę.⁶¹⁶ (*BVSNM*, p. 245–246)

Šią frazę skaitytume XLI skyriaus „Angelai sargai“ 2 eilutėje nuo apačios, po žodžių: „Betarpių reikalų su kaliniais jie maža teturėjo“ (2005, p. 289). Visi *Dievų miško* redaktoriai šią frazę, *LLTIB RS* mašinraštyje išbrauktą Sruogos ranka mėlynu rašalu, laikė autokorektūra. Žirgulys, fiksavęs braukymą „*Dievų miško* redagavimo apraše, teigė: „Aut.[-oriaus] išbraukta korektūriniuose taisymuose“ (p. 16/27). Todėl nė viename išleistame *Dievų miško* tekste šios frazės nėra (1957, p. 318; 1997, p. 451; 2005, p. 289).

BVSNM redaktorius suskliaudė šį epizodą:

Komendantas, jam, Klavanui, pavedęs išversti į rusų kalbą taisykles, kaip ukrainiečiai turės tuose namuose elgtis, kokios tvarkos laikytis. [-] [om orig capit Taigi vargšas Klavanas kai kurių dalykų rusiškai nė kaip negali pasakyti.

– Kam gi į rusų kalbą versti? – sakau, – reikėtų gi ukrainietiškai jiems tvarka išdėstyti, – su rusų kalba gali dar jų tautinius jausmus įžeisti...

⁶¹⁶ Žr. il. 49: a) *R* [XXXVI. *Angelai sargai*], p. 200 (1–2 eilutės iš viršaus: „[*Betarpių reikalų*] su kaliniais jie maža teturėjo. Kaliniai žiūrėjo į juos su pasišlykštėjimu. jų prakalbinami – neatsakydavo ar nusispjauzdavo tiktai. Vokiečiai sargybiniai žiūrėdavo į juos iš aukšto, kaip į menkaverčius lekajus. Bet kaliniai privalėjo ir prieš kiekvieną iš šitų avinų daryti „Mützen ab.““); b) *BVSNM* [XLI. *Angelai sargai*], p. 245; c) *LLTIB RS* [id], p. 245.

– Et, kas tenai... Kad maža kas iš jų ukrainietišškai ir supranta.
– Rusiškai gi, – sakau, – tamsta pats gerai moki.]
– **Matai, versti tai galiu** – [pro orig Mokėti tai moku], – raudonuoja Klavanas, – bet aš tokiuose nesu buvęs... Nežinau kaip kas vadinasi...
– Po velnių, – sakau, – pone rotenfiureri, iš kur ištraukei, kad aš tenai esu buvęs?!
– Aš maniau, – sako jis man, – profesorius esi, viską turi žinoti...⁶¹⁷ (BVSNM, XLI. „Angelai sargai“, p. 246–247)

BVSNM redaktorius, susklausdamas nurodytą epizodą, norėjo išvengti fakto, kad Klavanas taip pat mokėjo rusiškai, t. y. priklausė lageryje nekenčiamų, pašiepiamų ir niekinamų „svetimšalių“ esesininkų kategorijai. Klavanas – apsiskaitęs estas, su lagerio komendantu palaikęs draugiškus ryšius, naivuolis, skundęs ir įdavinėjęs kalinius, save pristatinėjęs kaip „visiškai kitokios kultūros žmogų“ (p. 215)⁶¹⁸.

Drazdauskas, kitaip nei BVSNM redaktorius, ištiesai žaliu rašalu braukė visą epizodą, net ir humoristinę pašnekesio dalį. Iš viso epizodo paliko tik patį abstrakčiai konstatuotą, minimalia forma pateiktą faktą:

Komendantas, jam, Klavaniui, pavedęs išversti į **kelias kalbas** [pro orig rusų kalbą] taisykles, kaip **sargybiniai** [pro orig ukrainiečiai] turėsią tuose namuose elgtis, kokios tvarkos laikytis. **Tai siūlė man versti!**“ (LLTIB RS, p. 246)

⁶¹⁷ Žr. il. 50: a) R [XXXVI. *Angelai sargai*], p. 200 (18–22 eilutės iš viršaus: „Komendantas jam pavedęs išversti į rusų kalbą taisykles, kaip ukrainiečiai turės tuose namuose elgtis, kokios tvarkos laikytis. Tai jis, vargšas Klawonas, kai kurių dalykų rusiškai niekaip negalys pasakyti. [–]“ [tolesnis tekstas atsirado tik mašinraščio rašymo etape, – N. M.] [rankraščio fragmentą žr. ankstesniame priede Nr. 49 a]; b) BVSNM [XLI. *Angelai sargai*], p. 246; c) BVSNM [id], p. 247; d) LLTIB RS [id], p. 246; e) LLTIB RS [id], p. 247.

⁶¹⁸ Stasys Yla Klavaną, Estijos vokiečių, apibūdina be jokios ironijos – kaip „vienintelį kultūringą esesmaną“, kuris atėjo į lietuvių kalinių, neseniai atgabentų į Štuthofą, bloką – „ėmė šnekinti rusiškai“, užjausdamas, rūpestingai bandė perspėti, ko lageryje reikia vengti, kokios tvarkos laikytis. (Stasys Yla, *op. cit.*, p. 44)

Sruoga, atsižvelgdamas į *BVSNM* redaktoriaus taisymą, raudonu rašalu braukė *LLTIB RS* mašinraštyje – perkėlė *BVSNM* redaktoriaus teiktą pakaitą. Bet su kitais Drazdausko braukymais nesutiko – raudonu rašalu paliko atstatymo ženklus. Drazdauskas po Sruogos pastabos („Kas čia bloga, jei šie aprašymėliai kiek pagyvina pasakojimą?!“ (*LLTIB RS*, p. 247)) susiprato ir storu mėlynu pieštuku grąžino anksčiau pašalintą humoristinę lagerio raštinėje dirbusio profesoriaus ir Klavano pašnekesio dalį.

Matuzevičius abejojo: „Gal priimti taip, kaip autorius yra pataisęs (dalina)“ (p. 7/52).

Tik 2005 m. išleistame *Dievų miško* tekste grąžintas fragmentą, kurį *BVSNM* redaktorius buvo suskliaudęs, o Drazdauskas – išbraukęs žaliu rašalu *LLTIB RS* mašinraštyje. Visai neaišku, kodėl atstatytas buvo ne visas SS filosofo, Estijos vokiečio Klavano, mokėjusio rusų kalbą, ir raštinės tarnautojo pokalbis apie lageryje steigiamus viešuosius namus specialiai ukrainiečių esesininkams. Pažeistas liko šis autentiško teksto fragmentas: „Komendantas jam, Klavanui, pavedęs išversti [–] [om orig phr į rusų kalbą] taisykles, kaip ukrainiečiai turės tuose namuose elgtis, kokios tvarkos laikytis. [–] [om orig phr Taigi vargšas Klavanas kai kurių dalykų rusiškai nė kaip negali pasakyti.]“ (*BVSNM*, p. 246).

Šias praleistas teksto dalis turėtume skaityti XLI skyriuje „Angelai sargai“: 6–7 eilutės iš apačios (2005, p. 290); 2 eilutėje iš viršaus išlikęs *BVSNM* redaktoriaus teiktas pakaitas: „– **Matai, versti tai galiu** [pro orig – *Mokėti tai moku*]“ (2005, p. 291).

BVSNM redaktorius suskliaudė subjektyvesnes, pašiepiamo tono pastabas epizoduose apie viešųjų namų esesininkams ukrainiečiams steigimą lageryje:

Lagerio moterų tarpe atsirado tam namukui gyventojos savanorės. Atsirado net daugiau, negu reikia. (*BVSNM*, p. 247)

Kaip tiktai – karingai nusiteikusiems ukrainiečiam.“ (p. 248); Liolė palyginta su tvirtove, „kurią reikia šturmuoti.“⁶¹⁹ (BVSNM, p. 248)

Drazdauskas *LLTIB RS* mašinarštyje nesitenkino atskirų frazių eliminavimu iš teksto. Redaktorius buvo išbraukęs ne tik viešųjų namų darbuotojų Niuncės ir Liolės apibūdinimus. Žaliu rašalu palikti pavingiavimai paraštėje rodo, kad abejota apskritai dėl viso teksto, kuriame yra duomenų apie viešuosius namus. Vengta „svetimšalių“ ukrainiečių reakcijos į lagerio valdžios sprendimą juos pamaloninti, atskiriant nuo vokiečių esesininkams būdingų pramogavimų už lagerio sienų; ukrainiečių esesininkų, užsispyrusių nepasinaudoti tokia išskirtine lagerio valdžios dovana specialiai jiems, erotinių gundymo scenų; palaužtos ukrainiečių esesininkų valios akcentų.

Sruoga pagal *BVSNM* redaktoriaus pavyzdį raudonu rašalu išbraukė tik jau minėtas frazes. Reikalavo, kad Drazdauskas atstatytų žaliu rašalu išbrauktas teksto vietas:

Patikrinti mano atitaisymus! [pabraukta Sruogos, – *N. M.*] Argi negalima dėti tų mergužėlių aprašymų? Vardai jų – pramanyti, tautybė – nepasakyta kokio. Ir aprašyme gi – nieko nepadoraus nėra! Kas gi čia gali kliūti? [...]“ (*LLTIB RS*, p. 247)

Drazdauskas Sruogos prašymui nusileido, storu mėlynu pieštuku grąžindamas išbrauktą Niuncės ir Liolės aprašą.

Matuzevičius komentavo: „Palikti šią pastraipą, įvedant autoriaus pataisymus“ (p. 7/52). Vėliau, turėdamas mintyje Drazdausko pavingiuotas žaliu rašalu vietas paraštėje, susijusias su ukrainiečių esesininkų paminėjimu, pridėjo: „Iš viso dėl tų ukrainiečių. Čia labai jautri, opi vieta. Bet iš kitos pusės – tai vis

⁶¹⁹ Žr. il. 51: a) *R* [XXXVI. *Angelai sargai*], p. 201 (3–4 eilutės iš viršaus: „*Lagerio moterų tarpe atsirado ir tam namukui gyventojos savanorės.* [–] [tolesnis tekstas atsirado tik mašinarščio etape, – *N. M.*]“); b) *BVSNM* [XLI. *Angelai sargai*], p. 248 [p. 247 žr. ankstesnėje faksimilėje Nr. 50 c]; c) *LLTIB RS* [id], p. 248 [p. 247 žr. ankstesnėje faksimilėje Nr. 50 e].

dėlto istorinis faktas. Tokie „ukrainiečiai“ ir Lietuvoje net taryb. karių–belaisvių stovyklose sargybinių ir kitokių baurių pagalbinių pareigūnų pareigas ėjo (pvz., Šiauliuose, Kaune). Pasižymėjo dideliu žiaurumu, sadizmu. Kartais elgdavosi žymiai bauriau su belaisviais, negu vokiečiai esesninkai“ (p. 7/52).

Šie „autoriaus pataisymai“ pakaitų ir kupiūrų pavidalu išlikę visuose *Dievų miško* leidimuose (1957, p. 320–321; 1997, p. 452–453; 2005, p. 291–292). Neaišku, kodėl 2005 m. *Dievų miško* leidime šios aptartos autorinės frazės tebėra „įslaptintos“. Nors skaitytojams parodomos kitos dvi, sekant redakcine cenzūra (Drazdausko pavyzdžiu), rašytojo išbrauktos frazės: „Nuo tos dienos ukrainiečio vardas lageryje pasidarė koliojimos žodis“ (*LLTIB RS*, p. 249; 2005, p. 293); „Užtat mūsų sargybiniai su ukrainiečiais pryšakyje drebėdavo it aketėn patekę ciuckos“ (*LLTIB RS / BVSNM*, p. 249; 2005, p. 294).

BVSNM redaktorius susklydė sargybinio ukrainiečio ištartas necenzūrinės frazes, adresuotas besiruošiančiai iš lagerio bėgti kalinei rusei:

[–] [om orig phr – Da kuda ty, sterva, prjoši?] – Kur tu, lakūdra, kulnioji, – sako jai riebiai nusikeikęs ukrainietis sargybinis.

– V Ukraininu, milenjkij idu, v Ukraininu, – Ukrainon einu, meiluti, Ukrainon, atsako ji jam švelniai.

– Nu, nu, provalivaj [–] [om orig phr v p...u, – na, na, prasmek...., –] nusikeikė ukrainietis ir nisisukė į šalį, savo sąmojum patenkintas.⁶²⁰ (*BVSNM*, XLII. „Bėgliai“, p. 255)

Šias frazes turėtume skaityti XLII skyriuje „Bėgliai“ (2005, p. 300, 5 ir 9 eilutėse iš viršaus).

⁶²⁰ Žr. il. 52: a) *R* [XXXVII. *Bėgliai*], p. 206 (12–18 eilutės iš viršaus: „– Da kuda ty, sterva, prjoši? – Kur tu, lakūdra, kulnioji, – sako jai, riebiai nusikeikęs, sargybinis ukrainietis.

– V Ukraininu, milenjkij idu, v Ukraininu, – Ukrainon einu, meiluti, Ukrainon, – atsakė ji jam švelniai.

– Nu, nu, provalivaj v p...u, – na, na, prasmek... – nusikeikė ukrainietis ir nisisukė į šalį, savo samojumi patenkintas.“); b) *BVSNM* [XLII. *Bėgliai*], p. 255; c) *LLTIB RS* [id], p. 255.

LLTIB RS mašinraštyje Drazdauskas atsisakė lygiai tų pačių vietų, į braukymus įtraukdamas dar didesnę žodžių imtį. Bet iš esmės abiejų redaktorių nuomonės dėl brauktinų vietų sutapo.

Sruoga jokios nuomonės dėl šių redakcinių braukymų neišreiškė (išskyrus įrašytą mėlynu rašalu prievieksmį „riebiai“, nusakančią ukrainietiško keiksmo „sodrumą“).

Visuose *Dievų miško* leidimuose šios frazės, atsiradusios jau rankraščio tekste, yra eliminuotos (1957, p. 329; 1997, p. 458; 2005, p. 300). Tiesa, 2005 m. atkurti keli žodžiai iš išbrauktų frazių: „– *Nu, nu pravalivaj...*“ (p. 300). Akivaizdu, kad redaktoriai rūpinosi teksto pateikimo visuomenei estetika, nusišepdami vulgarizmus. Taip dirbtinai gražinta „riebiai besikeikiančio“ ukrainiečio leksika ir apskritai estetizuotas tipišką „bandito“ paveikslas. Sruoga negalėjo pakęsti tokių absurdiškų ir individualių redaktorių sprendimų įsikišti į tekstą, ignoruojant autoriaus nuomonę. Nors konkrečiai dėl šio atvejo Sruoga nebesiginčijo, bet rašytojo mintys atsispindėjo kitame lapelyje, adresuotame Drazdauskui, kupiūravusiam mušeikizmo filosofijos apologeto Czerwonski grubiai, tiesmukai išreikštus samprotavimus apie šiurpiai natūralistinę lagerio tikrovę: „Mušeikos – bandito kalbą dailinti – juk tai niekam nereikalinga melagystė. Kam tai? Kam ta romantika ne vietoje?“ (*LLTIB RS*, p. 111). Sruoga pasisakė už kuo tikslesnį lagerio realybės autentikos atkūrimą, tipišku reiškinių pavaizdavimą, taip pat ir kalbos duomenų, kad ir kokie jie brutalūs ir negražūs skaitytojo akiai ir ausiai būtų, perteikimą. Bet koks redaktorių bandymas pagražinti lagerio tikrovę (išbraukiant kompromituojančius epizodus, atsisakant „sodriosios“ lagerio „herojų“ leksikos) laikytas nusikaltimu, vertintas vienareikšmiškai – kaip tikrovės faktų falsifikacija.

BVSNM redaktorius suskliaudė paskutinį XLII skyriaus „Bėgliai“ akcentą – nesėkmingų latvių (ir rusų) kalinių bandymų bėgti iš lagerio faktą:

Taip, – iš užmiestinių komandų buvo galima pabėgti, bet iš paties lagerio – labai sunku. Ruseliai bėgo, šunes juos draskė, esesninkai juos mušė, Selonkė juos korė.

[–] [om orig phr 1944 metų vasarop rusai staiga liovėsi iš lagerio bebėgę.

Visiškai nežinia kuriais sumetimais: liovėsi – ir galas. Tą vasarą rusus bėgimo srityje pavadavo latviai – visiškai tais pačiais rezultatais:

Latveliai bėgo, šunes juos draskė, esesninkai juos mušė, Selonkė juos korė, katorgininkai juos keikė...⁶²¹ (BVSNM, p. 258)

Drazdauskas jau minėtame epizode *LLTIB RS* mašinraštyje iš viso buvo atsisakęs konkretinti pabėgėlių iš lagerio tautybes, paliko tik patį pabėgimo faktą konstatuojančią situaciją:

Taip, – iš užmiestinių komandų buvo galima pabėgti, bet iš paties lagerio – labai sunku. **Kaliniai** [pro orig Ruseliai] bėgo, šunes juos draskė, esesninkai juos mušė, Selonkė juos korė.

1944 metų vasarop **kaliniai** [pro orig rusai] staiga liovėsi iš lagerio bebėgę. Visiškai nežinia kuriais sumetimais: liovėsi – ir galas. [–] [ras orig phr Tą vasarą rusus bėgimo srityje pavadavo latviai – visiškai tais pačiais rezultatais:

Latveliai bėgo, šunes juos draskė, esesninkai juos mušė, Selonkė juos korė, katorgininkai juos keikė...] (LLTIB RS, p. 258)

Drazdauskas buvo nusprendęs braukti ne tik skyriaus pabaigą. Pavingiavimai žaliu rašalu paraštėje leidžia spėti, kad planuoti braukti dar du didesni epizodai – apie išskirtinius darbo komandos vyriausiojo prižiūrėtojo Vaciaus Kozlovskio pagalbininko Willi Freiwald ir anglų kalinių pabėgimus iš lagerio, iš specialių užmiestinių darbo komandų.

⁶²¹ Žr. il. 53: a) *R* [XXXVII. *Bėgliai*], p. 209 (3–12 eilutės iš viršaus: „*Taip, iš užmiestinių darbo komandų buvo galima pabėgti. Bet iš paties lagerio – buvo labai sunku. Ruseliai bėgo, šunes juos draskė, esesninkai juos mušė, Selonke juos korė, katorgininkai juos keikė. Tačiau 1944 metais vasarop rusai liovėsi iš lagerio bebėgę. Visiškai nežinia kuriais sumetimais: liovės ir galas. Tą vasarą rusus bėgimo srityje pavadavo latviai – visiškai tais pačiais rezultatais:*

Latviai – bėgo, šunes juos draskė, esesninkai juos mušė, Selonke juos korė, katorgininkai juos keikė...“); b) *BVSNM* [XLII. *Bėgliai*], p. 258; c) *LLTIB RS* [id], p. 258.

Sruoga pagal *BVSNM* redaktoriaus pavyzdį raudonu rašalu subraukė skyriaus pabaigos epizodą, konstatuojantį kalinių bandymus pabėgti ir nesėkmingus tų bandymų rezultatus. Turbūt tokiu sprendimu rašytojas tikėjosi apsaugosiąs nuo redakcinių braukymų epizodus, pasižymėtus Drazdausko žaliu rašalu paraštėje.

Matuzevičius rašė: „Nubraukti tiek, kiek nubraukė autorius“ (p. 8/53).

Šis pabaigos epizodas, aktualinantis bangomis kylančius protestus (rusų bėglius pakeičia latviai) prieš lagerio priespaudą, gražintas 1997 m. išleistame *Dievų miško* tekste (p. 461).

XLIII skyriuje „Šuniški popieriai“ *BVSNM* redaktorius pakeitė tik konkrečius kalinių tautybių įvardijimus, atsisakė subjektyvaus pasakotojo komentaro, susijusio su ypatinga principingų gudelių situacija lageryje, niekaip neįgyvendinamais esesininkų keršto planais:

Suurzgė, susiraukė šunes, iltimis pakaleno. Vampsėdami prie gudelių pribėgo. Pribėgę pauostė, pauostė, pečiais truputį patraukė. Pakelę snukius žvilgterėjo į **gardiniečių** [pro orig gudelių] neskūstus smakrus, uodegomis pavizgino.

– Neee! Vegetariškos mėsos jie neėsią,– nutarė šunes ir nustrakaliojo prie varčios su savo šuniškais reikalais.

Valdžia kovą su tais gudeliais [BVSNM redaktorius teikė pakaitus nenuosekliai, – *N. M.*] aiškiai prakišo:

– Nei jie bunkeryje badu stimpa, nei juos šunes drasko_[□] [–] [om orig phr kas gi jie, – šventieji, ar kas, po velnių?!]

Abu **juodu** [pro orig ruseliu; Sruoga rankraščio tekste vartojo tiems patiems asmenims įvardinti pramaišiu šių dvi sąvokas – gudeliai ir ruseliai, tad ir mašinraščio tekste šie įvardijimai varijuoja – *N. M.*] gražino į bloką sėdėti. Jokio darbo dirbti nebevertė. Su esesninkais galėjo kalbėtis sėdėdami ir su kepurėmis. Valdžios visos pozicijos sugriuvo. Po kelių savaičių juodu išvežė į kitą, į Buchenvaldo, lagerį.

Šunim tačiau išėjo daug prasčiau, negu tiems **gardiniečiam** [pro orig gudeliu]. Šunų autoritetas lageryje visiškai krito. [...]

Valdžia nustojo šunis besiuontinėjusi **bėgliu** [pro orig pabėgusių latveliu] gaudyti. Vieton jų valdžia siuntė blokavus, šreiberius ir kapus, – visą rują. Ir šie per lagerio sklypą bėgo grynai šuniškai.

Lėkė, šniukštinėjo, uostė. O suradusi kur pasislėpusį išsigandusį **bėglį** [pro orig latvelį], plėšė jį ir draskė neblogiau už savo sėbrus – keturkojus bankrotus...⁶²² (BVSNM, p. 263)

Drazdauskas, įvesdamas tam tikrų modifikacijų, keitė konkrečius tautybių pavadinimus abstraktais. Be to, žaliu rašalu išbraukė epizodą apie sąmoningą esesininkų bandymą šunų kieme atsikratyti juos niekinančiais ir iš jų besityčiojančiais, savo nepaklusnumu ir neperauklėjamumu lageryje garsėjančiais išsišokėliais gudeliais.

Sruoga, sekdamas *BVSNM* redaktoriumi, raudonu rašalu *LLTIB RS* mašinraštyje pakeitė konkrečias tautybių pažymas. Rašytojas tikėjosi, kad šis, ne politinis, labiau humoristinis epizodas apie gėdingą lagerio šunų pasirodymą ir jiems patikėtos kraugeriškos užduoties sabotavimą bus gražintas. Labai taktiškai klausė Drazdausko: „Ar nebūtų galima palikti šis epizodas? Kuo gi jis kenkia? Faktas, sukėlęs lageryje juoko ilgam laikui! Argi čia politika?“ (*LLTIB RS*, p. 263). Drazdauskas, pamatęs, kad Sruoga pridengė konkrečių tautybių pažymas

⁶²² Žr. il. 54: a) *R* [XXXVIII. *Šuniški popieriai*], p. 212 (13–33 eilutės iš viršaus: „*Urgzdami pribėgo šunes prie tų ruseliu. Pribėgę pauostė, pauostė, pakėlę snukius pažiūrėjo į ruseliu neskustus smakrus, uodegomis suvizgino.*

– *Ne! Vegetariškos mėsos jie esą neėsią, – nutarė šunes ir nustrakaliojo prie varčios su savo šuniškais reikalais.*

Valdžia kovą su tiem dviem ruseliais aiškiai prakišo:

– *Nei jie bunkery badu stimpa, nei juos šunes drasko, – kas jie – šventieji, ar koks velnias!*

Abu ruseliu grąžino į bloką sėdėti. Jokio darbo dirbti nebevertė. Su esesninkais galėjo kalbėtis sėdėdami su kepurėmis. Po kelių savaitių juos išvežė į Buchenwaldo lagerį.

Šunim tačiau išėjo daug prasčiau, negu tiem gudam. Šunų autoritetas lagery visiškai krito. Visi jiem ilgą nosį rodė ir liežuvius jiem kaišiojo. Valdžia jais nusivylė.

Valdžia jų jau nebesiuntė pabėgusio latvelio ieškoti. Vietoj jų valdžia siuntė blokavus, šreiberius ir kapus, – visą rują.

*Ir šie per lagerio sklyp[ą] lekė šuniškai – lep – lep – lep – lekataj – lekataj – lėkė dvikojė ruja. Šniukštinėjo ir uostė. O suradę pasislėpusį latvelį plėšė jį neblogiau už savo sėbrus – keturkojus bankrotus.“); b) *BVSNM* [XLIII. *Šuniški popieriai*], p. 263; c) *LLTIB RS* [id], p. 263.*

abstraktesniais variantais, sutiko su autoriaus prašymu ir storu mėlynu pieštuku paliko atstatymo ženklus – grąžino pirma išbraukytą epizodą.

Matuzevičius rašė: „Pastraipą palikti, įvedant autoriaus pataisas“ (p. 8/53).

„Autoriaus pataisų“ raudonu rašalu iš dalies atsisakyta tik 1997 m. išleistame *Dievų miško* tekste. Pirmąkart sugrąžinti autentiški tautybių pavadinimai (*gudeliai, latveliai*) ir subjektyvioji ironiško pobūdžio pasakotojo pastaba (*kas gi jie – šventieji ar kas, po velnių?!*, p. 465) Nors tik spėlioti galima, kodėl redaktorius, atstatęs ikicenzūrinį autorinį tekstą, paliko kelis ankstesnių redaktorių primestus ir autoriaus prievarta priimtus ir autokorektūros pavidalu teiktus pakaitus, kurie mašinraščiuose neišsiskyrė papildoma braukymo specifika: „Abu **juodu** [pro orig *ruseliu*; Sruoga rankraštyje epizodo pabaigoje tuos du gudelius pramaišiu vadino ir ruseliais, – *N. M.*] grąžino į bloką sėdėti“ (p. 465); „Lėkė, šniukštinėjo, uostė. O suradusi kur pasislėpusį, išsigandusį **bėglį** [pro orig *latvelį*], plėšė jį ir draskė ne blogiau už savo sėbrus – keturkojus bankrotus...“ (p. 466).

BVSNM redaktorius epizode apie vėrmachtiečių „invaziją“ lageryje⁶²³ (kapitono Zette, trijų feldfebelių – Berger, Pomorin, Jahnke – prisistatymą, jų reiškiamą panieką sužvėrėjusiems esesininkams, kalinių palaikymą ir jų gynimą nuo esesininkų išpuolių, prievartos) raudonu pieštuku suskliaudė negatyvią lenko esesininko Max charakteristiką. Ji vėrmachtiečių, kurie pagal tautybę taip pat buvo ne „grynieji“ vokiečiai, atliktų pozityvių veiksmų (feldfebelis Berger kumščiais atkeršija Maxui už moterų mušimą) fone atrodė paradoksali, išsiskirianti brutalumu, žiaurumu:

Tuomet į mūsų lagerį jau buvo atvartytas gerokas skaičius žydžių iš Lietuvos. Jos buvo apgyvendintos atskiruose barakuose ir blokavuoju jom buvo paskirtas toksai M a x , lenkas, gimęs Berlyne,

⁶²³ Kalbama apie 1944 m. liepos mėnesio įvykius lageryje. Liepos 20 d., po pasikėsimo prieš Hitlerį, „Visi wehrmachto kariai buvo perrengti SS uniforma ir visa jų kuopa buvo įjungta į SS dalinius.“ (Stasys Yla, *op. cit.*, p. 365)

pavyzdingas mušeika – sadistas. [-] [om orig phr Jis lageryje garsėjo savo neapykanta moterim, berods, jis ir savo žmoną buvo nudobęs. Pasidaręs Lietuvos žydžių blokavuoju, jis pasirinko keturias pačias gražiausias žydaites ir apsigyveno su jomis viename kambaryje. Žydžių tarpe jos buvo vadinamos Maxo žmonomis. Vėliau pasirodė, kad šitas Maxas iš tos savo neapykantos moterim, porai tų žydaičių buvo po ipėdinį užplanavęs. Dėl kitų dvejų – reikalas liko nepaaiškėjęs, nes jos pasiskubino mirti anksčiau.]

Jis [pro orig Šitas Maxas], pasidaręs žydžių blokavuoju, baisiai mušdavo moteris.⁶²⁴ (BVSNM, XV. „Wehrmachto invazija“, p. 269–270)

Šią teksto dalį skaitytume XLV skyriuje „Wehrmachto invazija“, 13 eilutėje iš viršaus, po žodžių: „Max, lenkas, gimęs Berlyne, pavyzdingas mušeika ir sadistas“ (2005, p. 316).

Lygiai taip pat raudonu pieštuku susk liausta teksto atkarpa, rodanti feldfelio Berger boksininko kumščiais nuo Maxo fizinio smurto apgintų žydžių reakciją – netramdomą džiaugsmą dėl keršto Maxui – lygiaverčio viešo pažeminimo:

Džiaugės klegėjo it vištos perekšlės visos žydės tokiu reginiu, net ir Maxo žmonos – visos keturios. (BVSNM, p. 270)

Šią frazę skaitytume XLV skyriuje „Wehrmachto invazija“, prieš frazę: „– Tfu, koks bjaurybė!“ (2005, p. 316).

⁶²⁴ Žr. il. 55: a) R [XL. *Wehrmachto invazija*], p. 217 (antra pastraipa, 4–12 eilutės: „*Jis lagery garsėjo savo neapykanta moterim, – berods, jis ir savo žmoną buvo nudobęs. Pasidaręs Lietuvos žydžių blokavuoju, jis pasirinko keturias pačias gražiausias žydaites ir apsigyveno su jomis viename kambaryje. Žydžių tarpe jos buvo vadinamos Maxo žmonomis. Vėliau pasirodė, kad šitas Maxas iš tos savo neapykantos moterim, bent porai tų žydaičių po ipėdinį buvo užplanavęs. Dėl kitų dvejų reikalas nepaaiškėjo, – jos mirė anksčiau. Taigi šitas Maxas – blokavas baisiai mušdavo žydes.*“); b) p. 218 (3–4 eilutės iš viršaus: „*Džiaugės – kudakavo, it vištos perekšlės, visos žydės tokiu reginiu, net ir Maxo žmonos – visos keturios.*“); c) BVSNM [XLV. *Wehrmachto invazija*], p. 269; d) BVSNM [id], p. 270; e) LLTIB RS [id], p. 269; f) LLTIB RS [id], p. 270.

Drazdausko braukymai nebuvo tokie minimalūs. Jis tamsiai mėlynu rašalu pašalino apskritai visą epizodą – pradedant nuo fakto, kad vėrmachtiečiai, pasirodę lageryje, trikdo įprastinę tvarką; feldfelis Jahnke garsiai kaliniams pasakoja apie greitą jų kančių pabaigą; feldfelis Berger apgina Maxo mušamas moteris; pagaliau SS vadovybė, bijodama gresiančios atsakomybės, pasišalina iš lagerio.

Sruoga norėjo išsaugoti faktinę teksto dalį apie vėrmachtiečių pasirodymą lageryje, jų pozityvų nusiteikimą kalinių atžvilgiu ir konkrečią pagalbą (feldfelio Berger apgintas mušamas moteris, įspūdingą Maxo nokautą). Rašytojas ryžosi kompromisui – *LLTIB RS* mašinraštyje raudonu rašalu subraukė *BVSNM* redaktoriaus nurodytas teksto dalis. Lapelyje, adresuotame Drazdauskui, apeliavo į redaktoriaus sąžiningumą ir humaniškumą. Labai nuolankiai, mandagiai, tolerantiškai ir kartu – diplomatiškai siūlė sandėrį: „Ar nebūtų galima šį epizodą atstatyti (išbraukta raudonu rašalu – išbraukt)? Tai būtų teisinga ir išmintinga, – ir žmoniška, pagaliau. Jei galima, labai prašyčiau“ (*LLTIB RS*, p. 269).

Drazdauskas išklauė Sruogą – leidosi į kompromisą. Gražino pirma išbrauktą nemažą epizodą, bet Sruogos ranka paliktus braukymus raudonu rašalu paliko. Sruoga, prašydamas redaktoriaus grąžinti epizodą, pats išbraukė aštresnę, tautybių santykius liečiančią teksto vietą (ne vokiečių esesininkai engia ir niekšiška elgiasi su žydėmis, o lenkas katorgininkas – prisitaikėlis), kad būtų išsaugota visa teksto dalis, pasakojanti apie vėrmachtiečių pozityvią veiklą lageryje. Drazdauskas mėlynu pieštuku paliko savo nuožiūra išbrauktą subjektyvią, feldfelio Berger balsu išsakytą žydžių blokavo Maxo mini charakteristiką: „– Tfu, koks bjautybė! – keikėsi Bergeris, išeidamas iš žydžių gyvenamosios užtvaros“ (*LLTIB RS*, p. 270).

Matuzevičius, prisiminus ankstesnius teksto taisymus, nors ir abejodamas, bet skatino grąžinti Sruogos raudonu rašalu išbrauktą pastraipą apie Selonkės išnaudojamas Vengrijos žydes. Šį kartą pasisakė ne už autentiško teksto

gražinimą – pritarė jo eliminavimui: „Tą pastraipą apie Maksą ir žydes reikia išbraukti. Autorius pats išbraukimui pritarė“ (p. 8/53). Matyt, tokį sprendimą lėmė Maxo lenkiškos tautybės akcentas. Vengta papildomų ginčų tautybių išnaudojimo klausimu.

Nė viename išleistame *Dievų miško* pagrindiniame tekste šių autentiškų vietų nėra – jos negražintos (1957, p. 347; 1997, p. 471; 2005, p. 316). Tik 1997 m. išleisto *Dievų miško* „Paaiškinimuose“ redaktorė konkrečiai nurodė, kad Sruoga raudonu rašalu buvo išbraukęs teksto dalį apie Maxą ir žydes (p. 618). Buvo pateiktas *LLTIB RS* mašinraštyje išbraukto teksto fragmento turinys, nurodyta jo vieta pagrindiniame tekste. Kita, lygiai tokiu pat būdu Sruogos išbraukta frazė jau nebeparodyta, nors Sruogos lapelis aiškiai liudija, kad abi teksto dalys buvo išbrauktos dėl kompromiso. Abi šios teksto dalys turi figūruoti ne „Paaiškinimų“ skiltyje, o būti įtrauktos į pagrindinį kūrinio tekstą.

BVSNM redaktorius suskliaudė humoristinę pastraipėlę, rodančią lagerio kalinių moterų pajuokiamą reakciją į „iškilminga eisena“, būgnų ritmais į lagerį parlydimą buvusią virėją lenkų kalinę Ceciliją, gražintą iš Berlyno už ypatingą vokiškos rasės gadinimo nuodėmę – neištikimybę aukštam vokiečių pareigūnui, meilės ryšių palaikymą su kitais jo kolegomis – taip pat „vokiškais pareigūnais“:

Paskui rimtus būgninkus žingsniuoja moteriškėlė, tokia putni, vidutinio liemenėlio, rankomis užsiėmusi veidą... Lyg verkia tarytum, atrodė... Ji ir tikrai verkė, būgnų muzikos sugraudinta.

[–] [om orig phr Stovėjusios šalygatviuose moterys, pamačiusios eisena, ėmė prunkšti it katės pavasari, viena kitai šonuose minkštesnes vietas gnaibyti. Viena kita net susirietė besikvatodama.]⁶²⁵ (*BVSNM*, XLVII. „Moteriškoji pusė“, p. 281)

⁶²⁵ Žr. il. 56: a) *R* [XLII. *Moteriškoji pusė*], p. 226 (14–17 eilutės iš viršaus: „Paskui juos [būgnininkus, – N. M.] žygiuoja moteriškėlė, tokia putni, vidutinio liemenėlio, rankomis užsiėmusi veidą, lyg verkia tarytum... Ji tikrai verkė, būgnų muzikos sugraudinta.

Stovėjusios prie šalygatvi[o] moterys, pamačiusios eisena, kvatojosi susiriesdamos.“); b) *BVSNM* [XLVII. *Moteriškoji pusė*], p. 281; c) *LLTIB RS* [id], p. 281.

Šią teksto atkarpą turėtume skaityti XLVII skyriuje „Moteriškoji pusė“, tarp 5–6 eilučių iš viršaus (2005, p. 329).

Drazdauskas taip pat buvo išbraukęs šią pastraipėlę. Be to, dar stilistiškai keitė šalia esančius epizodus: atsisakė Ceciliją pristatančiame aprašyme papildomų konotacijų (pejoratyvinės priesagos, vizualaus apibūdinimo, šalia buvusių kitų moterų pozicijos nusakymo):

Paskui rimtus būgninkus žingsniuoja moteriškė_[L] [pro orig moteriškėlė] [-] [ras orig phr tokia putni, vidutinio liemenėlio], rankomis užsiėmusi veidą... Lyg verkia_[L] [-] [ras orig ver tarytum] atrodė... Ji ir tikrai verkė, būgnų muzikos sugraudinta.

[-]

– Pum-pa, pum-pa, pum-pa, pum-pa... – drožia iškėlę galvas rimti būgninkai, į šalygatviuose **stovinčias** [pro orig tirpstančias, besišaipančias] moterėlesnė nesidairydami, tarytum jos jiems pasaulyje neegzistuoja. (LLTIB RS, p. 281)

Sruoga pagal *BVSNM* redaktoriaus nuorodą raudonu rašalu išbraukė analogišką teksto dalį *LLTIB RS* mašinraštyje. Bet prašė Drazdausko palikti Ceciliją pristatančius duomenis: „Patikrinti atitaisymą!“ (LLTIB RS, p. 281). Drazdauskas sutiko.

Visuose *Dievų miško* leidimuose ši teksto dalis kaip Sruogos „autokorektūra“ praleista (1957, p. 360; 1997, p. 480; 2005, p. 329). Ją randame tik 1997 m. išleisto teksto „Paaiškinimų“ skiltyje su nuoroda, kad Sruoga „sutinka išbraukti vieną pastraipėlę“ (p. 618). Būtina pabrėžti, kad autoriaus „sutikimą“ išprovokavo *BVSNM* redaktoriaus padarytos autentiško teksto pataisos.

Be to, net 2005 m. išleistame, dar kartą su *LLTIB RS* mašinraščiu patikrintame *Dievų miško* tekste, aptariamame skyriuje, liko dar šie redakciniai teksto pakeitimai:

Iš ūkininko ateidavo kartais sunykusios [moterys kalinės, dirbančios pas vokiečių ūkininkus, – *N. M.*], o lageryje veikia **atsigaudavo** [pro orig atsiganydavo]. (LLTIB RS, p. 328) (įsitvirtinęs *BVSNM* redaktoriaus pakaitas)

– Pumpa, pompa, pompa, pompa... – drožia iškėlę galvas rimti būgininkai, į šaligatviuose **besišaipančias** [pro orig tirpstančias] [Drazdauskas buvo išbraukęs tirpstančias; teikė neįskaitomai nubrauktą savo pakaitą; Sruoga jo atsisakė, raudonu rašalu įrašydamas: **besišaipančias**; Drazdauskas braukė ir įrašė: **stovinčias**; reikėtų grįžti prie paties pirminio autorinio varianto, – *N. M.*] moterėles nė nesidairydami, tarytum jos jiems pasaulyje neegzistuoję. (LLTIB RS, p. 329)

Pasirodė, kad ta virėja [–] [om orig su] savo [–] [om orig phr lenkišku temperamentu] aukštajam pareigūnui apgadino šiek tiek rasę. (LLTIB RS, p. 329) (Drazdausko kupiūra, tapusi vėliau „autokorektūra“ – Sruoga analogiškai *LLTIB RS* mašinraštyje braukė raudonu rašalu).

Ne prie visų vėliau ir Sruogos ranka raudonu rašalu išbrauktų epizodų (*LLTIB RS*) buvo paliktas rašytojo komentaras lapelyje. Bet patys rašytojo braukymai raudonu rašalu praktiškai suprantami kaip implicitinio pobūdžio kompromisai. Po Drazdausko taisymų žaliu rašalu *LLTIB RS* mašinraštyje Sruoga raudonu rašalu išbraukė tik tas vietas, kurios buvo suskliaustos *BVSNM* egzemplioriujė. Drazdauskas turėjo su(si)prasti: žaliu rašalu išbrauktos teksto vietos, nepalietos raudonu rašalu, autoriaus manymu, turėjo būti gražintos. Pavyzdžiui, *BVSNM* redaktorius XVIII skyriuje „Ligonių statyba“ raudonu pieštuku suskliaudė lenkų kalinių vienvaldystės faktą, paradoksaliai diktatorišką lenkų kalinio įtaką SS feldfebeliui Haupt liudijantį epizodą:

Weitas čia varydavo lenkišką šovinininę politiką. Į ligoninės bendradarbius priimdavo tik tai lenkus. Kitos tautybės bendradarbis čia buvo reta išimtis. Sanitarai, pfliegeriais vadinami, čia buvo visi lenkai. Aptiekininkas, virėjai, barzdaskučiai – visi lenkai. Gydytojai – lenkai.

1943 metų pradžioje iš kalinių tarpo vyresnysis gydytojas buvo *J a s i n s k i*, – doras, protingas, kultūringas žmogus. Tais pačiais metais rudeniop jis buvo paleistas. Jo vietą užėmė gydytojas *K a c z y n s k i*, šovinistas, žiaurus žmogus, nesidrovėjęs kalinius ligonis, ateinančius gydytis, mušti. Lenkus ligonis mušė taip pat! Atvaro, būdavo kokį gydytoją – kalinį lenką į lagerį, jis bežiūrint buvo skyriamas į ligoninę gydytojo pareigom eiti; kol pateko į ligoninę lietuvis, medicinos profesorius, nusitęsė penkios savaitės.⁶²⁶ (*BVSNM*, p. 102)

⁶²⁶ Žr. il. 57: a) *R [XV. „Ligonių statyba“]*, p. 87 (1–2 eilutės iš apačios: „*Breitas čia varydavo lenkišką šovinininę politiką. Į ligoninės bendradarbius priimdavo tik tai lenkus. Kitos [...]*“) – b) p. 88 (1–11 eilutės nuo viršaus: „*[...] tautybės bendradarbis – reta išimtis. Sanitarai (pfliegeriai) buvo visi lenkai.*

Drazdauskas, kitaip nei *BVSNM* redaktorius, šiame epizode neišbraukė arba menkai pažeidė kelias faktologinę situaciją fiksavusius sakinius:

1943 metų pradžioje iš kalinių tarpo vyresnysis gydytojas buvo *J a s i n s k i*, – doras, protingas, kultūringas žmogus. Tais pačiais metais rudenio jis buvo paleistas. Jo vietą užėmė gydytojas *K–ski*, [–] [ras orig ver šovinistas] žiaurus žmogus, nesidrovėjęs kalinius ligonis, ateinančius gydytis, mušti. (*LLTIB RS*, p. 102)

Drazdauskas, kitaip nei *BVSNM* redaktorius, toliau nuosekliai šalino informaciją, susijusią su Weitu, – kaip, šiam, lenkui diktatoriui, išvykus, pasikeitė padėtis ligoninėje. Kaip vienvaldė iki tol lenkų „rezidencija“ atsivėrė kitų tautybių gydytojams. Weito užgautos abstraktaus pobūdžio ambicijos dėl lietuvių ir lenkų istorinės nesantaikos ir politinių realijų⁶²⁷ konkrečiai, su sadistiniais užmojais nepagrįstai išlietos ant lietuvių kalinio⁶²⁸:

Išvykus Weitui, ligoninėje atsirado įvairių tautų gydytojų – ir lenkai, ir prancūzai, ir lietuviai, ir latviai.

*Aptiekininkas, virėjai, barzdaskučiai – lenkai. Gydytojai – lenkai. 1943 metų pradžioje iš kalinių tarpo vyresnysis gydytojas buvo Jasinskis, doras, protingas, kultūringas žmogus, – tais pačiais metais rudenio jis buvo paleistas. Jo vietą užėmė gydytojas Kaczynski, šovinistas, žiaurus žmogus, nesidrovėjęs kalinius – ligonis, gydytis ateinančius, mušti (lenkus – taip pat!). Atvaro kokį gydytoją – kalinį lenką į lagerį, jis bežiūrint buvo skiriamas į ligoninę gydytojaus pareigom eiti, kol pateko į ligoninę lietuvis, medicinos profesorius, nusitesė penkios savaitės.“); c) *BVSNM* [XVIII. „Ligonijų statyba“], p. 102; d) *LLTIB RS* [id], p. 102.*

⁶²⁷ „Lenkai tyliai skelbė, kad jie tebevedą karą ir čionai. [...] lenkai, gausiausia kaceto grupė, šituo būdu gynė savo interesus“ (Stasys Yla, *op. cit.*, p. 39). Lagerio ligoninėje „ėjo tyli beatodairiška kova pačių lenkų tarpe“. Lenkai sanitarai praktikavo „žudomąją politiką“: suvedinėjo sąskaitas su tais žmonėmis, kurie, jų manymu, prisidėjo prie Lenkijos žlugimo, – buvusiais lenkų karininkais, inteligentais. „Šiaip jau veikė šūkis: padėt saviškiams, pirmon eilėn ištikimiams, – į kitus nekreipt dėmesio, jų negelbėt. Sanitarai, priešingai, pagelbėdavo žmogui greičiau nusibaigt. Dėl to retas kitatautis, jų tarpe ir lietuvis, išeidavo gyvas iš ligoninės. Taip buvo iki Starkaus“ (Stasys Yla, *op. cit.*, p. 138).

⁶²⁸ „[...] smūgiai, kurie mus [lietuvių kalinius] ištiko, ėjo iš ten, kur ir jis [ligoninės kapas] sukaliuojosi“ (Stasys Yla, *op. cit.*, p. 44).

Kai Hauptas, sužinojęs, kad aš moku keletą kalbų ir mašinėle rašyti, pašaukė mane į ligoninės raštinę raštininkėlio darbui – išbandymo tvarka, Weitas įsiuto it buldogas musę gaudydamas. Pasitiko jis mane ypatingu pasveikinimu:

– Jūs, lietuviai, psiakrew, pagrobėt iš mūsų Vilnių! Aš tau parodysiu grobti! Aš tau, parše, parodysiu Vilnių! Jei, driskiau, pamėlavai ir nemokėsi dirbti, sveikas iš čia neišeisi! – ir taip jis pavadžiojo savo mušeikišką kumštį aplink mano nosį, kad mano noselė net palinko iš nusistebėjimo. (LLTIB RS, p. 102–103)

Drazdauskas sąmoningai atsisakė teksto atkarpos, gerai charakterizavusios lenkų politinį kalinį, nusakiusios lenkų kalinio drastišką santykį, grįstą neapykanta ir nevaldomo pykčio priepuoliais, su tokiais pačiais padėties atžvilgiu lietuvių ir lenkų kaliniais. *LLTIB RS* redaktorius, šiame konkrečiame epizode palikdamas tik minimalius ir tikrai neesminius duomenis apie Weitą („Vėliau Weitas už moterystės reikalus smarkiai įkliuvo ir buvo išsiųstas labai sunkiems darbams į kaimą Hopehill – žiaurų plytų fabriką“), neutralizuodamas ideologinius dalykus, sąmoningai nutylėdamas, klastojo faktinę medžiagą. Po Sruogos braukymų raudonu rašalu pagal *BVSNM* redaktoriaus teiktą analogiją Drazdauskas visą epizodą, nedarydamas jokių išlygų, papildomai išbraukė storu mėlynu pieštuku.

Tolesniame *Dievų miško* tekste (*LLTIB RS*) nuosekliai šalinti negatyvesni, ironiška konotacija išsiskyrę atsiliepimai, atsitiktinės užuominos apie Weitą, jo ideologizuoti įsitikinimai. Pavyzdžiui:

Kai **aš atėjau** [pro orig mane, atėjusi] raštininkauti_[1] [–] [ras orig phr Weitas taip iškilmingai pasveikino] pagal lagerio taisykles aš buvau visiškai sveikas, – turėjau vos 38, 4 šilimos. (LLTIB RS, p. 103)

Raštinėje, be manęs sėdėjo dar trys vyrai: raštinės kapas – labai jaunas ir labai mandras **lenkas** [pro orig lenkiukas], [–] [ras orig phr maža ką padoresnis už Weitą [...]] (LLTIB RS, p. 104)

Darbo biuras primygtinai siūlė palikti mane ligoninėj raštininkėlio pareigom eiti, bet Weitas apie tai ir klausyti nenorėjo_[1] [–] [ras orig phr – Tokių Vilniaus grobikų, kaip aš, jam esą nereikia.] (LLTIB RS, p. 118)

Matuzevičius redakcinėse pastabose dėl faksimilėmis parodyto epizodo abejodamas klausė: „Gal pritarti autoriaus nubraukimui“ (p. 5/50).

Visuose *Dievų miško* leidimuose (1957, p. 141; 1997, p. 327; 2005, p. 125) aptariamas epizodas praleistas.

LLTIB RS mašinraštyje yra tokių teksto vietų, kurias pirmiausia turbūt žaliu, tamsiai mėlynu, rudu rašalu išbraukė Drazdauskas, o Sruoga tiems redakciniams braukymams tyliai „pritarė“ raudonu, mėlynu rašalu. Tokių analoginių braukymų – išskirtinai pagal *LLTIB RS* redaktoriaus nuorodas – nedaug. Jie ypatingi tuo, kad postūmis braukti būtent tą teksto atkarpą iš *BVSNM* redaktoriaus nebuvo gautas. *BVSNM* mašinraštyje ta teksto dalis nei taisyta, nei susk liausta nebuvo. Pavyzdžiui, Drazdauskas pateiktame epizode apie darbo lagerio raštinėje svarbą, išskirtinumą išbraukė atvirai išdėstytas paradoksalias mintis apie tiesioginę eilinio paprasto lietuvių kalinio galią, kuriai paklūsta realius valdžios postus užimantys esesininkai. Taip toliau plėtojama ir aktualinama *Dievų miško* pradžioje paminėta idėja apie tikrąją „lagerio valdžią kalinių rankose“ (*LLTIB RS*, p. 7), „zacharišką“ kalinio ir jo šeimininko priklausomybės ryšį, pabrėžiant kalinio laisvės ir savarankiškumo spręsti klausimus, susijusius su esesininkų gyvenimu lageryje. Raštininkas, kaip ir baudžiauninkas Zacharas – dvarininkui Oblomovui, tampa pačiu svarbiausiu esesininkų valdytoju, formaliu ir tiesioginiu jų pareigybinių ir asmeninio gyvenimo tvarkytoju:

Aš patekau dirbti į [–] [ras orig phr vieną pačią svarbiausių lagerio įstaigų] oficialiai vadinamą Häftlingsschreibstube – kalinių raštinę. Tai buvo lagerio viršininko raštinės dalis, faktinai, pati svarbiausioji. Jos žinioje buvo personalinė kalinių sudėtis ir daugelis kitų svarbių dalykų. Čia pasidarė prieinamos visokios bylos ir kai kurie slapti dalykai. Iš čia jau galėjau tarytum iš aukšto kalno žvalgytis po lagerį, viską sekti ir įsidėmėti [–] [ras orig phr sudarinėti pažinčių su įtakingais lagerio žmonėmis iš kalinių tarpo]. Čia buvo galima susipažinti ir su daugeliu vadovaujančių SS organizacijos žmonių, kurie iš dalies ėmė jau nuo manęs priklausyti. Viena iš mano pareigų buvo skirstyti jiems darbą, dežuravimą ir

at[o]stogas. Tiesą paskirstymą tvirtindavo lagerio viršininkas. – mano planą jis patvirtindavo visuomet: kur kokį esesninką paskirdavau, ten jis ir dežuruodavo.] (LLTIB RS, p. 130)⁶²⁹

Sruoga, turbūt nujausdamas, kad ši teksto dalis nebus išspausdinta, išbraukė ją raudonu rašalu. Drazdauskas vėliau „autorinį“ braukymą patvirtino storu mėlynu pieštuku, juodu rašalu.

Kitame, XXVI skyriuje „Raporto vadovas“, išsakyta mintis, prieštaringa, bet Drazdauskui nebeatrodė brauktina ar kitaip taisytina, o gal tiesiog redaktorius į ją nebeatkreipė specialesnio dėmesio:

Dirbti [lagerio raštineje, – *N. M.*] reikėjo viskas savarankiškai. Kur, būdavo, kokį SS feldfelbelį paskirsiu į dežuravimą, kurį – atostogų paleisiu, – jis [raporto vadovas Arno Chemnitz, – *N. M.*] visuomet patvirtina mano planą ir potvarkius. Tokiu būdu aš ir galėjau tvarkyti SS feldfelbelių darbą, – tų pačių feldfelbelių, kurie kiekvieną momentą galėjo mane nudobti ar pakarti. (LLTIB RS, p. 148)

Matuzevičius „Redakcinėse pastabose“ dvejodamas, bet vis dėlto teigė, kad: „Dabar net gal reikėtų redakcijos nuožiūra palikti tas vietas, kurių išbraukimą autorius priėmė tiesiog beveik per prievartą“ (p. 3/48). Matuzevičius abejojo, nes redakcijoje, rengiantis 1957 m. pirmą kartą išleisti kūrinio tekstą, rankraščio, pirminio autorizuoto *Dievų miško* teksto, nebuvo⁶³⁰. Rudokas savo ranka mėlynu

⁶²⁹ Žr. il. 58: a) *R* [XVII. [skyrius be pavadinimo]], p. 111 (8–13 eilutės antroje pastraipoje: „[...] sudarinėti pažinčių su įtakingiausiaiis lagerio žmonėmis iš kalinių tarpo, teko arčiau susidurti ir susipažinti ir su daugeliu vadovaujančiu SS vyru, kurie iš dalies jau nuo manęs ėmė priklausyti, – mano viena iš pareigų skirstyti jiem darbą, dežuravimo dienas ir atostogas.“; pateikiame rankraščio fragmentą tam, kad, jį palyginę su mašinraščio tekstu, akivaizdžiai pamatytume, kad rašytojas pats savo pirminės minties neatsisakė, kaip ją tik šiek tiek stilistiškai keitė plėsdamas; b) *BVSNM* [XXII. *Klipatų komandoje*], p. 130 [faksimilę žr. prieduose Nr. 34 b]; c) *LLTIB RS* [id], p. 130 [faksimilę žr. prieduose Nr. 34 c].

⁶³⁰ Redakcija turėjo tik *LLTIB RS* mašinraštį, taisytą Drazdausko ir paties autoriaus, *Dievų miško* nuorašą (*LLMA*, 1946) (Matuzevičius pagal jo puslapių numeraciją dėsto savo komentarus) ir turbūt galutinę Drazdausko parengtą *Dievų miško* redakciją (*LLMA VD*, 1948), nes būtent ant jos nuorašo teksto atliko taisymus, pildymus, intarpus. Apskritai tik rankraščiu remdamiesi, galime tiksliai pasakyti, ar pirminė rašytojo mintis kito, kaip kito ir kodėl kito.

rašalu nurodė įtarpą vietą mašinraštyje (*LLMA VR*, 1957), ant atskiro puslapio buvo priklijuotas spausdinimo mašinėle iš naujo surinktas originalui tapatus įtarpas⁶³¹. 1957 m. Valstybinės grožinės literatūros leidyklos išleistame *Dievų miško* tekste šis epizodas gražintas (p. 174).

XXVII skyriuje „Lagerio savivalda“ Drazdauskas žaliu rašalu išbraukė subjektyvų kalinių pasipriešinimo valdžiai vertinimą:

Blokavo ar šreiberio žygiams veiksmu priešintis taip pat nebuvo galima. Tai būtų pasipriešinimas valdžiai_[] [-] [ras orig phr o tokių dalykų gi kiekviena valdžia baisiai nemėgsta!]. [-] [ras orig phr Ir neglosto, žinoma, už tai!] (LLTIB RS, p. 154)

Paskutinę frazę raudonu rašalu išbraukė pats Sruoga, matyt, dėl to, kad ji pagal savo turinį nebetiko prie Drazdausko pataisyto teksto, nes buvo skirta papildyti būtent tą teksto dalį, kurią išbraukė redaktorius. Sruogos raudonu rašalu išbrauktoji frazė buvo gražinta tik 1997 m. išleistame *Dievų miško* tekste (p. 327), kuriame atsispindi ne visos rašytojo raudonu rašalu išbrauktos teksto dalys.

XXXI skyriuje „Politiniai katorgininkai“ Drazdauskas vokiečio Nietzsche's išdėstytos teorijos apie besąlygišką vokiečių triumfą net ir karo pralaimėjimo atveju epizodo pabaigoje tamsiai mėlynu rašalu išbraukė Nietzsche's politinių pažiūrų nuorodą:

Ją [pažiūrą apie vokiečius, bet kokiu, net ir karo pralaimėjimo, atveju valdysiančius Europą, – N. M.] dėstė man net vienas senas vokiečių komunistų partijos narys. (LLTIB RS, p. 180)

Šią frazę Sruoga išbraukė šviesiu mėlynu rašalu, pakludamas Drazdausko sprendimui. *BVSNM* redaktorius šalia šio epizodo buvo palikęs storu mėlynu

⁶³¹ *LLMA* (1946), *LLMA VD* (1948), *LLMA VR* (1957) mašinraščių fotokopijos – autorės archyve.

pieštuku šauktuką, bet paties epizodo nei jame esančių frazių nebraukė. Sruoga šią frazę išbraukė verčiamas. Šį teiginį įrodo faktas, kad rankraštyje būtent šios frazės dar nebuvo (R, XXVII. „Politiniai katorgininkai“, p. 153). Ji, kaip ypač svarbi, aktualinanti paradoksalius politinius įsitikinimus (komunistas – suvokietintos Europos, Europos centru tapsiančios Vokietijos idėjos adoratorius), buvo įrašyta tik mašinraštyje, papildant ir plečiant rankraščio tekstą.

L skyriuje „Vien tik auksas valdo mus...“ Drazdauskas žaliu rašalu išbraukė visą epizodą, kuriame autorius pasakojo apie kraštutinius žydiškų brangenybių slėpimo būdus ir praryto žydiško turto paieškas kanalizacijos vamzdžiuose:

Žydai, pajutę, kas dedasi su jų tautiečių lobiu aplink tą pirtį, ėmė savo brangenybes slėpti dar geriau. Ėmė užkasinėti jas į smėlį. Kur stovėjo – ten ir užkasė. Kadangi žydų buvo daug ir jie buvo po visus kiemus išmėtyti, teko visų kiemų smėlis graibyti, paslėpto turto beieškant. [–] [ras orig phr **Rasdavo turto visur. Rasdavo net puikių sunkių auksinių grandinėlių su brilijantais!**

Kiti žydai imdavo savo auksą su brilijantais ir prarydavo. Už tokius darbus tekdavo kitiems net ricinos **pilna gerklė** pripilti. Paskui reikėjo viešosios vietelės apžiūrėti, **kur žydas įvairiais reikalėliais vaikščiojo. Kur žydo būta – ten ir krapštyk, tokia jau tvarka.** Reikėjo net visas kanalizacijos va[m]zdžių turtas per smulkų sietą prasijoti!

Tuo visos nelaimės dar nesibaigė. Ne visi aukso ieškotojai buvo paklusnūs. Kitas ieškotojas **žydišką** brangenybę surasti tai suranda, bet ją į savo kišenę įsikiša arba kiton jau iškapstyton vieton užkasa.⁶³² (LLTIB RS, p. 299) (praleistas autorinio teksto dalis žr. *Dievų miškas*, 2005, p. 349, intarpai 4–10 eilutėse iš apačios)

⁶³² Žr. il. 59: a) R [XLV. „Vien tik auksas valdo mus...“], p. 241 (5–16 eilutės nuo antros pastraipos: „Rasdavo jo ir ten. Rasdavo net puikių auksinių grandinėlių su brilijantais.

Kiti gi žydai imdavo savo auksą ar brilijantus ir prarydavo. Už tokius darbus kitiems tekdavo net ricinos gerklė pripilti. Paskui reikėjo viešos vietelės apžiūrėti, kur žydas įvairiais reikalėliais vaikščiojo. Kur žydo būta, ten ir krapštyk. Reikėjo gi visas kanalizacijos turtas per smulkų sietą sijoti!

Tuo visos nelaimės dar nepasibaigė. Ne visi aukso ieškotojai buvo paklusnūs. Kitas žydišką brangenybę surasti tai suranda, bet ir savo kišenę jį įsikiša arba kiton jau iškapstyton vieton užkasa.“; b) BVSNM [L. „Vien tik auksas valdo mus...“], p. 299; c) LLTIB RS [id], p. 299.

[–] *Kitas, sietu besijodamas kanalizacijos lobį, radęs auksinį daiktą, ima jį tuojau – ir pats praryja. Vėl tokiam smalyžiui **valdžia** [pro orig *reikia*] lazdy **krečia** [pro orig *krėsti*], **reikia jam į snukį** ricina **vaišina** [pro orig *pilti*], kanalizacijos lobis reikia iš nauja sijoti...*⁶³³ (LLTIB RS, p. 300)

Paryškintas epizodo vietas raudonu rašalu išbraukė, pakaitus teikė pats Sruoga. Rašytojas, darydamas kompromisą, tikėjosi, kad redaktorius paliks bent patį faktą apie lagerio valdžią apsėdusią, absurdiškais pavidalais besireiškiančią žydiškų brangenybių maniją. Sruoga išbraukė drastiškiau ir tiesmukiau suformuluotas mintis – subjektyvesnes pastabas su ironijos atspalviu, grubesnius pasakymus. Drazdauskui paliko nuorodą: „Patikrinti atitaisymą!“ (LLTIB RS, p. 299–300). Redaktorius neatsižvelgė į prašymą dėl pirmojo epizodo – ankstesnį braukymą patvirtino storu mėlynu pieštuku. Antroji teksto atkarpa gražinta su Sruogos pataisymais.

Matuzevičius rašė: „Palikti pastraipėlę apie „smalyžių“, įvedus autoriaus pakeitimus“ (p. 8/53).

Visuose *Dievų miško* leidimuose atsispindi būtent tie „įvesti autoriaus pakeitimai“ (1957, p. 383; 1997, p. 496; 2005, p. 349).

LIV skyriuje „Pokylis ant bulvių“ Drazdauskas išbraukė epizodą, vaizduojantį lietuvių kalinių pastangas stiprinti savo padėtį bulvių rūsyje Žukove. Lietuviai kaliniai siekė surasti tarp vokiečių įtakingą asmenį, kuris užgožtų „banditų šefo“ Franzo „autoritetą“:

Franzas dirbo iš vieno su vienu esesninku vokiečiu, kurį jis vadindavo savo svainiu. Baisiai galingas atrodė tasai Franzas, svainį esesninką turėdamas! Mes prieš jį pasijutome esą nykštukai. Taip baisu buvo, kad jis mus iš rūsio neišmestų. Reikėjo išrasti kas nors, kad ir mes Franzui galėtumėm imponuoti. Jis turėjo esesninką svainį, mum reikėjo rasti esesninką – dar svarbesnę giminę. Pats likimas mum atėjo į pagalbą.

⁶³³ Žr. il. 60: a) R [XLV. „Vien tik auksas valdo mus...“], p. 242 (14–17 eilutės iš viršaus: „*Kitas, sietu besijodamas kanalizacijos lobį, radęs auksinį daiktą, ima jį tuojau ir pats praryja. Vėl tokiam smalyžiui reikia lazdy įkrėsti, reikia į snukį ricina pilti, kanalizacijos lobis reikia vėl sijoti...*“; b) BVSNM [L. „Vien tik auksas valdo mus...“], p. 300; c) LLTIB RS [id], p. 300.

Vienam iš mūsų pavyko susipažinti su vienu esesninku, gana įdomiu egzemplioriumi.

Jis buvo filosofijos daktaras, baigęs Berlyno universitetą. Jis buvo Wehrmachto leitenantas, bet dėl kažkokių drausmės prasižengimų buvo nužemintas į kareivius ir išgrustas į SS eiles. Su juo mūsiškis susitarė, kad jiedu pasiskelbsią esą artimi draugai, čia netikėtai susitikę tiktai.

Tas esesninkas, filosofijos daktaras, atlindęs į mūsų rūsį, taip keikia nacių valdžią, tokius anekdotus pasakoja apie Hitlerį, kad nors dviguba juosta juoskis pilvą!

Kai tiktai Franzas ima didžiūotis savo svainiu esesninku, mūsiškis jam tuojau atsikerta:

– Kas tavo tas svainis, – šiukšlė! Mano – tai bent esesninkas! Senas draugas, filosofijos daktaras, – girdėjai, kaip jis Hitlerį keikia?

Prieš šį argumentą Franzas buvo bejėgis. Turėjo nusileisti. Mūsų padėtis rūsyje per vieną valandą sustiprėjo. Franzas pradėjo mus ne tik gerbti, bet truputį mūsų ir prisibijoti. Užtat mum maistą su savo esesninku svainiu organizavo dar rūpestingiau.⁶³⁴ (LLTIB RS, p. 325)

Visas epizodas išbrauktas „tinklo“ pavidalu paprastu pieštuku, vėliau – Drazdausko rudu rašalu dėl itin laisvai ir drąsiai reiškiamų paradoksalių politinių įsitikinimų. Lietuvių kalinių surastas pažįstamas – buvęs vėrmachtietis, filosofas, baigęs Berlyno universitetą, turintis mokslų daktaro laipsnį, atvirai niekina nacių valdžią, tyčiojasi iš Hitlerio. Taip siekta drąsa pranokti Franzo svainį esesninką.

⁶³⁴ Žr. il. 61: a) R [XLIX. Pokylis ant bulvių], p. 261 (1–4 eilutės iš apačios: „Jis [Franzas, – N. M.] dirbo iš vieno su vienu esesninku vokiečiu, kurį jis vadindavo savo švogeri. Baisiai galingas buvo tasai Franzas, net švogeri esesninką turi! Mes prieš jį pasijutome esą nykštukai. Taip baisu buvo, kad jis mūsų iš rūsio neišmestų! Reikėjo išrasti [...]“); b) p. 262 (1–17 eilutės iš viršaus: „[...] kas nors, kad mes ir Franzui galėtumėm kuo nors užimponuoti. Jis turi esesninką svainį, mum reikia gauti esesninką dar svarbesnę giminę! Likimas mum padėjo. Vienam iš mūsų pavyko susipsžinti su vienu esesninku, gana įdomiu egzemplioriumi. Jis buvo filosofijos daktaras baigęs Berlyno universitetą. Jis buvo Wehrmachto leitenantas, bet dėl kažkokių drausmės prasižengimų buvo nužemintas į kareivius ir išvarytas į SS eiles. Su juo mūsiškis susitarė, kad jie pasiskelbsią esą artimi draugai, čia atsitiktinai susitikę. Tas filosofijos daktaras, atėjęs į mūsų rusį, taip keikia nacių valdžią, tokius anekdotus pasakoja apie Hitlerį, kad nors dviguba juosta juoskis pilva. Kai tiktai Franzas ima didžiūotis savo svainiu – esesninku, tuojau mūsiškis jam atsikerta:

– Kas tavo tas svainis! Mano – tai bent esesninkas! Senas draugas, filosofijos daktaras, – girdėjai kaip jis Hitlerį keikia?

Prieš šį argumentą Franzas buvo bejėgis. Turėjo nusileisti. Užtat mum maistą su savo esesninku – svainiu organizavo dar rūpestingiau!“; b) LLTIB RS [LIV. Pokylis ant bulvių], p. 324 [BVSNM mašinraštyje taisyčių nėra]; c) LLTIB RS [id], p. 325 [BVSNM mašinraštyje taisyčių nėra].

Pabrauktas tas sakiny, po kuriuo padėjęs raudonu rašalu atstatymo brūkšnelius, Sruoga prašė gražinti. Paryškinta atkarpa – ta teksto dalis, kurios Sruoga atsisakė pats, aišku, kad dėl kompromiso. Priešingu atveju, rankraščio teksto surinkimo spausdinimo mašinėle metu, ši dalis būtų praleista arba pakeista. Kaip liudija rankraščio duomenys, jokių esminių pakitimų neįvyko. Sruoga norėjo, kad aprašytas faktas apskritai išliktų. Raudonu rašalu buvo išbraukta tik nedidelė pastraipa, susijusi su subjektyvesniais lietuvių kalinių ketinimais. Pabrėžtina, kad rašytojas atsisakė, palyginti su visu epizodu, tikrai mažiau reikšmingos jo dalies. Paliko pastabą redaktoriui: „Patikrinti atitaisymą!“ Redaktorius, atsižvelgdamas į rašytojo prašymą ir jo padarytas išlygas, epizodą gražino storu mėlynu pieštuku. Gražinta buvo net raudonu rašalu išbraukta autorinio teksto dalis (labai retas, išimtinis atvejas, kai redaktorius nepaisė „autokorektūros“ ir atstatė tekstą, esantį po braukymų sluoksniais).

Drazdauskas rudu rašalu, storu mėlynu pieštuku išbraukė visą LVIII skyrių „Latviški dalykai“. Braukė turbūt dėl kritiško atsiliepimo apie Ganso lageryje buvusius latvių esesininkus, kurie, kitaip nei lietuvis Šešelga, buvo abejingi savo tautiečiams ir lietuvių kaliniams, arba jų pozicija buvo drungna – truputį padėti (išskirtinai – tik latvių kaliniams), bet ne daugiau nei leidžia esesininko statusas ir „garbės“ suvokimas. Redaktoriui, spėtina, nepatiko šiame skyriuje ironizuojamas SS feldfebelis kroatas Andrašek, „tvatydavęs savo katorgininkus [latvius ir lenkus, – *N. M.*] dar šlykščiau, negu Bratkė“ (*LLTIB RS*, p. 357). Pavaizduojamos latvių ir lenkų kalinių pjautynės – kraštutiniai nesutarimai, nesugebėjimas susivienyti net nelaimėje. Akcentuojama keista latvių būdo savybė – įprotis įsikalbėti ir prisišaukti mirtį (Rygos universiteto profesoriaus Konstantino Čakstės mirtis). Grobuoniškas kalinių („vieno prancūzo“ ir kitų) instinktas – numirėlio dantis išsilupti, iš valdžios nuvogti jai priklausęs turtas. Pasiliekančiųjų Ganse ligonių planai, susitarimai su latvių esesininkais dėl pabėgimo. Sruoga pačiame aptariamajame skyriuje jokių pastabų ir braukymų nepaliko. Tik kūrinio turinyje

raudonu rašalu adekvačiai išbraukė *LLTIB RS* redaktoriaus nurodytą šalinti teksto dalį⁶³⁵. *BVSNM* redaktoriui šis skyrius neužkliuvo. Vien šis faktas rodo, kaip nenuosekliai kūrinio tekstuose buvo braukomi ideologiniai duomenys, susiję su įvairių tautybių asmenų nusistatymu nacių politikos atžvilgiu. Kita vertus, bent jau įtarti galima, kad tikrasis cenzorius būtų stengęsis nuosekliau atsisakyti duomenų, neatitinkančių „tautų draugystės“ postulato. Pabrėžtina, kad rankraščio tekste, be stilistinių įvairavimų, visa dėstoma skyriaus medžiaga turinio atžvilgiu yra tapati.

Matuzevičius pasisakė už Drazdausko subraukyto skyriaus atstatymą: „Man atrodo, kad skyrių „Latviški dalykai“ (LVIII.) reikia palikti, nors tai aštrus, opus skyrius“ (p. 9/54). 1957 m. išleistame *Dievų miško* tekste oficialiai gražinta Drazdausko anksčiau kupiūruota teksto dalis.

Drazdauskas vieną šio skyriaus priešlapį buvo pavertęs savo individualia užrašine, kur tamsiai mėlynu rašalu ir paprastu pieštuku buvo sau pasižymėjęs, kokių ideologinių ir humoristinių epizodų reikia apskritai atsisakyti ir ką būtina konkrečiai taisyti⁶³⁶. Drazdauskas, surašydamas stulpeliu, išskaičiavo šiuos dalykus: „Telyčia. Danai. Viešieji namai. Norvegai. Vien tik auksas valdo mus. Žydės ir vaikai“ (*LLTIB RS*, p. 360a).

Šalia kompromisinių teksto braukymų *LLTIB RS* mašinraštyje šliejasi dar kita grupelė panašių pakartojimo atžvilgiu taisymų. Jie išsiskiria tik autokorektūros imitacijos reiškiniu (be papildomų autoriaus replikų, *LLTIB RS* redaktoriaus braukymų, tyliai mechaniškai pakartojant-perkeliant *BVSNM* redaktoriaus taisymus – pasyviai juos „autorizuojant“). Matant tokio tipo braukymą pirmą kartą, susidaro įspūdis, kad esame susidūrę su tikrąja autokorektūra – autoriniu korektūrinio pobūdžio teksto taisymu. Juolab kad *LLTIB RS* mašinraštyje šie teksto taisymai neužkliuvo Drazdauskui – jiems nebūdingi

⁶³⁵ Žr. il. 62 (*LLTIB RS* mašinraščio turinio fragmentas su prievartinės autokorektūros pėdsaku, p. 383).

⁶³⁶ Žr. il. 63 Pažymos viename LVIII skyriaus „Latviški dalykai“ priešlapyje (*LLTIB RS*, p. 360, priešlapis).

daugiasluoksniai braukymai. Kad išaiškėtų, koks tai reiškinys, – tikroji autokorektūra ar tik jos imitacija, t. y. redakcinio taisymo *BVSNM* mašinraštyje analogija, – būtina palyginti, kaip su ta konkrečia teksto vieta elgėsi *BVSNM* redaktorius ir kaip *LLTIB RS* mašinraštyje – pats Sruoga, kokia jos pirminė stadija – ar ji įrašyta rankraštyje, kaip kito mašinraštyje ar apskritai – tik jame atsirado. Pavyzdžiui, XI skyriuje „Žingsniu per galvas“ *BVSNM* redaktorius raudonu pieštuku suskliaudė stilistiškai žymėtą frazę – individualų sruogišką palyginimą, kuris redaktoriui pasirodė kaip nereikalingas pridūrimas, kandi ironiška replika. Aktualinamas tipiškas esesininkų požiūris į kalinius – kaip į gyvulius:

Ne, – nėra kvailių kitą kartą bandyti praustis!

Ir vis dėlto tokių kvailių nuolat atsirasdavo... [-] [om orig phr Kam gi kitaip sakytu:

Bepigu kiaulei – nei kojos autis, nei burna praustis...]“ (*BVSNM*, p. 57)⁶³⁷

Sruoga pagal *BVSNM* redaktoriaus pavyzdį išbraukė šią teksto atkarpą ir *LLTIB RS* mašinraštyje. Žirgulyš, fiksuodamas šį taisymą, neabejodamas jį komentavo kaip aiškiausią autorinę pataisą: „Nubraukta, matyt, prieš duodant leisti rankraštį – tuo pačiu rašalu, kaip ir kiti mašinraščio korektūriniai pataisymai“ (p. 2/3–13/14). Kaip autokorektūra šis taisymas suprastas ir kitų

⁶³⁷ Žr. il. 64: a) *R* [VIII. *Žingsniai per galvas*], p. 48 (1–2 eilutės iš apačios: „*Ne, nėra kvailių kitą kartą bandyti praustis!* // *Ir vis dėlto tokių kvailių nuolat atsirasdavo.*[-]“) [aptariamoms frazėms rankraštyje dar nėra; ją sąmoningai autorius pridėjo jau mašinraščio pakopoje. Pridėjimo prasmingumas išryški, lyginant panašias situacijas kituose atsiminimuose iš Štuthofo. Stasys Yla, rašydamas apie vadinamąsias švaros popietes, užsiminė apie lietuvių kalinių norą švarintis, siejamą apskritai su žmogiškumo pojūčiu: „Pas mus, tiesa, nieko įtartino nerado, nes tada dar mes patys stengėmės rūpestingiau praustis; dar vis norėjom jaustis žmonėmis ir, neraginami, palaikėme švarą. Kiti užguiti kaliniai turbūt šito noro jau nebeturėjo“ (Stasys Yla, *op. cit.*, p. 54). Siekiant nužmoginti, prausykla buvo net neprieinama: „Prausykla su purkšlėmis ir šiltu vandeniu buvo tik naujiems kaliniams praustis. Senieji, išskyrus prominentus, mėnesiais negalėdavo čionai patekti“ (Stasys Yla, *op. cit.*, p. 117–118).]; b) *BVSNM* [XI. *Žingsniu per galvas*], p. 57; c) *LLTIB RS* [id], p. 57.

redaktorių – nepateko į *Dievų miško* leidimus (1957, p. 90; 1997, 289; 2005, p. 76).

XII skyriuje „Numirėliška dalia“ Sruoga, remdamasis *BVSNM* redaktoriaus taisymu, mėlynu rašalu išbraukė šią teksto dalį:

Ir balti gyvulėliai, matyti, nespėję laiku pas kitus pabėgti, skuta kruta [numirėlio, – *N. M.*] drabužių paviršiuje mažais būreliais, nelyginant avytės, pikto šuns išgąsdintos [–] [om orig phr ir nepajėgiančios kruvon susirinkti.]⁶³⁸ (*LLTIB RS*, p. 58)

Į šią frazę *BVSNM* redaktorius turbūt žiūrėjo kaip savaime suprantamą informaciją, vertino kaip stilistinio pertekliaus rezultata. O gal kaip tik ja norėtas išreikšti įprastas, tipiškas paradoksalus galvojimas, kad, lageryje numirus žmogui, į šį faktą „gyviau“ sureaguoja tik „balti gyvulėliai“, netekę „būsto“.

LLTIB RS mašinraštyje Sruoga, pašalindamas šią frazę, matyt, tikėjosi, kad Drazdauskas nebepasakio. Drazdauskas, neatsižvelgdamas į „autokorektūrą“, žaliu rašalu šalino visą palyginimą. Vėliau braukymą darkart patvirtino storu mėlynu pieštuku.

Visuose leidimuose įsitvirtinusi *BVSNM* redaktoriaus nuomonė dėl nurodytos šalintinos teksto atkarpos (1957, p. 92; 1997, p. 290; 2005, p. 77).

XII skyriuje „Numirėliška dalia“ *BVSNM* redaktorius visai be reikalo, tik dėl papildomų stilistinių niuansų, raudonu pieštuku taisė šį autorinį posakį:

Apie artimo meilę, apie humaniškumą buvo **kadaise** [ver ins] daug knygų prirašyta... **Et, tuščia, ju:** [pro orig ne.] neverta jos skaityti!⁶³⁹ (*BVSNM*, p. 61)

⁶³⁸ Žr. il. 65: a) *R* [IX. *Numirėliška velniava*], p. 49 (18–22 eilutės iš viršaus: „– *Kaip gi ji čia dabar nešti? – neišmanai, – toks baisus jisai, tas numirėlis, ir balti gyvulėliai, matyti, nespėję laiku pas kitus pabėgti, kruta-skuta drabužių paviršiuje mažais būreliais, nelyginant avytės, pikto šuns pergąsdintos ir nepajėgiančios kruvon susirinkti.*“; b) *BVSNM* [XII. *Numirėliška dalia*], p. 58; c) *LLTIB RS* [id], p. 58.

Į *LLTIB RS* mašinraštį Sruoga mėlynu rašalu perkėlė šią *BVSNM* redaktoriaus padarytą pataisą. Ji atsispindi visuose leidimuose (1957, p. 94; 1997, p. 291; 2005, p. 79).

XIV skyriuje „Klipatų klipatos“ *BVSNM* redaktorius suskliaudė individualų pasakotojo ištartą prakeiksmą, adresuotą nekaltų žmonių trėmėjams į lagerius:

Jie savo žmogiškąją menkystą galėtų atpirkti tikrai tuomet, jei patys savo dienas baigtų tose pačiose sąlygose, į kuriuos kitus tremia besivadovaudami pamišėliškomis idėjinėmis fikcijomis! Kitaip – amžių prakeikimas slėgs ne tik jų atmintį, slėgs ir jų palikuonių palikuonis!

[–] [om orig phr Tegul bus prakeiktas jų vardas per amžius amžinuosius!]⁶⁴⁰ (*BVSNM*, p. 72)

Šią frazę turėtume skaityti XIV skyriuje „Klipatų klipatos“ tarp 1 ir 2 pastraipos iš viršaus, po žodžių „Kitaip – amžių prakeikimas slėgs ne tik jų atmintį, slėgs ir jų palikuonių palikuonis!“ (2005, p. 92).

BVSNM redaktorius šios frazės turbūt atsisakė dėl panašios informacijos pakartojimo – suprato kaip stilistinį balastą. Sruoga, priešingai, manytume, šią frazę net išskyrė, būtent norėdamas sustiprinti, aktualizuoti prakeiksmą.

LLTIB RS mašinraštyje Sruoga mėlynu rašalu išbraukė šią frazę tiksliai pagal *BVSNM* redaktoriaus teiktą pavyzdį.

Dievų miško redaktoriai šį autorinį braukymą laikė autokorektūra. Todėl ši autorinė frazė nepateko į *Dievų miško* leidimus (1957, p. 107; 1997, p. 301; 2005, p. 92).

⁶³⁹ Žr. il. 66: a) *R* [IX. *Numirėliška velniava*], p. 51 (2–3 eilutės iš apačios: „Pagal tą pavyzdį pasijudino antras, trečias... kad ir numirėliai, vis dėlto norėtų dar pagyventi. Viešpatie, Viešpatie!“ [pirminis įrašas buvo toks] [žr. il. 38 b]; b) *BVSNM* [XII. *Numirėliška dalia*], p. 61; c) *LLTIB RS* [id], p. 61; [mašinraštyje buvo pakeistas rankraščio pirminis variantas Viešpatie, Viešpatie!].

⁶⁴⁰ Žr. il. 67: a) *R* [XI. *Klipatų klipatos*], p. 61 (7 eilutė iš apačios: „[–] *Slenka, slenka... Visokių tautų, visokių profesijų žmonės.*“) [rankraštyje aptariama frazė dar neįrašyta – atsirado tik mašinraščio etape]; b) *BVSNM* [XIV. *Klipatų klipatos*], p. 72; c) *LLTIB RS* [id], p. 72.

BVSNM redaktoriui nepatiko dar vienas epizodas, spėtina, dėl tapataus žodžio stilistinio pakartojimo:

O čia – niekur nieko! Jokios prasmės! Niekas tau jokios pagalbos neteiks. Niekas tavęs neatjaus, nepaguos, į mirties paslaptį pakeleivingos meilės žodžiu nepalydės.

Ar negeriau būti pasmerktam mirti ir pakartam, negu šitokiu būdu – iš bado puvančiose žaidose sukniubti?! [...]

Baisūs buvo kiti *naikinimo* lageriai, kur būdavo atveža kalinį ir tuojau nužudo. Bet tas pats žudymas faktinai vyko ir *Dievų miško* padangėj. Skirtumas buvo tik tai, kad čia žmogų nukankindavo, čiulpte iščiulpdavo jo sveikatą, jo jėgas, versdavo jį mirti iš bado [–] [om orig ver žaidose].⁶⁴¹ (*BVSNM*, p. 73)

Sruoga turbūt pakartojo tą patį žodį, sąmoningai siekdamas išryškinti neišvengiamos mirties lageryje pobūdį. *LLTIB RS* mašinraštyje, išbraukdamas šį žodį mėlynu rašalu, atsisakė aktualinti situaciją, prioritetą teikė grynai stilistiniam teksto sutvarkymui. Visuose *Dievų miško* leidimuose autorinio žodžio atsisakyta (1957, p. 109; 1997, p. 303; 2005, p. 94).

XIV skyriuje „Klipatų klipatos“ *BVSNM* redaktorius raudonu pieštuku buvo suskliaudęs šią pastraipą:

Kiekvienam katorgininkui tai [slenkanti klipatų komanda, – *N. M.*] įtikinamas *memento mori*. Visi vienodai nori gyventi. Ir visi vienodai žino: už mėnesio, už kito – vistiek atsidursi klipatų komandoj.

⁶⁴¹ Žr. il. 68: a) *R* [XI. *Klipatų klipatos*], p. 63 (4–15 eilutės iš viršaus: „*O čia – niekur nieko! Jokios prasmės! Niekas tau jokios pagalbos neteiks. Niekas tavęs neatjaus, nepaguos.*

Ar negeriau būti pasmerktam mirti ir pakartam, negu šitokiu būdu – iš bado puvančiose žaidose numirti?! Kariamajam bent paskutinį norą išpildo, – pavalgyti duoda, dūmą praryti, laišką parašyti, mauškę nugerti...

O čia – paspyria koja – ir viskas!

*Baisūs buvo kiti – naikinimo lageriai (Maidanek ir kt.), kur atveža kalinį ir tuojau nužudo. Bet tas pats žudymas faktinai vyko ir Dievų miško padangėj. Skirtumas tik tai, kad čia žmogų nukankindavo, čiulpdavo, versdavo mirti iš bado žaidose...“); b) *BVSNM* [XIV. *Klipatų klipatos*], p. 73; c) *LLTIB RS* [id], p. 73.*

[–] [om orig phr Iš čia tai ir atsiranda katorgininkuose tasai žvėriškas instinktas gyventi: bet kuria kaina išsilaikyti. Iš čia tasai hijeniškas katorgininkų tarpusavio santykių žiaurumas. Tie dalykai paaiškėja daug vėliau. Naujokas, vos čionai patekęs iš gyvojo pasaulio, labai mažai tesupranta.]⁶⁴² (BVSNM, p. 74)

BVSNM redaktorius, susklausdamas šią pastraipą, paliko tik patį faktą – slenkančių klipatų – kiekvienam kaliniui gresiančios mirties – simbolinį vaizdinį. Atsisakyta savotiško mini filosofinio intarpo – individualaus pasakotojo įžvalgaus ir tiesmuko samprotavimo apie drastiškų, žiaurių kalinių tarpusavio santykių pagrindinę priežastį – „žvėrišką instinktą gyventi“.

LLTIB RS mašinraštyje Sruoga mėlynu rašalu išbraukė šią teksto dalį, nors ji jau figūravo rankraštyje ir autorinių taisymų metu nebuvo pašalinta, tik šiek tiek stilistiškai pakoreguota.

Žirgulyš šio skyriaus nuorašo paraštėje paliko svarbią pastabą apie numanomą braukymų mėlynu rašalu atsiradimo laiką. Jis turbūt teisingai spėjo, kad ši pastraipa „paties autoriaus išbraukta prieš siunčiant rankraštį Leidyklon, – tuo pačiu rašalu, kaip ir kiti aiškiai autoriaus rankos smulkūs redakciniai bei korektūriniai pataisymai“ (*LLMA*, 1946, p. 79). Jei Sruoga tikrai mėlynu rašalu taisė prieš siųsdamas *LLTIB RS* mašinraštį į leidyklą, tuomet jau prieš taisydamas turėjo turėti prieš save ir *BVSNM* mašinraštį, tapusį pavyzdžiu, kaip reikia tvarkyti ir ką privalu šalinti iš autorinio teksto.

Matuzevičius šios pastraipos atžvilgiu svyravo. Nors į visus Sruogos taisymus mėlynu rašalu žiūrėjo kaip į tikrąsias autokorektūras, būtent šį epizodą gražino. Priešleidybiniame *Dievų miško* mašinraštyje (*LLMA VR*, 1957) ši pastraipa atstatyta, o 1957 m. jau išleistame tekste jos nėra (1957, p. 109–110). Tik 1997 m. *Dievų miško* tekste ši pastraipa gražinta (p. 303).

⁶⁴² Žr. il. 69: a) *R* [XI. *Klipatų klipatos*], p. 63 (23–26 eilutės iš viršaus: „Iš čia tai ir atsiranda katorgininkuose tasai žvėriškas instinktas gyventi: bet kuria kaina išsilaikyti. Iš čia tasai hijeniškas kalinių tarpusavio santykių žiaurumas.

Tie dalykai paaiškėja daug vėliau. Naujokas dar maža tesupranta.“); b) *BVSNM* [XIV. *Klipatų klipatos*], p. 74; c) *LLTIB RS* [id], p. 74.

LI skyriuje „Žydžių potvynis“ Sruoga taip pataisė paskutinį sakinį apie žydžių laukiantį likimą lageryje:

[...] viso gi lageryje žydžių buvo apie 35 tūkstančius, ir jos visos buvo pasmerktos mirti, – na, kaip ir visi kiti politiniai kaliniai. Šis sprendimas iki galo įvykdyti esesninkam nepavyko_[1] [–] [ras orig phr bet tai buvo jau nebe jų kaltė...] (LLTIB RS, p. 307)

Mėlynu rašalu išbraukta subjektyvi ir kandi konstatuojamoji replika. Susidaro įspūdis, kad esame susidūrę su tikru autoriniu teksto taisymu. Jei palyginame *LLTIB RS* mašinraštį su *BVSNM* ir rankraščio tekstais, įsitikiname, kad pirminis įspūdis yra klaidingas. *BVSNM* redaktorius šią teksto atkarpą buvo suskliaudęs raudonu pieštuku. Sruoga taip pat taisė *LLTIB RS* tekstą – tiesiog padarė tai, ką nurodė *BVSNM* redaktorius. Galbūt net tikėjosi, kad, pašalinęs šią repliką, išgelbės Drazdausko subraukytą epizodą apie esesininkų užkankintas ir vėrmachtiečių globojamas žydes *LLTIB RS* mašinraštyje (p. 307). Rankraštyje ši frazė jau buvo įrašyta: „viso gi lagery žydžių buvo apie keturias dešimtis tukstančių, ir jos visos buvo pasmerktos – anksčiau ar vėliau – mirti pačia baisiausia mirtimi. Šis sprendimas iki galo įvykdyt esesninkam nepavyko, bet tai buvo ne jų kaltė...“ (R, p. 248).

Tik 1997 m. *Dievų miško* leidime ši frazė gražinama kaip autentiška (p. 503).

Reikia pastebėti, kad autokorektūrinių paties Sruogos braukymų mėlynu rašalu *LLTIB RS* mašinraštyje, kurių neprovokavo jokios išorinės jėgos, taip pat yra. Taisymus mėlynu ir raudonu rašalu *LLTIB RS* mašinraštyje galime laikyti tikrai autoriniais tada, kai jų neskaito *BVSNM* redaktoriaus nuorodos ir Drazdausko braukymai. Pavyzdžiui, rašytojas savarankiškai nusprendė atsisakyti ironiško komentaro, stebint numirėlių gyvaliojimo sceną prie ligoninės:

Kiti numirėliai buvo dar su drabužiais. Kiti – mirksėjo ir žiopčiojo. Kiti – rankas ir kojas krutino, ar tik ne atsikelti ir pabėgti posmuodami? Poris numirėlių sėdėjo ant sniego ir apdėjusiomis akimis, it durnaropių prisiėdę, dairėsi aplinkui...

[–] [ras orig phr Reginys buvo retai tepasitaikas, – pirmos rūšies!] (LLTIB RS, p. 60)

Sruoga išbraukė tiesmukesnius pasakymus, kurių turinys buvo aiškus iš kitų frazių:

Lagery klausti negalima. Lagery turi būti psichologas ir pranašas. Turi žinoti, kada kas kokiam banditui į galvą šauna. Turi pats numanyti, kas ant seilės užėjo tave lydinčiam mušeikai. [–] [ras orig phr Niekas tau nieko nepaaiškins.] Gausi mušti [–] [ras orig ver tol], kol suprasi savaime, ko jisai nori. (LLTIB RS, p. 68)

XVIII skyriuje „Ligonių statyba“ Sruoga esesininką Haupt tiek rankraštyje (R, p. 86), tiek vėliau mašinraštyje pavadino „Ligoninės faktinu diktatorium“ (M, p. 100). Vėliau pirminio įrašo mėlynu rašalu pats savarankiškai, niekieno neverčiamas atsisakė. Ankstesnį įvardijimą pakeitė – „Ligoninės tikras valdovas“. Sruoga atsisakė pirminio įrašo, matyt, todėl, kad lygiai tokią pačią formuluotę taikė apibūdinamas kitą politinį kalinį – Jan Weit: „Ir Hauptas ligoninėje diktatoriavo, po teisybei, tiktai oficialiai. Ne oficialus, bet faktinas diktatorius [pabraukta mano, – N. M.] ilgą laiką buvo kalinys, „ober-capo“ – vyresnysis kapas, Jan Weit“. Rašytojas šiuo atveju pats jautė pakeitimo poreikį dėl stilistinio pasikartojimo ir būtinybės ieškoti tikslesnių įvardijimo būdų. Sąvokos pakeistos, atsižvelgiant į minėtų esesininkų veiklos specifiką ir pareigybių pobūdį, santykių su kaliniais ypatybes.

Savarankiškai papildytas pirminis XLVIII skyriaus pavadinimas „Statybinis karštis“. Mėlynu rašalu Sruoga, turėdamas mintyje du svarbiausius dalykus, vykstančius lageryje, – statybas ir vagystes (konkrečius reiškinius), metaforiškai įvardijo: „Statybinis karštis ir organizacija“ (LLTIB RS, p. 283).

Žvelgiant į *LLTIB RS* mašinraščio turinį, atrodo, kad visi ten esantys taisymai Sruogos ranka mėlynu ir raudonu rašalu yra neabejotinai autoriniai. Sruoga „Turinyje“ yra įvedęs tris konkrečias pataisas: XXIII skyriaus pirminį pavadinimą „Garbės katorgininkai“ buvo nubraukęs mėlynu rašalu ir viršuje užrašęs kitą variantą – „Nuo tų durų lig tų durų...“ (*LLTIB RS*, p. 381); mėlynu rašalu papildė XLVIII skyriaus pirminį pavadinimą, pridėdamas paskutinius du žodžius: „Statybinis karštis ir organizacija“ [pabraukta mano, – *N. M.*] (*LLTIB RS*, p. 382); raudonu rašalu visai išbraukė LVIII skyrių „Latviški dalykai“ (*LLTIB RS*, p. 383). Tik atlikę šių taisymų analizę, t. y. palyginę pirminius autorinius variantus su rankraščio medžiaga, *BVSNM* ir *LLTIB RS* mašinraščių redakciniais-cenzūriniais variantais, įsitikiname, kad tarp šių taisymų yra vienintelis, laikytinas tikrąja autokorektūra – pirminio XLVIII skyriaus pavadinimo „Statybinis karštis“ tikslinimas, pridėdamas pažymą: „ir organizacija“. Visi kiti autoriaus taisymai „Turinyje“ neatspindi jo tikrosios valios – yra redaktorių primesti, išprovokuoti.

Vis dėlto tikrųjų autokorektūrų yra mažai. Daug daugiau ją primenančių (imituojančių) taisymų – pakartojimų.

Kai ideologinis turinys nebuvo liečiamas, sunku nustatyti, ar rašytojas tikrai manė, kad redaktorius pateikė stilistiškai geresnį variantą, ar tiesiog *BVSNM* redaktoriaus taisymams beveik nuosekliai pakluso. Matyti, kad *BVSNM* redaktoriui ypač nepatiko stilistiniai pakartojimai, tam tikrų situacijų, charakterių ar detalių aktualinimas, tiesmukai suprastas kaip bereikšmis pakartojimas, balastinė informacija. Komentaruose, nors ir pasirinkus redaktoriams stilistiškai, jų nuomone, „geresnį“ variantą, reikėtų paminėti ir pirminį autorinį variantą, juolab jei jis aiškiai įrašytas jau rankraštyje, iš pradžių, iki redakcinių taisymų, nebuvo judintas mašinraštyje. Būtinai paaiškinti keitimo priežastį ir argumentus, t. y. identifikuoti, kieno balsu – kas – pasakyta, ir – kieno valia – kas – nuspręsta, kur ir kaip yra „susiliejusios“, nors ir ne tapačios, autoriaus ir *BVSNM* redaktoriaus nuomonės, koks to tariamo „susiliejiimo“ savarankiškumo laipsnis.

Stilistinius taisyms pagal *BVSNM* pavyzdį galime neabejodami laikyti gerais tik tada, kai nereikalingas tapačių žodžių pakartojimas yra akivaizdus, kai nėra jokių papildomų prasmės niuansų (pvz.: „Man į lovą buvo paguldytas ligonis su viduriu šiltine, kurio šiaip taip atsikračiau atidavęs mūsų palatos sanitarui [–] [pro orig atidavęs]“ (*LLTIB RS*, p. 115). *BVSNM* redakcinis diktatas, tapęs imperatyvu autoriui, yra ideologinio pobūdžio nemotyvuotos galios ir aklo paklusnumo prasme, todėl tokie kontaminuoti taisymai skiriami prie ideologinių taisyčių grupės.

5. 3. *Dievų miško* nuorašų tekstai

Galima spėti, kad *Dievų miško* mašinraštis (*LLTIB RS*⁶⁴³; per kalkę spausdintas *BVSNM* egzempliorius) po viešo susidorojimo 1946 m. spalio 1 d. rašytojų susirinkime buvo perrinktas. Neaišku, kas, kur ir su kieno spausdinimo mašinėle dar kartą perrinko tekstą⁶⁴⁴. Vienas mašinraščio nuorašas – *LLMA* (Vytauto Maknio fondas⁶⁴⁵). Jo kopija – *LNB RKRS* saugomas egzempliorius⁶⁴⁶, spausdintas per kalkę.

⁶⁴³ *BVSNM* per kalkę rašyto teksto priešlapyje išliko įrašyta autentiška data: Vilnius, 1945. Remiantis šiuo įrašu, galima teigti, kad taip pat datuojamas turi būti ir *LLTIB RS* saugomas tekstas (neišlikus originaliam priešlapiui, jau fondų darbuotojai paliko prieraišą: „be datos“).

⁶⁴⁴ Disertacijos autorė praktiškai patikrino, kaip rašė Sruogos mašinėlė, ir įsitikino, kad būtent šia mašinėle rinkti tik *LLTIB RS* ir *BVSNM* mašinraščių tekstai. *LLMA* ir *LNB* saugomi *Dievų miško* mašinraščių tekstai rinkti jau kita spausdinimo mašinėle. Nors „Paaiškinimuose“ teigta priešingai (p. 612, 621).

⁶⁴⁵ Balys Sruoga, *Dievų miškas*, I–II dalys, [mašinraštis; nuorašas], 1946, in: *LLMA*, f. 470, ap. 1, b. 5, 6.

⁶⁴⁶ Balys Sruoga, *Dievų miškas* [mašinraštis], 1946, in: *LNB*, f. 33, b. 7_{1–4}.

Kad šiais nuorašais buvo suinteresuotas pats autorius ir rūpinosi juos perduoti saugoti patikimiems artimiems žmonėms, liudija atsiminimai. Buvęs Sruogos studentas, teatrologas Maknys prisiminė:

Štai čia Kaune jis atėjo pas savo senus pažįstamus Nemeikšus. Ir aš ten buvau. Nemeikšai buvo man labai artimi žmonės. Aš daug su jais bendraudavau, bendradarbiaudavau. Ir štai, Sruoga prie manęs ir sako Nemeikšaitėi: Maryte, tu jau žinai, koks likimas „Dievų miško“, jo neleidžia, stačiai sukonfiskavo, kone sulikvidavo. Paimk vieną egzempliorių ir laikyk. Tai mašinraštis, rankraštis-mašinraštis su pastabom, kurios padarytos su tais, kurie jį peikė. Ir štai tą egzempliorių perdavė Nemeikšaitėi. Bet Nemeikšaitė sako: tai aš tai ką, o vat Vytautas, jis domisi tokiais dalykais. Tai jis geriausiai. Ir štai jie man abudu įteikė man tą egzempliorių. „Dievų miškas“. Turiu aš jį ir šiandien. Kaip tokį brangų atsiminimą.⁶⁴⁷

Kam buvo atiduotas saugoti, kur buvo laikytas per kalkę rinktas *Dievų miško* egzempliorius (*LNB RKRS*), žinių nėra. Aišku tik tiek, kad į *LNB RKRS* fondus jį perdavė Žirgulytis (1957 IX 18), dirbęs su šiuo tekstu, rengiantis kūrinio išleidimui 1957 m.

Kiek pats Sruoga dėmesio skyrė nuorašų tekstams (ar pats perrinko kita, ne savo, spausdinimo mašinėle, ar kieno nors prašė surinkti, ar peržiūrėjo nuorašą, jei taip, – kaip kruopščiai ir su koku interesu tai atliko), taip pat duomenų nėra. Išlikęs tik autentiškas autoriaus valią liudijantis faktas – saugumo sumetimais turėti originalo kopiją.

Abiejuose nuorašų tekstuose pirma nebuvo palikta jokių *LLTIB RS* mašinraščiui būdingos redakcinės intervencijos nuorodų, komentarų ar bent užuominų. Konkrečias *LLTIB RS* mašinraštyje taisytas ir brauktas vietas Žirgulytis jau vėliau (1957) nurodė laužtiniuose skliaustuose, fiksacinio pobūdžio pastabose (*LLMA*, 1946) arba tik pažymėjo raudonu rašalu (*LNB RKRS*, 1946). *LLMA* (1946) nuorašas lygintas net ne vieno, o kelių, galbūt keturių ar net daugiau,

⁶⁴⁷ Vytautas Maknys, „Atsiminimai apie profesorių Balį Sruogą“, Kaunas, 1989, in: *BVSNM*, 1814 Rp, p. 9.

skaitymų metu (skirtingi rašikliai: paprastas, žalias, raudonas, mėlynas pieštukas, raštas – tapatus).

Dievų miško nuorašai (*LLMA / LNB RKRS*) turinio prasme atspindi originalų autentišką *Dievų miško* tekstą (*LLTIB RS*). Juose, be elementarių korektūrų, yra nenuoseklumų, susijusių greičiausiai tik su nesąmoningais, netyčiais, iš mechaninės perrinkimo inercijos atsiradusiais riktai: pavienių autoriaus žodžių praleidimų, sukeitimų vietomis, formų trumpinimo, ilginimo, pakeitimo. Bet didesnės teksto atkarpos, perrenkant jas spausdinimo mašinėle, – nepažeistos. Neaiški tik perrašinėtojo pozicija – pastebimas neapsisprendimas, kaip elgtis su *LLTIB RS* mašinraštyje esančiomis Sruogos paliktomis „autokorektūromis“ raudonu ir mėlynu rašalu. Vienu atveju perrinkinėtojas Sruogos „autorinių“ taisymų nepaisė, lyg ir nujausdamas, kad jie gali būti prievartiniai, kitu atveju nebeperrenkino rašytojo ranka išbrauktų teksto vietų. *Dievų miško* nuorašai egzistuoja kaip kūrinio istoriniai dokumentai. Būtent tokiu aspektu 1957 m. Žirgulys juos ir lygino su *LLTIB RS* mašinraščiu. Šiais *Dievų miško* nuorašų tekstais kūrinio leidybos procese remiamasi nebebuvo. Tiesa, Matuzevičius savo redakcines pastabas rašė skaitydamas kūrinio nuorašą – *LLMA* 1946 m. mašinraščių (redakcinės nuorodos sutampa su būtent to teksto pažymomis). Bet turbūt todėl, kad pagrindinis *Dievų miško* tekstas (*LLTIB RS*) buvo pas redaktorius praktikus – Rudoką ar Žirgulį (*LLTIB RS* mašinraštyje yra išlikę būtent šių abiejų redaktorių rašto pavyzdžių).

Visi kiti *Dievų miško* mašinraščiai yra susiję jau su redaktorių sąmoningomis pastangomis vienaip ar kitaip (per)formuoti kūrinio tekstą. Būtent šiame autorinio teksto rengimo leidybai etape ideologiniai motyvai, kartais net individualios redaktorių ambicijos ir įsitikinimai sureikšminti labiau nei autoriaus ketinimai. Nors visus *Dievų miško* redaktorius vienijo panašus tikslas – pats kūrinio pasirodymo viešojoje erdvėje faktas. Drazdauskas siekė bet kokia kaina išleisti kūrinį, nepaisant jo pažeidimų mastų. Matuzevičiui, Rudokui, Žirguliui buvo labai svarbus jau ir kūrinio autentikos klausimas, ne vien tik išleidimas.

Drazdauskas, baigdamas redaktoriaus darbą Valstybinės grožinės literatūros leidykloje (1948), paliko galutinę *Dievų miško* redakciją, parengtą spaudai⁶⁴⁸. Ši redakcija neseniai atrasta Lietuvių literatūros ir meno archyve (*LLMA*). Iki šiol apie ją nežinota. Ji išsiskyrė ypatinga redaktoriaus saviveikla. Tai – visus *LLTIB RS* egzemplioriuje esančius redaktoriaus taisymus ir braukymus atspindintis, tik iš naujo surinktas tekstas – „švarraštis“ (palyginus su *LLTIB RS* pribraukytu mašinraščio tekstu). Priešlapyje Drazdauskas įrašė: „Perredaguota ir sutvarkyta 1948-07-10. [parašas] Trūksta rimto įvadinio straipsnio. 1948-07-10. [parašas] Prieš atiduodant spausdinti ir turint įvadinį straipsnį reiktų dar duoti parašyti porą recenzijų. 1948-08-25“⁶⁴⁹. 1947 m. spalio 3 d., likus kelioms savaitėms iki rašytojo mirties, tuometiniam Lietuvos KP(b) CK sekretoriui Preikšui už *Dievų miško* recenziją išmokėtas honoraras – 1125 rb.⁶⁵⁰ Minima recenzija archyve nerasta. Šis paradoksalus faktas rodo, kad vis dėlto buvo galvojama apie *Dievų miško* išleidimą, praėjus metams po viešo kūrinio sutriuškinimo rašytojų visuotinio susirinkimo metu. Drazdauskas, laviruodamas ir smarkiai rizikuodamas, spėtina, ketino reabilituoti kūrinį jį sužlugdžiusio žmogaus rankomis. Buvo šio beprotiško leidybinio „sandėrio“ *spiritus movens*.

⁶⁴⁸ Balys Sruoga, *Dievų miškas*, [per klaidą patekęs į buvusios leidyklos darbuotojų pažymėtą aplanką *Rankraštis su autoriaus taisymais ir leidyklos vyr. redaktoriaus pastabomis*, 1960], in: *LLMA*, f. 23, ap. 2, b. 1565.

⁶⁴⁹ *Ibid.*

⁶⁵⁰ Grožinės literatūros leidyklos išmokėto honoraro sąrašas Nr. 28, 1947-10-03, in: *LLMA*, f. 23, b. 3, ap. 4 [Autoriams, vertėjams, dailininkams ir kitiems neetatiniams darbuotojams leidyklos bendradarbiams honorarų išmokėjimo lapai už 1945, 1946 ir 1947 metus], p. 301. Išmokėtų honorarų duomenų lape yra įrašas, kad Sruogai tuo pačiu kartu už originalius kūrinius *Kazimierą Sapięgą* ir *Dievų mišką* išmokėta 5220 rb. Dėl apgadinto dokumento iki galo neaiškus, bet spėtinai tolesnis įrašas: Preikšui už red. „Die[?] ill lit]“ išmokėta 1680 rb. suma. Galima spėti, kad Drazdausko redakcinės pataisos *Dievų miško* mašinraštyje nebuvo visai savarankiškos – jos yra neatsiejamos nuo primestos Preikšo valios. Redakcinė „instancija“, kaip ir kūrinio autoriaus fenomenas, nėra „gryni“, „skaidrūs“, „monodiniai“. Jiems būdinga problematiška sumišusių „balsų“ įvairovė.

70. Valio Drazdausko suredaguoto *Dievų miško* egzemplioriaus titulinis puslapis. 1948 (*LLMA*, f. 23, ap. 2, b. 1565)

Drazdausko galutinę kūrinio redakciją⁶⁵¹ galėtume įvardyti drastiškai – Drazdausko *Dievų mišku*. Šiame „švarraštyje“ nebėra būtent tų vietų, kurias Drazdauskas buvo pirma išbraukęs ir nebegražinęs po Sruogos pastabų *LLTIB RS* mašinraštyje. Jame atsispindi visos redakcinės pataisos, „autokorektūriniai“ variantai. Nėra jokių specialių pastabų, prierasų ar pažymų apie kupiūruotas autentiško teksto vietas, pakeitimų motyvacijos. Be šių konkrečių nuorodų, jei toks tekstas 1948 m. būtų išleistas, skaitytojas galvotų, kad prieš save turi tokį tekstą, kokį buvo parašęs Sruoga. Deja, išleisti buvo ruošiamasi autentiško teksto imitaciją – redakcinį pakaitą.

Drazdauskas stengėsi, kad kūrinys pasirodytų toks, kokį būtų galima išleisti, taikantis prie esamų istorinių sąlygų. Jis rūpinosi, kad skaitytojas turėtų galimybę bent iš dalies pajusti kūrinio dvasią. Pati išleidimo galimybė (su „prastūmimo“ tikimybe) buvo svarbesnė už kūrinio autentiškumą.

Žirgulytis yra akcentavęs, kad redaktorius, suinteresuoto išleisti kuo daugiau gerų knygų (papildysime, ypač stalinizmo laikotarpiu), veikla buvo neatsiejama nuo cenzūrinės praktikos: „Redaktorius [...] buvo kartais daugiau cenzorius nei redaktorius“⁶⁵². Drazdauskas ir Tornau, pasak Žirgulytės, patys dirbdavo su tekstais, juos kruopščiai peržiūrėdavo: „jie kaip reikiant patys išnagrinėdavo originalios knygos rankraštį, nes jautėsi už jį atsakingiausi“⁶⁵³. Stengdamiesi pašalinti „įtartinas“ ir „kliūvančias“ tekstų vietas pirmiau, nei tai bus padaryta tikrųjų ideologų jau už leidyklos ribų. Atliko preventyvinės cenzūros funkciją: „Jie, ir patys cenzūruodami, bandydavo apeiti aukštesnę cenzūrą – su mažesniu blogiu

⁶⁵¹ Balys Sruoga, *Dievų miškas*, [mašinraštis], 1948, in: *LLMA*, f. 23, ap. 2, b. 1565.

⁶⁵² Aleksandras Žirgulytis, *Tekstologijos bruožai*, p. 228.

⁶⁵³ *Ibid.*, p. 253.

išvengti didesnio blogio⁶⁵⁴. Į Drazdausko redaguotą *Dievų miško* nuorašo tekstą reikia žiūrėti kaip į autoriui ir redaktoriui primestos svetimos valios rezultata.

LLMA aptiktas dar vienas iki šiol niekur nepaminėtas *Dievų miško* mašinraštis – vadinamasis priešleidybinis egzempliorius⁶⁵⁵.

71. *Dievų miško* mašinraščio (1957) titulinis puslapis su redaktoriaus Vytauto Rudoko pažymomis (*LLMA*, f. 23, ap. 2, b. 333)

Tai – 1948 m. Drazdausko teiktos galutinės *Dievų miško* redakcijos nuorašas. Jis ypatingas tuo, kad redaktorius Rudokas, remdamasis *LLTIB RS* mašinraščiu, mėlynu rašikliu gražino daugelį anksčiau Drazdausko kupiūruotų teksto vietų, jas iš naujo įrašydamas, įterpdamas, didesnes atkarpas įklijuodamas atskiruose lapuose, ištaisydamas korektūros klaidas⁶⁵⁶. Priešleidybinis *Dievų miško* egzempliorius gerai atspindėjo ir *LLTIB RS* mašinraštį (aiškiai ir tiksliai matyti, kokias teksto vietas braukė ir taisė Drazdauskas – jos buvo Rudoko gražintos ar prirašytos), ir kartu – 1957 m. pirmą kartą išleistą kūrinio tekstą (priešleidybinis mašinraštis – tiesiog redaktorių darbinė medžiaga: sutampa redaktorių atstatytos ar pataisytos tekstų vietos). Tos teksto atkarpos, kurios dar neatstatytos 1957 m. išleistame *Dievų miške*, praktiškai negražintos ir priešleidybiniame kūrinio teksto mašinraštyje.

1957 m. teikiamuose „Paaiškinimuose“ sakoma, kad: „Spausdinamas tekstas paimtas iš autoriaus spaudai paruošto rankraščio – LKLI BR Nr. R 5876“. Teksto

⁶⁵⁴ *Ibid.*, p. 258.

⁶⁵⁵ Balys Sruoga, *Dievų miškas*, 1957, in: *LLMA*, f. 23, ap. 2, b. 333.

⁶⁵⁶ Perrašinėtojų paliktų korektūrinių klaidų šiuo atveju galima per daug nesureikšminti. 1948 m. Drazdausko redakcijos nuorašo tekstą (1957 m. priešleidybinį mašinraštį) redaktoriai, ruošdamiesi pirmą kartą išleisti kūrinį, patikrino su pagrindiniu *Dievų miško* tekstu (*LLTIB RS*). Spausdinant ir buvo remiamasi *LLTIB RS* mašinraščiu, tik redakciniai tikrinimo, taisymo ir atstatymo darbai atlikti priešleidybiniame, galima manyti ir matyti, savaip – „juodraštinio“ – pobūdžio tekste. Būtent priešleidybinis tekstas atspindi, vizualizuoja konkrečią redaktorių veiklą, atstatant Drazdausko pažeistą autorinį tekstą.

su tokiomis pažymomis nei *LLTIB RS*, nei kituose archyvuose nėra arba jis neišlikęs, arba nerastas.

Aišku viena, kad 1957 m. redaktoriai dirbo su dviem konkrečiais tekstais: 1948 m. Drazdausko rengtos *Dievų miško* redakcijos nuorašu, kurį taisė ir pildė, remdamiesi originaliu mašinraščiu – *LLTIB RS*. Šis tekstas yra visų *Dievų miško* leidimų pagrindas.

Rudoko ir Matuzevičiaus *Dievų miško* redakcija⁶⁵⁷ išsiskyrė ypatingu siekiu supažindinti skaitytoją su kuo autentiškesniu, mažiau pažeistu autoriniu tekstu.

Apibendrinimas. Visi *Dievų mišką* skaitę žmonės, praktiškai susidūrę su *LLTIB RS* mašinraštyje paliktais redakciniais ir autoriniais taisymais, manė, kad po redakcinių taisymų *LLTIB RS* egzemplioriuje atsiradę įrašai ir braukymai Sruogos ranka yra autoriniai.

Sruoga ginčijosi su Drazdausku, gal net ne vieną kartą, mat *LLTIB RS* mašinraščio tekstas autoriaus ranka taisytas ne nuosekliai vienu rašikliu, o pramaišiu – tai raudonu, tai mėlynu rašalu. Skirtingas taisymų pobūdis – *teksto išplėtimai*, atsiradę dėl redakcinio spaudimo; *kompromisiniai taisymai*, autoriui siekiant išsaugoti didesnius ir svarbesnius epizodus; *taisymai pagal analogiją* – pagal *BVSNM* ir *LLTIB RS* redaktorių primestą pavyzdį.

LLTIB RS mašinraštyje pirma Drazdausko savarankiškai išbraukytus žaliu rašalu epizodus Sruoga „patvirtino“, dar kartą pakartotinai juos perbraukdamas raudonu rašalu ir kartu parodydamas, kad pats „savo“ noru sutinka su tam tikrų, ideologiškai ar stilistiškai aštresnių vietų eliminavimu. Sruoga *BVSNM* ir *LLTIB RS* redaktorių braukymus „autorizavo“, bet „autorizacijos“ forma vis dėlto buvo pasyvi – rašytojas mechaniškai, tik verčiamas aplinkybių, keitė savo tekstą.

Esminiai tikrai autoriniai stilistinio ir struktūrinio profilio teksto keitimai įvyko tik rankraštinio *Dievų miško* teksto perrinkimo spausdinimo mašinėle metu.

⁶⁵⁷ Balys Sruoga, *Dievų miškas* [mašinraštis], 1957, in: *LLMA*, f. 23, ap. 2, b. 333.

Tik tada vykusį stilistinį tekstų keitimo ir gerinimo procesą galima pagrįstai vadinti aktyviuoju autorinės valios pareiškimo etapu.

Vidinė tekstų raidos logika, paremta genetinės (chronologinės) sekos argumentu, paneigia arba priverčia iš naujo atsigręžti ir pervertinti tradicinius redaktorių sprendimus ir suprobleminti autorinės intencijos klausimą. Aiškiai matydami prieštarigus autoriaus veiksmus (aktyvioji autoredagavimo ir pasyvioji „autocenzūravimo“ praktika), tekstą žalojusių keitimų priežastis, „mes turime teisę atsisakyti paskutinės kūrybinės autorizacijos“⁶⁵⁸. Šis paskutinio autorinio teksto principas „pats savaime yra tiek mechaniškas, kad negali būti laikomas tekstų kritikos pagrindu. Tai greičiau praktinė taisyklė, daugeliu atvejų pasiteisinanti. Kita vertus, kaip ir visoms taisyklėms, šiam principui būdingos išimtys“⁶⁵⁹. Paskutinės autoriaus valios principas nebelaikomas „nepajudinamu“, greičiau – situatyviu: atsižvelgus į konkrečią situaciją, jį galima pakoreguoti⁶⁶⁰. Tomaševskis pažymėjo, kad būta atvejų, kai pagrindiniu pasirinktas ne paskutinis autoriaus peržiūrėtas tekstas. Kūrinio redakcijos atrenkamos ir pagal „vieningos sistemos“ bei istorinį principus⁶⁶¹. Šiais principais reikėtų remtis, norint pamatyti *Dievų miško* tekstą tokį, kokį ketino teikti pats rašytojas, – nepasitikėti tik tuo, kas parašyta *LLTIB RS* mašinraštyje, arba – įvertinti kritiškai. Sruogos taisymai pagal *BVSNM* redaktoriaus nuorodas yra nuosekliai sistemiški. Istorinis principas savitas tuo, kad leidžia sąlygiškai priartėti prie tos šaltinio formos, kuria kūrinys pasirodė pirmiausia autoriui esant gyvam ir dar sąmoningai negalvojančiam apie cenzūrinius reikalavimus. Remiantis istoriniu principu, skaitytojas kol kas tik

⁶⁵⁸ Лидия Громова-Опульская, „Принципы современной текстологии и академическое издание Есенина“, in: Лидия Громова-Опульская, *Избранные труды*, p. 463.

⁶⁵⁹ Борис Томашевский, *op. cit.*, p. 175.

⁶⁶⁰ Александр Лавров, „Проблемы научного издания творческого наследия русских писателей начала XX века“, in: *Текстологический временник: Русская литература XX века. Вопросы текстологии и источниковедения*, ответственный редактор Наталья Корниенко, Москва: ИМЛИ РАН, 2009, p. 33.

⁶⁶¹ Борис Томашевский, *op. cit.*, p. 176–177.

komentaruose (vėliau – ir hiperteksto pavidalu) turi teisę matyti visus – autorinius ir redakcinius – kūrinio tekstų variantus.

Beveik visos Sruogos ranka raudonu ar mėlynu rašalu išbrauktos teksto dalys *LLTIB RS* mašinarštyje egzistuoja *Dievų miško* rankraštyje ar rankraštyje esančiame mašinarščio intarpe. Perrenkant rankraštinių tekstą spausdinimo mašinėle, jų turinys arba liko visiškai toks, koks ir buvo rankraštyje, arba tik nežymiai kito, arba tik mašinarštyje atsirado. Vidiniai *Dievų miško* tekstų duomenys (rankraščio, *BVSNM*, *LLTIB RS* mašinarščių įrašai be pašalinių įsikišimų) liudija, kad pats autorius aptartus epizodus norėjo matyti savo kūrinyje. Be *BVSNM* redaktoriaus intervencijos, Sruoga pats, spėtina, nebebūtų keitęs autorinio teksto. Jei Sruoga, niekieno neverčiamas, pats būtų norėjęs atsisakyti tam tikrų teksto dalių, tai ir būtų padaręs rankraštinio teksto perrinkimo rašomąją mašinėle metu, kada ir įvyko didžiausio masto autoređagavimo darbai.

1957 metų *Dievų miško* redaktoriai ir leidejai *LLTIB RS* mašinarštyje esančius Sruogos braukymus raudonu rašalu (nors kai kuriais stebėdamiesi, net negalėdami patikėti jų „autentiškumu“), vis dėlto priėmė kaip autoređakciją, stengėsi laikytis „paskutinio“ autoriaus valios pareiškimo.

Šiek tiek kitaip, nebe su tokiu tvirtu užtikrintumu, į autokorektūras raudonu rašalu žiūrėta, rengiantis 1997 metų *Dievų miško* leidimui. Lyginant 1997 metais išleistą *Dievų miško* tekstą su *LLTIB RS* mašinarščiu, pastebima, kad *LLTIB RS* mašinarštyje esančių visiškai vienodų autorinių teksto braukymų raudonu rašalu atžvilgiu elgtasi mažiau sistemingai ir nuosekliai. Dalis Sruogos raudonu rašalu išbrauktų epizodų (trys konkretūs epizodai, 1997, p. 617; 618) buvo grąžinti, bet dalis teksto fragmentų ir pavienių atkarpų – ne. 1997 m. pirmą kartą teksto istorijoje buvo suabejota, ar tikrai „autokorektūriniai“ braukymai raudonu ir mėlynu rašalu *LLTIB RS* mašinarštyje yra autoriniai. Dalis *LLTIB RS* mašinarštyje Sruogos išbrauktų fragmentų ar teksto atkarpų grąžinta, teigiant, kad rašytojas jų

atsisakė „darydamas kompromisą“⁶⁶². Intuicija sakė, kad po braukymų sluoksniais esantis variantas yra geresnis – „sruogiškesnis“. Nebepasitikėta „autoriniu“ taisymu raudonu ar mėlynu rašalu – rinktasi nebe tradiciškai paskutinis neva autorizuotas variantas, o pats pirminis ikiredakcinis tekstas, kurio tikrumą patvirtina ir rankraščio duomenys. Bet pati problema nesvarstyta, žodžiu neformuluota. Tuomet dar nebuvo tiesiogiai susipažinta su *BVSNM* mašinraščiu (žinotas tik pats faktas dėl jo egzistavimo ir konsultuotasi ne tiesiogiai – per kitus asmenis), nuosekliai neperskaitytas *Dievų miško* rankraštis, nebuvo aišku, kokius teksto pakeitimus, perrinkdamas rankraščio tekstą spausdinimo mašinėle, rašytojas padarė pats, niekieno neverčiamas. Remiantis vien nuojautų argumentu, nepateikta motyvų, kodėl vienos teksto vietos gali būti atstatytos, o kitos – ne, kodėl tam tikros gražintos autorinio teksto dalys pateko į pagrindinį kūrinio tekstą, o kitos, būdamos lygiavertės taisymų atžvilgiu, atsidūrė tik redakciniuose „Paaiškinimuose“. Tokiais atvejais, kai buvo nuspręsta teikti pirmenybę ne paskutiniam rašytojo atliktam „autokorektūriniam“ taisymui raudonu ar mėlynu rašalu *LLTIB RS* mašinraštyje, o pirminiam ikiredakciniam variantui, turėjo būti įrašytas komentaras, iš kurio ir paaiškėtų redakcinių sprendimų motyvai. Abstraktūs intuityvūs sprendimai daug kur galėjo būti sukonkretinti, pasirėmus vien rankraščio medžiaga. Dabar tokių komentarų, paremtų detalia atramine rankraščio ir *BVSNM* mašinraščio medžiaga, nėra. Skaitytojas paliktas visą šią sudėtingą situaciją aiškintis pats.

Atsižvelgiant į pirminius rankraščio ir mašinraščio (dar be braukymų) tekstų duomenis, visas Sruogos ranka raudonu ir mėlynu rašalu išbraukytas kūrinio vietas reikėtų gražinti, komentaruose paaiškinant jų pašalinimo iš teksto aplinkybes, kompromisinę autocenzūros priežastį.

Redaktoriai, įprastai dėl išorinio spaudimo atsiradusius autorinius braukymus laikę autokorektūromis, elgėsi spontaniškai – remdamiesi naujautomis,

⁶⁶² Linčiuvienės „Paaiškinimai“, p. 615.

2005 – restauruotas *Dievų miško* tekstas;

2006 – naujausias mechaniškai pakartotas 2005 m. išleisto restauruoto *Dievų miško* teksto perleidimas.

Į šį grupavimą nepateko specialūs mokyklai skirti leidiniai, kuriuose skelbtos *Dievų miško* ištraukos (*Mokinio skaitiniai*, 2005, 2007), ir pagal ankstesnius leidimus pasirodę kūrinio teksto leidimai *Mokinio bibliotekos* serijoje (1979).

Iš schemos matyti, kad visų *Dievų miško* tekstų atrama (pagrindas) yra eklektinis *LLTIB RS* mašinraštis, pasižymintis autoriaus ir redaktorių intencijų pliuralumu. Su šiuo tekstu Sruoga dirbo iki mirties – jį peržiūrėjo, taisė, bet galutinai neautorizavo (nepasirašė ir nepaliko specialaus įrašo dėl sutikimo spausdinti).

IV. *DIEVŲ MIŠKO* LEIDIMAI: KOMENTARAI IR KOREKTŪRA

Tekstologai teigia, kad nėra tobulų, pavyzdinių, visiškai išbaigtų, tikslių leidimų. Pretenzija į skrupulingą objektyvumą laikoma atgyvena⁶⁶³. Kiekvienas leidimas (ir tekstologinis tyrimas) išsiskiria tam tikrais subjektyviais redaktoriaus-intervento sprendimais, kurie nėra peiktini, bet turi būti aiškiai išreikšti⁶⁶⁴. Mūsų tikslas ir yra konkrečiai išsiaiškinti, kaip jau po autoriaus mirties paisyta jo intencijų, pildyti jo lūkesčiai, išskaitomi dokumentinėje tekstų medžiagoje.

Didžiausio masto kūrinio rekonstrukcija – 1957 m. pirmą kartą išleistas *Dievų miško* tekstas. 1957 m. redaktorių grupė atstatė beveik visas Drazdausko *LLTIB RS* mašinraštyje išbrauktas, galutinėje *Dievų miško* redakcijoje (*LLMA VD*, 1948) kupiūruotas autentiško teksto vietas⁶⁶⁵.

Deja, 1957 m. redakcinės komisijos nariai visai nieko apie savo milžinišką darbą nekalbėjo. Jo specifikos ir subtilybių, susijusių su konkrečiu tekstų lyginimu, neaprašė. Kūrinio gale esantį „Paaiškinimų“ tekstą sudaro 1945 m. gegužės 17 d. *Tiesoje* pasirodęs interviu su iš Štuthofa grįžusiu rašytoju – „Prof. B. Sruoga pasakoja“⁶⁶⁶. Redaktoriai, pirmą kartą supažindindami visuomenę su prieš dvylika metų parašytu kūrinium, pirmiausia kliovėsi paties rašytojo balsu. Toks fenomenologinis redaktorių pasirinkimas vertintinas dvejopai. Autoriaus išgyvenimai, patirtis Štuthofa koncentracijos stovykloje tikrai turėjo paveikti,

⁶⁶³ Peter Shillingsburg, „Editing Thackeray. A History“, in: *Devils and Angels*, p. 113.

⁶⁶⁴ Hans Zeller, „Record and Interpretation“, p. 22.

⁶⁶⁵ Konkrečius svarbiausių *Dievų miško* leidimų skirtumus žr. prieduose Nr. 72 (pateikta DVD plokštelėje).

⁶⁶⁶ L. Oginskaitė, *op. cit.*, p. 2.

sudominti skaitytoją⁶⁶⁷. Tačiau rašytojo liudijimų, pristatant ne eilinės reikšmės kūrinį, buvo gerokai per maža. Tiksliau, autoriaus balsu, spėtina, sąmoningai pridengtos teksto istorijos subtilybės. Apie didžiąją jų dalį, kad ir kultūrinio atšilimo metu, buvo rizikinga kalbėti. Kita vertus, kaip jau buvo anksčiau minėta, atviresnis pokalbis vyko, prie apskritojo stalo susirinkus Tekstologijos komisijos nariams, svarsčiusiems kūrinio išleidimo klausimus. Dalis tos medžiagos galėjo būti pristatyta. Bent paminėti konkretūs faktai. Rengėjai galėjo nužymėti pagrindines kūrinio teksto istorijos gaires. Skaitytojas turėjo teisę žinoti: kodėl nuspręsta, praėjus geram dešimtmečiui nuo kūrinio parašymo, jį leisti; kodėl buvo suspenduota ankstesnė leidimo užmačia, kad tokių leidybinių intencijų (po Sruogos mirties) Drazdauskas turėjo; kokie redaktoriai pirmtakai dirbo su tekstu; ką jie konkrečiai buvo padarę, kaip rengė tekstą išleisti; koks būtent šios (1957) redakcinės komisijos įdirbis, kelintą kartą imantis redagavimo uždavinių, kaip jie realizuoti, su kokiomis problemomis susidurta. Į visus šiuos svarbiausius ir įdomiausius klausimus neatsakė keli redaktorių savarankiški, tik patį išleidimo faktą konstatuojantys sakiniai (visą kitą „Paaiškinimų“ dalį užima minėtasis interviu su Sruoga, grįžusiu iš Štuthofo):

Balio Sruogos „Raštų“ penktajame tome spausdinama „Dievų miškas“ – rašytojo atsiminimų knyga apie fašistinę koncentracijos stovyklą. Spausdinamas tekstas paimtas iš autoriaus spaudai paruošto rankraščio – LKLI BR Nr. R 5876.

⁶⁶⁷ 1957 m. perleidus kūrinį Čikagoje, pasitelkta dar daugiau detalių iš autoriaus gyvenimo – mozaikos principu dėliota faktologinė medžiaga: autobiografijos fragmentai; laiškų, raštų artimiems bičiuliams, atskilos; ištraukos iš Štuthofo laiškų žmonai ir dukrai; įvado autoriaus [K. D.] individualūs komentarai, paremti įspūdžiais, individualiais mąstymais, kuriuos sukėlė perskaityta Sruogos korespondencija, pasisakymas rašytojų suvažiavime, pokarinio gyvenimo Lietuvoje refleksijos.

„Dievų mišką“ Balys Sruoga parašė 1945 metais, turimais duomenimis, per keletą mėnesių. Apie „Dievų mišką“ rašytojas galvojo jau vos tik grįžęs į Lietuvą. Apie tai minima 1945 m. gegužės mėn. 17 d. „Tiesoje“ paskelbtame interviu – „Prof. B. Sruoga pasakoja“.⁶⁶⁸

Iš šių pastabų neaišku, ar skyrėsi (ir, jei skyrėsi, tai kuo konkrečiai) šis redaktorių teikiamas tekstas nuo paminėto „autorius spaudai paruošto rankraščio“. Apskritai paprastam skaitytojui susidaro įspūdis, kad redaktoriai be jokių papildomų klausimų ir sunkumų tik išleido tekstą pagal nurodytą šaltinį. Tai, kas redaktorių nuveikta, kokių redagavimo principų laikytasi, išvelgia tik tekstologas, kuriam pasiekiami visi išlikę kūrinių tekstai. Redakcinio darbo „virtuvė“ liko nematoma. Buvę *Dievų miško* redaktoriai nėra palikę jokių pastabų ar užuominų apie savo darbą. Nei Rudokas, nei Matuzevičius, nei Žirgulys apie susidūrimą su *Dievų miško* tekstais nekalbėjo.

Žirgulys minėjo, kad, dirbdamas redaktoriumi Valstybinėje grožinės literatūros leidykloje, raštu fiksavo kultūros istorijos įvykius: „rašiau dienoraščius apie susitikimus su žymiausiais žmonėmis, užrašus apie žymesnių knygų redagavimą ir apie rankraščių svarstymus“⁶⁶⁹. Šių teksto istorikus ypač intriguojančių dienoraščių ir užrašų LLMA archyve, Žirgulių fonde, nepavyko rasti⁶⁷⁰. Žirgulys knygoje *Prie redaktoriaus stalo* detaliai aptarė Žemaitės Raštų redagavimo specifiką ir problematiką, daug dėmesio skyrė Lazdynų Pelėdos raštų leidimams, išsamiai pristatė Vaižganto, Mikalojaus Katkaus, Simono Daukanto kalbos ypatybes⁶⁷¹. Redaktorius savo studijoje *Tekstologijos bruožai* tik užsiminė

⁶⁶⁸ „Paaiškinimai“, in: Balys Sruoga, *Raštai*, t. 5: *Dievų miškas*, redakcinė komisija Juozas Baltušis, Eugenijus Matuzevičius, Vanda Zaborskaitė, Juozas Žiugžda, redaktorius Vytautas Rudokas, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1957, p. 487.

⁶⁶⁹ Aleksandras Žirgulys, *Prie redaktoriaus stalo*, p. 26.

⁶⁷⁰ Norėtusi tikėti, kad ateityje kils poreikis išleisti dokumentinių faktų ir atsiminimų rinkinį apie lietuvių tekstologijos pradininką – redaktorių Žirgulį. Tuomet, atsivėrus privačiam redaktoriaus namų archyviui, galima viltis, dar rasis konkrečių pažymų, pastabų ar užuominų, susijusių ir su Sruogos kūrinių *Dievų miškas* redagavimo specifiką ir užkulisiais.

⁶⁷¹ Aleksandras Žirgulys, *Prie redaktoriaus stalo*, p. 127–249.

apie būtinybę toliau tyrinėti Sruogos kūrinį, siejant su Vakarų literatūra konclagerių tematika⁶⁷². Pabrėžė autoriaus atminties klaidų galimybę tekste⁶⁷³. Apgailestavo, kad daugelis praeities detalių, kurias dar galėjo prisiminti vyresnės kartos žmonės, nebeatsispindės *Dievų miško* komentaruose⁶⁷⁴. Tokių įdomių įžvalgų ir pastabų, kokios buvo skirtos Katkaus memuariniam etnografiniam kūriniiui *Balanos gadynė*, Putino romanui *Altorių šešėly*, Antano Vienuolio romanui *Puodžiūnkiemis*, Sruogos *Dievų miškas* nesulaukė.

Paradoksalu, bet tik praėjus keturiasdešimčiai metų, 1997 m. naujai perleisto *Dievų miško* teksto pabaigoje esančiuose „Paiškinimuose“ vienintelė redaktorė Linčiuvienė įvertino ankstesnius kolegų pasiekimus: „Ir iš tikrųjų „Dievų miško“ I leidime (R V, 1957) atstatytos beveik visos kupiūros, buvusios 1946 m. spaudai rengtame rankraštyje [turimas galvoje *LLTIB RS* mašinraštis, – N. M.], netgi kai kurios vietos, kurias, galop nusileidęs cenzoriams, buvo išbraukęs pats autorius“⁶⁷⁵. Susipažinę su konkrečiomis teksto vietomis, kurias pagrįstai grąžino redaktorė 1997 m., matome, kad būtent tų fragmentų ir trūko 1957 m. išleistame *Dievų miško* tekste.

Lygindami 1997 m. išleistą *Dievų miško* tekstą su 1957 m. pasirodžiusia pirmąja kūrinio publikacija, matome, kokios buvo redaktorių nuostatos kūrinio atžvilgiu, ką jiems pavyko įgyvendinti, kam dar nesiryžta. Šiuos dalykus išvelgti padeda imanentinis tekstų lyginimas, pati medžiaginė konkretybė.

1957 m. rekonstruojant autentišką *Dievų miško* tekstą, neišliko redagavimo principų projekto. Bet iš Matuzevičiaus „Pastabų dėl B. Sruogos „Dievų miško“ redagavimo“ (1956 m. birželis) matyti, kad pagrindiniai kriterijai buvo keli. Kaip jau anksčiau, aptardami visuose leidimuose išlikusias kupiūras, minėjome, ypač stengtasi grąžinti ir išsaugoti visus rašytojo pateiktus Štuthofo tikrovės liudijimus.

⁶⁷² Aleksandras Žirgulys, *Tekstologijos bruožai*, p. 122.

⁶⁷³ *Ibid.*, p. 56.

⁶⁷⁴ *Ibid.*, p. 139.

⁶⁷⁵ Donata Linčiuvienė, „Paiškinimai“, in: Balys Sruoga, *Raštai*, t. 4, 1997, p. 622.

Faktiniai duomenys kūrinys supracasti kaip istorinės vertės dokumentai (laikmečio realijas atspindintys terminai, sąvokos, epizodai). Siekta įsiklausyti į tai, ko norėjo pats rašytojas. Aktualintas autoriaus valios (eksplicitinės ir implicitinės) prioritetas:

Vietas, dėl kurių išbraukimo autorius savo pastabose ir prierasuose nesutinka, reikia būtinai atstatyti, palikti⁶⁷⁶. (p. 3/48)

Tas vietas, kurios mums atrodo paliktinos ir dėl kurių autorius nieko nėra pažymėjęs (nors buv. redakcijos buvo išbrauktos), – reikia atstatyti, palikti. (p. 3/48)

Praktiškai neatstatytos liko tik tos kūrinio vietos, kurias rašytojas pats buvo išbraukęs raudonu rašalu. Priimti Sruogos pataisymai ir kiti pakaitai mėlynu ir raudonu rašalu. Jie laikyti paties rašytojo laisvos valios rezultatu:

Reikia nubraukti tas vietas, kurių nubraukimui autorius pritaria savo pastabose, prierasuose. (p. 2/47–3/48)

Iš viso autoriaus duotus pakaitus ir jo teigiamai aprobuotus išbraukimus, atrodo, reikėtų priimti, kaip redagavimo procese vykusius taisymus, kurių kiekvienos knygos rankraštyje nemaža būna. (p. 3/48)

Taip pat reikėtų priimti autoriaus taisymus, kurie daryti po buvusių redaktorių pastabų. (p. 3/48)

Tada dar nežinota, kad tokio pobūdžio yra kompromisiniai Sruogos braukymai.

Kita vertus, redaktoriai instinktyviai nujautė, kad Sruogos taisymai raudonu rašalu gali būti atsiradę dėl redakcinio spaudimo. Todėl, prieštaraudami anksčiau

⁶⁷⁶ Eugenijus Matuzevičius, „Pastabos dėl B. Sruogos „Dievų miško“ redagavimo“, [rankraštis], 1956, in: *LLMA*, f. 133, ap. 1, b. 85, p. 39–55; Eugenijus Matuzevičius, „Pastabos dėl B. Sruogos „Dievų miško“ redagavimo“, [kopija], 1956, in: *LLMA*, f. 23, ap. 2, b. 48, p. 9/54–10/55.

išdėstytiems savo principams, teikė pirmenybę ikicenzūriniam tekstui – tekstui, kurį dengė daugiasluoksniai buvusių redaktorių braukymai:

Dabar net gal reikėtų redakcijos nuožiūra palikti tas vietas, kurių išbraukimą autorius priėmė tiesiog beveik per prievartą. (p. 3/48)

Matuzevičius labai kritiškai vertino Drazdausko *Dievų miško* redakciją (*LLTIB RS; LLMA VD*, 1948), teigdamas, kad: „Iš tikrųjų daugelis ankstyvesnių redakcijos taisymų grubiai davatkiški, buki, absurdiški“ (p. 3/48). Taisymus laikė mechaniškais ir nepagrįstais. Todėl stengėsi panaikinti ankstesnės redakcijos paliktą taisymų sluoksnį – nuosekliai ir detalai rekonstruoti pirminį ikicenzūrinį autorinį tekstą. Matuzevičius buvo įsitikinęs, kad „Tekstą reikėtų duoti autentišką, be žalojančių braukymų“⁶⁷⁷.

Matuzevičius labai tikėjo kūrinio sėkme ne tik tarp lietuvių skaitytojų: „Jeigu „Dievų miškas“ išeis lietuvių kalba, jis susilauks ir užsienyje (ypač Vakaruose) didelio susidomėjimo. Jis bus verčiamas į kitas kalbas (į čekų, prancūzų, į vokiečių, lenkų)“ (p. 1/16). Atsakomybė už pirmąjį kūrinio leidimą, išankstinis galvojimas apie kūrinio recepciją vertė atlikti redagavimo darbą ypač kruopščiai ir preciziškai.

1997 m. naujai atkurtą autentiško *Dievų miško* teksto dalių 1957 m. redakcijos kolektyvas anksčiau negrąžino tik todėl, kad laikė neginčytinomis autokorektūromis. Tokias teksto atkarpas Sruoga *LLTIB RS* mašinraštyje braukė mėlynu ar raudonu rašalu. Rašytojas rėmėsi *BVSNM* redaktoriaus pavyzdžiu, kai kuriais atvejais – pakluso Drazdausko nuomonei. 1997 m. šių fragmentų išbraukimo „autoriškumu“ labiau suabejota.

Į disertacijos prieduose pateikiamus pavyzdžius⁶⁷⁸ reikia žiūrėti kaip į kruopščiai redaktorių restauruojamo didžiulio paveikslų mažyčius plotelius,

⁶⁷⁷ Balio Sruogos „Raštų“ (6 tomų) bylos apyrašas, in: *LLMA*, f. 23, ap. 2, b. 1787, p. 5.

⁶⁷⁸ Žr. priedų tekstą Nr. 72 (pateikta DVD plokštelėje).

kuriuos atidengus, išryški vis daugiau kūrinio spalvinių niuansų. Kiekvienas iš jų nebeaptariamas, nes tai buvo padaryta kituose disertacijos skyriuose (ypač pristatant autokorektūros imitacijos reiškinių ir kompromisinių braukymų sampratą). Iš pateiktų konkrečių pavyzdžių išryški 1997 m. parengto *Dievų miško* redakcijos pasiekimai (intuityvumo aspektas). Be 1997 m. atliktų papildomų šaltinių lyginimo darbų, parodytos autentiško teksto atskilos nebūtų sušvitusios. 1997 m. *Dievų miško* „Redakcinėse pastabose“ skaitome tik apie didesnės apimties fragmentų gražinimą (p. 626). Disertacijos priedų tekstuose pateikiame juos visus. Siekiame pabrėžti ne tik gražinamų buvusių kupiūrų mastą, bet ir aktualinti 1997 m. redagavimo „juvelyriką“ – dėmesį kiekvienai autorinio teksto detalei.

1957 m. redaktorių kolektyvas dar vengė abstraktesnių filosofinių-egzistencinių samprotavimų apie lagerio aplinkos poveikį žmogaus psichikai. Atsisakė medžiagos, susijusios su konkrečių tautybių įvardijimu. Ypač bijojo kritinių atsiliepimų apie lageryje buvusius lenkus, latvius. Nors buvo manoma, kad tai „šiai gabiliuka[i] labai įdom[ū]s, tam tikra prasme charakterizuoja[ą] latvius [lygiai taip pat galima pasakyti ir apie kitų tautų atstovus, – N. M.]. Bendrai paėmus, labai opi[os] viet[os]. Reikia gerai apgalvoti“ (Matuzevičiaus pastabos, p. 6/51). Matuzevičius beveik visas tokias vietas, ypač susijusias su kalinių engimu (pvz., vokiečių išnaudojamomis žydėmis), norėjo gražinti į pagrindinį tekstą, nors matė tų pastraipų „opumą“, „aštrumą“, bet kartu įžvelgė ir „žiaurų charakteringumą tokio baisaus lagerio gyvenimui“ (p. 7/52). Po „apgalvojimo“ ir papildomų svarstymų vis dėlto teikta pirmenybė ne ikicenzūriniam tekstui, o jau vėliau redaktorių pakaitams arba epizodai iš viso praleisti. Atsisakyta užuominų apie lietuvių ir lenkų istorinius konfliktus; danų santykį su slavų tautomis; kitų tautų žmonių požiūrį į latvius; vokiečių alinamas ir kankinamas žydes. Nenorėta kalbėti apie tekste ironizuojamus, atvirai pajuokiamus kitataučius esesininkus.

Politinių ar tautinius klausimus liečiančių epizodų, fragmentų ar net atskirų smulkių teksto dalių atžvilgiu 1957 m. redaktoriai elgėsi prieštarinai. Priešleidybiniame *Dievų miško* mašinraštyje (*LLMA VR*, 1957) sutiko gražinti daugelį šių vietų arba palikti „tik gal su mažais išbraukimais“ (p. 5/50), tačiau jau išleistame tekste, matyti, nuomonė buvo kardinaliai pakeista. Priešleidybiniame egzemplioriuje redaktoriaus Rudoko ranka gražintos teksto dalys realiai pirmą kartą išleistame tekste nebepasirodė.

Iš Matuzevičiaus pastabų matyti, kad 1957 m., ruošiantis pirmą kartą išleisti *Dievų miško* tekstą, redakcijoje nebuvo pirminio šaltinio – rankraščio. Jį palyginus su mašinraščio tekstu, būtų išaiškėję, kaip elgtis su neva paties autoriaus išbrauktomis *LLTIB RS* mašinraštyje vietomis. Būtų buvę galima tiesiog patikrinti neaiškius *LLTIB RS* mašinraščio taisymus.

Pavyzdžiui, redaktoriai, 1957 m. rašydami komentarus, susidūrė su keliais keblumais dėl faktinių netikslumų autoriniame tekste. Klausimų sukėlė rašytojo nuosekliai vartota Šiaurės jūros sąvoka pirmajame skyriuje „Dievų miškas“:

Ši vietelė prisiglaudė Šiaurės jūros pakrantėje, keturios dešimtys penki kilometrai į rytus nuo Gdansko miesto. (1957, p. 19)

O svarbiausia – Dievų miško geografinė padėtis buvo tokia, kad spygliuotosios pastogės gyventojai negalėjo ir svajoti apie pasišalinimą iš lagerinės viešnagės. Iš vienos pusės buvo Šiaurės jūra, karo metu taip stropiai saugojama. (1957, p. 21)

Priešleidybiniame *Dievų miško* mašinraštyje redaktorius Rudokas mėlynu rašalu pridėjo pastabą: „Turėtų būti Baltijos jūra. Čia, matyti, yra autoriaus korektūros klaida“ (*LLMA VR*, 1957, p. 1; 3). Vėliau panaši pastaba, tik su nuoroda į klaidą rankraštyje, pasirodė jau išleistame *Dievų miško* tekste: „Turėtų būti Baltijos jūra. Čia, matyti, yra korektūros klaida autoriaus rankraštyje“ (1957, p. 19). Spėjimas dėl rankraštyje įsivėlusios klaidos buvo netikslus. Rankraštiniai (p. 1; 3) ir mašinraščio (p. 1; 3) duomenys rodė tą patį įrašą – *Šiaurės jūra*. Toks

spėliojimas liudija, kad 1957 m. redaktoriai dirbo, neturėdami atraminio šaltinio – rankraščio. Matuzevičius rašė: „Pritariu, kad išnašoje reikėtų paaiškinti tuos netikslumus dėl Šiaurės jūros ir Baltijos jūros [...]. Būtų gerai turėti pirminį rankraštį. [...] Pagal jį kai ką galima būtų tiksliau nustatyti“ (p. 2/47). Žirgulyš vėliau tokio tipo neaiškumus priskyrė autoriaus klaidų grupei autografe ir taip komentavo redaktorių pateiktą fakto taisymą išnašoje:

Be abejo, gerai padaryta, kad autoriaus klaida netaisyta pačiame tekste, tik sunku sutikti su jos aiškinimu: tai ne korektūros, o atminties klaida, kuri visiškai suprantama, prisiminus, kokiomis sąlygomis ir koks autorius grįžo į tėvynę iš lagerio, ir nebereikia čia jokių jo teisinimų: pats tokios klaidos faktas jau yra jos pateisinimas. Negalėjo gi B. Sruoga nežinoti visiems žinomos vietos vardo, kai taip tiksliai geografiškai aprašė pačią vietovę. Veikiausiai „vardų atminties“ mechanizmas čia bus autorių išdavęs.⁶⁷⁹

Pagrįsta atrodo tik redaktoriaus apeliacija į rašytojo savijautą. Pats Sruoga Drazdauskui pastabų lapelyje *LLTIB RS* mašiniraštyje aiškiai formulavo: „Aš net dabar [pabraukta Sruogos, – *N. M.*] – ir tai dar nelabai skyriu gyvenimą nuo mirties, nors jau mano dvasioje daug kas pasikeitė“ (*LLTIB RS*, p. 291). Tačiau vis dėlto tokį pavadinimo pasirinkimą lėmė sąmoningi motyvai, ne sutrikusi atmintis. Teisiausias, tiriant šį diskutuotiną klausimą, yra profesorius Subačius, aktualinę sąsają su sovietiniais lageriais ir lietuvių literatūroje Antano Baranausko ir Maironio įtvirtintu *šiaurės įvaizdžiu*⁶⁸⁰.

Laiškuose, rašytuose iš Štuthofio žmonai Vandai Daugirdaitei, Sruoga minėjo tik Baltijos jūrą. Štuthofio laiškuose nėra nė vienos su šiuo vietovardžiu susijusios klaidos:

Liepos 2 mes buvom prie **Baltijos jūros** – maudytis, pakeliui mes miške prisirinkom ir privalgėm daug mėlynių. Oras buvo geras ir maudymasis buvo malonus. Kitą savaitę mes vėl eisim prie jūros maudytis (1943 07 05) [paryškinta mano, – *N. M.*]

⁶⁷⁹ Aleksandras Žirgulyš, *Tekstologijos bruožai*, p. 56.

⁶⁸⁰ Paulius Subačius, *Tekstologija. Teorijos ir praktikos gairės*, p. 291.

Praeitą savaitę buvau prie **Baltijos jūros**; kai bus šilta, eisime dažniau (1944 06 04)⁶⁸¹.

Remiantis šiuo faktu, galima teigti, kad Šiaurės jūra buvo sąmoningai pasirinkta asociatyvi meninė priemonė, kuria siekta aktualinti pačią situaciją – lietuvių vargus „šiaurės nežinioje“⁶⁸².

Kitas pavyzdys, rodantis rankraštinės medžiagos stoką, – komentaras XVIII skyriuje „Ligonių statyba“. Jame kalbama apie įvykius lageryje 1944 m. Redaktoriai svarsto šią teksto vietą:

Tiktai 1945 metų rudenį Heideiui kažkas užėjo, kad jis susipyko su lagerio valdžia – atsisakė bepriimti nuodytinus žmones. (1957, p. 137)

Rudokas priešleidybiniame *Dievų miško* mašinraštyje buvo įrašęs pirminį komentarą: „Turėtų būti 1944. Čia, matyti, yra autoriaus klaida“ (*LLMA VR*, 1957, p. 90). Jau išleistame tekste Rudoko komentaras papildytas: „Turėtų būti 1944. Čia, matyti, yra korektūros klaida autoriaus rankraštyje“ (p. 137). Rankraštyje klaida nebuvo padaryta – įrašyti 1944 metų data (R, p. 85). Klaida, autoriaus riktas, atsirado tik perrenkant tekstą spausdinimo mašinėle (*LLTIB RS*, p. 98).

Šie komentarai (antrasis – sutrumpinta forma) pateko į visus *Dievų miško* leidimus. Naujai papildyti ar pagrįsti šaltinių duomenimis jie nebebuvo.

Neatsirado naujų komentuočių teksto vietų, nors Žirgulys buvo pabrėžęs, kad tik vyresnės kartos redaktoriai galėtų išaiškinti kai kurias konkrečias praeities realijas. Žirgulys pateikė dviejų teksto detalių įdomias kontekstines sąsajas su Sruogos gyvento laiko aplinka ir jo paties kūryba. Akcentavo tik *LLTIB RS* mašinraštyje pridėto posakio „Visi mes esame svečiai pasauly“ šaltinį (dramą

⁶⁸¹ Balio Sruogos laišakai iš Štuthof, [iš vokiečių kalbos išversti laišku Sruogienei nuorašai], 1943–1945, in: *LLTIB RS*, f. 53–1297; Balio Sruogos laišku, vokiečių kalba rašytų Vandai Sruogienei, originalus žr. *LLTIB RS*, f. 53–1462.

⁶⁸² Paulius Subačius, *Tekstologija. Teorija ir praktikos gairės*, p. 291.

Milžino paunksmė, Jogailos monologą) ir frazės „...bosas koks iš Įgulos bažnyčios“ reikšmę (Kaune žinomą bažnytinį chorą, garsėjusį gerais bosais)⁶⁸³.

1997 m. *Dievų miško* „Paaiškinimuose“ pirmą kartą pristatyta kūrinio teksto istorija, pagrįsta archyviniais dokumentais. Supažindinta su tuomet žinota priešleidybinių *Dievų miško* tekstų grupe (kūrinio autografais), pasirodžiusiomis publikacijomis, vertimais. Pirmą kartą pristatytos Sruogos rašytos atskiruose lapeliuose pastabos redaktoriui Drazdauskui. Jos susietos su konkrečiomis redaktoriaus taisytomis, rašytojo gintomis teksto vietomis. Pristatant svarbiausias teksto istorijos gaires, pirmą kartą nuosekliai peržiūrėti Maknio, Žirgulio, Čekio archyviniai fondai.

2005 m. išleisto *Dievų miško* „Redakcinės pastabos“ – tik santrauka to, kas buvo pasakyta 1997 m. Jokių naujų dalykų, susijusių su teksto istorija, nebeatskleista. Nebėra ir teksto konkretikos – visiškai nebeaišku, kokios teksto vietos parodomos skaitytojui naujai. Pasitenkinta abstrakčia formuluote: „Dar kartą palygintos su autentišku tekstu *abejonių keliančios vietos* [kursyvas mano, – N. M.], ištaisytos korektūros klaidos“ (2005, p. 444). Skaitytojui, sekančiam teksto istorijos naujoves, pakitimus, būtų buvę įdomu konkrečiai išskirti tas vietas. Literatūros tyrinėtoją domintų pati problemos esmė – kodėl būtent tos teksto vietos kėlė redakcinių abejonių; kaip į tas teksto vietas žiūrėjo kiti redaktoriai; kokios pačios problemos ištakos. 1997 m. išleisto *Dievų miško* „Redakcinėse pastabose“ preciziškai tiksliai nurodytos stambesnės grąžintos teksto vietos ir nemaža dalis konkrečių „smulkesnių dalykų“ – frazių, atskirų žodžių, žodžių formų. 2005 m. išleistam *Dievų miško* tekstui ši konkretika nebebūdinga. Tai, kas buvo akivaizdu redaktoriui, puikiai išmaniusiam teksto istorijos subtilumus, nebūtinai jau yra aišku paprastam kūrinio skaitytojui. 2005 m. „Redakcinės pastabos“ galima laikyti tik 1997 m. parašytų „Paaiškinimų“ ir „Redakcinių pastabų“ adaptacija naujam leidimui.

⁶⁸³ Aleksandras Žirgulys, *Tekstologijos bruožai*, p. 139.

2005 m. pasirodęs naujas teksto leidimas pradžiugino vienu tikrai nauju dalyku – profesoriaus Kalėdos parašytu, vien Sruogos kūrinii skirtu įvadiniu straipsniu „Dievų miškas be dievų“ (2005, p. 5–11). Ankstesniuose leidimuose įvadiniai straipsniai buvo susiję arba su rašytojo gyvenimo akcentais, abstrakčiai nusakant paties kūrinio savitumą (1957 m. Čikagoje perleisto Lietuvoje pirmą kartą pasirodžiusio *Dievų miško* įvadas – „Įžangos vietoje“⁶⁸⁴), kūrinio aiškinimu per ideologinių dalykų prizmę (Šarmaitis, 1957), arba ne tik jam vienam skirti (1997 m. išleista *Raštų t. 4* palydėjo Samulionio parengti „Paaiškinimai“, kuriuose kalbėta ir apie kitus Sruogos prozos tekstus).

Konkretūs redakciniai riktai, susiję su autografų detalėmis (rankraščio skyriais, mašinraščių datavimu, spausdinimo mašinėle, išlikusiais priešleidybiniais *Dievų miško* tekstais), paminėti, aptariant autoređagavimo fenomeną.

Plačiau šį kartą norėtusi apsistoti ties paskutinių kūrinio leidimų „Redakcinėse pastabose“ dominuojančiais įrašais:

Dievų miškas“ (X leid.) čia pirmąsyk spausdinamas *be jokių kupiūrų* [čia ir toliau kursyvas mano, – N. M.], kurių dėl sovietmečio ideologinių reikalavimų ir tam tikrų draudimų vis dėlto būta, nors 1957 m. veikalą svarsčiusi Tekstologinė komisija ir buvo pažadėjusi „knygoje nedaryti nei taisymų, nei kupiūrų. (1997, p. 626)

Atstatytos visos rankraštyje (LLTIR, f. 53, b. 8) išbrauktos vietos, dėl kurių autorius kovojo su cenzūra 1946 m., niekaip negalėdamas apginti, ir kurios kliuvo vėliau, visą sovietmetį. (1997, p. 626)

Raštų 4 t. (parengė Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, išleido „Alma littera“, 1997) „Dievų miškas“ teikiamas *be kupiūrų*. (2005, p. 444)

Kad yra išlikusių kupiūruotų teksto vietų, jau įsitikinome ir konkrečiai pamatėme, aptardami kompromisinių braukymų sampratą *LLTIB RS* mašinraštyje.

⁶⁸⁴ Įvadinis straipsnis „Įžangos vietoje“ buvo anoniminis. Autorių gali išduoti tekste esančioje pastaboje įrašyti kriptonimai: K. D.

Dabar mus domins vadinamasis korektūrinis tekstų sutvarkymas. Jis atskleidžia korektoriaus požiūrį į klasikinį literatūros kūrinį, autoriaus lūkesčius.

Verta priminti, kad korektūros klaidos yra laikomos viena iš teksto iškraipymo rūšių. Tad labai svarbu patikrinti, kaip stropiai yra atliktas „vieno originaliausių veikalų gausioje Europos memuaristikoje apie konclagerius“ (Vytautas Kubilius) korektūrinis darbas. Korektūros siejamos su teksto tikslumu: „Korektūra tikra to žodžio prasme yra kova už tikslumą“⁶⁸⁵. Kaip *Dievų miško* leidimuose, ypač teikiamuose paskutiniuose tekstuose, yra išlaikytas šis precizikos egzaminas? Anksčiau minėtos formuluotės sudaro įspūdį, kad prieš skaitytoją – jau neabejotinai idealūs, nebetaisyteni tekstai.

Būtina pabrėžti, kad kūrinio korektūros sutvarkymas buvo ne tik redaktorės rūpestis. Ji viena atliko daug pastangų ir įtampos kainavusį ne tik redagavimo, bet ir specifinį, probleminį mokslinio pobūdžio autografų ir jau išleistų tekstų lyginimo, archyvų studijų darbą. Korektūras skaitė jau kiti, už kūrinio naują išleidimą atsakingi Lietuvių literatūros ir tautosakos institute dirbę asmenys⁶⁸⁶. 1997 m. išleistuose Sruogos *Raštuose* (t. 4) nenurodytos konkrečios korektorių pavardės, kitaip nei, pavyzdžiui, tais pačiais metais pasirodžiusiame Sruogos dramų pristačiusiame *Raštų* t. 3⁶⁸⁷. Susidaro klaidinantis įspūdis, kad korektūras skaitė taip pat kūrinio redaktorė. Tik 2005 m. perleistame *Dievų miško* tekste įrašyta korektorės Audronės Daugnorienės pavardė. Svarbiausia – 1997 m. atliktas korektūrų darbas, nes kiti leidėjai praktiškai tik rėmėsi šiuo tekstu, papildomai autografų nebetyrė.

⁶⁸⁵ Aleksandras Žirgulys, *Tekstologijos bruožai*, p. 38.

⁶⁸⁶ Konkrečios pavardės, kelis kartus paminėtos pokalbiuose su redaktore, – asmeniniame autorės archyve. Autorė šias pavardes sąmoningai nutyli, nes nėra faktinių dokumentų (pvz., sutarčių, ataskaitų, finansinių išmokų lapų), įrodančių, kas konkrečiai buvo atsakingas už kūrinio korektūrinį sutvarkymą.

⁶⁸⁷ Balys Sruoga, *Raštai*, t. 3: Dramos: *Apyaušrio dalia. Užgavėnės bandrabutyje ties Kreivuoju tiltu. Uošvė. Dobilėlis penkialapis. Prančiškiuko marškinėliai. Pagunda. Pavasario giesmė. Pajūrio kurortas. Barbora Radvilaitė. Draminiai fragmentai*, parengė Algis Samulionis, redagavo Donata Linčiuvienė, Vilnius: Alma littera, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1997. Korektorius – Rimas Žilinskas.

Paskutiniuose kūrinio tekstų leidimuose išsiskiria šie korektūros klaidų tipai: aplaidūs autentiško autorinio teksto dalių (žodžių, frazių) praleidimai; nemotyvuoti pakeitimai (formų trumpinimas, ilginimas; skaičiaus, laiko, linksnio kategorijų, punktuacijos); žodžių sukeitimai vietomis; neargumentuotas autentiškų formų norminimas; kiti neapsižiūrėjimai.

Shillingsburgas, kalbėdamas apie autoriaus intencijos lygmenis, pabrėžė, kad tai, kas užrašyta ant popieriaus (rankraštyje, mašinraštyje), – „dauguma žodžių ir punktuacijos ženklų yra tikslūs ir patikimi autoriaus intencijos įrodymai“⁶⁸⁸. Todėl „[l]abiau nei kiti intencijos lygiai, intencija, užrašyta tam tikra žodžių ir punktuacijos seka, yra atkuriamą“⁶⁸⁹. Aptariami pavyzdžiai nesusiję su teoriškai įmanomais kliuviniais, trukdančiais atkurti šią autoriaus intenciją – nei su rašto klaidomis, nei su sąmonės apsirikimais, nei su elizijos atvejais. Jei autoriaus balsas iškreipiamas ar jo nepaisoma šioje paskutinėje leidybinio darbo grandyje, susiduriame jau ne su istorine, bet su modernių laikų leidybine cenzūra ir su moderniaisiais cenzoriais. Šiai cenzūrai nebebūdinga preventyvinės kontrolės politika. Ji susijusi tik su korektoriaus aplaidumu ir nedėmesingumu. Šio paties aiškiausio autoriaus intencijų lygmens pažeidimai vertintini kaip leidėjų atsakomybės autoriui stoka ir grubi saviveikla potencialiai iš naujo „sudaryto“ „socialinio kontrakto“ atžvilgiu.

Pateiksime tik keletą pavyzdžių iš daugelio klaidų⁶⁹⁰, kurių nebeturėtų likti kituose, naujai rengsimuose, klasikinio literatūros kūrinio tekstų leidimuose. Pavyzdžiai liudija, kad ne tik praeities cenzoriai žalodavo autentiškus tekstus. Juos, pažeisdami ne tik paskutinės autoriaus valios principą, bet ir visiškai nepaisydami tekstiškumo kriterijaus, savavališkai tebežaloja korektoriai – anonimai. Pažeidimų priežastis yra paprasta – greitas, aplaidus, paviršutiniškas

⁶⁸⁸ Peter L. Shillingsburg, *Scholarly editing in the computer age*, p. 33.

⁶⁸⁹ *Ibid.*

⁶⁹⁰ Svarbesnių *LLTIB RS* mašinraščio ir leidimų (1957; 1997; 2005) skaitymų skirtumų pavyzdžių žr. Priedas Nr. 73 (pateikta DVD plokštelėje).

skaitymas. Kyla įtarimų, kad galbūt suredaguotas *Dievų miško* tekstas apskritai korektūriniu aspektu nebebuvo įdėmiai peržvelgtas. Praleistos teksto atkarpos kuria tam tikrus, ypač su aktualizacijos siekiu susijusius niuansus, jomis pristatomi faktai, istorinės sąvokos. Tokie riktai tokio garsaus kūrinio istoriškai svarbiausiuose leidimuose vadintini leidybinio darbo broku. Palikti defektai liudija, kad klasikiniu lietuvių literatūros kūriniu korektūriniu atžvilgiu rūpinamasi buvo neatsakingai. Nors kelis kartus „Redakcinėse pastabose“ pakartota:

Taisomos [...] akivaizdžios korektūros klaidos (1997, p. 627); [...] ištaisytos korektūros klaidos (2005, p. 444); Taisytos [...] akivaizdžios korektūros klaidos [...] (2005, p. 445).

Mūsų parodytos korektūros klaidos nelaikytos „akivaizdžiomis“. Reikia atkreipti dėmesį, kad visos korektūros klaidos (ypač žodžių, frazių praleidimai, autorinės skyrybos pakeitimai) yra patekę ir į kūrinio vertimus. Pavyzdžiui:

Į tą trisdešimtąjį baraką ėmė varyti moteris iš kitų barakų, susirgusias ar nusilpusias. [–] [om orig phr **Jos ėjo į tą baraką, graudžiomis ašaromis apsipildamos.**] Jos ėjo, žinodamos, kad eina į neišvengiamą sunkią mirtį. (Mašinraštyje esantis autorinis variantas pateikiamas paryškintai laužtiniuose skliaustuose: LI. „Žydžių potvynis“, p. 305) (1957, p. 390; 1997, p. 501; 2005, p. 356) (visuose kūrinio teksto leidimuose mūsų išryškintų frazių, žodžių, punktuacijos ženklų nėra arba jie pakeisti korektoriaus nuožiūra)

– Bet, mano nuomone, – toliau sketeriojasi smuklininkas, – pabrėžiu, mano asmene nuomone, dėl mūsų nelaimių visų kalčiausi yra žydai. [–] [om orig phr **Kad žydu nebūtu, tai ir karo nebūtu buve. Žydai, vis tie žydai.**] pabrėžiu, mano asmene nuomone... (M, LII. „Išsigimė visi velniai“, p. 311) (1957, p. 398; 1997, p. 506; 2005, p. 362)

Jos bulves virtuvei skusdavo, – viena kita bulvelė ir jom pasilikdavo – tai buvo geras daiktas. [–] [om orig phr **Jos bulves skusdavo ir SS virtuvei – čia pasilikusios bulvės buvo dar geresnis daiktas.**] Jos aptarnaudavo ir SS karininkų valgyklą. (M, XLVII. „Moteriškoji pusė“, p. 326) (1957, p. 358; 1997, p. 479; 2005, p. 326)

– Vaje, politinis skyrius jau ateina, – susirietė linksmasai reinitis, – man gi griežtai draudžiama su jumis kalbėti... [-] [om orig phr **Mes dar pasimatysime... Jūs ateisite gyventi pas mane į bloka!**] (M, VI. „Pajūrio kurortas“, p. 24) (1957, p. 50; 1997, p. 261; 2005, p. 39)

Kas pas civilinius gyventojus iš lagerio ateina? Negi kaliniai ateis? Ateina esesninkai. Kas papirkliaut, kas – pagirtuokliaut, [-] [om orig phr **kas – pamergeliaut**], kas – šiaip sau pasmaguriaut. (M, XX. „Kamino paunksmėje“, p. 114) (1997, p. 337; 2005, p. 139)

Sudaromų sutarčių buhalterija buvo visiškai tamsus dalykas_[1] [-] [om orig phr **be cvanktelėjimo i bonka – nesuprantamas**]. (M, XXIV. „Lagerio komendantas“, p. 140) (1957, p. 186; 1997, p. 359; 2005, p. 167)

Korektūros klaidos „kanoniniu“ vadinamame tekste⁶⁹¹ (2005), ypač jau XI *Dievų miško* leidime, kuris pateikiamas prestižinėje XX amžiaus *Lietuvių literatūros lobyno* serijoje, parodo, kaip dabar vyksta autentiško teksto erozija. Iš priede (Nr. 73) pateiktos medžiagos matome, kad dauguma klaidų atsiranda tik paskutiniuose leidimuose. Jei redaktoriai buvo suklydę 1957 m., tai jų padarytos klaidos nebepataisytos naujo autografų lyginimo pagrindu. Apskritai pabrėžtina, kad 1957 m. su kūrinio dirbęs redaktorių kolektyvas labiau paisė tekstiškumo kriterijaus šiuo – korektūriniu – aspektu.

1997 ir 2005 m. labai nukentėjo autorinė punktuacija. Daugelyje autorinio teksto vietų neutralizuota skatinamoji intonacija, atsisakyta nutylėjimų, netoleruoti autoriaus „sudvigubinti“ skyrybos ženklai sakinio gale (pvz., ?!). Kūrinio leidėjai, keisdami autorinę skyrybą (atsisakydami emocinių spalvų arba, priešingai, savavališkai konotuodami sakinius), taip pat mažai paisė autografų įrašų. Pavyzdžiui:

⁶⁹¹ Kad 2005 m. išleistą kūrinio tekstą jau galima laikyti „kanoniniu“, disertacijos autorei ne vieną kartą yra pabrėžusi kūrinio redaktorė Donata Linčiuvienė. Disertacijos autorė, 2005 m. kūrinio teksto leidimui taikydama šią sąvoką, remiasi konkrečia pokalbių su redaktore medžiaga iš asmeninio archyvo (2009-10-14). 2005 m. „Redakcinėse pastabose“ „kanono“ sąvokos nėra. Bet iš atskirų frazių aiški pretenzija būtent į kūrinio „kanoninį“ statusą, akcentuojant visišką ankstesnių kupiūrų atsisakymo, ištaisytų korektūros klaidų, pakartotinio šaltinių sutikrinimo, adekvatesnio veikalo prasmės suvokimo faktą.

Ir numeris atitinka, ir pavardė buvo kaip reikiant, ir gimimo metai visiškai tikri, bet tasai smerktinas tinginys buvo – žiūrėk, – jau senas, seniai pro kaminą išlėkęs, numirėlis. [pro orig interp ...] (M, XXXVII. „Nusikaltimai ir bausmės“, p. 219) (1997, p. 427; 2005, p. 257)

Veidai, veidai! Vienas už kitą baisesnis, vienas už kitą skaudesnis. [pro orig interp !] (M, XIV. „Klipatų klipatos“, p. 91) (1957, p. 107; 1997, p. 301; 2005, p. 91)

Pavyzdžiui, vienas ruskelis bėgo, kelionei pasiėmęs iš visų reikalingų dalykų tiktai vieną vienintelį medinį šaukštą. [pro orig interp !] (M, XLII. „Bėgliai“, p. 253) (1957, p. 327; 1997, p. 457; 2005, p. 298)

Slenka, slenka... Kokia daugybė jų! Šimtas, kitas, trečias. [pro orig interp ...] (M, „Klipatų klipatos“, p. 72) (1957, p. 108; 1997, p. 302; 2005, p. 92)

Atsirasdavo ir jų tarpe padorių mergaičių [moterų esesininkų], dėl savo padėties kentėjusių ne mažiau negu kiti kaliniai... [pro orig interp .] (M, LI. „Žydžių potvynis“, p. 308) (1957, p. 393; 1997, p. 503; 2005, p. 359)

Gatvėje stovi dideli mėšlą vežamieji vežimai, baltos bulvių košės su kaupu prikrauti. Pareigūnai dideliais kaušais tą košę kaliniam dalija! [pro orig interp .] Oho! Tokį kaušą bulvinės košės surijęs, gali visą dieną eiti! (M, LVI. „Miuleris, pliurpa tas prakeiktas“, p. 338) (1957, p. 432; 1997, p. 530; 2005, p. 394)

Po dešimties minučių jie [Raudonosios armijos tankai] buvo jau mūsų kieme... [pro orig interp .] (M, LXI. „Laisvė patvory“, p. 380) (1957, p. 483; 1997, p. 566; 2005, p. 442)

Tikrai, ko vertos visos mano knygos, jei dvidešimtojo amžiaus viduryje civilizuotas Europos žmogus staiga žmogėdra darosi? [pro orig interp ?!] (M, XIX. „Mušeikizmo filosofija“, p. 111) (1957, p. 151; 1997, p. 334; 2005, p. 135)

Manote, kad jus [nacių ideologas norvegas kvislingininkas – norvegų policininkams] čia ilgai taip ir laikys kaip lėles? [pro orig interp ?!] (M, XLIV. „Vikingų palikuonys“, p. 266) (1957, p. 342; 1997, p. 468; 2005, p. 312)

Bijo visi [kašubai – pabėgusių kalinių nakties metu]. Visi varo nakvoti į mišką. O miške, – neturėdamas ryšių, – ką gi tenai veiksi tokiaame giliame sniege? [pro orig interp ?!] Vis tiek pagaus, – visur

pilna šnipų. Pagavę gi tikrai pakars. (M, LIV. „Pokylis ant bulvių“, p. 327) (1957, p. 418; 1997, p. 520; 2005, p. 382)

Žirgulys, aptaręs redaktorių pažeistą Vaižganto punktuaciją, rašė, kad: „Šiaip Vaižgantui [analogiškai pakartotume – ir Sruogai, – *N. M.*], tikram mūsų literatūros fenomenui, ir skyryboje turi būti rodoma didžiausio pakantumo. Mažiausiai čia gali lemti redaktoriaus norai, užmojai ar skoniai“⁶⁹². Leidėjai, prieš užsimodami keisti autentišką punktuaciją, turėtų prisiminti dar Grego pasakytą mintį, kad vis dėlto skaitytojams „autoriniai pavidalai yra potencialiai įdomesni nei rinkėjų [korektorių] įvestieji“⁶⁹³.

Kiekvienas redaktorius, autoriaus tekste palikęs savų, kad ir pagrįstų, net minimalių keitimų, jau yra laikomas kūrinio teksto bendraautoriumi⁶⁹⁴. „Bendraautorystės“ fenomeną liudija ir detalės.

Dažnai ilgintos arba trumpintos rašytojo vartotas originalios žodžių formos. Pavyzdžiui:

Iš snukių **jums** [pro orig **jum**] košę padarysiu! (1997, p. 290)⁶⁹⁵; Daugumas sargybinių ir šunes buvo specialiai iš Gdansko atgabenti, atseit net ir šunes – ir tie **mums** [pro orig **mum**] nebepažįstami. (p. 510); Bet, reikia pripažinti, vokiečių buvo gana ištikimos savo **mylimiesiems** [pro orig **mylimiesiem.**] (p. 396); [...] ir karo metu vokiečiai turėjo pakankamai tokiem **dalykams** [pro orig **dalykam**] transporto priemonių... (p. 499); Paėmiau, žemai nusilenkdamas, tuodu sausainiuku ir **traukiuosi** [pro orig **traukiuos**] į pašalę, – tai bent pačiulpsiu! (p. 442); Pedantiškiausias padaras visuose prieškariniuose **Rytrūsiose** [pro orig **Rytrūsios**] (p. 443); Su Hitleriu susipyko jisai dėl politikos Vatikano reikalu, – baisiai siuto jisai prieš Vatikaną ir ir iš viso prieš krikščionis, jo žodžiais tariant, „**žydiškojo** Dievo garbintojus“. [pro orig **žydiško** Dievo] (p. 393); **Ispaniškojo** [pro orig **Ispaniško**] kraujo juose, žinoma, nė kiek nebuvo. (p. 407), etc.

⁶⁹² Aleksandras Žirgulys, *Prie redaktoriaus stalo*, p. 207.

⁶⁹³ Peter L. Shillingsburg, *op. cit.*, p. 65.

⁶⁹⁴ Jack Stillinger, *op. cit.*, p. 20.

⁶⁹⁵ 1997 m. autoriniame Sruogos tekste atsiradę redakciniai pakeitimai atsispindi ir 2005 m. leidime.

Ar ne vis tiek klipatėlei, nuo ko ir kada **jis** [pro orig **jisai**] mirs? (p. 352); O kas svarbiausia – žmonės **čia** [pro orig **čionai**] pasiutusiai alkani! (p. 334); Patsai gi Bratkė pasikinkė į vežimėlį **laukuos** [pro orig **laukuose**] pagautą kuiną, kuris teoretiškai turėjo mūsų sriuboje sušusti, – dabar jis turėjo tempti Bratkės ir kitų žymesnių esesninkų daiktus, į vežimėlį sukrautus. (p. 555); – Nežinome, – kiekvienas **atsakom** [pro orig **atsakome**] it susitarę. (p. 262); O antra, kai ateidavo pelenų pareikalavimas, mielojo numirėlio pelenai būdavo jau seniai velniai žino kur išbarstyti, – kaip juos iš ten **besurankios** [pro orig **besurankiosi**]? (p. 493); Tam kojos sutinusios, tam širdis **mataruoja** [pro orig **mataruojas**] it avelės uodega (p. 351); Labai dažnai, būdavo, vokiečių ūkininkai, nenorėdami darbininkui algos mokėti ar žiemą maitinti jo, dėl kokio nors niekaniečio prikibdavo ir **skūsdavo** [pro orig **iskūsdavo**] policijai – ir darbininkas važiuodavo į lagerį kaip politinis kalinys (p. 397); Šitokiems vyram už viešai **pareikštą** [pro orig **pareikštąja**] jų ignoraciją pridėjo Velykų proga dar po penkias lazdas. (p. 343), etc.

Korektoriai pridėdavo (arba atmesdavo) autoriniame tekste nebūtų dalelyčių:

Nejaugi [pro orig **Nejau**] pasivogęs jį [numirėlį] kur esti pradėjo?! (1997, p. 293); **kaip** [pro orig **kaipgi**] juos iš ten **besurankios**? (p. 493)

Keitė veiksmažodžių laikus:

Moterys **vaikščioja** [pro orig **vaikščiojo**] vienoje gatvės pusėje, mes – kitoje. (p. 354); Bet vieno dalyko jie **negalėjo** [pro orig **negalėdavo**] pakęsti. (p. 399); Komisijos darbui pasibaigus, vienas kalinys gydytojas, kuriam buvo pavesta apkrečiamųjų ligų reikalai, atsidrąsinęs **pareiškė** [pro orig **pareiškia**]: jis turįs komisijai dar šio to parodyti... (p. 502); – Žinai, mielas kaimyne, – **atsakiau** [pro orig **atsakau**] aš jam, – kad ir aš su tamsta vietomis nieku būdu nesikeisčiau... (p. 524); Pasisukę plentu atgal, **užkliūvome** [pro orig **užkliūvame**] už mūsų draugų lavonų, – Viešpatie, kiek jų pakeliui priguldyta! (p. 527); Kai šitiek vokiečių civilių ir karių čionai **grūdosi** [pro orig **grūdasi**], aišku, kad mum čia vietos nebegali būti. (p. 531); Vieną rytą **atjojo** [pro orig **atjoja**] į lagerį vokiečių karininkas. (p. 554); Kai pačiam **reikėjo** [pro orig **reikia**] į kartuves pasilypėti – neišdrįsta kojos pakelti į pakopą. (p. 432); Tuščių – dar šiaip taip **užklibinsi** [pro orig **užklibini**], bet su pilna – visai prasti juokai. (p. 305); Pirmą Velykų dieną **nedirbome** [pro orig **nedirbame**]. (p. 342); Atvykęs į Lauenburgą maisto esesninkam pasiimti Miuleris, pliuropa tas prakeiktas, pasitikęs pirmą bobą, **bakstelėjo** [pro orig **bakstelėja**] jai pirštu: jis esąs atvažiavęs iš lagerio Gans. (p. 551), etc.

Kaitaliojo priešdėlius, skaičius, linksnius, gimines, asmenis, priesagas:

Apsiprausęs žiūri – gi muile kažkas blizga. **Pakrapšto** [pro orig **Prakrapšto**] – ogi auksas. (p. 495); Mirdavo viena ant kitos, **ne** [pro orig **net**] ant gyvos nugriuvusi, – gyvoji **neturėjo** [pro orig **nebeturėjo**] jėgų nei numirėlei pastumti, nei iš po jos išlįsti. (p. 501); – Tai tu, seni, šitoks? Na, palaukš! – **sumykė** [pro orig **numykė**] jisai ir nuėjo sau. (p. 345); ilgai vargau, kol suradau **priemonių** [pro orig **priemonę**] nuo jų atsikratyti. (p. 399); Duodavo jiems skaityti **knygą** [pro orig **knvgu**], – vis nacių propagandinę literatūrą. (p. 418); Nuo jo **antausio** [pro orig **antausiu**] retas kuris kalinys nenuvirdavo. (p. 310); Tai buvo vis šiokie ar tokie darbininkai, atsiunčiami pagal darbdavio skundą: ar jie esą tinginiai, ar darbdavį iškolioję, ar į snukį **jam** [pro orig **jiem**] užvažiavę, ar duonos plutą pavogę [...] (p. 405); Jis pareikalavo sandėlių reikalui pusantro tūkstančio **darbininkų** [pro orig **darbininkiu**] (p. 502); **Katargininkai** [pro orig **Katargininkas**] – privati SS organizacijos nuosavybė. (p. 296); vis tai buvęs prakeiktųjų **raudonųjų** [pro orig **raudoniuku**] darbas (p. 383), etc.

Ne visada išsaugodavo nuosekliai rašytojo vartotas formas:

Taip pat politiniai be išimties buvo ir samagono varytojai, – lageris turėjo puikių samagono **meistrų** [pro orig **meisteriu**], ypač iš Gardino srities. (p. 398); Krizenti tai krizeno jisai, bet jo kaktoje tuomet būdavo aiškiai parašyta: „O vis dėlto būtų neblogai pabūti Jo Šventenybės **ministru** [pro orig **ministeriu**] pirmininku! (p. 400); Tenai tieji haudegenai buvo skirstomi **į dvi grupes** [pro orig **į dvi grupi**]. (p. 419)

Kartais pažeisdavo autoriaus nustatytą žodžių tvarką:

Pagaliau laiškai **jam buvo** [pro orig **buvo jam**] visiškai neįdomus verslas [...] (p. 445).

Tomaševskis rusų rašytojų tekstuose išskyrė dvi dideles korektūros klaidų grupes. Pasyviosios korektūros klaidos yra atsitiktinės, jos dažniausiai atsiranda dėl neapsižiūrėjimo (pvz., praleidus raides, sukeitus jas vietomis etc.). Kitos korektūros klaidos sietos tik su korektoriaus nekompetentingumu, aktyviu įsikišimu į autoriaus tekstą⁶⁹⁶. *Dievų miško* paskutiniuose leidimuose, kaip įsitikinome, didžioji dalis korektūros klaidų priklauso būtent antrajai grupei (nors ir pirmąją grupę iliustruoti galėtų nemaža pavyzdžių). Korektorius, dirbęs su autoriniu tekstu, jam neaiškias vietas taip pat turėjo tikrinti su originaliais

⁶⁹⁶ Борис Томашевский, *op. cit.*, p. 55.

autografais, konsultuotis su kūrinio redaktoriumi. Akivaizdu, kad šie darbai nebuvo padaryti. O mūsų nurodyta didžioji dalis korektūros klaidų išryški tik lyginimo su autografais (rankraščiu ir mašinraščiu) metu – vien paprastai skaitant išleistą tekstą jos yra visai nepastebimos ar menkai pastebimos. Be to, Tomaševskis taikliai akcentavo dažnai kylantį gramatinį konfliktą tarp autoriaus ir korektoriaus⁶⁹⁷. Jo esmė – bet koks autoriaus vartotų formų „nukrypimas“ nuo gramatinės normos, kuri korektorius laiko „klaida“ (pvz., rašytojo dažnai vartotos šnekamajai kalbai būdingos trumposios formos, tam tikri priešdėliai, dalelytės, sangražinės formos, kai kada – dviskaita, senoviškesni žodžiai). Tokie korektoriaus veiksmai liudija originale atsispindintį neva autoriaus „neraštingumo“ faktą, kuri korektorius neva „išmanydamas“ pataiso – pademonstruoja savo kalbinę kompetenciją⁶⁹⁸. Be reikalo tariamu „norminimo“ veiksmu, dažnai paremtu įvairuojančių formų nuoseklumo argumentu, įsikiša į autorinį tekstą, jį pažeisdamas.

Prasilenkta su autoriaus intencijomis, nusprendus atsisakyti (o gal greitosiomis – tiesiog pamiršus) *Dievų miško* turinio teksto istorijai reikšminguose 1997 ir 2005 m. leidimuose. Juk jis *LLTIB RS* mašinraštyje figūravo kaip svarbi kūrinio dalis, taip pat taisyta ankstesnių redaktorių ir paties rašytojo.

Griežtai žvelgiant vien iš tekstiškumo pozicijos, redaktoriai neturėjo teisės taisyti net autoriaus netaisyklingai vartotų formų (pvz., vietininkų, naudininkų, prielinksnių⁶⁹⁹), kitų leksikos ir morfologijos dalykų⁷⁰⁰. Tokie gramatiniai

⁶⁹⁷ *Ibid.*, p. 56.

⁶⁹⁸ *Ibid.*

⁶⁹⁹ Keletas 1997 m. norminimo pavyzdžių:

„1939 metų rudenį atsibastė čionai pirmieji naujakuriai: būrys vokiškų SS vyrų ir keli šimtai nuskarusių dryžuotų elgetų, didžiojoj daugumoj [cor didžioji dauguma] Gdanskio srities lenkų, pasmerktų mirti.“ (p. 243); „Esmėje [cor Iš esmės] čia buvo kažkas panašu į tai, kas buvo senosios caro Rusijos baudžiamosios sistemoje: baudžiauninko savininkas galėjo savo vergą bausti, plakti, parduoti, ant šunies [cor į šunį] išmainyti, bet be baudžiauninko pagalbos gyventi vis dėlto negalėjo. Tokių padėtį meistriškai vaizduoja, pavyzdžiui, įžymusai rusų rašytojas Gončarovas pra [cor pa]garsėjusiam romane

autentiškos kalbos taisymai buvo pagrįsti kalbos literatūrinimo argumentu. Apskritai ateityje tyrinėtojai turėtų atkreipti didesnę dėmesį į autentiškos, dar redaktorių taisymais nesuvaldytos autorinės kalbos „tekėjimą“ ir jo specifiką. Įdomu pažiūrėti, kad, greitais tempais pulsuojančiam minčiai, rašybos, skyrybos,

„Oblomovas““ (p. 246–247); „Sustatė eilėse [cor eilėmis] po penkis vyrus prie didelio raudono mūro, apaugusio medžiais.“ (p. 255); „Kartą tam ruskeliui kažkas dingtelėjo į galvą, jis ėmė ir kaukštelėjo plaktuku Ziehmui į kaktą, palei [cor pagal] smilkinį.“ (p. 279); „Kitame salės gale ima siūbuoti toksai melodingas it provincijos vargonų bosas, darniai akompanuojąs Fabro isterikais [cor isterijai] [...]“ (p. 285); „[...] ponas [cor pone] bloko viršininke“ (p. 294); „[...] lageryje prisitarnavo aukštesnio kareiviško laipsnio, – buvo SS Hauptcharführer, – pagal pėstininkų supratimą [cor pėstininkų supratimu] būtų galėjęs būti vyresnysis feldfebelis.“ (p. 366); „Kitas budelis, nusiėmęs [cor nusivilkęs] švarką, atsiraitęs rankoves, tau gražiai į užpakalį šveičia.“ (p. 368); „Rezultate [cor Rezultatas] – surašoma protokolas [...]“ (p. 369); „Jis buvo pilnas [cor tikras] bloko šeimininkas [...]“ (p. 371); „[...] kai tik bavariečiai pamato, kad kokia jauna mergaitė vaikšto su vyriškiu SS uniformoj [cor uniforma], – tuojau tą mergaitę tėvai išveja iš namų, jos atsižada ir giminės...“ (p. 389–390); „Kodėl tie žalčiai nieko nesako savo mergom, kai jos ulioja su vyriškiais kariuomenės uniformoje [cor uniforma]?!“ (p. 390); „[...] prašal prūsės su [om ver] SS uniforma!“ (p. 390); „Tiesioginiai [cor Tiesiai] neatsakė į mano klausimą.“ (p. 401); „Pirmieji mūsų karo belaisviai – tai buvo trisdešimt lenkių, Varšuvos sukilimo dalyvių, atvažiavusių pas mus pilnoje karinėje uniformoje [cor pilna karine uniforma].“ (p. 407); „Lageryje buvo dvidešimt keturių ar šešių tautų nariai, skaitant [cor laikant] SSSR visas tautas – ukrainiečius, gudus, gruzinus, totorius, mordvinus, kirgizus ir t. t. – rusais, kaip tai lageryje buvo daroma.“ (p. 412); „Danais [cor Iš danų] niekas nesijuokė.“ (p. 414); „1944 metų vasario pabaigoj atvarė mum apie porą šimtų prancūzų... vokiečių SS uniformoje [cor su vokiečių SS uniforma].“ (p. 414); „1944 metų rudenio pabaigoj pradėjo traukti į lagerį šimtais... latviai pilnoje SS uniformoje [cor pilna SS uniforma], su savo feldfebeliais ir karininkais.“ (p. 415); „Mūsų lageryje Bublitzo teorija buvo pilnai [cor visiškai] įgyvendinta.“ (p. 416); „[...] pats vienas išlakė bonką [cor butelį] spirito ir nugriuvo vietoje.“ (p. 429); „Liuoslaikiu [cor Laisvalaikiu] uniformuotieji ukrainiečiai valkiojosi po Stutthofą miestelį [...]“ (p. 452); „1943 metų rudenio pabaigoj pradėjo statyti kitą lagerį [...]“ (p. 466); „Juodoje SS uniformoje [cor Juoda SS uniforma].“ (p. 467); „Kol dar kovos vyko kažkur toli už Rytprūsių sienų, mūsų esesninkai buvo tvirti dvasioje [cor tvirtos dvasios] ir nepalenkiami kūnu [cor nepalenkiamo kūno].“ (p. 504); „Pakeliui pasivejame vyrus anglų ir prancūzų kareivių uniformose [cor uniformomis].“ (p. 530); „Naciai rudoje uniformoje [cor ruda uniforma] traukia iš vežimų visus vyrus ir stato į rikiuotę [...]“ (p. 535); „Duoda į dieną [cor per dieną] puslitrį sriubos [...]“ (p. 540); „Aš nebesapnuoju, aš – pilnoj sąmonėj [cor pilnos sąmonės], bet kojom nieko nebegaliu padaryti.“

⁷⁰⁰ Žr. Donata Linčiuvienė, „Redakcinės pastabos“, p. 627.

kalbos kultūros dalykų buvo paisyta mažai; kaip rašytojas pats (su)valdo pirminį savo kalbos srautą; kiek apskritai pats dėmesio skiria kalbos norminimui.

Nėra argumentų, kuriais būtų galima apginti korektūros klaidas, iškreipusias ir suprimityvinusias autorinį tekstą. Matome, kad leidėjai, įkandin redaktorių postulavę autoriaus valios ir autentiško teksto prioritetus, jų patys mažai laikėsi ne tik dėl lygintinos medžiagos gausos, bet ir dėl abejingumo, atsainumo naujai perleidžiamam tekstui. Prisiminus Eggerto mintį, autorinio teksto pažeidimai būdingi ne tik praeičiai, bet kad ir dabar itin ryškus intervencijos į autentišką tekstą troškimas – jis nėra tik istorinis reliktas⁷⁰¹.

Suprasti galima vienintelį faktą, kad ir kodėl autentiškame *Dievų miško* tekste dar tebėra kupiūrų ir pakeitimų. Būtent į tokias redaktorių „klaidas“, atsiradusias dėl sudėtingos, problemiškos ir gausios medžiagos tyrimų stokos, pritariant Žirguliui, „nežiūrima tragiškai, bet kaip į tam tikrą augimo pakopą“⁷⁰². Disertacijos priedų tekstai, skirti visų bazinių *Dievų miško* leidimų redakcinio darbo vizualiajai peržiūrai, labai gerai atspindi būtent redaktorių darbo kokybės gerėjimą naujai gražinamų autentiškų teksto vietų atžvilgiu. Didėjančią profesinį meistriškumą liudija faktas, kad redaktorius ne tik akiai patiki ir priima tai, kas parašyta mašinraštyje, bet ir įtaria įrašo autentiškumą. Ši įžvalga labai pagerino 1997 ir 2005 m. išleistus kūrinių tekstus. Ateityje *Dievų miško* redaktorių laukia dar sudėtingesnis „augimo“ egzaminas, susijęs su naujais, bet klasikos kūrinių leidėjams gerai žinomais uždaviniais – kaip pristatyti visą išlikusių *Dievų miško* tekstų bazinį fondą, nustatyti maksimaliai tikslų autentišką tekstą, sukurti jį visapusiškai paaiškinantį ir pagrindžiantį mokslinį aparatą. Kol kas visi *Dievų miško* redaktoriai siekė tik reprezentuoti autoriaus intencijas geriausiai, tiksliausiai atspindintį kūrinių tekstą. Šis uždavinys, kaip parodė tyrimas, dar iki šiol nėra išspręstas arba reikalauja pildymų, tikslinimų, taisymų. Kiti du uždaviniai, susiję

⁷⁰¹ Paul Eggert, „Document and Text“, p. 9.

⁷⁰² Aleksandras Žirgulys, *Tekstologijos bruožai*, p. 7.

su *Dievų miško* tekstų rinkinio reprezentavimu ir mokslinio aparato kūrimo strategija, net nepradėti įgyvendinti.

Apibendrinimas.

1957 m. redaktorių darbą galima vertinti ne tik kaip pirmąją, bet ir apskritai – kaip vienintelę didžiausio masto *Dievų miško* rekonstrukciją po redakcinės intervencijos 1945–1948 m. Tik šis redakcinis darbo etapas išsiskyrė esminga teksto pertvarka. Buvo grąžintas beveik visas autentiškas tekstas. Visi kiti kūrinių tekstų leidimai (1997 ir 2005) buvo tos pirmosios teksto rekonstrukcijos labai kruopštūs, detalūs ir teksto istorijai svarbūs, reikšmingi papildymai, patikslinimai. Pati kūrinių samprata iš esmės daugiau nebekito. *Dievų miško* leidimus, pasirodžiusius 1997 ir 2005 m., galima įvardyti kūrinių teksto restauracijos (atnaujinimo) terminu. Ir po 2005 m., viliamasi, dar seksiantį kūrinių teksto perleidimą, remiantis sąlygiškai visais išlikusiais šaltiniais ir mokslinę jų analizę, taip pat vadinsime nebe rekonstrukcija, o tik autentiško teksto pakartotinės, papildomos peržiūros vardu.

1997 ir 2005 m. *Dievų miško* leidimai buvo prasmingi, bet vis dėlto ne iki galo realizuoti bandymai „nustatyti maksimaliai tikslų autentišką tekstą“⁷⁰³. Redaktorės Linčiuvienės tekstų (*LLTIB RS* ir 1957, 1997, 2005) lyginimo dėka skaitytojas galėjo pamatyti grąžinamas vis naujas autentiškas teksto dalis. Buvo atkurtas „reliatyviai patikimas tekstas“⁷⁰⁴. Visi *Dievų miško* redaktoriai kanoninį tekstą suprato kaip kuo tikslesnį pagrindinio teksto (*LLTIB RS* mašinraščio) perdavimą skaitytojui. Dėl neapreptos visos *Dievų miško* medžiagos galime sakyti, kad dabar turime autentiško teksto pamatą, bet pats teksto statinys, nors jau kelis kartus iš esmės tobulintas, dar reikalingas nemažų tikslinimų, procedūrų, argumentuotai „išgryninančių“ autentišką rašytojo balsą. *Dievų miško* tekstas po

⁷⁰³ Aleksandras Žirgulys, *Tekstologijos bruožai*, p. 15.

⁷⁰⁴ *Ibid.*, p. 66.

visų redagavimo darbų dar nėra galutinai „atidengtas“, todėl jokių būdu nevadintinas „kanoniniu“. Jei į jį turimą, paskutiniaisiais lyginimais nustatytą *Dievų miško* tekstą (2005) įvesime tam tikrų pakeitimų, patikslinimų, papildymų, pati kūrinio stilistinė, žanrinė, struktūrinė šerdis nebepakis. Atsiradus svarbių lagerio aplinką ir asmenis apibūdinančių niuansų, atsiskleidus tam tikros redakcinės „bendraautorystės“ fenomenui, vis tiek pats pasakojimas iš esmės nebebus dekonstruotas, jo nebereikės iš naujo perstatinėti. Kritinis visos *Dievų miško* medžiagos bazės peržiūrėjimas tik įrodo ir konkrečiai parodo, kuriose teksto vietose yra įsigraūžusios redakcinės cenzūros nuosėdos. Taikli šiuo atveju Žirgulis abstrakčiai išsakyta mintis, kad:

Po kurio laiko [„]kanoniniam^[75] tekstui prireikia vieno kito pakeitimo. Tai reti, maži, išimtiniai atvejai, kai atsiranda arba naujų šaltinių, arba senesniuose nustatoma, kad kuri vieta turi būti kitaip skaitoma. Tačiau tai, kad atskiri elementai [„]kanoniniame^[75] tekste keičiami, nepakeičia paties kanono – jį tik patikslina ir sustiprina naujų tekstologinių laimėjimų duomenimis.⁷⁰⁵

Žirgulus čia kalba apie du skirtingus dalykus – patį kūrinį ir tą kūrinį kuo geriau atspindinčio teksto paieškas. Kūrinio kaip paties autoriaus nustatyto ir įtvirtinto kanono nesugriauna ir nepaliečia jokios redakcinės pertvarkos – kūrinys kaip nematerialus darinys tiesiog egzistuoja toks, kokį autorius parašė. Redakcinės pertvarkos paliečia tik tą kūrinį reprezentuojančius tekstus. Iš čia – pastangos gerinti ir tobulinti būtent tuos tekstus pagal naujai atrastus, išryškėjusius faktologinius duomenis. Teigdami, kad šiuo metu neturime „kanoninio“ *Dievų miško* teksto, norime pasakyti, kad visi dabar žinomi *Dievų miško* tekstai yra susiklostę ne išsamių visų išlikusių šaltinių lyginimo pagrindu, o fragmentinės analizės būdu, todėl juos reikia dar kartą nuosekliai kiekvienos raidės ir skyrybos ženklų tikslumu peržiūrėti.

⁷⁰⁵ *Ibid.*, p. 79.

IŠVADOS

1. Sruogos kūrinio recepcijos analizė liudija literatūros kritikos reaktyvumo *Dievų miško* atžvilgiu faktą. Manoma, kad apie šį žinomiausią Sruogos kūrinį jau pasakyti visi esmingiausi dalykai – jis yra visapusiškai ištirtas, aptartas ir aprašytas. Šį mąstymo stereotipą sugriauna keli akivaizdūs faktai. Kūrinio teksto analizei iš tikrųjų pasitelktos įvairios metodologijos, bet dauguma jų taikytos tik fragmentiškai. Nekelti pamatiniai genetiniai klausimai, kaip kūrinio tekstas buvo parašytas, kokią įtaką autorinio rašymo savitumas turėjo kūrinio meninei visumai. Kritiškai nesvarstyta, kaip, koku mastu dabar mūsų skaitomi išleisti *Dievų miško* tekstai atspindi originalius šaltinių (rankraščio ir mašinraščio) duomenis. Leidyboje aiški pamažu įsitvirtinanti tendencija – mechaninis ankstesnio „patikimo“ kūrinio leidimo perspausdinimas, pakartotinai neatsigręžus į šaltinius. Ši tendencija liudija su kūrinio recepcija susijusį paradoksą: kūrinio vertės ir svarbos postulavimą⁷⁰⁶, kurį paneigia, arba kurio neatitinka, atliktų leidybinių darbų kokybė.

2. Neiškilo pirminę (juodraštinio rašymo) fazę liudijančių dokumentinių faktų. Turime tik švarraščio tekstą primenantį rankraštį. Rankraštyje buvo užrašytas visas kūrinio tekstas. Rankraštyje jis dar nėra įgavęs galutinės struktūros. Autoriui buvo svarbu tik užrašyti pasakojimą. Jis koreguotas, pildytas ir struktūrintas vėliau.

⁷⁰⁶ Jau 2005 m., rengiantis Sruogos kūrinį išleisti serijoje „Lietuvių literatūros lobynas. XX amžius“, iš esmės pasitikėta ankstesniu – 1997 m. – redakciniu įdirbiu, tikrinant tuo metu prieinamus ir pasiekiamus kūrinio mašinraščius. Jau 2005 m. nebebuvo visapusiškai atsigręžta į kūrinio šaltinius. *LLTIB RS* mašinraštyje patikrintos tik kelios redakcinių braukymų atžvilgiu sudėtingesnės teksto vietos. Turbūt dėl to „Redakcinių paaiškinimų“ skiltis liko daug abstraktesnė, nei pateikta 1997m. „Lietuvos ryto“ knygų kolekcija, kurioje ir teikiamas paskutinis – dvyliktasis – *Dievų miško* – leidimas, turbūt neatsitiktinai pradedama būtent šiuo Sruogos kūrinio. Suteikus leidybos privilegiją, kūrinio tekstas tebuvo greituoju būdu mechaniškai perspausdintas pagal 2005 m. išleistą *Dievų miško* tekstą.

3. Perrinkdamas rankraščio tekstą spausdinimo mašinėle, Sruoga toliau intensyviai kūrė ir kartu skrupulingai dailino pirma užrašytą tekstą (kūrinio genezės ir poetikos modelis nesutapo). Autoredegavimo proceso rezultatas atsiskleidžia tik išsamiai palyginus *Dievų miško* rankraščio ir ikiredakcinio-ikicenzūrinio mašinraščio tekstus. Tik mašinraščio etape atsirado daugelis rankraštyje dar nefiksuotų scenų, svarbių stilistiniam kūrinio suvokimui. Iš jų matyti, kad tekstas akivaizdžiai komizuotas (sąmoningai siekiant bestselerio efekto), objektyvintas, kartu jame atsirado daug asmeninių autoriaus įžvalgų, pastabų, komentarų, vertinimų. Nors konceptinių (teksto pobūdį, pagrindinę mintį nulėmusių) pokyčių nebuvo, atsirado didžioji dalis gyvosios stilistinės aranžuotės. Teksto kaita liudijo autorinės minties paslankumą. Į *Dievų miško* pirmuosius atskirus tekstus – rankraštį ir mašinraštį – galima žvelgti ir kaip į vienu įkvėpimu parašytą vientisą tekstą, kuriam būdingi retrospektyvūs pakeitimai.

4. Rankraščio ir mašinraščio tekstų lyginamoji analizė leido konkrečiai nurodyti, kokius esminius autorinius pakeitimus savo valia teikė pats Sruoga – kaip tekstas buvo plėstas, kurių teksto vietų atsisakyta. Kitus mašinraštyje atsiradusius teksto keitimus, taisymus ir atmetimus (išskyrus korektūrinį lygmenį) provokavo redaktoriai.

Sruogos braukymai mašinraščio (*LLTIB RS*) tekste rudu, raudonu rašalu, prieraišai mėlynu rašalu atsirado, siekiant kompromiso su *BVSNM* ir *LLTIB RS* mašinraščių redaktoriais. Kad būtų išsaugotos svarbesnės mintys, rašytojas atsisakė mažiau reikšmingų. Tačiau *LLTIB RS* mašinraščio teksto kompromisinių braukymų negalima laikyti paskutiniu autoriaus sprendimu. Visuose *Dievų miško* leidimuose į rašytojo braukymus žiūrėta kaip į neginčytiną autoredegavimo proceso pasekmę. Tokiam sprendimui prieštarauja vidinė tekstų raidos logika, pasyvios autorizacijos faktas.

5. Tiek rašydamas *Dievų miško* rankraščio tekstą, tiek mašinraštį, Sruoga savęs nevaržė jokiais socrealistinei metodologijai būdingais reikalavimais. Autocenzūros (ar vidinės cenzūros) reiškinys, kuriam įprastai būdingas išskirtinis

savęs tramdymo, sąmoningo nutylėjimo ir ideologinis prisitaikymo veiksmas, pradinei kūrinio rašymo stadijai visiškai svetimas. Sruogos *Dievų miško* autoredakcija buvo išskirtinai stilistinė, be jokių pataikavimų laiko ideologijai. Autocenzūros etapas prasidėjo jau poredakcinėje *Dievų miško* stadijoje, kai rašytojas turėjo priimti kokį nors sąmoningą sprendimą redaktorių ištaisytų teksto vietų atžvilgiu. Autocenzūrinius veiksmus aktyvino ne pats autorius – jie buvo aplinkybių išprovokuoti.

6. *Dievų miško* teksto istorijai reikšmingiausi trys kūrinio tekstai – trys tarpusavyje glaudžiai susiję „autoritetingi pavidalai“⁷⁰⁷: rankraštis, *LLTIB RS* ir *BVSNM* mašinraščiai. Lyginant tik šiuos tekstus, jau galima sąlygiškai kritiškai nustatyti, kokį tekstą Sruoga pats norėjo teikti skaitytojui, tikėjosi pamatyti išleistą.

7. Visi svarbiausi *Dievų miško* leidimai (1957, 1997, 2005) žymėjo slinktį autentiškesnio teksto link. Juos siejo bendras redaktorių siekis supažindinti visuomenę su kuo tikresniu *Dievų miško* tekstu (laisvinimosi iš ideologinių varžtų rodiklis). Redaktorių darbo specifika buvo artima rusų teksto kritikos mokyklą atstovaujančių mokslininkų pozicijai. Buvo stengiamasi parodyti visiškai autentišką tekstą, pagrįstą nepaneigiamu autoriaus ketinimo argumentu. 2005 m. *Dievų miško* tekstas laikomas „kanoniniu“ (taip pat epochos) produktu – tokiu, kurį skaitys ir kuriuo neabejodamos remsis ateinančios kartos.

8. Visuose išleistuose *Dievų miško* tekstuose, nepaisant sėkmingesnių ar mažiau pavykusių teksto rekonstravimo ir atkūrimo procedūrų, tebėra nemažai kupiūruotų vietų, redaktorių primestų teksto pakaitų. Jie atsirado dėl redaktorių besąlygiško pasitikėjimo „paskutine autoriaus intencija“. Autorius, raudonu ar mėlynu rašalu braukdamas ar prirašydamas tam tikras teksto vietas, dažniausiai reiškė ne savo nuomonę – taisė pagal iš anksto primestą analogiją. Tik genetinė

⁷⁰⁷ Peter L. Shillingsburg, *Scholarly editing in the computer age: Theory and practice*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 1996, p. 13.

visų pirminių priešleidybinių *Dievų miško* egzempliorių lyginamoji analizė atskleidžia autorinės intencijos nestabilumo priežastis ir leidžia priartėti prie sąlygiškai numanomų autoriaus ketinimų.

9. Redaktorių, dirbusių su *Dievų miško* tekstu, padarytas klaidas reikėtų įvardyti santykinėmis paklaidomis. Jos atsirado dėl sudėtingo istorinio laiko, ideologinių suvaržymų, milžiniško redagavimo darbų krūvio ar tiesiog elementarių trukdymų dirbti su pirmine medžiaga. Redaguodami *Dievų miško* tekstus, redaktoriai prieš save neturėjo visų žinomų išlikusių autentiškų pirminių tekstų, į kuriuos atsiremdami, būtų galėję patikrinti abejonių keliančias, neaiškias vietas, ypač susijusias su autoređagavimo ir autocenzūros klausimais. Todėl visuose išleistuose Sruogos kūrinio tekstuose tebėra susipynę: autoriaus intencijos, dar aiškiai tebegirdimi ankstesnių cenzūros labai veikusių redaktorių balsai, dar vėlesnių kūrinio redaktorių ir jau šių dienų leidėjų priimti individualūs sprendimai.

10. 1957 m. redaktorių kolektyvo *Dievų miško* rekonstrukcija teksto istorijai buvo ypatingai svarbi ir reikšminga. Pirmą kartą „juvelyriškai“ tiksliai atkurta didžioji dalis originalaus autorinio teksto, kuris buvo besąlygiškai ir savavališkai kupiūrų pavidalu atmetas galutinėje Drazdausko redakcijoje (*LLMA VD*, 1948). Redaguojant kūrinį, prie jo dirbo Matuzevičius, Rudokas ir Žirgulys. Žirgulys atliko patį sudėtingiausią originalaus autorinio mašinraščio (*LLTIB RS*, 1945) lyginimo su jo nuorašais (*LLMA*, *LNB RKRS*, 1946) darbą. Žirgolio lyginimai buvo mikrotekstologinio pobūdžio, visiškai baigti. Žirgulys yra pirmasis redaktorius, praktiniu redagavimu siekęs parodyti autentišką *Dievų mišką*. Tik remdamasis Žirgolio praktiniu mašinraščio (*LLTIB RS*) ir nuorašų (*LLMA*, *LNB RKRS*) lyginimu, savo nuomonę dėl Drazdausko kupiūruotų originalaus teksto vietų išreiškė Matuzevičius. Rudokas pagal Matuzevičiaus pastabas parengė priešleidybinį *Dievų miško* tekstą (*LLMA VR*, 1957). Pirmieji redaktoriai, ruošęsi kūrinio išleidimui 1957 m., rėmėsi autentiškumo ir pastovumo kriterijais. Siekė ištaisyti originaliame tekste dėl istorinio laiko ypatybių atsiradusius iškraipymus,

atstatyti išlikusias kupiūras. Redaktoriams ypač svarbi buvo „įvykio“ dominantė⁷⁰⁸.

11. 1997 ir 2005 m. *Dievų miško* redagavimo darbai pakoregavo 1957 m. teksto rekonstrukciją. Su *Dievų miško* tekstais dirbo vienintelė redaktorė Linčiuvienė. Ypatingai svarbios buvo redakcinės nuojautos. Pirmą kartą teksto istorijoje loginį aiškinimą papildė intuityvūs sprendimai. Jų dėka išaiškėjo kelios anksčiau autocenzūriniais taisymams priskirtos autentiško teksto vietos. Svarbu, kad galvota apie kūrinio „priartinimą“ prie mūsų laikų skaitytojo, kartu puoselėta „ištikimyb[ė] pirminiam teksto pavidalui“⁷⁰⁹. Redakcinis darbas jau buvo paremtas siekiu suderinti „įvykio“ ir „proceso“ dominantes. Redaktorė koncentravosi tik į patį imanentinį tekstų lyginimą. Linčiuvienės *Dievų miško* redagavimo darbai atspindi didelę dalį teksto istorijos, bet visos neapėpia.

12. Kol kas kūrinio tekstas tik iš dalies atkurtas. Kūrinio rekonstrukcija ir vėliau sekę jo restauravimo darbai atsirado išskirtinai dėl praktinių leidybinių tikslų (poreikis ir pareiga turėti išleistą garsaus kūrėjo garsų kūrinį). Visi teksto atkūrimai yra eklektinio pobūdžio: pagrįsti postuluojamu besąlygišku autorinės valios argumentu ir kartu – sąmoningu ir nesąmoningu redaktoriaus autoritetu ir autonomija. Nėra nė vieno kūrinio teksto, kurio leidyba būtų paremta išsamia ir dokumentiškai argumentuota teksto istorijos studija. Kūrinio rekonstrukcijos ir papildomų restauravimų faktas rodo, kad redaktoriai nusižengė esminiam tekstologijos principui – „pirmiausia [...] ištirti teksto istoriją, ir tik po to jau jį išleisti, bet neišleisti teksto tam, kad jis būtų tekstologiškai ištirtas“⁷¹⁰. Edicinė praktika liudija, kad dažnai šis klasikinis reikalavimas yra pildomas atvirkštine tvarka, jei apskritai, išleidus kūrinio tekstą, jis dar imamas mikrotekstologiniu aspektu tirti. Įprasta ir, atrodo, įsigalinti norma yra tokia: būtinai išleisti ar naujai

⁷⁰⁸ Paulius Subačius, *Tekstologija. Teorijos ir praktikos gairės*, p. 110–111.

⁷⁰⁹ *Ibid.*, p. 111–112.

⁷¹⁰ Дмитрий Лихачёв, „Основные принципы текстологических исследований памятника древнерусской литературы“, in: *Текстология славянских литератур*, p. 220.

perleisti klasikinės literatūros tekstą, bet išleidus, bent tekstologiniu žvilgsniu, jau nebekliudyti – absoliučiai pasitikėti tuo, kas ir kaip redaktorių padaryta. Leidžiant klasikinius lietuvių literatūros kūrinius, redakcinėje komisijoje, be literatūrologų, turi dirbti ir tekstologas, kurio pareiga – specialiai ištirti (ar iš naujo patikrinti) archyvuose saugomą medžiagą, išsamiai palyginti visus išlikusius kūrinio tekstus, kad būtų išvengta pretenzijų, susijusių su kūrinio „kanoniškumo“ klausimais.

13. Ateityje neišvengiamai kils poreikis papildyti, patikslinti ankstesnių redaktorių *Dievų miško* restauravimo darbą. Atnaujintas *Dievų miško* teksto leidimas turėtų būti paremtas išsamiu teksto istorijos ir nuosekliu šaltinių analizės tyrimu. Iki šiol *Dievų miško* teksto istorijos vaizdas buvo fragmentinis – išryškėjęs iš atskirų tekstų grupių lyginimų. Lyginimas nebuvo nuoseklus, sistemingas, paremtas tekstų sąsajomis, šaltiniais. Todėl ankstesnės redaktorių išsakytos pretenzijos į „kanoninį“ tekstą buvo nepagrįstos.

Vis labiau stiprėjantis visų *Dievų miško* redaktorių nepasitikėjimas Sruogos „autokorektūromis“ raudonu rašalu *LLTIB RS* mašinraštyje, tų išbrauktų vietų palaipsnis „atidengimas“ yra liudijimas, kad 2005 m. išleistą *Dievų miško* tekstą jau galima vertinti kaip „rekonstruot[ą] reliatyviai patikim[ą] tekst[ą]“⁷¹¹. Pakeitus tam tikras, iki šiol netiksliai nustatytas kūrinio teksto vietas kitomis, tikslesnėmis, pati kūrinio esmė, pasakojimo šerdis, liks nepakitusi. Vis dėlto šio, jau „kanoniniu“ vadinamo *Dievų miško* teksto (2005), parengto, remiantis ne visais išlikusiais šaltiniais, neatlikus detalios ir nuoseklios jų mokslinės analizės, tikrai negalima laikyti kritiškai nustatytu. Tai yra „kol kas geriausias“⁷¹², galima sakyti, iki šiol – pavyzdingiausias, lyginant su kitais, ankstesniais *Dievų miško* leidimais, tekstas. Bet į jį jokių būdu negalima žiūrėti kaip į stabilią normą. Jame dar daug redakcinių subjektyvumų, kritiškai nepatikrintų sprendimų, korekcinių

⁷¹¹ Aleksandras Žirgulys, *Tekstologijos bruožai*, Vilnius: Mokslas, 1989, p. 66.

⁷¹² Paulius Subačius, *Tekstologija. Teorijos ir praktikos gairės*, p. 198.

netikslumų, nutolinančių skaitytoją nuo paskutinės autoriaus valios įsivaizdavimo ir suvokimo.

14. Šis tyrimas sąlygiškai suteikia teisę kalbėti apie naują kritiškai nustatyto autentiško teksto leidimo perspektyvą. Ruošiantis šios perspektyvos realizacijai, svarbu galvoti ir apie modernesnę *Dievų miško* tekstų reprezentavimą. Be įprastų leidybinių formų, laipsniškai pasitelkti ir skaitmeninės erdvės galimybes. Jos siejamos su atvirosios *Dievų miško* recepcijos kūrimu. Skaitytojas, prieš save matydamas sąlygiškai visas *Dievų miško* tekstų grupes, galės savarankiškai susidaryti individualią teksto istorijos viziją; pats laisvai nuspręsti, kokį *Dievų miško* tekstą laikyti pagrindiniu. Kiekvienas skaitytojas, norėdamas keliauti tolyn, pirma turės tapti redaktoriumi⁷¹³, kurio užduotis – susitvarkyti su prieš jį esančiu nesusistemintos medžiagos chaosu, jį savarankiškai suvaldyti⁷¹⁴. Tyrinėtojo nuomonė teksto istorijos klausimais taps tik vienu variantu iš daugybės galimų. Skaitytojai patys bet kada praktiškai galės patikrinti ir įvertinti redaktoriaus pateiktus atsakymus. Tekstologas-archyvistas bus (ir yra) tik filtras, pateikiantis informaciją ir sukuriantis pirminį konkretaus teksto konkrečios istorijos dokumentinį paveikslą. „Redaktorius daugiau nebus vienaakis monarchas aklųjų karalystėje, bet pirmasis tarp lygiųjų“⁷¹⁵. Šiuolaikinė tekstologija „idealų“ kūrinio tekstą būtent ir supranta kaip absoliučiai visos išlikusios medžiagos skaitmeninį

⁷¹³ Peter M. W. Robinson, „Collation, Textual Criticism, Publication, and the Computer“, *Text: Transactions of the Society for Textual Scholarship*, Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1994, t. 7, edited by David C. Greetham and William Speed Hill, p. 92.

⁷¹⁴ Peter L. Shillingsburg, *op. cit.*, p. 165.

⁷¹⁵ Peter M. W. Robinson, *op. cit.*, p. 94.

rinkinį⁷¹⁶. Elektroninis archyvas atitinka „idealų“ redakcinį tikslą – kiekvienas istorinis dokumentas pristatomas pilnas, neredaguotas, be pašalinių įsikišimų⁷¹⁷.

15. Tekstologinis kūrinio istorijos tyrimas niekada negali būti laikomas pabaigtu. Jis yra tik sąlygiškai sustabdytas. Kaip daugiau ar mažiau išryškėjęs filmo kadras.

⁷¹⁶ Валерий Вьюгин, „Идеальная текстология (Несколько замечаний к теории и практике критики текста)“, in: *Текстологический временник: Русская литература XX века. Вопросы текстологии и источниковедения*, ответственный редактор Наталья Корниенко, Москва: ИМЛИ РАН, 2009, p. 565.

⁷¹⁷ Peter L. Shillingsburg, *op. cit.*, p. 165.

SANTRUMPOS

BVSNM – Balio ir Vandos Sruogų namai–muziejus

LLMA – Lietuvių literatūros ir meno archyvas

LLTIB RS – Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto bibliotekos Rankraščių skyrius

LNB RKRS – Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Retų knygų ir rankraščių skyrius

ŠALTINIAI

1. Sruoga Balys, *Dievų miškas*, [rankraštis], [be datos], in: *LLTIB RS*, f. 53, b. 578, 305 p.
2. Sruoga Balys, *Dievų miškas*, I–II dalys, [mašinėraštis], [be datos], in: *LLTIB RS*, f. 53, b. 8, 383 p.
3. Sruoga Balys, *Dievų miškas*, mašinėraštis, 1945, in: *BVSNM*, 992, R₂ 38, 383 p.
4. Sruoga Balys, *Dievų miškas*, I–II dalys, [mašinėraštis, nuorašas], 1946, in: *LLMA*, f. 470, ap. 1, b. 5; 6, 400 p.
5. Sruoga Balys, *Dievų miškas* [mašinėraštis], 1946, in: *LNB RKRS*, f. 33, b. 7₁₋₄, 400 p.
6. Sruoga Balys, *Dievų miškas*, 1948 [Valio Drazdausko spaudai rengtas mašinėraštis], [per klaidą patekęs į buvusios leidyklos darbuotojų pažymėtą aplanką *Rankraštis su autoriaus taisyklėmis ir leidyklos vyr. redaktoriaus pastabomis*, 1960], in: *LLMA*, f. 23, ap. 2, b. 1565, 357 p.
7. Sruoga Balys, *Dievų miškas*, [priešleidybinis mašinėraštis], 1957, in: *LLMA*, f. 23, ap. 2, b. 333, 364 p.

LITERATŪRA

1. Aistis Jonas, „Balio Sruogos auka“, *Aidai*, 1956, Nr. 4, p. 183–184.
2. Ališauskas Arnas, „Grįžo autentiškas „Dievų miškas“, *Lietuvos rytas*, priedas *Mūzų malūnas*, 1998-07-28, Nr. 173, p. 4.
3. Anušauskas Arvydas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, Vilnius: Mintis, 1996.
4. Applebaum Anne, *Gulago istorija*, iš anglų kalbos vertė Rasa Drazdauskienė, Vilnius: Baltos lankos, 2009.
5. Balčiūnaitė-Vaitkevičienė Hortenzija, „Ištraukos iš dienoraščio“, 1945–1947, in: *BVSNM*, 1343 Rp, p. 8.
6. Balčiūnaitė-Vaitkevičienė Hortenzija, „Atsiminimai apie Balį Sruogą“, in: *BVSNM*, 1526 Rp, p. 2.
7. Baltušis Juozas, „Atsiminimai apie Balį Sruogą“, in: *BVSNM*, 1518 Rp, p. 1–8.
8. [Biržiška Mykolas], Mykolo Biržiškos laiškas Vandai Daugirdaitei-Sruogienei, 1947-10-24, in: *Balys Sruoga mūsų atsiminimuose: Balio Sruogos 100-ajai gimimo sukakčiai*, sudarė Vanda Daugirdaitė-Sruogienė, Vilnius: Regnum fondas, 1996, p. 374.
9. Byla Aušrinė, „The ugly and the beautiful side of life“, *Draugas*, 1996-09-14, p. 5, [asmeninis Aušrinės Bylos archyvas].
10. Brėdikis Jurgis, „Prisiminimai apie tėvą – Juozą Brėdikį“, in: *Pragaro vartai – Štuthofas*, sudarė Alicija Rupšienė, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1998, p. 47–64.
11. Bubnys Arūnas, „Štuthofų koncentracijos stovykla ir lietuviai“, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, Vilnius, 2005, t. XXVII, p. 415–422.
12. Bučys Algimantas, *Romanas ir dabartis: Lietuvių tarybinio romano raida iki 1970 m. (žanro problemos)*, Vilnius: Vaga, 1977.

13. Bulavas Juozas, „Atsiminimai apie Balį Sruogą“, in: *LLTIB RS*, f. 53, b. 1490.
14. Bulavas Juozas, „Atsiminimai apie Balį Sruogą“, [skaityti ir pasakoti Balio Sruogos 90 metų gimimo sukakties minėjime Lietuvos TSR Mokslų Akademijos mokslininkų rūmuose, Verkiuose, 1986-01-28], in: *LLTIB RS*, f. 53–1284.
15. Busėnas Jonas, „[Atsiminimai apie Balį Sruogą]“, in: *Balys Didysis: Atsiminimai apie Balį Sruogą*, sudarytoja ir redaktorė Reda Pabarčienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1997, p. 305–307.
16. Butkus Vigmantas, Artūras Šeškus, „Balio Sruogos *Dievų miškas* kaip (savita) antropologinė studija“, *Literatūra*, Vilnius, 2010, Nr. 52 (1), p. 68–79.
17. Butkus Vigmantas, Artūras Šeškus, „Balio Sruogos *Dievų miškas* kaip (savita) antropologinė studija“, in: Butkus Vigmantas, *Literatūros žvalgymai*. Straipsnių rinkinys, (ser. „*Bibliotheca actorum humanitaricorum universitatis Saulensis*“, Nr. 8), Šiauliai: Šiaulių universitetas, 2011, p. 38–51.
18. Cain William E., „Making Texts New: A Response to Gabler, McLaverty, and Grigely“, in: *Devils and Angels: Textual Editing and Literary Theory*, edited by Philip Cohen, Charlottesville: University of Virginia Press, 1991, p. 195–203.
19. Cvirka Petras, *Raštai*, t. VII: *Publicistika. Kūrinių planai bei sumanymai. Laiškai. Dokumentai*, parengė ir paaiškinimus parašė Vytautas Galinis, redakcinė komisija Alfonsas Bieliauskas, Algimantas Bučys, Mykolas Sluckis, Vilnius: Vaga, 1986.
20. [Čekys Jonas], Valstybinės Grožinės literatūros leidyklos direktoriaus Jono Čekio įsakymai, 1957, in: *LLMA*, f. 23, ap. 1, b. 73, p. 76–79.
21. Čiurlionytė-Zubovienė Danutė, *Patekėjo saulė*, Antroji knyga: *Atsiminimai apie Motiną*, sudarė Dalia Palukaitienė (Zubovaitė) ir Vladimiras Zubovas, redagavo ir maketavo Dalia Palukaitienė (Zubovaitė) ir Romualdas Norkus, Kaunas: Santara, 2007.

22. Daugėlaitė-Mikailienė Aldona, „[Prisiminimai apie Balį Sruogą]“, in: *Balys Didysis: Atsiminimai apie Balį Sruogą*, sudarytoja ir redaktorė Reda Pabarčienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1997, p. 356–362.
23. Daugėlaitė-Mikailienė Aldona, „Atsiminimai apie Balį Sruogą“, in: *LLTIB RS*, f. 53, b. 1500, p. 7.
24. Daujotytė Viktorija, „Balys Sruoga (1896–1947)“, in: Daujotytė Viktorija, *Lietuvių literatūra. XX a. pradžia ir pirmoji pusė*. Vadovėlis XI klasei, redaktorė Asta Adelė Rėbždaitė, Kaunas: Šviesa, 1998, p. 240–259.
25. Davies Norman, *Kariaujanti Europa: 1939–1945. Sunki pergalė*, iš anglų kalbos vertė Leonas Tamošiūnas, Vilnius: Vaga, 2009.
26. Donskis Leonidas, „Svarbu nuolat skaityti pačias geriausias knygas“, in: <http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2010-01-18-leonidas-donskis-svarbu-nuolat-skaityti-pacias-geriausias-kny/38611>, (2010-01-18).
27. [Drazdauskas Valys], Valio Drazdausko kalbos, pasakytos Rašytojų suvažiavimo metu, rankraštis, [1946-10-01], in: *LLMA*, f. 34, b. 21, ap. 1 [1946-10-01–02 Lietuvos TSR Tarybinių Rašytojų suvažiavimo medžiaga. Pasisakymų LTSR Tarybinių rašytojų visuotiniame susirinkime rankraščiai], p. 37–43.
28. Fisher Judith L., „Authorial Process and Textual stability“, in: *Text: An Interdisciplinary Annual of Textual Studies*, Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1998, t. 11, edited by W. Speed Hill, Edward M. Burns, Peter Shillingsburg, p. 365–376.
29. Gabler Hans Walter, „Introduction: Textual Criticism and Theory in Modern German Editing“, in: *Contemporary German Editorial Theory*, edited by Hans Walter Gabler, George Bornstein and Gillian Borland Pierce, Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1995, p. 1–16.
30. Gervydas Antanas, *Už spygliuotų vielų*, leidinys Nr. 2, Chicago: Lietuvių Katalikų Spaudos Draugija, 1950.

31. Greetham David C., *Textual scholarship: an introduction*, New York and London: Garland Publishing, 1994.
32. Grésillon Almuth, „Sciences du langage et genèse du texte“, cit. iš: Pierre-Marc de Biasi, „Genetinė kritika“, iš prancūzų kalbos vertė Rūta Kisielytė, in: *Literatūros analizės kritinių metodų pagrindai*, sudarė Daniel Bergez, Vilnius: Baltos lankos, 1998, p. 15–47.
33. Grigely Joseph, „The Textual Event“, in: *Devils and Angels: Textual Editing and Literary Theory*, edited by Philip Cohen, Charlottesville: University of Virginia Press, 1991, p. 167–194.
34. Grožinės literatūros leidyklos išmokėto honoraro sąrašas Nr. 28, 1947-10-03, in: *LLMA*, f. 23, b. 3, ap. 4 [Autoriams, vertėjams, dailininkams ir kitiems neetatiniams darbuotojams leidyklos bendradarbiams honorarų išmokėjimo lapai už 1945, 1946 ir 1947 metus], p. 301.
35. Gučas Alfonsas, „Vienerius metus pas profesorių B. Sruoga“, *Literatūra ir menas*, 1986-02-01, Nr. 5 (2044), p. 4.
36. Howard-Hill Trevor, „Variety in Editing and Reading: A Response to McGann and Shillingsburg“, in: *Devils and Angels: Textual Editing and Literary Theory*, edited by Philip Cohen, Charlottesville and London: University Press of Virginia, 1991, p. 44–56.
37. <http://www.antologija.lt/texts/39/turinys.htm>, [1999–2009].
38. „Iš Balio Sruogos nepaskelbto archyvo“, *Literatūra ir menas*, 1956-02-04, Nr. 6 (484), p. 4.
39. Yla Stasys, *Žmonės ir žvėrys Dievų miške: Kaceto pergyvenimai*, Putnam: Immaculata, 1951.
40. Januškevičienė Regina, *O metai nelaukia...*, Vilnius: Vaga, 1968.
41. [Jonynas Vytautas Aleksandras], E. Žeivys, „Į Lietuvą žiemojančią einu“, *Metmenys*, 1966, Nr. 12, p. 103–110.
42. Jonynas Vytautas Aleksandras, „Pilkšvosios ląstelės ir spalvoti rašikliai“, *Draugas*, 1999-02-27, Nr. 41 (9), p. 1–2.

43. Jonynas Vytautas Aleksandras, „Žvėriažmogių karalystėje“, *Akiračiai*, 1997-09, Nr. 8 (292), p. 6–7.
44. Jurelionis Romualdas, „Dievų miškas“ – kaltinimas fašistams“, *Kauno tiesa*, 1957-09-04, Nr. 176 (1771), p. 3.
45. Kalėda Algis, *Komizmas lietuvių tarybinėje prozoje*, Vilnius: Vaga, 1984. Kalėda Algis, „Dievų miškas be dievų“, in: Balys Sruoga, *Dievų miškas: Memuarai*, (ser. *Lietuvių literatūros lobynas. XX amžius*, Nr. 3), Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2005, p. 5–11.
46. Kamantauskaitė Bernadeta, *Komunikacijos modeliai Balio Sruogos „Dievų miške“*, Bakalauro darbas, Šiauliai: Šiaulių universitetas, 2010, in: http://vddb.laba.lt/fedora/get/LT-eLABa-0001:E.02~2010~D_20100907_090938-99486/DS.005.0.01.ETD, (2012-02-08).
47. Katilius Viktoras, *Židiniai ir žmonės*, sudarė Aldona Paulauskienė, Vilnius: Vaga, 1997.
48. Kasparas Kęstutis, „Būta ir svajota. Istorija apie Peslį – MGB agentą ir rezervistą“, in: <http://www.xxiamzius.lt/archyvas/priedai/slaptieji/20071003/2-1.html>, (2009-11-08).
49. Kernagis Aleksandras, „[Prisiminimai apie Balį Sruogą]“, in: *Balys Didysis: Atsiminimai apie Balį Sruogą*, sudarytoja ir redaktorė Reda Pabarčienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1997, p. 180–181.
50. Kirkila Juozas, „Pušlapiai, kupini kančių ir kaltinimų“, *Literatūra ir menas*, 1957-11-02, Nr. 44 (574), p. 2.
51. Kirkila Juozas, *Amžininkų balsai*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1961.
52. Kočiūnaitė Vilija, *Žmogaus patirtis ekstremaliose situacijose*, Magistro darbas, Vilnius: Vilniaus pedagoginis universitetas, 2006, in: <http://submit.library.lt/ETD-afiles/VPU/etd-LABT20060615-202217-49899/unrestricted/kociunaite.pdf>, (2010-03-15).

53. Korsakas Kostas, „Prisiminimai apie rašytoją Balį Sruogą“, in: *LLTIB RS*, f. 53, b. 1526, p. 4.
54. Korsakienė Halina, *Namas, kuriame gyvenome*, Vilnius: Vaga, 1991.
55. Kriaučiūnas Mečislovas, „Atsiminimai apie Balį Sruogą“, in: *BVSNM*, [be numerio], p. 4, 6.
56. Kubilius Vytautas, „B. Sruogos dramaturgija, 10 mirties metinių proga“, *Pergalė*, 1957, Nr. 12, p. 74–90.
57. Kubilius Vytautas, *Naujų kelių ieškant*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1964.
58. Kubilius Vytautas, „Grotesko poetika“, *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai*, A serija, Vilnius, 1975, t. 1 (50), p. 139–150.
59. Kubilius Vytautas, „Literatūra mirties paunksmėje“, *Metai*, 1994, Nr. 2, p. 69–78.
60. Kubilius Vytautas, „Moderniosios literatūros klasikas“, in: Balys Sruoga, *Raštai*, t. 1: *Poezija*, parengė Algis Samulionis, redagavo Donata Linčiuvienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, Alma littera, 1996, p. v–xiii.
61. Kubilius Vytautas, *Dienoraščiai, 1978–2004*, parengė Janina Žėkaitė, Jūratė Sprindytė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2007.
62. *Kūrybos studijos ir interpretacijos: Balys Sruoga*, sudarė Rimas Žilinskas, Vilnius: Baltos lankos, 2001.
63. Kučas Antanas, „B. Sruogos „Dievų miškas“, *Draugas*, 1958-01-18, Nr. 15, p. 1.
64. Laurinkus Mečys, „Ironija B. Sruogos „Dievų miške“, *Literatūra*, Vilnius, 1979, t. XXXI (I), p. 32–42.
65. Lazdynas Gintaras, „Dievų miškas, arba Distopija lietuviškai“, *Šiaurės Atėnai*, 1996-07-13, Nr. 27 (321), p. 3, 5.
66. Lazdynas Gintaras, *Romanų struktūrų formavimasis Lietuvoje: Nuo „Algimanto“ iki „Altorių šešėly“*, Kaunas: Vilniaus universitetas, Kauno humanitarinis fakultetas, 1999.

67. Lebedevas Aleksandras, „Balio Sruogos „Dievų miškas“, *Literatūra ir menas*, 1956-03-21, Nr. 12 (646), p. 2.

68. *Lietuva 1940–1990: Okupuotos Lietuvos istorija*, vyriausiasis redaktorius Arvydas Anušauskas, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2007.

69. [Linčiuvienė Donata], Pokalbis su *Dievų miško* redaktore Donata Linčiuviene, 2009-10-14, in: Asmeninis Neringos Markevičienės archyvas.

70. [Linčiuvienė Donata], Pokalbis su *Dievų miško* redaktore Donata Linčiuviene, 2010-03-20, in: Asmeninis Neringos Markevičienės archyvas.

71. [Linčiuvienė Donata], Redaktorės Donatos Linčiuvienės atsiminimai Algiiui Samulioniui skirtoje popietėje, Balio ir Vandos Sruogų namai–muziejus, Kaunas, 2011-11-24, in: Asmeninis Neringos Markevičienės archyvas. [Linčiuvienė Donata, Solveiga Daugirdaitė], „Redaktoriaus amplua: diplomatas, psichologas, cenzūros įrankis“, (kalbasi redaktorė Donata Linčiuvienė ir literatūrologė Solveiga Daugirdaitė), *Colloquia*, Vilnius, 2010, Nr. 24, p. 145–159. „Literatūrinė anketa“, *Literatūros lankai*, 1959, Nr. 8, p. 12–24.

72. *Literatūrinio gyvenimo kronika, 1940–1960*, redagavo Jonas Lankutis, Vilnius: Vaga, 1970.

73. *Lituanistikos keleivis: Albertas Zalatorius – literatūrologas, kritikas, pedagogas, kultūrininkas*, sudarė Vytautas Martinkus, Eglė Zalatoriūtė, Vilnius: Eglė, 2007.

74. Lukošiušas Romualdas, *Sovietų moralinio teroro dokumentas*, in: http://aidai.us/index.php?view=article&catid=187%3A197810&id=2444%3Apo&option=com_content&Itemid=217, (2011-02-17).

75. Macijauskienė Marija, „Gimtosios žemės jėga“, *Švyturys*, 1976, Nr. 2, p. 17.

76. Macijauskienė Marija, *Žingsnis po žingsnio...*, Kaunas: Naujasis lankas, 2010.

77. [Mackevičienė Marija], Marijos Mackevičienės laišakai Vandai Sruogienei, 1945-11-27; 1947-07-10, in: *Balys Sruoga mūsų atsiminimuose: Balio Sruogos 100-ajai gimimo sukakčiai*, sudarė Vanda Daugirdaitė-Sruogienė, Vilnius: Regnum fondas, 1996, p. 380.

78. Mackonis Rapolas, „Mes dar gyvi žmonės (atsiminimų fragmentai)“, in: *Pragaro vartai – Štuthofas*, sudarė Alicija Rupšienė, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1998, p. 422–483.

79. Mačiokienė Juzė, „Atsiminimai apie Balį Sruogą“, in: Virginija Stankevičiūtė, *Amžininkų atsiminimai apie Balį Sruogą*, Diplominis darbas, Vilniaus Darbo raudonosios vėliavos ordino valstybinis V. Kapsuko universitetas, 1975, in: *BVSNM*, 1372 Rp, p. 141–155.

80. Maknys Vytautas, „Atsiminimai apie Balį Sruogą“, in: *LLTIB RS*, f. 53, b. 1537.

81. Maknys Vytautas, „Atsiminimai apie profesorių Balį Sruogą“, Kaunas, 1989, in: *BVSNM*, 1814 Rp.

82. Markulis Juozas, „Atsiminimai apie Balį Sruogą“, in: *LLTIB RS*, f. 53, b. 1542.

83. Masionienė Birutė, „Vilniaus universitete“, *Literatūra ir menas*, 1996-04-23, Nr. 12 (2571), p. 5.

84. Matulaitis Jurgis, *Užrašai*, (ser. *Fontes Historiae Marianorum*), parengė Paulius Subačius, Vilnius: Aidai, 1998.

85. Matulevičienė Saulė, „Balio Sruogos „Dievų miškas“: „Numirėliška dalis“, in: *Literatūros klasikos interpretacijos: Straipsnių rinkinys*, sudarė Giedrius Viliūnas, Vilnius: Alma littera, 2001, p. 139–150.

86. Matuzevičius Eugenijus, Pastabos dėl B. Sruogos „Dievų miško“ redagavimo, [rankraštis], 1956, in: *LLMA*, f. 133, ap. 1, b. 85, p. 39–55.

87. Matuzevičius Eugenijus, Pastabos dėl B. Sruogos „Dievų miško“ redagavimo, [kopija], 1956, in: *LLMA*, f. 23, ap. 2, b. 48, p. 9/54–10/55.

88. Matuzevičius Eugenijus, Pastabos dėl B. Sruogos „Dievų miško“ redagavimo, in: *LLMA*, f. 23, ap. 2, b. 1787, p. 55.

89. McGann Jerome J., „Literary Pragmatic and the Editorial Horizon“, in: *Devils and Angels: Textual Editing and Literary Theory*, edited by Philip Cohen, Charlottesville and London: University of Virginia Press, 1991, p. 1–21.

90. Miškinis Antanas, „Atsiminimai apie Balį Sruogą“, in: *LLTIB RS*, f. 53, b. 1547.

91. Antanas Miškinis, *Rinkiniai raštai*, t. 3: Darbai apie literatūrą. Autobiografijos. Laiškai, parengė Rita Tūtlytė, Vilnius: Vaga, 1996, p. 318–323.

92. Naginskaitė-Vajėgienė Elena, „[Prisiminimai apie Balį Sruogą]“, in: *Balys Didysis: Atsiminimai apie Balį Sruogą*, sudarytoja ir redaktorė Reda Pabarčienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1997, p. 434–437.

93. Narutis Pilypas, „Balys Sruoga – Aitvaras Didysis“, *Draugas*, 1998-01-24, Nr. 17 (4), p. 1–3.

94. Naujokaitis Pranas, *Lietuvių literatūros istorija*, t. 2, Čikaga: Vl. Vijeikio spaustuvė, 1975.

95. Oginskaitė L., „Prof. B. Sruoga pasakoja“, *Tiesa*, 1945-05-17, Nr. 113 (643), p. 2.

96. Ostrauskas Kostas, *Užgavėnių kaukės: Dramos ir teatras*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2006.

97. Pabarčienė Reda, „Infernalinis groteskas Balio Sruogos memuaristikoje“, in: *Komparatyvistika ir kultūros savivoka: Straipsnių rinkinys*, sudarė Nijolė Vaičiulėnaitė-Kašelionienė, Žydronė Kolevinskienė, atsakingoji redaktorė Reda Pabarčienė, Vilnius: Vilniaus pedagoginis universitetas, Tartu universitetas, Limožo universitetas, 2004, p. 181–191.

98. Pabarčienė Reda, „Pašaipusis Balio Sruogos diskursas“, *Teksto slėpiniai*, Vilnius, 2005, Nr. 8, p. 80–87.

99. Pabarčienė Reda, „Infernalinis groteskas. Dieviškoji komedija Dievų miške“, in: Reda Pabarčienė, *Kurianti priklausomybė: Lyginamieji lietuvių dramos*

klasikos tyrinėjimai: Monografija, Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2010, p. 107–117.

100. Paleckis Justas, *Už geresnį pasaulį*, sudarė Julija Jakaitienė, Justas Vincas Paleckis, Mindaugas Tamošiūnas, Vilnius: Vaga, 1987.

101. Parker Hershel, „Aesthetic implications of authorial excisions: examples from Nathaniel Hawthorne, Mark Twain, and Stephen Crane“, in: *Editing nineteenth-century fiction: Papers given at the thirteenth annual Conference on Editorial Problems, University of Toronto, 4–5 November 1977*, edited by Jane Millgate, New York and London: Garland Publishing, 1978, p. 99–119.

102. Parker Hershel, *Flawed texts and verbal icons: Literary authority in American fiction*, Evanston Illinois: Northwestern University Press, 1984.

103. Pastabos Valstybinei grožinės literatūros leidyklai dėl Balio Sruogos „Dievų miško“ redagavimo, 1946, in: *LLMA*, f. 188, ap. 1, b. 427.

104. Peseckienė Jadvyga, „[Prisiminimai apie Balį Sruogą]“, in: *Balys Didysis: Atsiminimai apie Balį Sruogą*, sudarytoja ir redaktorė Reda Pabarčienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1997, p. 362–381.

105. Peseckienė Jadvyga, „Atsiminimai apie Balį Sruogą“, in: *BVSNM*, 1521 Rp, p. 2.

106. Peseckienė Jadvyga, „Atsiminimai apie Balį Sruogą“, in: *BVSNM*, 1522 Rp, p. 2; 1521 Rp, p. 1.

107. Peseckienė Jadvyga, „Atsiminimai apie Balį Sruogą“, in: *LLTIB RS*, f. 53, b. 1553, p. 15.

108. Peseckienė Jadvyga, „Gyvenimo golgota. Atsiminimai apie Balį Sruogą“, in: *BVSNM*, 1317 Rp, p. 12.

109. Pociūtė Rima, *Modernizmas lietaus šaly*. Literatūros analizė, vertinimas, Vilnius: Homo liber, 2006.

110. Pranskus Bronius, „Balio Sruogos raštai“, *Tiesa*, 1957-10-16, Nr. 245 (4459), p. 3.

111. [Procuta Genius], Geniaus Procutos pastabos dėl *Dievų miško* angliško vertimo, pridėtos prie iš Kanados Daliai Sruogaitei adresuoto laiško, 1997-05-27, in: Asmeninis Dalios Sruogaitės archyvas.

112. „Prof. B. Sruoga skaitė studentams atsiminimus iš vokiškojo lagerio“, *Tiesa*, 1945-11-27, Nr. 276 (306), p. 6.

113. Puskunigis Leonas, „[Prisiminimai apie Balį Sruogą]“, in: *Balys Didysis: Atsiminimai apie Balį Sruogą*, sudarytoja ir redaktorė Reda Pabarčienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1997, p. 320–326.

114. Puskunigis Leonas, *Štuthofa žardienos*, [mašinėraštis], Kaunas, 1962, in: *LLTIB RS*, f. 53, b. 355, p. 1–207.

115. Puskunigis Leonas, „Štuthofa žardienos“, in: *Pragara vartai – Štuthofas*, sudarė Alicija Rupšienė, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1998, p. 251–421.

116. Rabačiauskaitė Aurelija, „Balio Sruogos kūryba“, in: *LLMA*, f. 23, ap. 2, b. 1560, p. 30.

117. *Rašytojas ir cenzūra*, sudarė Arvydas Sabonis, Stasys Sabonis, Vilnius: Vaga, 1992.

118. *Rašytojas pokario metais: Dokumentų rinkinys*, sudarė Laima Arnatkevičiūtė, Jolanta Barkauskaitė, Rūta Brūzgienė, Rimantas Glinskis, Vytautas Kubilius, Algis Samulionis, Dalia Satkauskytė, Gytis Vaškelis, redagavo Vytautas Kubilius, Ričardas Pakalniškis, Vilnius: Lietuvos mokslų akademija, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, Vaga, 1991.

119. Rivero Albert J., „Response: Whose Work Is It Anyway? Or, How We Learned to Stop Worrying about the Author and Love the Text“, in: *Textual Studies and the Common Reader Essays on Editing Novels and Novelists*, edited by Alexander Pettit, Athen and London: The University of Georgia Press, 2000, p. 180–197.

120. Ruškys Algirdas, „Satyrinio vaizdavimo būdai B. Sruogos memuarų knygoje „Dievų miškas“, *Tarybinė mokykla*, 1983, Nr. 7, p. 40–42.

121. Samulionis Algis, „Balys Sruoga – Vilniaus universiteto profesorius“, in: *Literatūros istorijos ir teorijos metodologinės problemos*: Respublikinės jubiliejinės mokslinės konferencijos, skirtos VVU 400 metų įkūrimo sukakčiai pažymėti, programa ir pranešimų medžiaga, 1978 m. geg. 11–12 d., redagavo J. Girdzijauskas, V. Michailovas, Vilnius: Vilniaus darbo Raudonosios vėliavos ordino V. Kapsuko universitetas, 1978, p. 56–60.

122. Samulionis Algis, *Balys Sruoga*: Monografija, Vilnius: Vaga, 1986.

123. Samulionis Algis, „Panaši į didelį kalną“, *Naujos knygos*, 1986, Nr. 2, p. 17.

124. Samulionis Algis, Fiodor Soprunov, „Susitikimai „dievų miške“, *Kultūros barai*, 1986, Nr. 2, p. 55–57.

125. Samulionis Algis, „Nuo Štuthofa iki „Dievų miško“ (autoriniai juodraščiai, užrašai, planų variantai), in: *LLTIB RS*, f. 53, b. 1373 [puslapiu nenumetuoti].

126. Samulionis Algis, Nuorašas apie Štuthofą, Balio Sruogos „Dievų mišką“, (iškarpos iš laikraščių, atspaudai), in: *LLTIB RS*, f. 53, b. 1372.

127. [Samulionis Algis], Algio Samulionio laiškas Vandai Sruogienei, 1990-04-07, in: *LLTIB RS*, f. 94, b. 323, p. 1.

128. [Samulionis Algis], Algio Samulionio laiškas Vandai Sruogienei, 1992-03-29, in: *LLTIB RS*, f. 94, b. 322, p. 1.

129. [Samulionis Algis], Algio Samulionio laiškas Daliai Sruogaitei, 1992-06-14, in: *LLTIB RS*, f. 94, b. 311, p. 11.

130. [Samulionis Algis], Algio Samulionio laiškas Angelei Galnaitytei, [be datos], in: *LLTIB RS*, f. 94, b. 298, p. 1.

131. Samulionis Algis, „Kūryba kaip dvasinis pasipriešinimas“, *Literatūra ir menas*, 1993-03-13, Nr. 11 (2414), p. 6, 7.

132. Savickienė Julija, in: A. Gumbaragis, „Pasakyk man dar vieną žodelį“, *Švyturys*, 1963, Nr. 8, p. 20–21.

133. Schillingsburg Peter L., „Textual problems in Editing Thackeray“, in: *Editing nineteenth-century fiction: Papers given at the thirteenth annual Conference on Editorial Problems, University of Toronto, 4–5 November 1977*, edited by Jane Millgate, New York and London: Garland Publishing, 1978, p. 41–59.
134. Shillingsburg Peter L., „An inquiry into the social status of texts and modes of textual criticism“, *Studies in Bibliography*, 1989, t. 42, p. 1–26.
135. Shillingsburg Peter L., *Scholarly editing in the computer age: Theory and practice*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 1996.
136. Shillingsburg Peter L., *Resisting Texts: Authority and Submission in Constructions of Meaning*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 1997.
137. Shillingsburg Peter L., „Editing Thackeray. A History“, in: *Textual studies and the common reader: Essays on Editing Novels and Novelists*, edited by Alexander Pettit, Athens, Georgia: University of Georgia Press, 2000, p. 111–125.
138. Shillingsburg Peter L., „How literary works exist: implied, represented, and interpreted“, in: *Text and Genre in Reconstruction*, edited by Willard McCarty, Cambridge: OpenBook Publishers, 2010, p. 167–168.
139. Sikorskis Augustinas, „Mano atsiminimai apie kalinį Balį Sruogą“, in: *BVSNM*, 1337 Rp, p. 5.
140. Sipavičiaus atsiminimai apie rašytoją Balį Sruogą, in: *BVSNM*, P 3805.
141. Soprunov Fiodor, „[Prisiminimai apie Balį Sruogą]“, in: *Balys Didysis: Atsiminimai apie Balį Sruogą*, sudarytoja ir redaktorė Reda Pabarčienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1997, p. 339.
142. [Sruoga Balys], Balio Sruogos laišakai iš Štuthofo, [iš vokiečių kalbos išversti laiškų Sruogienei nuorašai], 1943–1945, in: *LLTIB RS*, f. 53–1297; [Balio Sruogos laiškų, vokiečių kalba rašytų Vandai Sruogienei, originalus žr. *LLTIB RS*, f. 53–1462].

143. [Sruoga Balys], Balio Sruogos laiškas Vincui Mykolaičiui-Putinui, 1945-09-04, in: *LLTIB RS*, f. 59, b. 484.
144. [Sruoga Balys], Balio Sruogos laiškas Petruui Cvirikai, 1946-07, in: *LLTIB RS*, f. 1, b. 5781, p. 4.
145. [Sruoga Balys], Balio Sruogos laiškas Juozui Nemeikšai, 1946-08-10, in: Zigmas Toliušis, „Sruogos gyvenimo pabaiga“, in: *LLTIB RS*, f. 53, b. 259, p. 13.
146. [Sruoga Balys], Balio Sruogos laiškas Juozui Nemeikšai, 1946, in: *LLTIB RS*, f. 53, b. 246, p. 1.
147. [Sruoga Balys], Balio Sruogos kalba, [rankraštis], in: Pasisakymų LTSR Tarybinių rašytojų visuotiniame susirinkime rankraščiai, in: *LLMA*, f. 34, ap. 1, b. 21, p. 79–80.
148. [Sruoga Balys], Balio Sruogos laiškas Petruui Cvirikai, 1946-10-01 [02?], in: *LLTIB RS*, f. 1, b. 5781.
149. [Sruoga Balys], Balio Sruogos laiškas Valiui Drazdauskui, 1946-10-10; 1946, in: *LNB RKRS*, f. 33, b. 5.
150. [Sruoga Balys], Balio Sruogos laiškas Marijai Nemeikšaiti, 1946-11-29, in: *LLTIB RS*, f. 53, b. 255.
151. [Sruoga Balys], Balio Sruogos laiškas Marijai Nemeikšaiti, 1946-12-19, in: *LLTIB RS*, f. 53, b. 249.
152. [Sruoga Balys], Balio Sruogos laiškas Marijai Nemeikšaiti, 1947-04-29, in: *LLTIB RS*, f. 53, b. 255.
153. [Sruoga Balys], Balio Sruogos laiškas Marijai Nemeikšaiti, 1947-05-07, in: *LLTIB RS*, f. 53, b. 1298.
154. [Sruoga Balys], Balio Sruogos laiškas Marijai Nemeikšaiti, 1947-08-11, in: *LLTIB RS*, f. 53, b. 1301.
155. Sruoga Balys, *Apyaušrio dalia*, juodraščiai – užrašų knygutės (4 bloknatai), in: *LLTIB RS*, f. 1, b. 3902.

156. Sruoga Balys, *Pajūrio kurortas*, rankraštis, įdėtas į Štuthofio koncentracijos stovykloje pasidarytą voka, be datos, in: *LLTIB RS*, f. 53, b. 3.
157. Sruoga Balys, *Pajūrio kurortas*, mašinraštis, be datos, in: *LLTIB RS*, f. 1, b. 5771.
158. Sruoga Balys, *Raštai*, t. 1: *Poezija*, redakcinė komisija Juozas Baltušis, Eugenijus Matuzevičius, Vanda Zaborskaitė, Juozas Žiugžda, redaktorius Vytautas Rudokas, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1957.
159. Sruoga Balys, *Raštai*, t. 5: *Dievų miškas*, redakcinė komisija Juozas Baltušis, Eugenijus Matuzevičius, Vanda Zaborskaitė, Juozas Žiugžda, redaktorius Vytautas Rudokas, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1957.
160. Sruoga Balys, *Dievų miškas*, Chicago: Terra, 1957.
161. Sruoga Balys, *Raštai*, t. 3: Dramos: *Apyaušrio dalia. Užgavėnės bandrabutyje ties Kreivuoju tiltu. Uošvė. Dobilėlis penkialapis. Prancišiuo marškinėliai. Pagunda. Pavasario giesmė. Pajūrio kurortas. Barbora Radvilaitė. Draminiai fragmentai*, parengė Algis Samulionis, redagavo Donata Linčiuvienė, Vilnius: Alma littera, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1997.
162. Sruoga Balys, *Raštai*, t. 4: Proza: *Kas bus, kas nebus, bet žemaitis nepražus. Sanvarta. Dievų miškas. Ankstyvoji proza, fragmentai*, parengė Algis Samulionis, redagavo Donata Linčiuvienė, Vilnius: Alma littera, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1997.
163. Sruoga Balys, *Dievų miškas*: Memuarai, redaktorė Donata Linčiuvienė, (ser. *Lietuvių literatūros lobynas. XX amžius*, Nr. 3), Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2005.
164. Sruoga Balys, *Dievų miškas*: Memuarai, (ser. „*Lietuvos ryto*“ kolekcija, Nr. 1), Madrid: Mediasat Group, 2006.
165. Sruoga Balys, *Dievų miškas*, Mp 3 formato garso įrašas, įgarsino Virgilijus Kubilius, 2011.

166. [Sruoga Balys], Balio Sruogos „Raštų“ (6 tomų) byla, Mašinraštis su taisymais ir pastabomis, 1956, in: *LLMA*, f. 23, ap. 2, b. 1787.
167. Sruogienė Vanda, „Kaip „Dievų miškas“ buvo rašomas“, in: *LLTIB RS*, f. 53, b. 1377.
168. Sruogienė Vanda, „J. Markulis ir G. Zimanas – Balio Sruogos budėliai!“, in: Asmeninis Dalios Sruogaitės archyvas [perduota per Donatą Linčiuvieneį].
169. [Sruogienė Vanda], Vandos Sruogienės laiškas Aušrai Marijai Sluckaitei-Jurašienei, 1977-12-27, in: Aušra Marija Sluckaitė-Jurašienė, *Egziliantės užrašai*, Vilnius: Kultūros barai, 2008, p. 307–308.
170. Steiner George, *Tikrosios esatys*, iš anglų kalbos vertė Laimantas Jonušys, Vilnius: Aidai, 1998.
171. Stillingier Jack, *Multiple authorship and the myth of solitary genius*, New York, Oxford: Oxford University Press, 1991.
172. Stoddard Edward, „A supreme sense of the absurd“, *The Baltic Times*, 1997-02-20–26, p. 22; asmeninis Dalios Sruogaitės archyvas [perduota per Donatą Linčiuvieneį].
173. Striogaitė Dalia, „Balys Sruoga: nuo „Sanvartos“ į „Dievų mišką“, in: <http://www.tekstai.lt/buvo/metai/200607/sruoga.htm>, (2010-03-19).
174. Subačius Paulius, „Tekstas, autorius ir tradicija lituanistikos verčių hierarchijoje: Tekstologinis žvilgsnis“, *Literatūra*, Vilnius, 2000, Nr. 39–42 (1), p. 67–77.
175. Subačius Paulius, *Tekstologija: Teorijos ir praktikos gairės*, Vilnius: Aidai, 2001.
176. Subačius Paulius, *Antanas Baranauskas: Gyvenimo tekstas ir tekstų gyvenimai*, Vilnius: Aidai, 2010.
177. Suraučius Antanas, „Apie „Dievų mišką“, *Aušra*, 1979, Nr. 3, p. 4; Nr. 4, p. 1–5.

178. Šarmaitis Romas, „Kaltinamasis aktas fašizmui“, in: Balys Sruoga, *Raštai*, t. 5: *Dievų miškas*, redakcinė komisija Juozas Baltušis, Eugenijus Matuzevičius, Vanda Zaborskaitė, Juozas Žiugžda, redaktorius Vytautas Rudokas, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1957, p. 5–14.
179. Šešelgis Aleksandras, *Žemaitės Raštų tekstologiniai klausimai*, redagavo Regina Mikšytė, LTSR MA Centrinės Bibliotekos rotaprintas, Vilnius: Lietuvos TSR Mokslų Akademija, Lietuvių kalbos ir literatūros institutas, 1968.
180. Šilbajoris Rimvydas, *Netekties ženklai*, Vilnius: Vaga, 1992.
181. [Šilkarskis Vladimiras], Vladimiro Šilkarskio laiškas Vandai Sruogienei, 1958-08-03, in: *Balys Sruoga mūsų atsiminimuose: Balio Sruogos 100-ajai gimimo sukakčiai*, sudarė Vanda Daugirdaitė-Sruogienė, Vilnius: Regnum fondas, 1996, p. 377–378.
182. *Šiuolaikinės prozos problemos*, sudarė Petras Bražėnas, Vilnius: Vaga, 1978.
183. Tapinienė Violeta, *Balys Sruoga: gyvenimas ir kūryba*, Vilnius: Baltos lankos, 2001.
184. *Tarybinė lietuvių literatūros kritika, 1940–1956*, parengė Juozas Stepšys, Jūratė Sprindytė, Elena Baliutytė, Vilnius: Vaga, 1980.
185. Tekstologinės komisijos prie Valstybinės grožinės literatūros leidyklos posėdžio protokolas, [originalas], 1957-05-11, in: *LLMA*, f. 23, ap. 1, b. 225, p. 1.
186. Tekstologinės komisijos prie Valstybinės grožinės literatūros leidyklos posėdžio protokolas, [nuorašas], 1957-05-11, in: *LLMA*, f. 496, b. 263.
187. *Text: Transactions of the Society for Textual Scholarship*, New York: AMS PRESS, 1991, t. 5, edited by David C. Greetham and William Speed Hill.
188. *Text: Transactions of the Society for Textual Scholarship*, Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1994, t. 7, edited by David C. Greetham and William Speed Hill.
189. Toliušis Zigmantas, „Sruogos gyvenimo pabaiga“, in: *LLTIB RS*, f. 53, b. 259, p. 2.

190. Tornau Jurgis, „Kaip mes buvome cenzūruojami“, *Metmenys*, 1992, Nr. 62, p. 141–165.
191. Urbonaitė Vida, „Jubiliejinė konferencija, skirta B. Sruogos 100-mečiui“, *Universitas Vytauti Magni*, 1996-02-03, Nr. 2 (18), p. 4–5.
192. Urbonavičius Ksaveras, „Atsiminimai apie Balį Sruogą“, in: *BVSNM* 1341 Rp, p. 2.
193. Valstybinės grožinės literatūros leidyklos redakcinis portfelis su redaktorais. Sąrašas Nr. 4, in: *LLMA*, f. 23, ap. 1, b. 4.
194. Valstybinės grožinės literatūros leidyklos redakcinis portfelis su autoriais ir vertėjais. Sąrašas Nr. 13, in: *LLMA*, f. 23, ap. 1, b. 4.
195. Venclova Antanas, *Vidurdienio vėtra*, Vilnius: Vaga, 1971.
196. Zaborskaitė Vanda, *Trumpa lietuvių literatūros istorija: Vidurinės mokyklos 11–12 klasei, d. II*, Vilnius: Baltos lankos, 2001.
197. Zaborskaitė Vanda, „Jurgis Tornau – dar kartą“, in: <http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2009-07-20-vanda-zaborskaite-jurgis-tornau-dar-karta/9066>, (2010-01-23).
198. Zaborskaitė Vanda, „Dėl B. Sruogos „Dievų miško“, in: *LLMA*, f. 23, ap. 2, b. 1787, p. 56.
199. Zalatorius Albertas, *Vincas Krėvė: Nebaigta monografija*, sudarytoja Jūratė Sprindytė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003.
200. Zeller Hans, „Record and Interpretation: Analysis and Documentation as Goal and Method of Editing“, in: *Contemporary German Editorial Theory*, edited by Hans Walter Gabler, George Bornstein and Gillian Borland Pierce, Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1995, p. 17–59.
201. Zeller Hans, „Structure and Genesis in Editing: On German and Anglo-American Textual Criticism“, in: *Contemporary German Editorial Theory*, edited by Hans Walter Gabler, George Bornstein and Gillian Borland Pierce, Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1995, p. 95–121.

202. Žakovičaitė Jadvyga, „[Atsiminimai apie Balį Sruogą]“, in: Virginija Stankevičiūtė, *Amžininkų atsiminimai apie Balį Sruogą*, Diplominis darbas, Vilniaus Darbo raudonosios vėliavos ordino valstybinis V. Kapsuko universitetas, 1975, in: *BVSNM*, 1372 Rp, p. 173–175.
203. Žakovičaitė Jadvyga, „Atsiminimai apie Balį Sruogą“, in: *BVSNM*, 1417 Rp, p. 2.
204. Žemaitė, *Raštai*, t. 1, redaktorius Alfonsas Kalnius, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1948.
205. Žilinskas Rimas, „Neparengti parengtieji Balio Sruogos Raštai“, *Archivum lithuanicum*, Vilnius, 2000, t. 2, p. 277–282.
206. [Žirgulyš Aleksandras], Aleksandro Žirgulyš laiškas Vandai Sruogienei, 1978-04-24, in: *LLMA*, f. 188, ap. 2, b. 222, p. 2.
207. Žirgulyš Aleksandras, „Dievų miško“ redagavimas“, in: *LLMA*, f. 188, ap. 1, b. 427, p. 1/12–24/35.
208. Žirgulyš Aleksandras, „Dievų miško“ redagavimas“, in: *LLMA*, f. 188, ap. 1, b. 43, p. 1/36–8/43.
209. Žirgulyš Aleksandras, *Literatūros keliuose: Memuarinės-biografinės apybraižos*, Vilnius: Vaga, 1976.
210. Žirgulyš Aleksandras, *Prie redaktoriaus stalo: Lingvistinės-literatūrinės apybraižos*, Vilnius: Mokslas, 1979.
211. Žirgulyš Aleksandras, *Tekstologijos bruožai*, Vilnius: Mokslas, 1989.
212. Žukas Pranas, „Atsiminimai apie Balį Sruogą“, in: *LLTIB RS*, f. 53, b. 1594, p. 6.
213. Žukas Saulius, „Mito ir epo problema šiuolaikinėje lietuvių literatūroje“, in: *Lietuvių literatūra šiuolaikinėmis socializmo sąlygomis: Straipsnių rinkinys*, redagavo Jonas Lankutis, Vilnius: Vaga, 1986, p. 252–254.
214. Žukas Vladas, „Bibliografija ir kiti klausimai“, in: *Atsiminimai apie Antaną Venclovą*, sudarė Marija Macijauskienė, Vilnius: Vaga, 1988, p. 296–308.

215. Žukas Vladas, *Kostas Korsakas: Prisiminimai*, Vilnius: UAB Ogamas, 2005.
216. Žukauskaitė Julija, „Atsiminimai apie Balį Sruoga“, in: *LLTIB RS*, f. 53, b. 1274.
217. Балашова Тамара, „Поэтика и модель генезиса (Золя, Селин, Бретон)“, in: *Текстология и генетическая критика: Общие проблемы, теоретические перспективы*, Сборник статей по результатам российско-французского коллоквиума, проходившего в ИМЛИ РАН 25–26 сентября 2000 в рамках программы научного сотрудничества между ИМЛИ РАН и ИТЕМ (Институт Современных Текстов и Рукописей) НЦНИ Франции, ответственный редактор Елена Гальцова, Москва: ИМЛИ РАН, 2008, p. 136–144.
218. Бельмен-Ноэль Жан [Bellemin-Noël Jean], „Воссоздать рукопись, описать черновики, составить авантекст“, перевод Ольги Торпаковой, in: *Генетическая критика во Франции: Антология*, ответственный редактор Андрей Михайлов, Москва: ОГИ, 1999, p. 93–114.
219. Биазы Пьер-Марк де [Biasi Pierre-Marc de], „К науке о литературе. Анализ рукописей и генезис произведения“, перевод Екатерины Дмитриевой, in: *Генетическая критика во Франции: Антология*, ответственный редактор Андрей Михайлов, Москва: ОГИ, 1999, p. 58–92.
220. Великанова Наталья, „Рождение художественного текста“, in: *Архив программы Гордона*, 2003-09-02, № 289, in: <http://gordon0030.narod.ru/archive/15880/index.html>, (2011-10-11).
221. Великанова Наталья, „Замысел и авантекст („Война и мир“ Л. Н. Толстого)“, in: *Текстология и генетическая критика: Общие проблемы, теоретические перспективы*, Сборник статей по результатам российско-французского коллоквиума, проходившего в ИМЛИ РАН 25–26 сентября 2000 в рамках программы научного сотрудничества между ИМЛИ РАН и ИТЕМ (Институт Современных Текстов и Рукописей) НЦНИ

Франции, ответственный редактор Елена Гальцова, Москва: ИМЛИ РАН, 2008, р. 80–102.

222. Громова-Опульская Лидия, *Избранные труды*, ответственный редактор Марина Щербакова, Москва: Наука, 2005.

223. Дебре-Женетт Раймонда [Debray-Genette Raymonde], „Эскиз метода“, перевод Марины Ариас, in: *Генетическая критика во Франции: Антология*, ответственный редактор Андрей Михайлов, Москва: ОГИ, 1999, р. 142–168.

224. Дмитриева Екатерина, „Глоссарий генетической критики сквозь призму русской текстологии“, in: *Текстология и генетическая критика: Общие проблемы, теоретические перспективы*, Сборник статей по результатам российско-французского коллоквиума, проходившего в ИМЛИ РАН 25–26 сентября 2000 в рамках программы научного сотрудничества между ИМЛИ РАН и ИТЕМ (Институт Современных Текстов и Рукописей) НЦНИ Франции, ответственный редактор Елена Гальцова, Москва: ИМЛИ РАН, 2008, р. 58–73.

225. Э Луи [Hau Louis], „Текста не существует: Размышления о генетической критике“, перевод Тамары Балашовой, in: *Генетическая критика во Франции: Антология*, ответственный редактор Андрей Михайлов, 1999, р. 115–128.

226. Эспань Мишель [Espagne Michel], „О некоторых теоретических задачах современной текстологии“, перевод Екатерины Дмитриевой, in: *Современная текстология: Теория и практика*: Сборник статей, технический редактор Т. Мишутина, Москва: Наследие, 1997, р. 4–21.

227. Феррер Даниэль [Ferrer Daniel], „Шапка Клементиса: Обратная связь и инерционность в генетических процессах“, перевод Ольги Торпаковой, in: *Генетическая критика во Франции: Антология*, ответственный редактор Андрей Михайлов, Москва: ОГИ, 1999, р. 222–237.

228. Грезийон Альмут [Grésillon Almuth], „Что такое генетическая критика?“, перевод Веры Мильчиной, in: *Генетическая критика во Франции*: Антология, ответственный редактор Андрей Михайлов, Москва: ОГИ, 1999, p. 32–57.

229. Грезийон Альмут [Grésillon Almuth], „Созерцание, чтение, письмо: генезис образа Саломеи“, перевод Елены Гречаной, in: *Текстология и генетическая критика: Общие проблемы, теоретические перспективы*, Сборник статей по результатам российско-французского коллоквиума, проходившего в ИМЛИ РАН 25–26 сентября 2000 в рамках программы научного сотрудничества между ИМЛИ РАН и ИТЕМ (Институт Современных Текстов и Рукописей) НЦНИ Франции, ответственный редактор Елена Гальцова, Москва: ИМЛИ РАН, 2008, p. 102–112.

230. Гришунин Андрей, *Исследовательские аспекты текстологии*, Москва: Наследие, 1998.

231. Громова Лидия, „Текст и произведение: связь/противостояние“, in: *Текстология и генетическая критика: Общие проблемы, теоретические перспективы*, Сборник статей по результатам российско-французского коллоквиума, проходившего в ИМЛИ РАН 25–26 сентября 2000 в рамках программы научного сотрудничества между ИМЛИ РАН и ИТЕМ (Институт Современных Текстов и Рукописей) НЦНИ Франции, ответственный редактор Елена Гальцова, Москва: ИМЛИ РАН, 2008, p. 53–57.

232. Корниенко Наталья, „От редактора“, in: *Текстологический временник: Русская литература XX века. Вопросы текстологии и источниковедения*, ответственный редактор Наталья Корниенко, Москва: ИМЛИ РАН, 2009, p. 3–9.

233. Лавров Александр, „Проблемы научного издания творческого наследия русских писателей начала XX века“, in: *Текстологический временник: Русская литература XX века. Вопросы текстологии и*

источниковедения, ответственный редактор Наталья Корниенко, Москва: ИМЛИ РАН, 2009, р. 22–35.

234. Лебрав Жан-Луи [Lebrave Jean-Louis], „Гипертексты – Память – Письмо“, перевод Ольги Торпаковой, in: *Генетическая критика во Франции: Антология*, ответственный редактор Андрей Михайлов, Москва: ОГИ, 1999, р. 255–274.

235. Лебрав Жан-Луи [Lebrave Jean-Louis], „Литературное творчество между письменной и устной речью“, перевод Тамары Балашовой, in: *Текстология и генетическая критика: Общие проблемы, теоретические перспективы*, Сборник статей по результатам российско-французского colloquium, проходившего в ИМЛИ РАН 25–26 сентября 2000 в рамках программы научного сотрудничества между ИМЛИ РАН и ИТЕМ (Институт Современных Текстов и Рукописей) НЦНИ Франции, ответственный редактор Елена Гальцова, Москва: ИМЛИ РАН, 2008, р. 32–43.

236. Левайан Жан [Levaillant Jean], „Письмо и генезис текста“, перевод Елены Гречаной, in: *Генетическая критика во Франции: Антология*, ответственный редактор Андрей Михайлов, Москва: ОГИ, 1999, р. 129–141.

237. Лихачёв Дмитрий, *Текстология (на материале русской литературы X–XVII вв.)*, ответственный редактор Варвара Адрианова-Перетц, Москва–Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1962.

238. Лихачёв Дмитрий, „Общие принципы реконструкций литературно-художественных текстов“, in: *Текстология славянских литератур: Доклады конференции*, Ленинград, 25–30 мая 1971 года, редакторы Дмитрий Лихачёв, Николай Балашов, Ольга Белоброва, Ленинград: Наука, 1973, р. 131–137.

239. Лихачёв Дмитрий, *Текстология: Краткий очерк*, 2-е издание, ответственный редактор Сигурд Шмидт, Москва: Наука, 2006.

240. Михайлов Андрей, „Восприятие творчества Марселя Пруста в России: от пантеона к антипантеону“, in: *Литературный пантеон: Национальный и зарубежный*. Материалы российско-французского colloquiuma, редакционная коллегия Екатерина Дмитриева, Валерий Земсков, Мишель Эспань, Москва: Наследие, 1999, p. 237–249.

241. Неф Жак [Neefs Jacques], „Поля рукописи“, перевод Екатерины Дмитриевой, in: *Генетическая критика во Франции*: Антология, ответственный редактор Андрей Михайлов, Москва: ОГИ, 1999, p. 192–221.

242. Прохоров Е. И., „Текстологические принципы Академического полного собрания сочинений М. Горького“, in: *Текстология славянских литератур*: Доклады конференции, Ленинград, 25–30 мая 1971 года, редакторы Дмитрий Лихачёв, Николай Балашов, Ольга Белоброва, Ленинград: Наука, Ленинградское отделение, 1973, p. 81–91.

243. Томашевский Борис, *Писатель и книга: Очерк текстологии*, редактор Аркадий Мильчин, Москва: Искусство, 1959.

244. *Языки рукописей*: Сборник статей, составление Всеволода Багно, Санкт-Петербург: Российская Академия Наук, ИРЛИ Пушкинский Дом, ИМЛИ, 2000.